

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1985

A TARTALOMBÓL

Kovács Sándor Iván: Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi
Tüskés Gábor—Knapp Éva: Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből

Korompay H. János: Pulszky Ferenc irodalomszemlélete az 1840-es években

*

Szili József: Az egyetemesség alakzatai Az esztétikum sajátosságában

*

Tverdota György: József Attila Irodalom és szocializmus című előadásának szövegváltozata

*

Horváth Iván: Névvvarázs

Szemle

*

Bónis György (1914—1985) (Bertényi Iván)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1985. LXXXIX. évfolyam 4–5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Kovács Sándor Iván: Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi 389
Tüskés Gábor—Knapp Éva: Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairódalom történetéből 415
Korompay H. János: Pulszky Ferenc irodalomszemlélete az 1840-es években 437

Évforduló

Szili József: Az egyetemesség alakzatai *Az esztétikum sajátosságában* 456

Kisebb közlemények

Csapodi Csaba: Janus Pannonius elveszett „Annales pat-
riae”-ja 472
Kakucska Mária: Juan Luis Vives és Pázmány Péter an-
neveléséről 479
Imre Mihály: Magyar humanista költők emlékezete
XVIII. századi prédikációs irodalmunkban 485
Pál József: Az árka dia pör ikonológiai vonatkozásairól 498
Penke Olga: Diderot és a magyar felvilágosodás 507
Nagy Imre: A pusztulás tragikus látomása 514
Nagy Csaba: Kísérletek a betiltott Szép Szó újjászerve-
zésére 520

Adattár

Jankovics József: Bethlen Jánosné Váradi Borbála ellen
írt pasquillus 528
Madácsy Piroksa: Kosztolányi Dezső francia kapcsola-
taihoz 533
Tverdota György: József Attila *Irodalom és szocializmus*
című előadásának szövegváltozata 546

Műhely

D. Molnár István: Jósika Miklós *Eszther* című regényéről
és lengyel „rokonairól” 549
Horváth Iván: Névvarázs 559
Tverdota György: Megjegyzések Horváth Iván „Névva-
rász” című tanulmányához 570

Szemle

Pilinszky János: A mélypont ünnepélye (*Rónay László*) 573
Kiss Endre: Szecesszió egykor és ma (*Lőrinczy Huba*) 577
Két könyv a népi mozgalomról (N. Pál József) 581
Ecsedi Báthory István: meditációi (*Szabó András*) 584
Mikszáth Kálmán: összes művei (*Kállay Géza*) 586
Balázs Béla: levelei Lukács Györgyhez (*Kiss Endre*) 589

*

Hortus Musarum. — Argenti iratai. — Tözsér Árpád:
Régi költők — mai tanulságok. — Gianpiero Cavaglia:
L'identità perduta. — Rolla Margit: Kaffka Margit. II.
Út a révig. — Magyar István: „Felháborodom, tehát
vagyok”. — Szalatnai Rezső: Két hazában egy igazság-
gal. (*Uray Piroksa, Kovács Zsuzsa, Sziklay László, Pál*
József, Imre László, Szilágyi János, Fried István) 591

Krónika

Bónis György (1914–1985) (*Bertényi Iván*) 600
Intézeti hírek (1984. január 1.—december 31.) 601

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11–13.
1118

GYÖNGYÖSI KEMÉNY-EPOSZÁNAK ZRÍNYI-IMITÁCIÓI

„Gyöngyösi magába szedi a hagyományt, vérévé teszi, áthasonlítja; az egykorú olvasó fel találja benne mindazt, ami elődeiben tesszik . . .” (*Arany János*)

„Az utánzó, a feladatot mesteri technikával megoldó barokk költő legjobb magyar irodalmi példája Gyöngyösi István.” (*Bán Imre*)*

„Corneille és Racine között párhuzamot vonni: ez nekünk franciáknak nemzeti társasjátékunk” – idézi Henri Brémond elmés meghatározását egy kitűnő esszé.¹ Ilyen „nemzeti társasjátékot” a magyar irodalomtörténetírás Zrínyivel és Gyöngyösiével játszik, már Kazinczy óta, aki köztudomásúan tervezett egy *Pararellá*-t, amely „Zrínyit, a Virgil és az olasz epikus Tasso tanítványát, és Gyöngyösit, az Ovidét” összehasonlította volna.² Nagy kár, hogy ez a *Paralella* végül is nem készült el, de bírjuk Arany remekművét, a *Zrínyi és Tasso*-t (1859) és *Gyöngyösi István*-ról írt nagyhatású tanulmányát (1863), amelyekben megvetette alapját a hagyományossá vált Zrínyi–Gyöngyösi-összevetéseknek. Horváth János ezen a csapáson indult el, amikor *A magyar irodalom fejlődéstörténete*-ben (1922) rendkívül finom párhuzamokkal gazdagította Arany Gyöngyösi-tanulmányának megfigyeléseit, miközben koncepciójától egy tapodtat sem távolodott.

A Zrínyi–Gyöngyösi-költőpárban megtestesülő Vergilius- és Ovidius-archetípus – mutatis mutandis – fejlődéstörténetileg a Tasso–Marino-jelenségnek felel meg; a heroikus–monumentális–fenséges Zrínyi és a hedonisztikus–dekoratív–kellemes Gyöngyösi a magyar barokk költészetnek tipológiailag hasonló két aspektusát, kronológiailag szintén egymásra következő olyan két fázisát mutatja, mint a XVI–XVII. század fordulójának két nagy olasz költője. Az eposzsal sikertelenül birkózó, lírikus-leíró hajlandóságú Marino, aki még büszkén elmondhatta magáról, hogy Tasso figyelemre méltatta ifjúkori műveit, ugyanolyan alapon határozta meg a különbséget kettejük között, mint ahogy Kazinczy látta Zrínyi és Gyöngyösi egymástól eltérő költőalkatát. „A nápolyi Ovidius”, az „aetas ovidiana” koszorúzott költője úgy nyilatkozott: „Torquato géniusza vergiliusi volt, az enyém ovidiusi.”³ A mi Zrínyink és Gyöngyösink vergiliusi (tassói) és ovidiusi (marinói) géniuszát többen megvilágították, de úgy játszva mindig a paralella-társasjátékot, hogy a holt bábukat: az utóélet vesztes-győztes Zrínyijét és győztes-vesztes Gyöngyösijét tologatták; vagy legalábbis úgy, hogy életművük statikus szemlélése közben fel sem vetették az egymásra hatás lehetőségét, egymás ismeretének kérdését. Pedig ami életrajzilag nyilvánvaló, hogy ti. a nádor titkárának feltétlenül ismernie kellett a horvát bánt, az költői értelemben még kézenfekvőbb.

*Az imitáció fogalmának értelmezésében BÁN Imre *A barokk* c. antológiájára támaszkodom (az idézet az 1962. évi kiad. 31. lapján), s nem különítem el az utánzás különféle fajtáit; lásd erről SZŐRÉNYI László *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány* c. tanulmányának (I OK, 1979, 288) hivatkozását: G. N. KNAUER, *Die Aeneis und Homer. Studien zur poetischen Technik Vergils mit Listen der Homerzitate in der Aeneis*, Göttingen, 1964. Céлом tehát ezúttal csak a Zrínyi-idézetek Kemény-eposzbeli listájának összeállítása és első értelmezése. Remélhetőleg lesz még alkalmam egy alaposabb, Gyöngyösi-centrikus paralella megírására is.

¹HUBAY Miklós előszava a *Francia klasszikus drámák, Corneille–Racine* (A Világirodalom Klaszszikusai) c. kötethez, Bp., 1984, 797.

²KOSJÁR (KAPOSI) Márton, *Kazinczy elfelejtett Zrínyi-értékelése*, ItK 1959. 515. Vö. KOVÁCS S. I., *Utószó az Adriai-tengernek Syrenaiá hasonmás kiadáshoz*, Bp., 1980, 21.

³A Tasso–Marino-kérdésről lásd KOVÁCS S. I., *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985, 115–127.

Elképzelhetetlen, hogy az a Gyöngyösi, aki már huszonkét éves a *Syrena*-kötet megjelenésekor, s tíz évvel később Balassi kéziratossai verseit is mohón tanulmányozza Wesselényi környezetében⁴ (ha ugyan nem ismerte azokat előbb is), a *Syrena*-kötetet és Zrínyi prózai műveit ne vette volna kézbe. Wesselényi szolgálatába ráadásul épp akkor, 1663-ban kerül,⁵ amikor az *Áfium* már széles körben terjed, s megkezdődik Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi szövetségének előkészítése. Amidőn 1663. szeptember 8-án a nádor, az országbíró és a horvát bán Kőszegen találkoznak, hogy aláírják az ún. *Szövetséglevél* első fogalmazványát,⁶ a porzót talán maga Gyöngyösi komornik hinti rá a friss kéziratra.

Wesselényi nádor – a korszakának megfelelően – szeretett irodalmi művekből idézgetni. 1663. május 22-én keltezett vármegyei körleveléből R. Várkonyi Ágnes emeli ki ezt a jellemző részt: „Kérem, kényszerítem kegyelmeidet, serkentse föl magában magyar szívet és édes eleinek vitéz véréből született, *pogány ellen való* forró haragját. *Kardot, kardot, fegyvert, bátor szívet* szerezzon s neveljen magában, s mivel az idő eljött, melyben avagy ezt is elveszjük [...], ami keveset még Magyarországon bírnak, avagy a pogány ebnek szégyenvallásával s utolsó romlásával, tőlünk s eleinktől [...] prédált hazánk országlásából is kiverjük.”⁷ A „*pogány ellen való forró harag*” kifejezés „*A török áfium ellen való orvosság*” címszerkezet követése, azt pedig a volt Zrínyi-szeminarista Hausner Gábor figyelte meg, hogy ennél biztosabb nyoma is van a Wesselényi-levél és az *Áfium* egyezésének. Több olyan *Áfium*-másolatot ismerünk, amelyek függeléke az *Arma paret*... kezdetű latin epigramma, illetve a latin vers *Fegyvert s bátor szívet*... kezdősorú magyar fordítása.⁸ A megfigyelés szerint a Wesselényi-levélben kiemelt „*fegyvert s bátor szívet*” nyilvánvalóan a vers első sorának idézése,⁹ Wesselényinek tehát – folytathatjuk a gondolatmenetet – már 1663 májusában olyan *Áfium*-példánya volt, amely a verses függelékét tartalmazta.

⁴Gyöngyösi Balassi-imitációit ECKHARDT Sándor foglalta össze: *Balassi Bálint utóélete*, ItK, 1955, lásd KOMLOVSZKI Tibor kiadásában: *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972. 390–406. A tanulmány huszonhét Balassi-vers ismeretét valószínűsíti, s megállapítja: a Gyöngyösi által használt Balassi-kézirat azonos lehet azzal a másolattal, „mely Wesselényi Ferenc nádor birtokában volt, s ahonnan Wesselényi három ízben idéz leveleiben”. BITSKEY István alább említendő dolgozata, amely Gyöngyösi és a korábbi magyar költői hagyomány viszonyát próbálta tisztázni, Eckhardt tanulmányának eredményeit nem hasznosítja, nem is hivatkozik rá.

⁵„Annyi kétségtelenül bizonyos, hogy Gyöngyösi – családi dolgait elintézve – 1663 nyár utolján, legkésőbb ősz elején már elfoglalta Wesselényi mellett komorniki állását” – olvassuk BADICS Ferenc életrajzában: *Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939, 35. A 31. és 34. lapon Gyöngyösi füleki seregbirosgának utolsó dokumentumaként Badics egy 1663. május 7-én írt levelet említ, leszögezve, hogy Gyöngyösi „a háborús veszély közeledtével a nyár folyamán végképp elhagyta Füleket és seregbirosi tisztét”, továbbá Gömör megyei birtokait is, hogy Wesselényi szolgálatába álljon. Sor kerülhetett erre már 1663 tavaszán is, bár ez csak feltételezés. A készülő *Murányi Venus*-ból azonban feltétlenül korábbi találkozásokra következtethetünk. Badics (i. h.) egyenesen úgy véli: Gyöngyösi valószínűleg alkalmat kapott „a maga s készülő költeménye egyes részeinek bemutatására. Ilyen előzmények után, midőn a közelben folyó harcok utóbb menekülésre kényszerítették, felajánlotta szolgálatait a nádornak, s ez annál készségesebben alkalmazta maga körül a jótolú s képzett jogászt, mert magánügyei s nagy levelezése intézésében jó hasznát vehette.”

⁶Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *A magyar politikai kultúra ismeretlen fejezete*, Kortárs, 1982, 1433–1446 (fotokópiákkal), továbbá: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban, Történelmi Szemle, 1984, 341–368 (szakirodalmi hivatkozásokkal).

⁷I. m., 357–358. A Murányi várában kelt, Győr vármegyének címzett levél először megjelent: Új Magyar Múzeum, 1854, I. köt., 43–44.

⁸Zichy György esztergomi kanonok példányában (MTA Könyvtára, Kézirattár: K 85) még tulajdonosi dátum is olvasható: 1664. szeptember 4. E példányok felsorolását – Négyesy és Markó nyomán – lásd RMKT XVII 10, 695.

⁹HAUSNER Gábor következtetését hasznosítja az ELTE Zrínyi-szemináriumán, 1984-ben készült dolgozatában POROGI András, *Gyöngyösi Kemény-eposzának két koncepciója és az „Áfium” hatásának kérdése*, sajtó alatt, It, 1986.

Vajon ki fogalmazta Wesselényi levelét? Valószínűleg maga a nádor diktálta. De ki írhatta a függelékverset? Erre egyelőre nem tudunk válaszolni. Mindenesetre feltűnő, hogy elsőként Wesselényi idéz belőle, ami megengedi annak feltételezését: a vers szövegezése esetleg az ő környezetében történt. Hogy mikor, arra vonatkozóan némi kormeghatározó fogódzót nyújt ez a strófa:

Zászlód alá, hazám, kérd, jöjjen magyar *Márs*,
Sok sphahoglán ellen, ki legyen veled *társ*,
Mert már hónod alatt alig maradt az *ars*,
Félek rajta, hogy te öved ne legyen *hárs*.¹⁰

A Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájára hivatkozó Varga Imre mutat rá: a 'Kérd, hogy a magyar Mars, azaz Zrínyi, jöjjön zászlód alá' értelmű sor arra az 1663 augusztusában felmerülő tervre utal, mely szerint Zrínyit kell megbízni a magyar hadak parancsnokságával.¹¹ A király szeptember elején meg is erősíti „totius Nationis Hungariae Dux” tisztségében,¹² s Zrínyi szeptember 16-án már fővezérként rendel hadimustrát.¹³ A vers helyesen magyarázott utalása az 1663 májusa és augusztusa közötti események láncolatába illik, s meglepő, hogy idézett strófájának rímeivel Gyöngyösi István *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról* szerzett epithalamiumában találkozunk ismét:

Kinek Saturnus is mind vélem s mind *Márssal*,
Elhihetd, hogy leszünk megsegítő *társsal*,
Vassal lévén össze csatolva, nem *hárssal*,
El nem állunk tőled sem karddal, sem *Arssal*.¹⁴

Gyöngyösi kiváló költői képességeit 1664-ben már a *Murányi Venus* reprezentálja. Az ő szintjéhez képest a *Fegyvert s bátor szívet*... gyenge vers, s ha nincs is kizárva, hogy Wesselényi mellett mégis ő vetette papírra sebtiben, az vitathatatlan, hogy húsz év múltán az *Áfium* függelékversének rímeit veszi át a *Thököly házasságá*-ba. Megerősíthetik ezt a verses *Áfium*-függelék és a házassági eposz ugyancsak rímpárhuzamba állítható eme strófái is:

Ha magyar kard pogány karddal össze *csördül*,
Jól fordul a kocka, szerencsénk is *pördül*,
Bánatban bús elménk öröme fel *zendöl*,
Vitézségünk miatt pogány füle *csendöl*.¹⁵

*

Mindenek fülben kedves hír *csengeni*,
S arra nagy áldgyúkkal az bástyák *zörge*ni,
Az templomok sok szép áldással *zengeni*,
Az paloták pedig táncokkal *rengeni*.¹⁶

Korántsem oly erős rímegevezések, mint a *Mars – társ – hárs – ars; Márssal – társsal – hárssal – Arssal*, más a kontextus is, de hogy még a kontextusbeli különbség is lehet egyezés jele, arra ugyancsak van bizonyíték a két idézett műből.

„Sokszor magyar miatt török hold megapadt” – olvassuk a *Fegyvert s bátor szívet*... 7. strófájában ezt a Zrínyi által annyira kedvelt metaforát. Legszebb változata a Deli Vid-epigrammában talál-

¹⁰ A vers szövegének kritikai kiadása: RMKT XVII 10, 244–245.

¹¹ Uo. 696.

¹² KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2., átdolg. kiad., Bp., 1964, 746. Vö. még 691.

¹³ R. VÁRKONYI Á., I. m., 364.

¹⁴ GYÖNGYÖSI István *Összes költeményei*, II. köt., BADICS Ferenc kiadása, Bp., 1921, 230.

¹⁵ RMKT XVII 10, 245.

¹⁶ GYÖNGYÖSI I., I. m., id. kiad. 279.

ható: „Nagy csorbát csináltam / Az ottomán holdban”. Ebbe a képzetkörbe tartozik a *Syrena*-kötet híres eclipsis-utalása is: „Vagyon fogyatkozás [. . .] mind az holdban, mind az napban, kit mi eclipsisnek hívunk.” Wesselényi nádor 1663. október 29-én Zrínyihez küldött levele ezeket az epigramma-motívumokat hárítja vissza udvariasan a dédapa hektori hősiességét, a Deli Vid török hold-csorbító vitézségét megőrkítő költőre: „Áldassék az felséges Istennek neve maga *hectori jó hírével* és nevével *az ottomány fényeskedő holdnak homályító csorbításával* hozta vidámságra az szegény, csaknem utolsó kétségben esett magyar világot.”¹⁷ A török segítséggel zászlót bontó Thököly házasságáról énekelve Gyöngyösi 1683-ban csak úgy tudja hasznosítani a csorba hold- és az eclipsis-metaphorát, ha értelmét homlokegyenest megfordítja:

Innét látsz az Holdban sok ekklypsiseket,
Noha most neked is tart szövétnékeket,
De az étszaki szél olthatja ezeket,
Hozhat rád étszakát s azzal veszélyeket.

Cimboráinak is tudom tehetségét,
De azok sem érik az Holdnak felségét,
Mely bár csonkítsa is néha teljességét,
De helyre állítja az megént épségét.

Nem fogy soha úgy el, hogy meg ne újuljon,
Nem jut oly terh alá, hogy ottan megfúljon . . .¹⁸

Azzal a nagy Zrínyi-motívummal küszködik itt Gyöngyösi István, amelyet patrónusa még éppúgy eredeti jelentésében használt, mint a *Fegyvert s bátor szívet* . . . szerzője. Úgy értendő tehát az egyező rímek és a kontextusbeli különbség szintén párhuzamokat erősítő jelentése, hogy a *Thököly házassága* – legalábbis a hold-metaphora tekintetében – a *Fegyvert s bátor szívet* . . . palinódiája.¹⁹

De térjünk vissza a Zrínyit olvasó, 60-as évek eleji Gyöngyösihez. Már a *Syrena*-kötet *Az olvasónak* címzett ajánlásán megállhatott a tekintete: „Irtam szerelemről is, de csendesen; nem tagadhatom, hogy olykor az is nem bántott; osztán nem egyenetlen az szerelem vitézséggel, abbul az versből tanultam:

*In galea Martis nidum fecére columbae,
Apparet Marti quam sit amica Venus.*”²⁰

¹⁷ Idézi R. VÁRKONYI Á., I. m. 365. Idézte már korábban is (*Márssal társalkodó Murányi Venus 1664-ben*, It, 1980, 82), s erre Zrínyi-párhuzammal reagáltunk: *Olvastam valahol . . . II. Történeszek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*, szerk. BENDA Kálmán és KERÉKES István, Bp., 1984, 160–161.

¹⁸ GYÖNGYÖSI I., I. m., id. kiad. 283–284. A további idézetek is innen, már csak a részek és a versszakszámok feltüntetésével. (Betűhűsége nem törekszem.)

¹⁹ Nem itt fejtegetendő kérdés a *Thököly házassága* egyéb imitációinak kérdése. Futólag utalunk néhány megvizsgálандó sorra: „És ottan bolhákat az sön is nyomozók” (vö. Rimaynak *Bálint nevezetben ki voltál Balassa* . . . kezdetű verse 8. sorával: „Aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón”); a „Zrínyi-gyanús” helyek (vagy közhelyek): „Egynéhány vereték gyöngye csügg orcáján” (96), „Mint gyors evet szökött csak hamar lovára” (154), „Szokott gyámol nélkül borostyán és komló, / [. . .] Maga ereiben hamar földre omló” (261), „Távul jár Alecto az több Furiákkal” (295), („Így lén végzése az Ég Fatumának” (305), „Mint por az szél előtt ide s tova mennek” (448). A *Fegyvert s bátor szívet* . . . soraihoz vö. még: „Oltalmazván ura az *Arssal* és „*Márssal*” (496), továbbá Rimay: *Márssnak – társnak* (a Tolnai Balog-epigramma ford., 6. versszak) valamint: *Márs-társ-hárs-nyárs* (*Magyarországi eclipsis*, 1670, kiad. VARGA Imre, *A kuruc küzdelmek költészete*, Bp., 1977, 54, 59).

²⁰ Gróf Zrínyi Miklós *Művei*. Kiadta NÉGYESY László. Első kötet: *Költői művek*, Bp., 1914, 88. A további idézetek is innen, már csak az ének- és a strófaszámok feltüntetésével. A latin idézetről: TOLNAI Vilmos, *Zrínyi Miklós és Petronius Arbiter*, EPhK, 1903, 189–190. Az idézet Zrínyihez vezető útja még tisztázatlan.

Mars és Venus: e két ihlető istenség közül választja Zrínyi elsősorban Marsot, Gyöngyösi Venust. Illetve ha Gyöngyösinek mégis Marsról kell énekelnie, akkor Zrínyihez folyamodik segítségért. Soha jobb mitológiai metaforákat! –, hiszen további egyszerűsítéssel szólva: Zrínyi Mars–Venus-párhuzama éppúgy kifejezheti a magyar Vergilius és a magyar Ovidius eltérő költői alkatát, mint ahogy alkalmazható Wesselényire és Széchy Máriára, sőt magára Zrínyire és Wesselényire is. A *Márssal társolkodó Murányi Venus* ugyanis nem (csak) az egymással hosszan szerelmeskedő istenpár, hanem az egymással 'szövetségre lépő' nádor és bán is lehet. R. Várkonyi Ágnes véli így: „Wesselényi titkára, Gyöngyösi István legjelentősebb műve, a *Márssal társolkodó Murányi Venus*, játékos formában, a kor bonyolult szimbólumrendszerében Zrínyi és Wesselényi társolkodását, vagyis szövetekezését is kifejezi. Ami ugyanis a mű felszínén futó történettel, 1644 eseményeivel, Wesselényi és Széchy Mária nevével helyettesíthető be, az 1663–64-ben más nevekre és másként értendő. Tudományos közhely, hogy Zrínyit kortársai magyar Marsnak nevezik, a nádor önmagát Orionnak, s a pasquillus-hagyományban viszonylag közeli példa: a nádor az új Venus.”²¹

Hozzátehetjük e megfigyeléshez, hogy a *Murányi Venus* elé írt bőszavú bevezetés éppúgy a Mars–Venus-példával fejeződik be, mint a *Syrena*-kötet lakonikus előbeszéde. De Gyöngyösi mintha előbb is Zrínyi poétikai vallomásának vezérszavait parafrázálná a maga célkitűzései szerint. Zrínyi a históriához (eposzhoz) szegényes magyar nyelvre panaszkodik, Gyöngyösi a maga „együgyű históriájának magyar versekből fűzött tollaival” úgy akarja „szárnyaztatni” hősei történetét, hogy híruk „az következendő üdőnek messze levő határra” is elrepülhessen, ámde a magas tárgyhoz elméje „alacson”, „illendő ábrázolással pennája sem tutta leképezni”. Ha a nyelv szegényessége és az illendő ábrázolás nehézségi foka távoli párhuzamok is, meggyőzőbben vethetők össze szerénykedő formuláik. Zrínyi ismeretes túlzással arról vall, hogy soha nem korrigálta meg művét, mely „első szülése elméjének”; hogy nem „hasomlitja pennáját” a nagy eposzírókhoz; hogy írta, „azmint tudta”; Gyöngyösi pedig a „vékony értelem”, az „elégtelen készület”, az „alkalmatlan hely”, a sokszori toldozás, félbeszakasztás hátránya-ira hivatkozik. Ezt a két gondolatsort pedig – jöllehet poétikai jelentésük csak a fabula-kérdésben egyezik –, de mert Gyöngyösi szóhasználatára alább is Zrínyit idézi – így is állítsuk egymás mellé:

„Fabulákkal kevertem
az históriát; de ugy
tanultam mind Home-
rosbul, mind Vergi-
lustul . . . Zrínyi Mik-
lós kezének tulajdo-
nitottam szultán
Szulimán halálát”

„mivel hogy az régi versek
csinálók írásából ugy ta-
nultam, holmi poétai köl-
teményekkel is szaporítottam
írásimot: Venusnak és Márs-
nak tulajdonítván az murányi
dolgoknak szerencsés végben
menetelét”

(A „poétai költemények” nyilvánvalóan a „fabulák” – de szólunk még erről a Kemény-eposz kapcsán.) Amivel Gyöngyösi befejezi az előszót, az már didaktikusabb, de „kiált” belőle Zrínyi szerkezeti megoldása, a latin idézettel szemléltetett Mars–Venus-egybekapcsolás: „a régiek az Venust szerelem istenasszonyának s Mársot vítétség istenének tartották, én is az Venuson szerelmet s Márson vítétséget értek írásomban: valóságos dolognak tartván [ez tehát a „história”], hogy ezen Nagyságtok cselekedete az Venus és Márs, azaz szerelem és vítésség segedelme által mentek végben, az vítétséget az szerelem, az szerelmet az vítésség bátorítván [Zrínyinél: „osztán nem egyetlen az szerelem vítésséggel”], amaz vers szerént [Zrínyinél: „abbul ez versből”]:

Mars animare solet Venerem, Venus inclitya Martem:

az honnét *Márssal társolkodó Murányi Venus*-nak neveztem munkámat is”.²²

²¹ R. VÁRKONYI Á., I. m., 367. A pasquillus-példákat is érdeklődéssel olvastuk volna! Vonatkozó jegyzete: „Martinkó András állapította meg, Gyöngyösi versének címét így kell értenünk: »a Márssal társalgó, szövetekező, egyesülő Murányi Venus«. Martinkó András: *Társalkodik, társalog. Társalog vagy társalkodik a Murányi Venus 1664-ben?* Magyar Nyelv, 1941, 57–58.”

Ha nem is tisztázta még a Gyöngyösi-filológia, honnan való Gyöngyösi-„Petronius-idézete”, azon a finom belső rímen vagy inkább szójátékon, ami a *Murányi Venus* címében megfigyelhető, máris eltűnődhettünk:

Márssal

társol-

kodó Murányi Venus . . .

A *Márssal* – *társsal* rím jó ismerősünk az *Áfium* Wesselényi-példányában feltűnő, már idézett versfüggelékéből (*Márs – társ*) és a *Thököly házasságá*-ból (*Márssal – társsal*). De idézhetjük a *Kemény János emlékezeté*-ből is (III, IV, 13. kihagyott strofa): „Elhagyván azokat, nem szolgálnak *Mársnak*, / Hanem párnás Hymen veszi kiki *társnak*.” Csak nem Gyöngyösi leleménye ez *mind a négy helyen* mégis? Rimayt követné? A hiányzó magyar rímtörténet segíthetne a válaszadásban.

A *Murányi Venus* „Zrínyi-gyanús” helyeit ugyancsak jegyzetbe utaljuk,²³ feltételezve, hogy a Kemény-eposz sok példájához képest itt azért csekélyebb számú a Zrínyi-imitáció, mert Zrínyi Miklós még élt a mű írásakor, sőt megjelenésekor is. Már Arany János felvetette a kérdést: „Olvasta-e Zrínyi a »Murányi Venus«-t? Nem lehetetlen, mert halála minden betegség nélkül, csak november 18-án következett be, Gyöngyösi pedig a »stubnyai hévizeken«, tehát a nyári hónapokban, írja Venusához az ajánló-levelet, s föltehetni, hogy a nyomtatás akkorra már kész volt, [. . .] Ha olvasta, [. . .] bizonyára nem egy helyt tapsolta meg az új költő virtuozitását, nyelv és versbeli könnyű bőségét, eleven képzel-mét a festésben, rhythmusának magyar zamatját, olykor merész újításait a szólásmódokban s több ilyeneket: de az egésznek alkotásáról, a cselekvényről, az egyes jellemek ábrázolásáról nem sokkal lehetett külön véleményem, mint [. . .] Liszti László epikai munkájáról.”²⁴ Érdekes, hogy a Tasso–Zrínyi-kapcsolatot zseniálisan felfejtő Arany, aki ily elevenességgel képzelel el Zrínyi esetleges Gyöngyösi-élményét, nem gondol e viszony megfordítására: arra, hogy mit olvashatott Gyöngyösi Zrínyi verses-könyvében? A Zrínyi–Gyöngyösi-kérdés eddigi felvetéseit azért is nevezhettem hagyományosnak fen-tebb, mert – úgy tetszik – a Gyöngyösit önmaga zártságában és a Zrínyitől való eltérésekben szemlélő Arany (majd a nyomába lépő Horváth János) tekintélye szinte mindenkit visszatartott e „fordított” (valójában kronologikus) megközelítéstől.

²²GYÖNGYÖSI I., id. kiad. I. köt., Bp., 1914, 123–124. Érdekes még a bevezetés első lapján ez a szép megállapítás: „A históriák az érdemesen viselt dolgokat, azoknak viselőinek halálokkal is, nem engedik elenyészni, hanem azokból költ szép híreket, neveket eltemetett testeknek, bérekesztett sír-joknak fogságából is szabadulásra hozván, világ szerte szerént dícsíretesen repültetik.” Gyöngyösi „az dicsőség óhajtó görög és római hajdaniság” példáira gondol. A „rómaiak vitézségét is szemlélő” Zrínyi a magyar vitézek hősi emlékezetéből meríti ugyanezt az eszmét. Még szebben szól, s talán Gyöngyösit is inspirálja (ha nem közös toposzt követnek): „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csont-jai és azok nagy lelkeinek árnyékjai [. . .] nem hadnak nékem alunnom. [. . .] Ímé, ti vitézséggel tündöklő dicsős magyarok, a ti világ fogytáig jó hírrel megmaradandó cselekedeteket mind általolvastam, azokbul mind tanultam, mind megbátorodtam; okot adtak azok énnékem, hogy rómaiak vitézségét is szemléljem, mind ezekre oztán magam emlékezetiért ezt a kis könyvecskét írtam. Ímé az ti dicsőséges árnyékokoknak és tisztességgel temetett csontjaitoknak dedícalom!” ZRÍNYI M. *Összes művei*, KLA-NICZAY Tibor kiadása, I. köt., Bp., 1958, 408. (Az első sorban az *árnyékjai* Négyesy László emendálása a Bónis-kódex alapján.)

²³„Lásd az erős töll fát, elébb összeveromlik, / Ostromló szelekre hogysesz mind meghajlik” (I, 39), „Az lova Pegasus, maga Hector rajta” (I, 50. Vö. Zrínyi, I, 77: „Lova mint egy madár, maga mint egy tündér”), „Viselt dolgaidra világ nagy része néz” (I, 60. Vö. *Peroratio*, 3: „Merre vitézséget látta világ nagy rész, / Azokrul helyekről minden szem reám néz”), „Megyen az setéség előtte szaladva” (II, 2. Vö. Zrínyi, VIII, 3: „Előtte sötétség nagy futással oszlik”), „De hasonló lévén az könnyű evethez” (II, 290), „Eleiben fordul, mint az könnyű evet” (III, 302).

²⁴ARANY János *Összes művei*, XI. köt., *Prózaí művek* 2. 1860–1882, NÉMETH G. Béla kiadása, Bp., 1968, 421.

Talán csak Agárdi Péter kivételével, aki szerint a Kemény-eposz „számos pontján kitapintható a *Zrínyiász* hatása”, s hozzá is erre példaként az egyik seregszemle-versszakot (ez emlegeti ugyan a Zrínyieket, de nem költői értelemben vett hatásra vall), a széltől fogant ló motívumát (ezt Gyöngyösi travesztálja-parodizálja is), s hozzá Kemény szavait, amelyek „Zrínyi szép lelkesítő beszédeinek hatását” mutatják, „bár szó szerinti egyezésről szó sincs”.²⁵ A nem kellő filológiai eréllyel dokumentált helyes felismerés nem is kapott érdemi visszhangot. Bitskey István még cáfolatra sem tartotta méltónak, pedig épp az ellenkezőjét próbálja állítani Gyöngyösiről: „Gyöngyösi nem járt külföldön, nem ismerte Balassi és Zrínyi módjára az európai nemzeti nyelvű irodalmakat, sőt *arra nézve sincs semmiféle adatunk, hogy a Szigeti veszedelmet olvasta volna*”; „Mivel Gyöngyösi a modern európai eposzokat (köztük a *Szigeti veszedelmet*) nem ismerte, nem is szándékozott eposzt írni, aligha helyes vele kapcsolatban elsőkélyesedett eposzról beszélni.” Az „elsőkélyesedett eposz” Agárdi találó kifejezése, s Agárdinak szólhat az a Gyöngyösit félreértő megjegyzés is: „különösen Kemény János török elleni harcának egyes mozzanatait idézik fel a Tinódi-féle csatajelenetek részleteit”.²⁶ Gyöngyösi műveltségének, iskolai és költői kultúrájának forrásai még Trencsényi-Waldapfel Imre kitűnő tanulmányai²⁷ után is megvilágításra várnak, a Zrínyi-imitációkból azonban máris bemutathatjuk a legfontosabbakat: a Kemény-eposz napnál világosabb példáit.

Hadd utaljak itt még egyszer Porogi András dolgozatára: az eposz nyomtatott kiadásából hiányzó 31 strófát éppoly határozottan iktatta vissza a műbe az elsődleges koncepciónak megfelelően, mint amilyen körültekintéssel szemlélte a németellenesség és a nemzeti önkritika gondolataiban megmutatkozó erős *Áfium*-hatást.²⁸ A Wesselényi-összeesküvés kibontakozásának idején készülő eposz törvényszerűen merít politikai ihletet a rég ismert *Áfium*-ból, s visszhangozza most is a *Fegyvert s bátor szívet*... *Márssal* – *társsal* rímét. Két sora pedig (21. kihagyott strófa) Zrínyinek arra az epigrammájára utal, amely a prózai művek kódexében maradt fenn:

Nem irom pennával,
Fekete téntával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel...

Piros vér váltotta fekete téntáját.
Előbb megfestette azzal a szablyáját...

A Zrínyi eposzát utánzó seregszemle

A világirodalom fenséges eposzinvokeciói után szinte travesztíának hat, ahogy a *Kemény János emlékezte* kezdődik:

²⁵ AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői vilásképe)*, Bp., 1972, 62–64.; ARANY J. (I. m., 430) TOLDY F. nyomán csak arra céloz, hogy a *Murányi Venus*-t író Gyöngyösit „Zrínyi és Liszti megjelent munkáinak (1651, 1653) hatása buzdította a megkezdésre”. BADICS Ferenc szerint (*Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939, 140) „Bizonyos, hogy egyik sem volt hatással Gyöngyösire.”

²⁶ BITSKEY István, *Gyöngyösi és a magyar költői hagyomány*, Studia Litteraria (Debrecen), 1981, 22, 31, 24. (Kiemelések: K. S. I.)

²⁷ WALDAPEL Imre, *Gyöngyösi-dolgozatok*, Bp., 1932. (Irodalomtörténeti Füzetek, 42.) Rámutat pl. az újlatin epithalamiumok, továbbá a Zrínyi-könyvtárban is meglevő Claudianus és Statius valószínű hatására. A biztosan kiaknázott Claudianus Marinónak is egyik legfontosabb ösztönzője; a nápolyi és a gömöri Ovidius antik forrásai tehát közesek. tehát közesek.

²⁸ Lásd a 9. jegyzetet. A hiányzó strófák: GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., II. köt., 163–168.

Múzsám, a murányi hegyek tetejéről,
 Azhol Vesselényi Ferenc szerelméről,
 Széchy Máriával lett végezéséről,
 Szólotól a várnak meg is vételéről, –

Szállj le, ereszkedjél a tágas térségre,
 Menj által az Tiszán a dinnyés Nyírségre,
 A Szilágyra onnét és az Erdélyiségre,
 Lengyel, Tatár, Oláh országokra végre . . .

Zrínyi Szűz Máriát invokálta műzsaként, hogy „Fegyvert s vitét” énekelhessen „Mártnak hangassabb versével” – Gyöngyösi a „dinnyés Nyírséget” sem állja beleírni elsőkélyesült invokációjának provinciális földrajzába.

Horváth János figyelte meg, hogy a *Murányi Venus* nyíllövés-jelenete „a Zrínyiász-beli feszület-jelenet paródiájának tetszik: mint ott a feszület, itt Cupido számlálja elő Wesselényi jövődjét”.²⁹ Ugyanilyen parodisztikus színezetű epizód a *Kemény János emlékezete* I. könyvének II. részében a vadászat leírása a kutyák seregszemléjével. A széltől fogant ló már Zrínyinél (I, 80) felbukkanó motívuma mindenestire alacsonyabb, szinte komikus szintre kerül, amennyiben Gyöngyösinél a 37. strófában „szelektül fajzott” kutyák szerepelnek:

Kit Simon elfogott, nevezik Delphinnek,
 Tigris egy pórázon lévő társa ennek,
 Szelektül fajzottak, amint ezek mennek,
 Amikor nyúl- avagy őz-üzésre kelnek.

Még erősebb ez a tendencia a *Csalárd Cupidó*-ban. Gyöngyösi kutyái itt már sírva fakadnak:

Láttatik Harpia szemlélni könyvesen,
 Hogy pórázos társa vesz ily keservesen,
 S ugrik bal fülére a vadnak sebesen,
 És azt megragadván rángatja mérgesen.³⁰

Hogy ez miért tűnik paródiának? Mert a *Szigeti veszedelem* Juranics–Radivoj-epizódjában siratja így s bosszúja meg az egyik barát a másikat:

Radivoj visszanéz, s nem látja az társát;
 Gondold meg az ő rettenetes bánatját.

 Juranics! Juranics! én hová hagytalak?
 Micsodás ebeknek prédául hagytalak?

Igy búsul s így kiált, s nyomra visszamegyen,
 Hogy valamint Juranics nyomát esmérjen . . . (IX, 62–64)

Diána vadászatának résztvevői még visszatértükben is hasonlóak Zrínyi vitézeihez: „Szablája eltörött, csak fele kezében, / Maga lustos *porban* és keresztény *vérben*” (III, 110), „Ballag az viz felé, lustos *vérrel s porral*” (VI, 110), „Delimán, hogy megtért rettenetes harctul, / Fáradtan, lustossan alutt-*vér-tül, portul*” (XI, 3) – olvassuk Zrínyinél; „Egy halomban hordják minden praedájokat, / *Porbúl, sárbúl, vérbúl* kimossák magokat” – írja Gyöngyösi (II, 161).

Amikor a háborút mégsem lehet vadászattal helyettesíteni, az antiheroikus Gyöngyösi kénytelen eredeti értékén is átvenni Zrínyitől a széltől fogant ló-motívumot:

²⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976, 130.

³⁰ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad. III. köt., Bp., 1935, 137.

Mondják, hogy Karabul nagy Arabiában
Széltől fogantatott egy híres kancában (I, 80)

*

Az hol némely kancák (mondják) nem ménektől
Vemhesednek, hanem tavaszi szelektől (III, III, 42)

De tartsunk rendet a Kemény-eposz Zrínyi-imitációit számba véve. A III. könyv III. része előtt igen kevés az, amit Zrínyi-utánzásnak tekinthetnénk: egy evet- (II, I, 26) és egy tölgyfa-hasonlat (II, IV, 78), továbbá a „rák hátán jár” (III, II, 54) és a „duplázott” (uo. 62) kifejezés, de ezek közhelyek, közhasználatú szójárások is lehetnek, hiszen Gyöngyösinél sem először fordulnak elő. A III. könyv III. része már annál gazdagabb s meggyőzőbb példatárrel szolgál.

A *Kemény János emlékezete* forrásait V. Windisch Éva állapította meg negyedszázada publikált tanulmányában, s arra a következtetésre jutott, hogy a Gyöngyösi által használt történeti forrásoktól független „legterjedelmesebb önálló részlet az Erdély ellen induló török sereg 106 szakaszra terjedő, nagy kedvvel s bizonyára személyes – Gyöngyösi füleki seregbírósága idején szerzett – élmények alapján megírt seregszemléje (III. könyv, III. rész, 1–106). Ugyanebbe a műfajba tartozik Montecucoli seregének rövid bemutatása (III, IV, 35–41) – ezt Bethlen János is megteszi, de csak egy mondatban – s egy pillantás a Kemény ellen Nagyszőlősnél felsorakozó törökre (III, VI, 75–81).”³¹

A Gyöngyösi korához képest archaikus seregszemle csekély mértékben tükrözhet személyes tapasztalatot, sokkal inkább a XVI. századi állapotokat felidéző *Szigeti veszedelem*-mel egyezik. Íme az egyezések (Zrínyinél az éneket és a versszakot, Gyöngyösinél a strófát jelöljük):

Száz meztelen szablyát Dandó hoz ez után,
Maga van előttök, jár mint egy oroszlán (V, 45)

*

Székesfehérvári sereg gyön ez után,
Parancsol ezeknek az Ibrahim szultán (13)

A második sor nem szó szerinti, hanem mondatindítási, illetve hasonló hangsúllyal kiemelt egyezés; Dandó és Ibrahim szerkezeti helye is felcserélődött.

Haragos tigrisnek vagyon bőr az hátán,
Kegyetlen sastoll van szegezve paisán (V, 43)

*

Párducbőr a hátán, tollas bot kezében,
Három szál darutoll strásál süvegében (14)

Itt is a két sor struktúrája hasonló, a párduc vagy tigrisbőr, a darutoll vagy sastoll, a süveg vagy pais egynemű változatok.

Magasan költ nyakán fejét alá hajtja,
Szálos rövid serényét szél hajtogatja,

Körmmel, száraz innal szarvast meghaladja (II, 34)

*

³¹ V. WINDISCH Éva, *Gyöngyösi és a „porabul megéledett Phoenix”* ItK 1960, 540.

Serény inú lovát mostan is ugratja,
Dagasztó inait módossan rángatja,

Tolla vitorláját a szél hajtogatja (17)

Hogy Gyöngyösi itt Szulimán lovának híres leírását veszi mintául a *Szigeti veszedelem* II. énekéből, azt Zrínyi következő, illetve Gyöngyösi előző strófájának egybehangzása is igazolja:

Mint az sebes sólyom, mikor kél szárnyára,
Vagy ha könnyű evét ugrik fárul fára (II, 35)

*

Sebest futván másra ugrik egy lovárúl,
Mint a könnyű evet egy ágra más fárul (16)

Nagy Szulimán és Ibrahim szultán lovának leírasi sztereotípiái között nincs tehát különbség; eszerint Gyöngyösi evet-hasonlatai is származhatnak Zrínyitől. (Az evet szóföldrajzi elterjedtségének vizsgálata megmutathatná azt is, a Felvidéken is evet volt-e a mókus akkor, mint Dél-Dunántúlon. A zólyomi Balassi Bálint latrikánus versében a 'mókuska' = *móka*.) A „Tolla vitorláját a szél hajtogatja” sorhoz megjegyezendő még, hogy Gyöngyösinél ismétlése is előfordul (III, VI, 15), s változatai is vannak:

Lobogójok sárga, zöld színek osztatják,
Kinek tafotait szelek hajtogatják (98)

Zászlókat a kényes szelek is szárnyokkal
Cspadossák s mulatják magokat azokkal (III, VI, 75)

Vö. egy Zrínyi-sorral a fentieket is: „Lobognak a zászlók, vannak nagy örömben” (IV, 26). Az összevetés annál inkább jogos, mert a török seregszemlélt Zrínyinél a IV. énekben találjuk, s átvesz Gyöngyösi innen egyebet is. De maradjunk még egy másik zászlós Gyöngyösi-sornál:

Rakodott a mező sok szép seregekkel,
Az eresztett zászlók játsznak a szelekkel (105)

*

Fölült már Zríni is, áll az sereg előtt,
Sisakján szép struccotoll vér haragos szellőt (IV, 14)

Megvan tehát a „Tolla vitorláját a szél hajtogatja” Gyöngyösi-sor másik Zrínyi-mintája is. Még fontosabb azonban, hogy Gyöngyösi különleges leleményét, mely szerint nem a szél játszik a zászlóval, hanem a zászló a széllal, szintén Zrínyiből magyarázhatjuk: itt is a toll veri (mozdítja) a szellőt, nem a szellő a tollat. Ez a köznapi logikától eltérő felfogás a költészet örök szabadsága, a költőiség jellemzője. József Attilánál sem a szellő rázza a nyírfát, hanem fordítva:

Ezüst derűvel ráz a nyír
Egy szellőcskét és leng az ég.
(Nyár)

Lépjünk vissza megint Zrínyihez s Gyöngyösihez, folytatva a seregszemlék összevetését:

Hát Alapi Gáspár négy ötven szablyával
Jűn, van befödözve párdacnak hátával (V, 48)

*

Jöhetett ez talám *háromszáz szablyával*,

Nem is aba, hanem *böcsösebb ruhával* (24)

Vö. még Zrínyiből: „Jün százötven karddal Novákovics Iván” (V, 43), „Száz meztelen szablyát Dandó hoz ez után, / [. . .] Utána érkezék százzal Orsics István” (V, 45–48). De ellépteti előttünk Gyöngyösi a szigetvári és a török vitézeket is (akik alighanem csak az ő Zrínyi körül keringő képzelete szerint vettek részt Kemény János megbüntetésében), s így természetesen nem hallgathat a Zrínyiekről:

Ezután a szigetvári had érkezik,
Agájokat *Deli* Ahmetnek nevezik (25)

A több végbeliek gyűlnek Kanizsára,

Kiknek száma telik kétezer szablyára. (31)

Mindezek a Marsnak próbált deliáji,
Kiket Zrinijeknek oktattak próbái.
Bélyegezve vadnak sokaknak pofái,
Csókolták azokat horvátok szablyái. (32)

Deli Ahmet, daliák, Zrínyiek, horvátok: mindez már a *Szigeti veszedelem* történelmi miliőjének nyílt visszaidézése. Szembeötlő, hogy Gyöngyösi itt nem veszi át változatlanul Zrínyi mennyiségmegnevező archaikus fordulatait, de a *Csalárd Cupidó*-ban erre is lelünk példát: „Azomban a sebek helyeit vizsgálják, / És azoknak számát *két húsznak* találják” (II, 203).

A Zrínyiek említése után Gyöngyösi bizonyos Recep pasát emeli ki a „köntösös, paripás s jó fegyveres” törökök közül; jellemzésében két Zrínyi-strófát is felhasznál:

Demirhám, az erős, melynél erősb nem volt

Mert ez gyökerébül nagy tölgyfát kirántott;
Ököllel agyonvert egy nagy elefántot. (I, 83)

Medvei Benedek hatalmas Bikával,
Mondom, bizony hatalmas Bika Andrással,
Ki lovat s *ökröt* öl csak egy csapással. (V, 54)

*

Ez második Cacus erős mivoltában,
Fél-mázsás buzogányt perget a markában,
Nincs oly erős *ökrök*, melyet futásában
Meg nem tart, ha kaphat annak a farkában. (36)

Gyöngyösi láthatóan Recep pasára osztotta Demirhám és Bika András szerepét, s a tölgyfakirantás, elefánt-, ló- és ökör-agyonverés virtusát még meg is toldotta a félmázsás buzogánnyal (eszünkbe jut erről Arany Toldijának súlyos buzogánya!), az ökörfark-elkapás bizarr ötletével. Recep pasa kap még egy teljes strófát, amelyben Gyöngyösi a *Szigeti veszedelem* Amirassenjének vonásaival is felruhazza, nem feledkezvén el Amirassen csodálatos lováról sem:

Ezek előtt mégyen vitéz Amirassen,
Maga is fekete, lova is szerezsen.

Az ű kedves *lova* Karabul, *kényessen*
Mellyet ű jártatott had előtt s kevélyen. (I, 79)

*

Maga is szög legény, lova is szerecsen,
Süvegének nuszta őrsi egy kerecsen,
Nehéz terhű botját hányja negédesen,
Ropja módos táncát lova is kényesen. (37)

A legnyilvánvalóbb Zrínyi-imitáció ez: az 1. sort nem veheti át, mert a nevet is kölcsönöznie kellene, az *Amirassen* – *szerecsen* ríméből így lesz *szerecsen* – *kerecsen* (vö. még Zrínyi, I, 97: *szerecsen* – *Turancsen*); a 2. sor csak a *fekete* – *szög legény* variációban különbözik; a 3–4. sorból Gyöngyösi egy sort csinál, hiszen a lőnevet úgyis el kell hagynia, de megőrzi a sorok szerkezetét, és az egyik rímbe megint variációval helyettesít (*kevélyen* helyett *negédesen*). Rá kell még mutatnunk arra, hogy a szélről fogant ló már idézett motívuma is ezen a helyen tűnik fel: Amirassen Karabuljáról mondja ezt Zrínyi, Gyöngyösi pedig Recep pasa lovára viszi át. E török vezér figurájának harmadik irodalmi előképe ezek szerint Amirassen. (Megjegyzendő még: Zrínyi eposzában három Rechepe nevű török is szerepel.)

Történész-kommentárok mutathatnának rá, hogy Gyöngyösi török seregszemléjének főszereplői vajon egyszersmind valóságos személyek voltak-e? Recep pasáról például annyi életrajzi tényt is elmond (thessalonikai születésű, Kandiában harcolt, erős, csontos termet, harmincöt esztendő, az öccse is pasa), hogy létező szereplőre gyanakszunk. Recep (Redsep) pasa neve fel is bukkann Kemény János önéletrírásában, V. Windisch Éva magyarázata szerint „a török tengeri haderő főparancsnoka, utóbb a nagyvezér helyettese (kajmekám), 1632-ben a szultán megölette”.³² Ha Gyöngyösi róla is mintázta a maga Recep pasáját, a pasa tetteit harminc évvel későbbre datálta. Ez a poetica licentia természetesen megengedhető. Épp erre példa a hasonló sokoldalúsággal jellemzett Csonka *Delimán* felléptetése.

A *Delimán* név kétségtelenül a *Szigeti veszedelem* legnagyobb török vitézére utal. Gyöngyösi olyasféle nyomatékkal nevezi így a Csonka névre is hallgató török vitézt, ahogy Zrínyi mondja Hektornak őst. *Delimán* tehát klasszikus eposzhőssé lett Gyöngyösi szemében: nevének átvétele már maga minősítés. Azért állítható ez ily határozottan, mert Csonka „*Delimán*” alakját történetileg is azonosíthatjuk, ti. Csonka *Delimán* nem lehet más, mint a XVII. század második felének jól ismert szereplője: *Csonkabég*.

A magyar néven ismertté lett Csonkabégről még Takáts Sándor foglalta össze az adatokat, amelyekkel mindmáig be kell érünk.³³ Amikor Csonkabég Buda visszavívásakor fogságba esett, majd Bécsújhelyen vallatták, 45 évesnek mondta magát, eszerint 1641-ben született. Mégpedig Boszniában,

³² KEMÉNY János *Önéletrírása és válogatott levelei*, V. WINDISCH Éva kiadása, Bp., 1959, 138–139, 545, (Ide szorítom kiegészítésként, hogy a *Csaldárd Cupido* „két hús” kifejezése már csak azért is Zrínyitől származhat, mert őt strófával odébb az is Zrínyit juttatja eszünkbe, hogy Gyöngyösi mily keletiesre színezi Diana istenasszony forrásvízivő jelenetét: „Persiában mívelt zombok volt zsebében, / Azt keresi elé, és veszi kezében. / Megmeríti a friss forrásnak vizében, / És jót ereszt abból szomjú gégéjében.” A *zombok* a török-perzsa bőrpohár: a *szomak*. *Delimán* hordott ilyet övén: abból itta ki Cumilla a forrásvízzel feloldott halálos sárkánycseppmérget.

³³ TAKÁTS Sándor, *Csonkabég a török huszárezredes*, Az Újság, 1913, 291. sz. (ezt a közleményt nem láthattam), *Csonkabég és Czunkenberg*, Vasárnapi Újság, 1914, 290–291. (A bécsújhelyi illusztrációkat innen ismerem, Takáts pontosabb lelőhelyet nem ad, a festők nevét sem közli, rejtve marad a képek datálása is.) A hírlapi közlések kötetbeli változata: *Régi magyar kapitányok és generálisok*, Bp., 1922, 2. kiad., é. n., II. köt., 529–544. Csonkabég újabb említései: TARDY Lajos, *Régi felfjegyzések Magyarországról*, Bp., 1982, 87. (Takáts S. nyomán a portrét is közli; itt mondok köszönetet a szerzőnek a történeti tájékozódásban nyújtott segítségéért), NAGY László, „*Kuruc életünket megállván csináljuk . . .*” *Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben*, Bp., 1983, 40., R. VÁRKONYI Ágnes, *Buda visszavívása 1686*, 1984, 114, 118–119, 122–123, 237, 240, 329, 336–337. Csonkabég nevét Takáts S. nyomán egybeírom (vö. Szkanderbég).

eredetileg keresztény szülőktől, de négyéves korától fivére nevelte Budán. Váci iszpahia, később nógádi kapitány lett, magyar módra gazdálkodott, faluja, szőlője volt, egy feleséget tartott, akitől fia született. Csonkabég kitűnő katonának és diplomatának számított, különösen Thökölyhez fűzték jó kapcsolatokat; Takáts szerint „Jelen van pl. Kassa megszállásánál, Füleknél is nagy szolgálatot tett jeles lovasságával Thökölynek”, s Thököly nem győzte dicsérni. Nagy visszhangot keltett, hogy fogsága után, 1696-ban, feleségével és akkor húszéves fiával együtt, Csonkabég megkeresztelkedett. A keresztapa maga Lipót császár volt, a keresztelő pap maga Kollonics érsek. A kereszténnyé lett Csonkabég (immár *Leopold Joseph Tschungabeg* vagy *Tschunkenberg*) vitézül harcolt a császári zászlók alatt, meghalt 1705-ben. Ugyancsak fényes katonai pályát futott be húsz évvel tovább élt fia, a Ferenc Lipót névre keresztelt *Czunkenberg*. Emlékeztessünk egy olyan forrásműre is, amit Takáts Sándor nem említ. Cserei Mihály beszéli el emlékiratában, hogy Csonkabéget csak azért nem vágták le Buda ostromakor, mert szerencséjére magyarokra talált: „Az németek is a magyarok után mindenfelől berohanának, és a futó törököket mind magokot, mind az egész városi népet fegyverre hányták, csak az egy híres Csonka Bég marada meg, kinek mikor ebédlene, hírt visznek a szolgálai, hogy már a német megvette a várost, azért kimenvén házából, szerencséjére a magyarokra talál, mivel nagy ismeretsége volt, s azok nem ölik meg, hanem elfogják, s a herceghez viszik. A herceg Bécsben küldi, ott kereszténnyé leszen, megkeresztelkedik, maga a római császár lévén a keresztatyja.”³⁴

Amikor 1665–1670 között a *Kemény János emlékezete* készül, „az egy híres Csonka Bég” még fiatal, amikor 1693-ban a Kemény-eposz megjelenik, Csonkabég már hét éve fogoly. Buda ostroma és az átkeresztelkedés előtt Csonkabég neve a Thököly körül zajló események idején legismertebb, Gyöngyösi is a Fülekkal és a Thökölyvel kapcsolatba hozható történetekről értesülhetett mindenekelőtt. Elképzelhető ezért, hogy a Kemény-eposz Csonkabégre reflektáló strófái későbbiek, mint a mű első kidolgozása, akár Buda ostroma után is születhettek. Gyöngyösi verses elbeszélése évtizedekkel visszadatálva, 1662-ben lépteti fel Csonkabéget. A további száz esztendővel visszamatató Delimán-imitáció tökéletes költői indoklás erre; nem győzzük csodálni Gyöngyösi alakrajzának tudatosságát. Csonka Delimánnak természetesen fel kell öltönie a *Szigeti veszedelem*-ből ismert jelmezeket is. Gyöngyösi odáig megy ebben, hogy már a bég katonái a sebesült Farkasics előtt menetelő magyar vitézek fegyvereit viselik:

De mind ezek előtt megyen *kétszáz lovas*,
Mindenik fegyveres és mindenik *tollas*,
Fénlik mindeniknél páncér, sisak, *karvas*,
Mindeniknek hátán egy haragos *farkas*. (IV, 21)

*

A Csonka Delimán *másfélszáz lovassal*,
Majd mind válogatott farkasos s *tollassal*,
Melyeknek kezek is villogott *karvassal*,
Van előljáróban, mint annyi *farkassal*. (44)

Ezután négy strófa erejéig Gyöngyösi elkanyarodik Zrínyi eposzától és Csonkabég származására, életére, keze csonkaságának magyarázatára vonatkozó értesüléseket (vagy hiedelmeket) közöl. A megdöbbentőt, furcsát, szélsőségeset kedvelő barokk ízlésnek megfelelően Gyöngyösi alighanem elsőül ír le magyarul művétagot (vasból csinált protézis-ujjakat):

Fél mérföldnre jár elől a dantártúl,
A pasa serege csillagos hadátúl,
Kinek születése vala rác anyátúl,
S annak sokat tanult volt bájolásátúl.

³⁴ CSEREI Mihály, *Erdély históriája [1661–1711]*, BÁNKÚTI Imre kiadása, Bp., 1983, 194.

Van sok mestersége s egyéb varázslása,
De az *hamarjának* leginkább *hányása*
Tetszik néki, s van is ahhoz nagy tudása,
Az által kezdetik minden próbálása.

De prophetiáját akkor elvesztette,
A beszprími sereg mikor megkergette,
S azok kardja miatt kezét elvesztette,
Melynek már ujjait vasbul építette.

Mindazáltal most is nem mulat semmit el,
A kimenetelre mikor adatik jel,
Mint azelőtt, kardját szintén úgy köti fel,
Noha annak éli már oly nagyot nem szel. (45–48)

Adatok híján nem mondható meg, tulajdonítottak-e kortársai varázslóerőt az állítólag bűbajos anyától származó Csonkabégnek, vagy ez csak Gyöngyösi kitalálása. A próféciaképesség elvesztése mindenesetre ügyes leleménnyel kapcsolódik össze a súlyos sebesüléssel: levágott kezét Csonkabég már nem varázsolhatja újjá, „vasból épített” ujjakkal kell pótoltatnia. (A Takáts Sándor által közölt bécsúj-helyi portrén Csonkabég teljes balkeze fából van: a festő nem színezi ki, ruházat sem borítja; a vas-ujjak ugyan nem látszanak, de a műkéz tartása azt mutatja, hogy belekapcsolódnak Csonkabég övébe; úgy tűnik így, mintha élettelen balkezét csipőre tenné.) Feltehető, hogy Gyöngyösi Csonkabégnek csak csonka kezéről tudott, s ehhez a furcsasághoz találta ki varázslótudományát. Zrínyi azonban most is inspirálhatta, hiszen a *Szigeti veszedelem* két varázslóképességű törököt is szerepeltet (a főpap Kadilesker és a varázsló Alderán). Ők ugyan nem csonkák, de több lehet véletlen egyezésnél, hogy a rosszat jelentő szigetvári jóslat végeztével az Egerre hivatkozó Kadilasker éppolyan kifejezést használ, mint majd Gyöngyösi Csonkabég varázslását jellemezve:

Mikor Egervárra *hamaliát* hántunk,
Ugy mutatta, valamint kívántuk magunk:
Egervárban ülni fog az mi császáruunk,
Magunk is szerencsésen mindnyájan járunk. (IV, 76)³⁵

Amivel Csonkabég jellemzése folytatódik, az megint Zrínyi-imitáció:

Kétszáz gyalog osztán ezeket követi;

Van *kecse* mindenem, deli tekinteti (IV, 23)

Jün Szecsődi Máté nagy tarka *kecsével*,
Béfordozve magát, és páncér fegyverrel (V, 47)

³⁵ A „*hamaliát hántunk*” és a „*hamarjának hányása*” kifejezések párhuzamára KIRÁLY Erzsébet figyelmeztetett. NÉGYESY L. id. kiadásában GREGUSS Á. nyomán így magyarázza (462): „*Hamalia* (voltaképp *hamala*: ebből lett *amuler*), arab szó: mentőszerszám, bűvölőszerszám: *hamaliát* hányyni bűvös úton a jövőndőt kitudni (Greggus).” Gyöngyösinél máshol is előfordul: „A fellebbanásra néha oly *hamarja*” (Kemény-eposz, I, III, 48); „Mindazáltal amint a jövőndöléshez, / És a mesés s titkos szókbéli fejtéshez, / Úgy a csillagnézés s *hamarja* vetéshez / Ért ő is...” (*Chariclia*, XII, 65). BADICS F. aligha ismerte e Zrínyi-hely magyarázatát, mert nála ez olvasható (id. kiad., II. köt., 403): „az *hamarjának* leginkább *hányása* = az apróbb varázsló szereknek, mint kártyának gyors, ügyes kezű *hányása*-vetése, hamaros szemfényvesztő összekeverése. Vö. Baróti Szabó D. Kisded Szótárában (2-ik. kiad. 1792): *hamarját ugrani* = ugrásban vetélkedni”.

Hát Alapi Gáspár négy ötven szablyával
Jűn, van befödözve *párducnak* hátával (V, 48)

*

Veres skarlát *kecsét* függesztett vállára,
Melyet készítettett *párducbőr* formára (49)

Bátran kimondhatjuk, hogy mind Csonkabég, mind török katonái a *Szigeti veszedelem* két magyar seregszemléjének ruhatárából „öltözködnek”.³⁶

A még nem említett imitációkat alább „ömlesztve” adjuk: „Sok hangas *trombita* akkor *megrivada*” (IV, 13) – „Felülőt hirdető *trombita rivada*” (53); „Sisakján *szép strucc toll* vér haragos szellőt (IV, 14) – „Árnyékot egy *kék strucc toll* tart homlokának” (58 – szép eltérés Zrínyitől, de szemléltettük az idézett sor hatását mással is fentebb); „Azt *tudnád, hogy nagy erdő jár körülötte*” (II, 39) – „*Vélnéd, hogy erdőt vezetnek magokkal*” (97); „Kemény misziri kard *függ* le oldaláról, / *Melyet* szultán Musa *nyert* görög császártól” (II, 37) – „Gubás orosz lánybőrt *függesztett* nyakában, / *Melyet* egy kazultól *nyert* volt Persiában” (101).

Emeljünk ki végül egy harmadik török szereplőt Gyöngyösi seregszemléjéből. A *pécsi olajbég* ez, nevét nem tudjuk meg, de ismeretes, hogy – Ibrahim néven – a *Szigeti veszedelem* III–IV. énekében is szerepel: kiváló vitéz, csak Zrínyinek adja meg magát. Gyöngyösínél „A *Pécsi Olaj Bék* van szép almáskéken” (92), „Egy pár ráró repdes kettős forgójában, / Igen szép tigrisbőr habzik az nyakában” (94), katonái pedig – némi eltéréssel – ugyanazokat a rímeket „kapják”, mint Csonkabég vitézei:

Derekakon páncél, kezeken *karvasok*,
Süvegeken rárók, kerecsenek, sasok,
Hátakon párducok, tigrisek, *farkasok*,
Lovakon párpuskák, hegyes tör s pallosok. (96)

Említhetünk néhány olyan strófát, sort is, amelyek pontos szövegegyezés helyett szerkezeti–frazeológiai–hangulati követései Zrínyi eposzának. Például: „Szép medályos kölcsag a lova fejében, / *Magának is olyan* fénlík süvegében” (69) – vö. Zrínyi már idézett sorával: „*Maga van* előttök . . .” (V, 45); „Haragos villámmal forgattyák szemeket, / Orrok is úgy látszik, hogy *fújnak tüzeket*” (62) – ez pedig kontamináció Zrínyi nyomán: ő dédapja vitézeiről mondja, hogy „*Száll Márs* mindenikben, s az ő vitéz szemek / *Bátorságban villámnak, mint gyémántküvek*” (XV, 9), és persze a paripákról, hogy lángot *fújnak* (például: II, 33).

Az „*Áfium*”-os betét mint Zrínyi-imitáció és a versszakszámok kérdése

A Kemény-eposz III. könyve IV. részében Montecuccoli seregeinek szemléje mindössze három leíró strófa (38–40). A Zrínyiből merítő archaikus seregszemléhez képest ez más világ, Gyöngyösi korának német-magyar katonai világa (kornét, spáda, karabinia, kirizér[?], feltekert puska, koczpergye, alabárd, kanótos puska – sorolja fel Gyöngyösi a modernebb fegyvereket). Ez a rész nem a költő Zrínyit, hanem a prózaíró-publicistát imitálja az *Áfium*-os betéttel, s máshol is feltűnnek a politikai Zrínyire valló gondolatok (például: „De üdövel s adott alkalmatossággal, / Kell mindenhez fogni s fontolt okossággal”, 20).

³⁶ Hozzá tartozik a történeti igazsághoz, hogy a sok kacagányt és párducbőrt XVI–XVII. századi eleink Konstantinápolyból importálták. Sennyei Pongrácz és Rácz Péter 1591–92-ben egymaguk hazahozták a portáról annyi párducbőrt, cafrangot, szügyellőt, farmatringot, tafotát, boglárt, süvegbe való tollat, demecki szabályát, hogy egy romantikus Árpád-eposz minden honfoglalóját fel lehetne öltöztetni belőlük. Az idézett listát BINDER Pál antológiája közli: *Utazások a török birodalomban*, Bukarest, 1983, 22–28.

Kérdés azonban, nincs-e köze az *Āfium* eszméit visszhangzó 31 strófának a költő Zrínyihez is? Gyöngyösi nyilvánvalóan tudatos Zrínyi-imitációin végigtekintve azt látjuk, hogy ezeket éppoly feltett szándékkal és gonddal helyezte el szövegében, mint ahogy kedvelt költőit, Ovidiust vagy Claudianust imitálta. Poétikai értelemben az *Āfium*-betét is imitáció: a *Szigeti veszedelem* ama nevezetes helyének a követése, ahol a bölcs Halul bég a szigeti várkapitány (a császár katonája) helyett ad hangot a német-ellenességnek:

Bizol-é németben, te okos horvát bán,
Hogy hamar segítséget küld néked talán?
Német, mely tégedet az föld alatt kíván
Lenni, segítséget hoz kárával talán?

Ki nem esmérheti német barátságát?
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
Hogy gyűlöli német az magyar katonát,
Ha akarod, adok néked ezer példát.

De bár az úgy legyen, eljűjön az német,
Rákháton tinéktek hoz ő segítséget ... (VI, 28–31)

Tanulságosan összevethető ezzel a betétstrófiából a németekre reflektáló 1–8. és a 29–31. versszak. Az *Āfium* nemzeti önbírálatát parafrázáló részlet ezek között helyezkedik el. Gyöngyösi legfőbb kifogása a német segélyhadak ellen az ellenség állandó kerülése, az ütközetek távoztatása, a restség, a várakozás; „Kik mikor bégyűnnek, merő Achillesek, / Vágják a törököt, a nyelvek élesek, / Elcsapja hasokot azonban levesek, / Nyögve kullognak ki, s nem olyan mérgesek” (29). „A német hadaknak dögösködésére”, Montecuccoli csatákat halogató taktikájára Gyöngyösi már a III. könyv II. részének vége felé céloz:

‘Nil cunctando’ ez vólt Pompeius tartása,
Azért vólt sokakon nagy uralkodása;
A méltóságoknak más mostan szokása,
‘Omnia cunctando’: *rák háton járása*. (54)

Tíz strófával odébb, a Zrínyi-imitációkkal teli III. rész máris megismétli a *Szigeti veszedelem*-ben szintén a német segítségre alkalmazott mondást: „A végekből pedig gyűlénék Budához, / Az ott való vezér Izmael pasához, / Aki nem *rákháton* lát vala dolgához” (2). Az ellenpélda tehát Gyöngyösinél a gyors határozottsággal cselekvő török, a harmadik előfordulás is erre utal: „Némely részét azért legkönnyebb hadának / Adja botja alá a Kucuk pasának” – mondja Aliról, a vezérpasáról –, „Ne üljön utával *mászó rák hátára*, / Tekenős békának se lépjen módgyára” (III, VI, 6–7). A német katonai méltóságok „Omnia cunctando” szokására célzó „rákhátas” strófa már a III. könyv II. részének végén anticipálja a III. részbeli hosszabb betétet; Gyöngyösi ihlete előrefutott, poétikai pontossággal szólva: a tervezett átvételnek itt a genézise. A Zrínyiből kiemelt kifejezést Gyöngyösi aztán még kétszer „elhasználja”, másodszor „meg” is „színeli” a tekónsbéka-hozzáttétellel.

Az V. részből hiányoznak a Zrínyi-locusok: sem a cselekmény, sem a kitérők³⁷ nem indokolják, hogy Gyöngyösi itt Zrínyit hasznosítsa. A Kemény-eposzt befejező VI. részben már annál inkább

³⁷ Az V. rész összefüggő, szép lírai epizódja a berzsenyis hangulatú „Már a Boreásnak zúgtanak szelei” sorral induló kilenc szakasz. Olyan mint egy tájleíró őszi-téli vers, s rokonságot tart is vele *A puszta télen*; nem hinném, hogy Petőfi ne olvasta volna. Vö. „Fürj pitypalattya is megszűnt a mesgyéken / [...] Az apró tprücskők is már nem hangicsálnak” (40–41) – „Nem szól a harsogó haris a fű közül, / Még csak egy kicsiny kis prücsök sem hegedül”; „Nem tart a fűvellő már pányvás lovakat, / A tél estállóra szorítja azokat, / A poros szénához kívánnak abrakot” (43) – „Üres most a halászkunyhó és a csöszház; / Csenedsek a tanyák, a jószág bent *szénáz*”, stb.

támaszkodhatna Zrínyire, hiszen az erdélyi és a török sereg összeapása, Kemény hősi halála következik. A hősi véget anticipálgatta is korábban (elégé erőteljesen, például: III, I, 15), a csatafestéshez azonban nincs hajlandósága és költői ereje. A hosszú török seregszemle egyetlen szereplője sem lép fel; Recep pasának vagy Csonkabégnek se híre, se hamva; a csataleírást Gyöngyösi képtelen átélni, az ütközetet nem tudja adekvát módon ábrázolni: a helyzetekhez, szereplőkhöz nem igazán illő extrém hasonlatai, metaforái vannak. „A sűrű lövések dongó bogarai / Szaporán repdesnek, mint méhek rajai” – alkalmazza a sorsdöntő küzdelemre a békét idéző hasonlatot, amit az őszi táj leírásában már használt („Dongnak bogarai a vad Boreásnak”); Kemény szabljája „vérét sokaknak *nyalattja*” és pogány vérel „*izzad*”, Teleki Mihályé attól „*rozsdásodik*”; amikor Lónyai Anna meghallja férje halálhírét, „Szörnyű keservében *a földet is falja*”. Az idézett példák mind lefokozók, ez túlfokozó: Zrínyi nemhogy főúri hölgyre, de magyar vitézre sem alkalmazza, csak egy eleső török katonára (X, 97: „Kaszum lelkét fujja, Szulfikár *földet fal*”). Tárgy és kifejezés ott kerül harmóniába igazán, ahol megint Zrínyi az imitációs támaszték. Talán már rá céloz a 3. strófa: „Kávét iszik vala, mikor ez hírt vette, / Hamar felhőrpenté, s csészéjét letette” – idézi fel Gyöngyösi Mehmet és Szkander III. énekbeli kávézó jelenetere emlékeztetőn Ali pasa annyira törökös foglalatosságát. (Az feltétlenül Gyöngyösi javára írandó ötlet, hogy ez a kávézó epizód hasonló írói remekléssel ábrázolt szituációt előlegez: más források is feljegyzik,³⁸ amit a 42–44. strófa részletez, hogy ti. Kemény János is ebédre készülés közben érte a török csapatok közeledésének híre. Ali még kihőrpinthette kávéját, csészéjét is letehetette, Kemény már nem fogyaszthatta el a feladott ebédet: „Talán szintén mikor vizet kér kezére, / Rossz vendég érkezik, mondják ebédjére” . . .) Kemény természetesen beszéddel buzdítja katonáit. Agárdi Péter helyesen jelzett e ponton párhuzamokat. „Szokta a szerencse segíteni azokat, / Akik bátor szívvel fogják a dolgokat” (60) – ez a Zrínyi-prózában is kifejtett gondolat. Még nyilvánvalóbb az V. énekbeli eskü-jelenet utánzás; az egyezéseket felesleges is kurzíválással kiemelni: „Mindenképpen emberek s vitézek legyünk, / Ugy marad meg örökön az mi szép hírünk. // Fejem fennálltaig leszek én veletek, [. . .] Vitéz Zrínyi szavával megbátorodtak, [. . .] Mert fölforr az haragos vér mindenikbe” (V, 34–36, 38) – „Ti is körülöttem férfiak legyetek, / Vagy élet vagy halál, maradok köztetek. [. . .] Drága áron vegyék bársonyát vérünknek, / Maradjon jó híre emlékeztűnknek. // Gyújt nem kevés tüzet ezeknek szívekben, / Szép biztatásra forr vérek ereiben” (61, 65–66). Gyöngyösi megint belefeledkezik a török hadak látványának festői részletezésébe (75–82); a magukat zászlókkal mulató szelek strófáját idéztük már, íme egy másik szép sor is: „Itt majd mindenik kard egy-egy halált vezet” (80). Zrínyinél ugyanez: „Vezet maga után ez két ötven szablyát” (V, 57), „Ötszáz halál megyen háta után ennek” (XV, 62).

Hogy e befejező részben Gyöngyösi a *Szigeti veszedelem* XV. énekének komorabb színeit is felhasználja, arra nemcsak a most szemléltetett átvétel a bizonyíték. „*Igy pecsételte meg édes hazájához / Szíves szeretetét*” – olvassuk Kemény haláláról (115); „Ma, vitézek, éltünk el kell veszteni, / És ma minden próbánkat *lepecsétölni*” – mondatja dédapjával Zrínyi (XV, 5). Érdekes, hogy Gyöngyösi nem veszi át a vérel subscribálás zárómotívumát, csak ezt az előképet utánozza. Azért nem teheti, mert Zrínyi beszámozott utolsó strófájának megoldásával lezárja Kemény János eposzát: „És nekem meghagyták, szónak tegyek *véget*” (XV, 108) – „És bízott dolgában lész keserves *VÉGE*” (118). A „Seregeknek Ura” azonban itt is Zrínyi „Vitézek Istene!” megszólítására emlékeztet, ezt tehát mégiscsak a 108. strófa után következő ötsoros beszámozatlan szakaszból vehette át.

Vajon ismerte-e (felismerte-e) Gyöngyösi Zrínyi számmisztikai leleményét: hogy a beszámozott strófák összege 1566-ot ad ki? Ki tudja. A Kemény-eposz versszakszámai mindenestre megközelítik a *Szigeti veszedelem*-ét: Gyöngyösi nagyjából 1450 strófát vet papírra; nagyjából, mert a kézirati hagyomány több interpolációt mutat. Ha Kemény halálának évét akarta volna a versszakszámokkal megadni, még bizony írnia kellett volna két hosszabb „részt”, mert egy-egy rész Gyöngyösinél kb. 60 szakaszból áll.³⁹ Zrínyi követése mégis kikövetkeztethető a strófák számából! Az I. és II. könyv 5, illetve 9 részé-

³⁸ Lásd CSEREI Mihálynál (I. m., 53): „Kemény János szintén ez idő tájban ebédhez ült vala, [. . .] De midőn a strásák bejövén, hírt hoztanak volna a török hadak közelítésiről: félben rugván az ebédet, trombitát fütata és mind magyar, mind német hadait rendbe állítá.” (Érdekes, hogy Csonkabég is épp ebédel, amikor elfogják.)

³⁹ Ha jól számolok (A BADICS-kiadás lap alján közölt 31 interpolációs strófájával együtt), a végösszeg 1454.

nek versszakszámai a következők: I. könyv: 52, 76, 65, 60, 53, II. könyv: 74, 64, 61, 84, 57, 54, 46, 35, 79. A III. könyv 1. része: 66, 2. része: 62. Eddig nagyjából azonos hosszúságúak a részek, mindig 60 körüli a strófák száma. A III. könyv 3. része ellenben 111, 4. része 106 (75 + 31), 5. része 123, 6. része pedig 118 versszakból áll. Ezek a részek nagyságrendjüket tekintve Zrínyi eposzáinak énekeihez állnak közel: a *Szigeti veszedelem* 15 énekében szinte kizárólagosan 100 fölötti a versszakszám, mert csak így jön ki az 1566-os esztendő végösszegként. Gyöngyösi Zrínyi-kölcsönzéseit a III. könyv 3. részétől sorolhattuk bőséggel. Nyilvánvaló ebből, hogy a versszakszámok majdnem duplára növelése szintén utánzás, Gyöngyösi hajlékony alkalmazkodása Zrínyi eposzához. A versszakok számának tudatos követése még egy poétikai érveléssel támaszthatja alá Porogi András ama megállapításának jogosságát, hogy a 31 függékstrófa szervesen hozzátartozik Gyöngyösi eredeti szövegéhez. Nemcsak a politikai koncepció, hanem a németellenes Zrínyi-strófák és az énekenkénti versszakszámok imitálása is igazolhatja ezt.

„Az olvasónak” és „Az olvasóhoz” (*História és fabula, história és poesis*)

A Kemény János emlékezete Zrínyi-imitációinak egybehangzó politikai és poétikai tudatossága felveti *Az olvasóhoz* címzett Gyöngyösi-előszó újraértelmezésének kérdését is. A magyar XVII. századnak Rimay Balassi-előszavai és a *Syrena*-kötet *Az olvasónak* című előszava mellett ez a Gyöngyösi-szöveg a legfontosabb esztétikai dokumentuma. Eddigi magyarázatait már csak ezért is meg kell próbálnunk gyarapítani; továbbá, ha Zrínyi hatását már a *Murányi Venus* előszavában kimutathattuk, a vizsgált imitációk nyomán még inkább szembe kell néznünk ezzel a Kemény János emlékezete előszavának esetében.

A Zrínyivel való összevetés eddig fel sem merült. Arany hivatkozik az előszóra,⁴⁰ előtte azonban olyan kiadás feküdt, amely Gyöngyösi Tinódi-hivatkozását eltorzítva közölte: „Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeztem ki, a versek együgyűségével” – holott Gyöngyösi ennek épp az ellenkezőjét mondja: „Ezek mellett [...] a poeist is követtem [...] inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínelnem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek együgyűségével.”⁴¹ Arany a torzított szövegből nem vonhatott le más következtetést, mint hogy Gyöngyösi „éppen nem gúnyosan hivatkozik” Tinódira, „ez elődjére, ki, úgy látszik, még az ő korában is elég népszerű volt arra, hogy Gyöngyösi egy részben követőjének vallja magát. És követte nemcsak abban, hogy a dolgok valóságát a versek együgyűségével (azaz költői átalakítás nélkül) fejezte ki, hanem abban is, ami főoka volt Tinódi kelendőségének, hogy magával egykorú eseményeket ragadott meg”.⁴² Gyöngyösinek ezt a Tinódihoz tapasztását hiába igazította helyre a Badics-kiadás, s idézik most már a helyes szöveget, a következtetések minden mást kizáró kerítése változatlanul Gyöngyösi és Tinódi között húzódik.

Bitskey István úgy véli: „Figyelemre méltó tény, hogy Gyöngyösi Tinódihoz méri magát, a 16. századi lantosnak csupán a dolgok valóságát kifejező históriáját kívánja meghaladni, [...] Zrínyire vagy az európai költészetre soha semmilyen megjegyzést nem tesz, példaként legfeljebb az régi verscsinálók írásait és Ovidiust említi; valamint közvetve [!] Vergiliusra utal. Ő maga mindenütt krónikának [!] vagy históriának nevezi művét, s le kell azt is szögeznünk, hogy az eposzról mint műfajról a sárospataki iskola poétikai osztályában sem tanult semmit [!]. Itt ugyanis Piscator poétikáját oktatták, ennek pedig igen részletes műfajtipológiai áttekintésében az eposz még csak nincs is említve. Más protestáns poétikákból is többnyire hiányzott az *epopeia*, mely annál nagyobb teret kapott az ilyen jellegű jezsuita munkákban [...] Vergiliust természetesen jól kellett ismernie [közvetve?], az *Aeneis* költőjével [...] azonban nyilván eszébe sem jutott versenyre kelni [...] Ami közvetlenebbül hatott rá, az a magyar históriás ének hagyománya [!] volt, különösen Kemény János török

⁴⁰ ARANY, J., I. m., 434–435, 439.

⁴¹ DUGONICS és TOLDY kiadásának erre a hibájára rámutat és a BADICS-kiadás helyes szövegét értelmezi WALDAPFEL I., I. m., 3–4.

⁴² ARANYJ., I. m., 435.

elleni harcának egyes mozzanatai idézik fel a Tinódi-féle csatajelenetek részleteit.” [!]⁴³ Arany Gyöngyösi-tanulmánya nem dogmatikus továbbgondolást sugall, még ha kategorikusan ki is mondja a vitatható ítéletet: „Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá.”⁴⁴ Amikor Arany Gyöngyösi gyönyörű idézetei között szemelget („Tulajdon vérenek borul bíborába”, „*Tolla vitorláját szél hajtogatja*”, „Kik a napot híják fényekkel csatára”, „Déllel játszó nap ragyogványi”, „Tapsol a reménység örömmel szívekben”, „Dongnak bogarai a vad Boreásnak”), mindjárt hozzátesszi: „Az efféle, Zrínyin kívül, szokatlan volt az akkori költészetben.”⁴⁵ Ha a Tasso–Zrínyi-viszonyra függesztett szemű Arany a Gyöngyösi-tanulmány után még egyszer Zrínyihez nyúlhat, a Kemény-eposz átvételei sem maradnak rejtve előtte, hiszen példatárában is ott egy Zrínyitől kölcsönzött szép sor.

Badics Ferenc lelkesen nyilatkozott a Kemény-eposz előszaváról, de poétikai elmélyülés nélkül.⁴⁶ Horváth János szerint „sem hagyható megemlítetlenül Gyöngyösi *tudatossága* a költői művészetben”, de az előző első sorainak idézését ő is azzal a konklúzióval zárja: „Ime, egyenest Tinódihoz méri újítását.” Amivel az Arany-értelmezéstől elszakadni nem tudó (nem akaró) gondolatmenet folytatódik, csupa mélyen szántó észrevétel: „Nem kevésbé tudatos intézője verselési gyakorlatának is. Ő az első magyar költő, akitől verstani fejtegetést olvashatunk. [...] Egyébként pedig történeti okmány e fejtegetés nemcsak Gyöngyösi *tudatossága*, hanem a kortársak, az olvasóközönség ugyane részbeni öntudatlansága felől. [...] Tudatossága nem ér el a költészet belső, lelki gyökeréig; de alaki tényezőit világosan érti és méltányolja.”⁴⁷ Bán Imre a *Kemény János emlékeztet*-t és előszavát Zrínyi és az eposz igényével méri, a viszonyítási végpont azonban nála is Tinódi és a históriás ének: „Gyöngyösi is históriának nevezi műveit, akárcsak Zrínyi a *Szigeti veszedelmet*, s utal arra, hogy Tinódi krónikás énekeinek hagyományát folytatja, csak magasabb művészi igénnyel, – mégis az eposznak csak a látszatát próbálja kelteni, [...] a históriás énekből művészi magaslatra emelkedő történeti epikus kompozíció és az epithalamium sajátos együttesét hozta létre.”⁴⁸ Később ehhez azt teszi hozzá: „nálunk a szép szó kultusza a XVIII. század utolsó harmadáig annyira a latin nyelvhez volt kötve, hogy *elméletét* magyarul lehetetlen volt megfogalmazni. Igaz ez a megállapítás még akkor is, ha tudjuk, hogy Gyöngyösi István, régi századainak legnagyobb poéta-tecénikusa jelentékeny *tudatossággal* alakította

⁴³ BITSKEY I., I. m., 23–24. A tanulmány történeti poétikai gondolkodásunk és Zrínyi-olvasatunk 70-es évek végi állapotát tükrözi, alábbi megjegyzéseink inkább e helyzetre reflektálnak, semmint a szerző következtetéseit veszik célba. Tehát: 1. A Kemény-eposz bevezetése nem közvetve, hanem néven nevezve, idézetekkel utal Vergiliusra. 2. Gyöngyösi „mindenütt [!] krónikának [!] vagy históriának” nevezi művét? De hát hogy is nevezhetné másképp az eposzt, Zrínyi is históriaként említi (s nem mondja krónikának), mint ahogy Gyöngyösi szerint is história (s nem krónika) a Kemény-eposz. 3. Piscatorról a hivatkozott Bán Imre a 38. lapon azt is mondja még: „Kezdje a diák (studiosus) Ovidiusszal, aztán vegye Vergiliust, akit egészen tegyen magáévá.” Poétikát és klasszikusokat nemcsak poétikákból oktattak és tanultak – hanem szövegekből is, s még a kiadók tekintetében sem mindig számított a felekezethez tartozás. A XVI. század leghíresebb Vergilius-kiadása pl. a Melanchtoné volt: birtokolta és használta ezt Zrínyi is. 4. A Kemény-eposz még Zrínyitől is elütő – nála „modernebb” – csatajeleneteinek semmi köze Tinódihoz; ha volna, az imitáció során a tudatos Gyöngyösinek éppúgy archaizálnia kellene, mint amikor a seregszemlével Zrínyi eposzát utánazza. (A Tinódiból valóban merítő Zrínyi is archaizál.) – Tanulmányom gépiratát többek között R. Várkonyi Ágnes, Tarnai Andor és Bitskey István is olvasta. Köszönettel vett megjegyzésekre a dolgozat következő kiadásában reflektálok.

⁴⁴ ARANY J., I. m., 438.

⁴⁵ Uo. 439.

⁴⁶ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., II. köt., 458.

⁴⁷ HORVÁTH J. I. m., 126–127.

⁴⁸ BÁN Imre a kézikönyv Gyöngyösi-fejezetében ír így: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964., 188. Ez a hagyományos Gyöngyösi-képből sokat átmentő fejezet fenntartásai ellenére is úttörő elismerés, érzékeny megfigyelései és példái sokszor igazolják Gyöngyösi költői nagyságát. Gyöngyösi elismertetéséért egy évtizeddel korábban még küzdeni kellett, ennek állomásaként lásd BÁN I., *A velencei barokk kongresszus eredményei és tanulságai*, FK 1956, 503.

nyelvét”.⁴⁹ Majd csak Tarnai Andor mondja ki kritikátörténeti antológiájában, hogy „A magyar nyelvű poétikai irodalom legnagyobb teljesítménye Gyöngyösi István *Kemény János emlékezteté*-hez írott, kéziratban maradt előszava.” A tömör elemzés „A hiányzó magyar poétika egyik fejezetének alkalmi vázlataként” minősíti Gyöngyösi munkáját, s „poétikailag teljesen szabályos” megfigyeléseit (a kompozíció alapelemei, a versbeli beszéd köznapitól eltérő sajátosságai, a szóalkotás, a tájszavak, a nyelvjárási alakok, a rímkényszer kérdése) azzal is teljesebbé teszi, hogy „a latin retorika műszavait és példáit” idéző Gyöngyösi hivatkozott Vergilius-helyeihez pontos locus-utalásokat ad.⁵⁰ Legújában Pírnát Antal idézte Zrínyi és Gyöngyösi előszavait egymás mellett *Fabula és história* fogalmai kapcsán: „Ugyanilyen értelemben nyilatkozik Gyöngyösi István is a *Kemény János emlékeztete* előszavában.”⁵¹

Gyöngyösi immár rangján mért előszavának Zrínyi előszavával való összevetési lehetősége a fentiekből következően imitáció-példáink nélkül is elérkezett a megoldáshoz. Ami a Gyöngyösi-előszó retorikai műszavait és példáit illeti, azoknak Zrínyihez semmi köze: Gyöngyösi biztosan nem eredeti (forrásai még feltárára várnak), de rendkívül gazdag, e tekintetben vitán felül „a magyar nyelvű poétikai irodalom legnagyobb teljesítménye”. Ugyannyira, hogy Zrínyi költészetének retorikai leírásához is kulcsot adhatna, ha vennénk a biztosan gyümölcsöző fáradságot, hogy a *Syrena*-kötetre alkalmazzuk. Akkor is érdekes lenne az eredmény, ha nem kapnánk annyi példát, mint amennyit a Gyöngyösi-mű kínál.

Bizonyos témák mintha itt is jeleznék a *Syrena*-kötet előszavának ösztönzését, de nem oly szoros az illeszkedés, mint a *Murányi Venus* előszava esetében. Gyöngyösi most szabadabban (esetleg Zrínyitől függetlenül) szerkeszt: „a feltett dolognak valósága” és a poézis; retorikai műszavak és példák (Vergilius említésével); „nem szokott közönséges szók”; nyelvjárási alakok; a rímkényszer; história és fabula; megint a rímelés; saját teljesítményének fogatkozásai; „a magyar versek olvasásában gyönyörködő” olvasók felszólítása a korrekcióra – íme így következnek, amit Gyöngyösi előad.⁵² A szokásos előszóformulákon túl Zrínyinél is megvan a Vergilius-utalás (más összefüggésben), a gyönyörködő (te) és („mulatság”), a közismert szavaktól való eltérés („török, horvát, deák szókat kevertem verseimbe”), az eposz históriának nevezése, továbbá a „Fabulákkal kevertem a históriát”.

Gyöngyösi „história és fabula”-felfogása Zrínyivel tart erős rokonságot. Poétikai elvekről lévén szó, itt nem beszélhetünk szövegimitációról, de épp a költői átvételek bizonyítják, hogy Gyöngyösi Zrínyi poétikájával is szembenézett, s abból a Kemény-eposznak is kulcskérdéseként ragadta ki a história-fabula-kérdést. „Vegye eszébe az olvasó, hogy noha a *feltett dolognak valóságát* is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyó írással való *históriában*, hanem a *poesist* is kívántam azokban követnem, és az szerint alkalmaztatni is ezen munkácskámat” – indítja előszavát. A „feltett dolog”: a *res gesta*, XVI. századi terminológiával a „lőtt dolog”; a *poesis*: a *res ficta*, Pírnát Antallal szólva a „kitalált dolog, költött dolog”.⁵³ *História és fabula* – mondja tömören Zrínyi, s Gyöngyösi ugyanezt a két poétikai fogalmat alkalmazza és variálja. Zrínyi előszavának történeti poétikai fogalomrendszerét Király Erzsébet elmélyült és sokoldalú elemzése nemrég világította meg. Arra mutatott rá, hogy „Zrínyi história-terminusa összekötő híd a korabeli történelemtudat és a szó költészetelméleti jelentése közt, ami nem más, mint a hősköltemény történeti eseményen alapuló főcselekménye”. Hozzáteszi még, hogy „a »res gesta«-ként felfogható elemek sokkal nagyobb arányban és minőségi súllyal vannak jelen a *Szigeti veszedelem*-ben, mint Tassónál vagy az epigonoknál”.⁵⁴ Mindez Gyöngyösire is áll, hiszen ő – közeledve az európai barokk epika elvárásaihoz – még közelebb történeti esemény megverselésére vállalkozik, mint Zrínyi; áll ez akkor is, ha

⁴⁹ BÁN I., *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*, Bp., 1971, 7. Vö. még 20, 78.

⁵⁰ *A magyar kritika évszázadai*, I. köt. *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981, 140, 520.

⁵¹ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 139.

⁵² GYÖNGYÖSI I., Id. kiad. II. köt., 201–205. A további idézetek is innen.

⁵³ PIRNÁT A., I. m., 140.

⁵⁴ KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, kandidátusi értekezés, 1983, 117–118. (Ez a fejezete sajtó alatt az ItK-ban, 1984.)

Gyöngyösi hajlandósága és képessége elsősorban a história „megszínelése”: a poézis. Figyeljünk fel a *poesis* „követése” és „alkalmaztatása” programjára; Gyöngyösi poézise már a költészet és a költő modernebb értelmezését előlegezi. A *poézis követése* mintha „az én professióm avagy mesterségem nem a *poesis*” Zrínyi-vallomására válaszolna. Gyöngyösi mestersége már inkább a poézis. Az olvasóhoz címzett előző első mondatainak bővebb szavú kifejtésében így vall erről: „Ezek mellett, mivel hogy (amint följebb is említettem) a *poesist* is követtem ezen verses *historiácskámnak* dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi *fabulás dolgoknak*, *hasonlatosságoknak* és másféle *leleményes toldalékoknak* közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal *megszínelnem*, mint azok nélkül, Tinódy Sebestény módgyára csupán csak a dolog valóságát fejeznem ki a versek *edgyögyűségével*.” A *historiácska* kicsinyítés nyilvánvalóan csak szerénykedő, nem értékmérő formula; annál meglepőbb, ahogy Gyöngyösi már nem is a *fabula*, hanem a *poesis* fogalmát kibontja: a *poesis* követése a *historiácska* szaporítása „régii *fabulás dolgok*”, „*hasonlatosságok*” és „*leleményes toldalékok*” „közbenvetésével”. Ez a *közbenvetés* Gyöngyösi pontosabb terminológiájával a *megszínelés* – szemben a Tinódi-féle versek „edgyögyűségével”. Van-e külön-külön poétikai jelentése például a *hasonlatosság* és a *leleményes toldalék* kifejezéseknek vagy csak a *fabulás dolgok* szinonímái? Ehhez további pontosító kutatás szükséges, kiterjesztve olyan részletkérdésekre is, mint a *nagyobb ékesség*, a *kedvesebb volta* stb. Nagyon is valószínű, hogy Gyöngyösi a *fabula* ékességeit jelentő különféle retorikai fogalmakra gondol. Maga a *fabulás dolog* lehet a mitológia⁵⁵ (a fikatív történet, a csodás elem), a *hasonlatosság* lehet a hasonlat (vagy a metafora),⁵⁶ a *leleményes toldalék* lehet az epizód, a kitérő.

Fabula és história fogalmait Gyöngyösi lépten-nyomon alkalmazza máshol is. A Kemény-eposz elején írja (I, I, 8): „Feljegyezvén vegyed ezeket versekbe, / De nem az *Cirrhai fabulás hegyekre*.” A *cirrhai* (*crissai*) hegyek említését lásd Homérosznál (II. 2, 520),⁵⁷ itt tehát a *fabulás* valóban *mitológiai* értelmű.⁵⁸ A *Rózsakoszorú* (1690) *Az olvasóhoz* intézett előszava csak a *fabula*-kérdést fejtegeti: „Mínthogy ezen könyvecskebeli verseknek előljáró írásában, avagy a *Rózsakoszorú* kötéshez való készületben sok *fabulás régiségek* és *poétai költeményes dolgok* s olyan nevezetek is *egyvéltettek*, amelyeknek homályos azoknál az értelme, akiknek az olyaténokban nem forgott elméjük, [...] tedgye férre inkább azon készületet és nyúljon egyenesen a *Rózsakoszorúhoz*, azkit készület nélkül is készen talál és rózsánsként megvizsgálván imádság gyanánt is elmondhat.”⁵⁹ A *fabulás régiség*: itt a mitológiai példatár, a *poétai költeményes dolgok* pedig: az ókori költők, a hivatkozott Ovidius, Vergilius, Lucanus stb. (Hozzátehetnénk Zrínyivel: amelyeket az az olvasó nehezen érthet, „az ki azokat” *nem* „olvasta”. Az imádság gyanánt elmondható *Rózsakoszorú*-nak a „kötéshez való készület” utáni részei megértéséhez ellenben nem kell különösebb tudás.) A klasszikus citátumokhoz képest a Koháry Istvánhoz címzett ajánlás bibliai utalásai elenyészőek, s ugyanolyan kettősséget mutat így az istenes vers „po-gány” poétikai bevezetése, mint a „*fabulás régiségek*” és a „*poétai költeményes dolgok*” világával szembeállított „*imádság*”: maga a *Rózsakoszorú*, mert annak hosszúra nyúlt bevezető „*készület*”-ében a mitológiai „*hasonlatosságoktól*” és a „*leleményes toldalékoktól*” nem tud (nem is akar igazán) megszabadulni. Az I. rész 125. strófájában programként kiemeli:

Itt nem *fabulás költeményt*,
Avagy mesélő *leleményt*
Lehet erről hallanod:
Hanem igaz valóságot,
Valóságos igazságot
Kelletik már vallanod.⁶⁰

⁵⁵ TARNAI A. így is értelmezi, I. m., 520.

⁵⁶ A *hasonlatosság* (similitudo) gazdag köznapi előfordulásainak példáit lásd SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond, *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, I. köt., Bp., 1890, 1344–1345.

⁵⁷ Vö. *Ókori lexikon*, szerk. PETZ Vilmos, I/1. köt., 1902, 1984. évi hasonmás kiad., 492.

⁵⁸ A Kemény-eposz kéziratok változataiban ez a még többek számára érthető mitológiai célzás: „Nem az *Parnassusi fabulás hegyekre*.”

⁵⁹ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., III. köt., Bp., 1935, 18.

A *fabula* ellentéte itt tehát nem a *história*, hanem az *istenes-biblikus* tárgy, vagyis az erudíciót (legalábbis olvasottságot) igénylő antikvitás és a szélesebb rétegek számára érthető, ismert keresztény hitvilág állítatnak szembe. Gyöngyösi értelmezésében az utóbbi lett históriává.⁶¹ De oly felemásan, hogy két versszakkal odébb Krisztust már „Ez mennyei Herculesnek” nevezi, s mindvégig keveri a „készület”-ben a pogány és a keresztény mitológiát, a „hajdaniség” és a bibliai Krisztus-történet példáit, frazeológiáját. Trencsényi-Waldapfel Imre szerint a latin minta nyomán készült *Rózsakoszorú* első része „látszik a költemény aránylag legeredetibb részének, bár alapgondolata, a világiságtól a vallásos költészethez, a pogány mitológiától a szent történethez, a fikciótól a vallásos élményhez való fordulás: barokk közhely. [. . .] Ezt a fordulópontot fejezi ki Zrínyi is:

Sirtál már eleget lám Ariannáért,
Fogyattad könyvedet csak egy violáért,
Csak meg nem változtál, mint Biblis, semmiért,
Édes Musám, füért s rothandó eszközért.”⁶²

Kétségtelen, hogy a *Rózsakoszorú* a Gyöngyösi-életműnek ugyanazon a fejlődéstörténeti helyén áll, mint Zrínyinél *A feszületre*, de azt is hozzátehetjük Waldapfel párhuzamához: céloz a *Rózsakoszorú*-ban Gyöngyösi a *Szigeti veszedelem*-re is. Íme:

Az ki az iffiabb üdőkben
Játékosabb esztendőkből
Heliconban siettél:
Ott gondokat felejtetél,
Elméket gyönyörködtetél
Mulatságot követtél;

Ah! de hadd félben útatod,
Ne fáraszd tovább magadat,

Óh! hívságoknak hívsága,
Ifjú elme bolondsága,

Az mely zöldellő ágakot,
Rósat s egyéb virágokat
Előbb ott szedegettél:

Hánd ki már most mind kezedből,
Ne kívánj tovább ezekből
Koszorúkat mívelni . . .⁶³

Azzal a Zrínyivel vessük ezt össze, aki szerelmi költészetét és az eposzírást állította szembe egymással (I, 1–2):

Én az ki azelőtt ifjú elmével
Játszottam szerelemnek édes versével,
Küszködtem viola kegyetlenségével:
Mastan immár Mársnak hangassabb versével
Fegyvert, s vitézt éneklek . . .

⁶⁰ Uo. 29.

⁶¹ PIRNÁT A. mutat rá (I. m., 148), hogy „az első keresztény századok egyháztanítói” szerint „a szöveg elsődleges, betű szerinti értelme szerint (secundum litteram!) a Szentírás is história”.

⁶² WALDAPFEL I., I. m., 25.

⁶³ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad. III. köt., 19, 23.

Zrínyi kijelentésének életrajzi hitele is van. „Amikor e sorokat Zrínyi leírta [. . .], már házas ember volt, tehát nem számított ifjúnak a kor fogalmai szerint” – állapítja meg Pírnát Antal, s azzal folytatja: „Amikor pedig az ország felelős politikai, katonai vezetőinek sorába került, epikus költeményt sem írt többé, hanem történelmi és hadtudományi elmélkedéseket, traktátusokat s hatalmas erejű ékesszólással megfogalmazott politikai röpiratokat”; Zrínyi tehát „pontosan az egykorú társadalmi elvárásoknak megfelelően, szabályosan fejlődő lángelme volt”.⁶⁴ Ha hozzáteendő is e megfigyeléshez, hogy Zrínyi az eposz után is aktív lírai költő (két Eusebia-síratója még szerelmi költészetének is folytatása), az egykorú társadalmi elvárásokhoz való igazodás tendenciája kétségtelen. Gyöngyösitől, a familiáris közneimestől, a volt nádori titkártól ezt még inkább várnánk, ő azonban már élete végéig, szinte valóban professzionálisan foglalkozik költészettel, s egyáltalán nem az életkor-meghatározta dekurum okán állítja szembe ifjúkori és kései költészetét a *Rózsakoszorú*-ban (a vers írásakor már 61 éves!), hanem egyszerűen imitációs meggondolásból, a kinálkozó Zrínyi-intonációt átveve. Gyöngyösi István oly lenyűgözve áll Zrínyi eposza előtt, hogy amidőn a *Feszületre* fejlődéstörténeti párdarabjához, a *Rózsakoszorú*-hoz kezd, akkor is a *Szigeti veszedelem* első sorai kíváncznak tollára. De nem tud olyan egyenmű vallásos költeményt írni, mint amilyen a *Feszületre*, a *Rózsakoszorú* I. részében mitológiai fabula és szent história éppúgy „egyvelítették”,⁶⁵ mint a Koháryhoz címzett ajánlásban.

A *Szigeti veszedelem* és a Kemény-eposz előszavában kifejtett história–fabula-értelmezéshez a *Csalárd Cupido* egy helye kapcsolódik:

Erről a poéták ekként fabulálnak,
Az melyről sok elmés lelemént formálnak,
De az historiák más módon tractálnak,
Az kiknek dolgai valóságból állnak. (III, 188)⁶⁶

A kedvvel „fabulál” Gyöngyösi a Kemény-eposz előszavában nem nevezheti ugyan „tractáló” historikusnak Tinódit, de éles különbséget tesz kettejük között: Sebestyén deák „a versek edgyöngyűségével” csupán „a dolog valóságát” fejezte ki, a poézist követő Gyöngyösi „azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára” fabulás dolgokkal, hasonlatosságokkal, toldalékok közbevetésével „megszínelte” a történeti valóságot. A *megszínelés*: a megfestés, kiszínezés,⁶⁷ a partikuláris valóság költészeti fikcióval való *keverése*. Ezt a megint Zrínyire visszamutató fogalmat⁶⁸ Gyöngyösi tehát a maga bőbeszédűbb szóhasználatával fejezi ki, de – mint láttuk – használja az *egyvelítették* kifejezést is.

Miért nem hivatkozik a *Szigeti veszedelem* és a *Syrena*-kötet előszavát utánzó Gyöngyösi Zrínyire? Már politikai okokból sem tehetné (a Wesselényi-összeesküvés körüli időben vagyunk), de nem említi Zrínyit azért sem, mert az imitáció poétikai egyeduralmának idején nem „szokás” hivatkozni. Éppen azáltal lesz elegáns egy locus átemelése valamely klasszikusból, ha forrását csak a tudós olvasó képes felismerni. Zrínyi sem hivatkozik Tassóra. De említi Homéroszt és Vergiliust, egyrészt mint az eposzműfaj ókori klasszikusait, másrészt mint olyan szerzőket, akiket valamennyi potenciális olvasójának ismernie kellett. Tasso ellenben semmit sem mondó név a korabeli magyar nemesség zömének.

⁶⁴ PIRNÁT A., I. m., 143.

⁶⁵ WALDAPFEL I. (I. m., 30–31) erre így céloz: „a mitológiához való barokk vonzalmát az *előkészületben* éli ki, magában a tizenöt rózsában minden ilyen gondosan kerül”. WALDAPFEL I. hivatkozik HORVÁTH J., Gyöngyösi-portréjára (*Barokk ízlés irodalmunkban*, Napkelet, 1824 = *Tanulmányok*, Bp., 1956, 82–88), de nem jelzi, hogy most idézett gondolata már Horváthnál megvan (87): „Gyöngyösi azonban, az antikizáló erotikus, most sem tagadja meg magát. Egy bevezető énekben – mintegy az »En, aki hajdanta (!) ifjú elmével« mintájára visszatekint költészete eddigi tárgyaira, s szereti ejti, hogy még egyszer végigélvezzen egy sereg erotikus antik fabulát, mielőtt ez »üdvösségesebb útra« indul [. . .] Jellemző antikizálással emlegeti itt Krisztust, mint »mennyei Herkulest«, s Máriát az »igazi szűz Dianát.«” – A *Szigeti veszedelem* és a *Rózsakoszorú* intonációja közötti hasonlóságot eszerint már HORVÁTH J. észreveszi, s a „mennyei Herkules” példáját másikkal toldja meg.

⁶⁶ GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., III. köt., 188. Vö. még 208.

⁶⁷ Vö. *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, id. kiad., III. köt., 1893, 253.

⁶⁸ A *keverés*: a *variare* történeti poétikai értelmezését lásd KIRÁLY E. idézett művében, 109–112.

Király Erzsébet pontos analízise szerint „A dedikációban szereplő magyar nemességnek nemcsak történelmi-politikai, hanem szocio-kulturális determináltsága is van. Zrínyi tudja, hogy azok, akik művét majd kézbe veszik, jóllehet részben hozzá hasonló érdeklődésű és olvasottságú emberek, fogalom-rendszerüket tekintve inkább a magyar hagyományhoz és az antikvitáshoz, mintsem a kortárs európai kultúrában ismert terminológiához és költői gyakorlathoz mérik azt, amit olvasni fognak.”⁶⁹ Az egzakt válasz Gyöngyösi Tinódi-utalására is magyarázat: a magyar hagyományból más ismert nevet nem is említhetett volna; a nyomtatott *Cronica*-jával elhűsült, de még a szóbeliség formáiban is élő Tinódihoz az olvasó valóban odamérhette Gyöngyösit, s megmutatkozhatott a valósághoz tapadt együgyű versek és a históriát fabulák dolgokkal megszínélő poézis, valamint a krónikás-versszerző és a poézist professzióként is művelő költő különbsége. Gyöngyösi nem a Tinódiéhoz méri saját teljesítményét, hanem költői öntudattal elhatárolja magát tőle. Az ő megnevezhetetlen mércéje Zrínyi, imitációjával hozzá igazodik. A Kemény-eposszal mintája közelébe sem ér, *Az olvasónak* írt előszó azonban továbbfejleszti, továbbgondolja Zrínyi poétikáját; história, fabula, poézis alapkérdéseit Gyöngyösi a maga gyakorlatában új s új megközelítésben értelmezi. Zrínyi tömör magvasságához képest Gyöngyösi bő példatárral illusztrált gyakorlati poétikát nyújt, de e tekintetben is felszabadítja a *Syrena*-kötet.

Vajon mikor készült pontosan a Kemény-eposz bevezetése, miért maradt kéziratban? – hiszen Gyöngyösi ezt is kinyomtathatta volna. Valószínűleg elkészült már közvetlenül a mű befejezése után, s elhagyására nem tudunk a Badics Ferencnél jobb érvet felhozni: a kinyomtatás előtt nem az a kézirat (másolat) lehetett kezénél,⁷⁰ amely az előszót is tartalmazta. Megjegyzendő, hogy Gyöngyösi-nek a kézirat előszóban megmutatkozó költői tudatossága a kinyomtatott művel való törődésben is megfigyelhető. A Kemény-eposz 1693. évi kiadásához *A nyomtatásban esett derekasabb fogyatkozásnak helyrehozása* címmel poétikailag is érdekes függelékkel illeszt.⁷¹ Ezt a szöveget az új kiadásokban (de hát Gyöngyösit negyven éve nem adják ki!)⁷² *Az olvasóhoz* címzett bevezető függelék-ként kellene közölni.

„Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá?”

Hogyan szól Arany híres tétele (vagy ítélete)?

„Zrínyi megelőzte korát, de nem hatott rá; Gyöngyösi *megtalálta* a magáét és előbbre vitte.

Miben? ...

Könnyű ezt kérdeni, most, mikor ránk nézve mindkettő, Zrínyi és Gyöngyösi, avult régiség, azon különbséggel, hogy ami az utóbbinak erős oldala volt, az már rég beolvadt a nyelvbe és irodalomba, többé nem tekintjük mint *övé*t, hanem mint közös mindnyájunk sajátját; míg az első még egyre ott áll zordon fenségében; arra nézve, mi benne jeles, nagyszerű: nem követve, meg nem haladva, utol nem érve senkitől.”⁷³

Ez a tétel úgy vált kikezdehetetlen irodalomtörténeti közvélekedéssé, ahogy Arany megfigyelése szerint Gyöngyösi olvadt bele a magyar költői nyelvbe; évszázada is elmúlt, hogy ezt sem „tekintjük mint az *övé*t, hanem mint közös mindnyájunk sajátját”. A nagyteknélyű, megfellebezhetetlen állítást senki sem merte bolygatni. Horváth János, „a nemzeti konzervativizmus” legnagyobb irodalom-

⁶⁹ KIRÁLY E., I. m., 113. Lásd még 118: Zrínyi az előszóban azért „utal ismét Homéroszra és Vergiliusra, [...] hogy a klasszikus eposzokat ismerő művelt magyar olvasó előtt az analógiával megvilágítsa saját *historia*-kifejezésének a magyar szokványtól eltérő [...] jelentését”.

⁷⁰ A kérdés filológiája BADICS F. jegyzeteiben: GYÖNGYÖSI I., Id. kiad., II. köt., 360–363, 368, 411.

⁷¹ Uo. 373.

⁷² Vö. egyelőre hiábavaló hírlapi felszólalásaimmal: *Klasszikusok és kuriózumok. 2. Mérték, arány, egyensúly*, Népszabadság, 1984. febr. 25., továbbá: *A „Magyar remekírók” ügye*, Népszabadság, 1985. márc. 29. (Itteni javaslatom lényege az, hogy a Magyar Remekírók-sorozat egykötetesre tervezett Zrínyi–Gyöngyösi-kötetét – hasonlóan az eredetileg szintén „egybetervezett”, majd kettéválasztott Rákóczi–Mikes-kötethez – ketté kell választani.) – Mégsem voltak hiábavalók! 1986-ra eldől, hogy a *Remekírók* Gyöngyösi-kötetét Stoll Béla, Zrínyit e sorok írója adja ki.

⁷³ ARANY J., I. m., 436.

történésze is csak elmélyítésén munkálkodott, hiszen felfogása szerint irodalomfejlődésünk éppen az Arany-központú „nemzeti klasszicizmus”-ban érkezik el „az esztétikai és nemzeti tökély”-hez; a magyar irodalom tetőpontja Arany, ő „minden korábbi érték összegyűjtője”.⁷⁴ (Külön kérdés Horváth János barokk-koncepciója, a barokkal és Gyöngyösivel szembeni tartózkodása; amit ő elitél, többnyire normatív felfogásból, más stíluseszemély híveként teszi.)

Zrínyi valóban megelőzte korát, de *hatott rá*: hatott mindenekelőtt Gyöngyösire, akinek diadalmas költői utóéletében ily módon közvetve Zrínyi is triumfál. És hatott a költő és prózaíró másokra is: a kuruc kori költészetre és politikai publicisztikára, a *Szigeti veszedelm*-t követő eposzkísérletekre (Lisztí Lászlóra, az ún. *Rákóczi-eposz*-ra, Kőszeghy Pálra), Faludira és Csokonaira. Amennyire kikezdetlen igazság, hogy Zrínyi magas eszmény: „meg nem haladva, utol nem érve senkitől”, annyira nem áll az, hogy „*nem követve*”. Követve volt ő igenis sokak által. Rég esedékes szintetikus vizsgálódás igazolhatná, mily eleven – bár rejtett – hatóerőként jelenlévő Zrínyi a XVII. század második felében s az új század elején. Bizonyító lábjegyzetekkel, feltárt (publikált) párhuzamok, ösztönzések felsorolásával máris adatolhatnánk állításunkat. Ehelyett további olyan típusú vizsgálatok elvégzését tartjuk szükségesnek, mint ez a *szövegekre tekintő* mostani Gyöngyösi-kísérlet. Nagyjából ismerjük a *Syrena*-köteteket (és kéziratok másolatai) utóéletét; a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi kötetei mind több anyagot tesznek hozzáférhetővé; a XVIII. század gazdagságába is egyre jobban belelátunk; megindultak a történeti poétikai kutatások – eljött az idő Zrínyi költői utóéletének monografikus feldolgozására.

Arany megközelítésének klasszikus nagyságrendjén mit sem csorbít, ha ki merjük mondani, hogy a kutatások meghaladták a Zrínyi–Gyöngyösi-viszonyra, Zrínyi hatástalanságára vonatkozó elképzelését. Tanulmányom mottójául nem véletlenül ezt az elmemozdító mondatot választottam Arany Gyöngyösi-dolgozatából: „Gyöngyösi magába szedi a hagyományt, vérévé teszi, áthasonlítja; az egykorú olvasó feltalálja benne mindazt, ami elődeiben tetszik és még valamit, mely a költő egyéni sajátja; régít és újat: a hűséget ahhoz, a szabadságot ebben.”⁷⁵ Ott olvasható ez a gyakran idézett híres ítélet előtt egy bekezdéssel, de alig figyeltünk rá, pedig potenciálisan benne van a Zrínyi-hagyományt „magába szedő”, vérévé tevő, áthasonlító Gyöngyösi is.

Arany Gyöngyösi-tanulmánya ezen a ponton mindenkor ihlető, továbbgondolható ösztönzésnek bizonyul.

Kovács, Sándor Iván

LES IMITATIONS DE ZRÍNYI DANS L'ÉPOPEE SUR KEMÉNY DE GYÖNGYÖSI

Les deux figures les plus remarquables de la poésie baroque hongroise du XVIIe siècle sont Miklós Zrínyi (1620–1664) et István Gyöngyösi (1629–1704). En 1651 Zrínyi publia une épopée nationale grandiose contre les Turcs et des poèmes lyriques dans son volume intitulé *Syrena*; Gyöngyösi écrivait surtout des epithalamiums de caractère épique et des poèmes épiques sur des sujets mythologiques. Zrínyi ne sera apprécié véritablement que par le classicisme et le romantisme hongrois du XIXe siècle: par contre, Gyöngyösi est le poète hongrois le plus populaire au XVIIIe siècle; la réception de Zrínyi qui employait un style grave et une versification plutôt lourde, était un processus plus lourd et plus long que celle de Gyöngyösi qui était un poète-technicien brillant, mais la renommée de celui-ci fut plus tard éclipsée par Zrínyi. Si „c'est un jeu de société national des Français que de mettre en parallèle Corneille et Racine” (Henri Brémond), l'historiographie littéraire hongroise joue cette „jeu de société”, à partir du début du XIXe siècle déjà, avec Zrínyi et Gyöngyösi. C'est que le couple de poètes Zrínyi et Gyöngyösi incarne en lui l'archétype Virgile–Ovide, et dans le domaine de l'histoire de l'évolution, ils sont les correspondants du phénomène Tasso–Marino; Zrínyi, poète héroïque,

⁷⁴ KLANICZAY Tibor, *Marxizmus és irodalomtudomány*, Bp., 1964, 22.

⁷⁵ ARANY J., I. m., 435.

monumental, sublime et Gyöngyösi, poète hédoniste-décoratif-agréable représentent les deux aspects analogues du baroque hongrois que le Tasse et le Marin, connus, tous les deux, très bien par Zrínyi, imbu de la culture italienne. Le talentueux Gyöngyösi ne lisait pas ces poètes italiens, mais il connaissait bien et imitait Zrínyi: pour lui c'est Zrínyi qui était „le Tasse”. Dans son épopée écrite sur le mariage de János Kemény, prince de Transylvanie, Gyöngyösi suit l'épopée de Zrínyi, le *Désastre de Sziget*, et il continue à développer la poétique de Zrínyi. La nouveauté de l'étude consiste à rassembler ces lieux imités et à les interpréter, étant donné que l'historiographie littéraire hongroise antérieure ne s'occupait, dans son „jeu de société”, que de leur postérité poétique, et l'influence intense de Zrínyi sur Gyöngyösi restait cachée jusqu'à présent.

FEJEZET A XVIII. SZÁZADI VALLÁSI PONYVAIRODALOM TÖRTÉNETÉBŐL*

1. A források

Az összehasonlító irodalomtörténet, a művészettörténet és a történeti néprajz vizsgálatainak határterületén álló ponyvanyomtatványok lassan szaporodó irodalmában továbbra is mostoha hely illeti meg a vallásos tematikájú kiadványokat.¹ Ezek önálló kutatását a XVIII. századi anyagban egyrészt az indokolja, hogy a ponyvairodalom túlnyomó része ebben az időszakban még vallásos jellegű, s általában jól elkülöníthető a világi témájú nyomtatványoktól. Másfelől az időbeli körülhatárolást az teszi lehetővé, hogy a ponyvanyomtatványok egyik csoportjának, a füzetes kiadványoknak a tömeges elterjedése – az előtörténetnek tekinthető XVI–XVII. századi megjelenés, kialakulás² után és a XIX. századi konjunktúra időszaka előtt – lényegében éppen a XVIII. századra tehető. S amikor az említett tudományágak kezdeti tartózkodását a témától kezdti fölváltani a fokozódó érdeklődéssel párhuzamosan növekvő elkedvetlenedés az anyag kutathatóságának szerény lehetőségei miatt, időszerűnek látszik kísérletet tenni egy műfaját tekintve viszonylag könnyen meghatározható kiadványcsoport alaposabb elemzésére.

Mint az eddigi kutatások tanúsítják, a ponyvanyomtatványok elsőrangú történeti forrást jelentenek mind az adott kor, mind pedig a mai tudományos kérdésfeltevések számára, különösen ha az anyagot összetett használati funkciójában, eredeti történeti összefüggéseiben és többretegű jelentésében vizsgáljuk. A ponyvafüzetekből az irodalomtörténet elsősorban az áhítatirodalom összetett műfajáról, folklór és irodalom kölcsönhatásáról nyerhet a korábinál árnyaltabb képet, a művészettörténet előképek és hatások után nyomozva a címlapok fa- és rézmetszetein végig kísérheti a történeti stílusok, ikonográfiai típusok popularizálódását, a néprajz pedig a népi vallásosság történetének valóságközei bemutatásához, az ízlés- és véleményalakulás folyamatahoz, a használók preferenciájának irányíthatóságához találhat értékes adatokat. Ebből következik, hogy megközelítésünk elsősorban társadalomtörténeti jellegű, és figyelmünket elsősorban annak a folyamatnak a társadalmi-kulturális kontextusára fordítottuk, amelyben a ponyvafüzetek egyfajta információhordozóként funkcionáltak, s amelyben a tömegméretű termelés és fogyasztás törvényszerűségei szoros kölcsönhatásban álltak egymással. Ezért a kép és a szöveg egyenrangú kezelésével és értelmezésével az előállítás, a terjesztés körülményei-

*A tanulmány alapjául szolgáló doktori disszertáció: TÜSKÉS Gábor: *Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből*. Bp. 1984. Itt a teljes forrás- és példaanyag, irodalomjegyzék, valamint egyes megállapítások részletes kifejtése is megtalálható. Ezúton is megköszönöm Dömötör Tekla és Varga Imre bírálatának a tanulmány szövegében hasznosított megjegyzéseit.

¹VÁMOS Éva, *18. századi ponyvairodalmunk néhány kérdése*. Dissz. Bp. 1969., POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tükröje*. Bp. 1978., *Magyar Néprajzi Lexikon*. IV. Bp. 1981. 261–264.

²A XVI. század második feléből ismert magyar nyelvű vallásos ponyvafüzetek a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. I. 1473–1600. Bp. 1971. alapján kizárólag protestáns jellegűek, nagyobb részt a kolozsvári Heltai műhelyben (290, 463, 493, 585, 666. sz.), kisebb részt a debreceni nyomdákban (312, 778. sz.) és Nagyszebenben (369. sz. német nyelvű) készültek. A XVII. századi előzmények közül megemlíti azt az ugyancsak protestáns ponyvafüzet-törödéket, amely négy különböző ének- és imádságsszöveget tartalmaz: *Drey schöne geistliche Lieder*. . . Hermannstadt, 1619. Vö. *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. II. 1601–1635. Bp. 1983. 1197. sz.

től a fogyasztás, a recepció, a használati tér sajátosságaiig kíséreljük meg nyomon követni a ponyva-kiadványok útját.

A kiválasztott forráscsoport körülhatárolása is elsősorban ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével történt. Az eddig meglehetősen differenciálatlanul kezelt ponyvairódom sokműfajúsága, belső rétegzettsége megkívánta azt is, hogy a tér- és időbeli meghatározók, a tematikus, stílusbeli és funkcionális megfontolások szem előtt tartása mellett egy önállóan csak nemrég felismert publikációs formát állítsunk a vizsgálat középpontjába: a ponyvafüzetek csoportját. A nemzetközi szakirodalomban a terminológiai szétválasztás után ma már az archiválás és a tudományos feldolgozás számára is egyaránt elfogadott kiindulópont, hogy az egylapos nyomtatványokat eltérő kiállítási technikájuk, nyomdai kiszerelésük és használati módjuk miatt elkülönítve vizsgálják a többleveles, füzetszerű kiadványoktól.³ Ennek megfelelően csak azokat a nyomtatványokat vontuk be a vizsgálat körébe, amelyeket a nyomdai előállítás során legalább egyszer félbehajtottak, így legkevesebb két levélből állnak, s összterjedelmük nem haladja meg a 4-8-16, ritkán a 32 oldalt. A füzetek ív nagysága rendszerint nyolcad- és tizenhatodrért között változik, ami az egykorú használó számára könnyebb kézbevehetőséget, kezelhetőséget jelentett – szemben egyrészt a nagyobb méretű egylapos nyomtatványokkal, amelyeket rendszerint a falon, szekrényajtón stb. függesztettek ki, másrészt az ugyancsak egylapos, de kisméretű szentképekkel, amelyek megőrzését föltehetően már a XVIII. században az imádságos könyvekben történő elhelyezéssel biztosították.⁴

A kutatás kereteinek megvonásánál a legnagyobb nehézséget a nyomtatványok társadalmi relevanciájának meghatározása, s ezzel a vizsgálandó források körének szűkítése vagy tágítása jelentette. Pusstán formai szempontok (terjedelem, ívméret, nyomdai kivitel szintje, papírmínőség) ugyanis nem mindig elegendőek ahhoz, hogy egy füzetes nyomtatványról egyértelműen eldöntsük, milyen olvasóközönségnek készült. Részben már a formai jellemzők összevetése is felhívta a figyelmet arra, hogy a könyv és a ponyvafüzet között meghúzódik a vallásos tematikájú nyomtatványoknak egy olyan csoportja, amely egyértelműen sem ide, sem oda nem sorolható. Ezek a század első felében még többnyire latin,⁵ később egyre inkább magyar vagy német nyelvű füzetes, többnyire alkalmi jellegű kiadványok finom papírra nyomtatva, nagy formátummal, igényes nyomdai kivitelben és nagyobb terjedelemben a vallásos ponyvafüzetekhez hasonlóan ugyancsak az áhítat ébresztését szolgálták, de egy egészen más közönséghez, más társadalmi réteghez szóltak: címzettjük elsősorban az egyháziak köre, a főnemesség és az értelmiség lehetett. Másfelől viszont tartalmi szempontokat kellett vizsgálnunk akkor, amikor kiállításban, technikai kivitelben a ponyvafüzetekhez nagyon hasonló nyomtatványokkal találkoztunk, ahol legfeljebb a szerző, a megrendelő, a mecénás rendszerint már a címlapon feltüntetett személye, esetleg a kiadvány témája árulja el, hogy nem a paraszti, polgári, kisnemesi rétegeknek szánt művel van dolgunk.⁷

³ SCHENDA, R., *Volk ohne Buch*. Frankfurt am Main, 1970. 271., BREDNICH, R. W., *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts*. I. Baden-Baden, 1974. 9–30., WEHSE, R., *Schwanklied und Flugblatt in Grossbritannien*. Frankfurt am Main–Bern–Las Vegas, 1979. 4–21., HARMS, W.–PAAS, J. R.–SCHILLING, M.–WANG, A. (Hrsg.): *Illustrierte Flugblätter des Barock*. Tübingen, 1983. VII–VIII.

⁴ SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar barokk szentképek*. Művészettörténeti értesítő 1981/2. 114. közli az egri ferences templom Szt. Antal oltárképének (Huetter Lukács, 1756) egyik részletét, amely imádságos könyvet ábrázol szentképpel.

⁵ Így pl. Michael Manuel OLSAVSZKY, *Sermo de sacra occidentalem inter, et orientalem ecclesiam unione*... Vindobonae, 1765.

⁶ Így pl. PADÁNYI Bíró Márton, *Prodigium prodigiorum. Csudáknak csudája*... Buda, 1743., P. Pius FÜSI Ord. Dom.: *Lapis Caeruleus ex obtentu Fraternitatis Rosarianae lapis adiutorii nominatus, az az Kékkő várának a szentséges Rósáriom Társasága felállításából Segítség kövére való magyarázása*... Buda (1744).

⁷ Így pl. *Ajtatos foházkodás*... B. Homode László S Ferencz buzgóságától szenteltetett. Győr, 1759., *Sz. Domonkos Szerzetes-beli Rikcziai szűz szent Katalinnak*... élete, ki... tekintetes, és nagyságos Szalai Barkóczy Constantia kis-asszony, ugy tekintetes, és nemzetes Okolicsnyai Okolicsányi Francisca kis-asszony költségekkal ki-nyomtatott. Kassa, 1749.

Mindezen szempontok együttes érvényesítése az anyaggyűjtés, a feltárás és a feldolgozás során csak az egyik nehézséget jelentette. Nem hagyhattuk ugyanis figyelmen kívül azt a tényt, hogy a korabeli ponyvafüzet-termelésnek csak egy elenyésző töredéke maradt ránk, s az sem a használok kezén tovább öröklődve, hanem eredeti környezetéből kiszakítva, a különböző köz- és magángyűjteményekben.⁸ Szükséges tehát az egész vizsgálat során számításba venni egy már az előállítás pillanatában megkezdődő szelekciós folyamatot, ami korlátozza az összegyűjtött anyag reprezentativitását és ezzel a következtetések általánosíthatóságát. Eleve nem törekedhettünk tehát egy teljes bibliográfia összeállítására, de a kiterjedt gyűjtőmunkával igyekeztünk ellensúlyozni a fennmaradt forráscsoport töredékességét, s így talán sikerült átfogó képet kapnunk, amely szükségszerűen magában hordja a továbbbrazolás igényét.

A gyűjtést az elsődleges forrásoknál, a különböző könyvtárak⁹ állományában kezdtük, s az így kapott anyagot egészítettük ki a bibliográfiák adataival. Az időbeli keretek megvonásánál alsó határnak az 1700-as évet vettük. A felső határ elvben 1800, de ezt némileg módosította egyrészt az a tény, hogy több olyan nyomtatvánnyal találkoztunk, amelyet pontos évszám híján csak a XVIII–XIX. század fordulójára tudtunk datálni. Másfelől célszerűnek látszott kiterjeszteni a vizsgálatot néhány olyan, közvetlenül 1800 után megjelent kiadványra, amelyet már a XVIII. század második felében is működő nyomdák, esetleg korábbi, ma már ismeretlen kiadványok újrakiadásával állítottak elő, s ezért ezek a nyomtatványok a termelés kontinuitásán kívül jól szemléltetik a publikációs forma továbbélését és a műfajok fejlődésének folyamatosságát is. Az elemzésben összesen 336 db kiadványt veszünk számításba. Ebből évszámmal jelent meg vagy pontosan datált 59,2%, további 14,5% a nyomdák működési ideje vagy más, a kiadványban található utalás alapján a XVIII. század első vagy második felére datálható. Így az összes kiadvány 73,7%-t tudjuk pontosan datálni a XVIII. században, a századfordulóra és közvetlenül az 1800 utáni évekre eső, évszámmal jelzett vagy datált ponyvafüzet az összes kiadvány 9,2%-át adja. Ez azt jelenti, hogy az egész anyag 82,9%-át el tudjuk helyezni a vizsgált időszakban, s mindössze 17,1% azoknak a kiadványoknak az aránya, amelyek hely, nyomda és év nélkül jelentek meg, vagy amelyeknél a nyomdák hosszú működési ideje lehetetlenné teszi a közelebbi idő-meghatározást.

A vizsgálatban magyar, német és szlovák nyelvű nyomtatványok szerepelnek. Az anyag nyelvi megoszlása szerint az összes kiadványnak valamivel több mint a fele magyar nyelvű (53,6%), a fennmaradó mennyiségen a német és a szlovák nyelvű kiadványok csaknem egyenlő arányban osztoznak (20,8 illetve 25,6%). A nem magyar nyelvű kiadványoknak ez a viszonylag magas aránya jól mutatja a nyomdáknak azt a törekvését, amellyel a magyarul nem olvasók vallási szükségleteit messzemenően igyekeztek kielégíteni.

Az 1700–1800 közötti időszakban lehetőség nyílt az évszámmal jelölt és a pontosan datált anyag felekezeti megoszlásának vizsgálatára. Az elemzett ponyvafüzetek háromnegyed része (75,9%) katolikus, egynegyede pedig protestáns jellegű kiadvány, néhány esetben bizonytalan a nyomtatványnak egyik vagy másik felekezethez történő egyértelmű hozzárendelése. A százéves időtartamot tízéves szakaszokra bontva protestáns kiadványokkal a század első éveitől kezdve folyamatosan találkozunk, katolikus ponyvafüzetek viszont csak a század 30-as éveitől kezdve jelentkeznek. Ez a különbség azonban csakhamar kiegyenlítődik, s a század közepén a két felekezethez sorolható kiadványok száma

⁸ A ponyvafüzetek egykori gyűjtőire a possessor-bejegyzésekből következtethetünk. A kiadványokban a következő nevekkel találkoztunk: Jankovich Miklós, Szűry Dénes, Ballagi Aladár, gr. Széchényi Ferenc, id. Szinnyi József, Horváth Ignác (bencés szerzetes, majd 1876-tól könyvtáros), Perényi József (piarista szerzetes, irodalomtörténész).

⁹ Az anyaggyűjtést a következő könyvtárakban végeztük: Országos Széchényi Könyvtár, OSZK Kisnyomtatványtár, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry- és Budapest-gyűjtemény, MTA Mikrofilmtár, MTA Irodalomtudományi Intézet, Néprajzi Múzeum Könyvtára, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Piaristák Központi Könyvtára, Ráday Könyvtár, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára Sárospatak, Herman Ottó Múzeum Történeti Adattára Miskolc. Az anyag hozzáférhetetlensége, illetve rendezetlensége miatt a nagyobb gyűjtemények közül nem volt lehetőségünk Tibold Attila magángyűjteményének, Bálint Sándor hagyatékának és az esztergomi Népi Vallásos Emléktár ponyvaanyagának tanulmányozására.

kisebbségtől eltekintve nagyjából ugyanazon a szinten mozog. A 60-as évektől a katolikus nyomtatványok mennyisége ugrásszerűen emelkedik, szemben a protestáns ponyvafüzetek számának ingadozást, illetve folyamatos csökkenést mutató tendenciájával. (1. melléklet)

2. Műfajok, eredet

Az irodalomtörténet és a történeti néprajzkutatás részéről az utóbbi időben több erőfeszítés történt annak érdekében, hogy bepillantást kapjunk a társadalom jelentős hányadát kitevő kismesesi, mezővárosi, paraszt-polgári, kézműves és jobb módú falusi rétegek nehezen megragadható barokk kori vallásos műveltségébe. Az egyházi műfajok zavarba ejtő sokfélesége, az irodalmi szerkezetek összetettsége és összefonódottsága azonban néhány kiemelkedő szerzőtől eltekintve lényegében megakadályozta a beható foglalkozást az áhítati irodalom szövegeivel, pedig ezek jelentős helyet foglalnak el a XVIII. század művelődéstörténetében.¹⁰ A többször megfogalmazott ítélet – amely szerint ezek a szövegek esztétikai mértékkel nehezen megközelíthetők, a hagyományos stílusfogalmak velük kapcsolatban csak ritkán alkalmazhatók – a gyakorlatban azt eredményezte, hogy a barokk kori egyházi irodalom műfajelméleti kérdései jórészt tisztázatlanok, a vallási szövegek előállításáról, rétegzettségéről, funkciójáról, a műfajok fejlődéséről nagyon keveset tudunk. Csak újabban terjed a felismerés, hogy az áhítati irodalom – és annak egyik kifejezési formája, a szájhagyománnyal és a kéziratos költészettel egyaránt szoros kapcsolatban álló vallási ponyvairodalom – nem különíthető el az irodalom többi területétől, mivel az egy társadalmi réteg kulturális állapotának kifejezője, s az adott korszak szellemi áramlatainak hű tükrözője. S mivel az épületes irodalom az esztétikumot rendszerint meghatározott cél elérésére használja, tartalmi és stílusi eszközeit adott morális, teológiai és vallási tartalmak terjesztésének és meggyökereztetésének szolgálatába állítja, különösen alkalmas arra, hogy az általa létrehozott kommunikációs rendszerben az ízlés és a szükségletek alakulását, a befogadók rendszerrel való azonosulásának folyamatát részletesen megfigyeljük.¹¹

A vizsgált anyag műfaji összetételének megállapítása nem kívülről és felülről bevitt fogalmakkal, hanem magából az anyagból történt. Nem kis nehézséget jelentett a műformák állandó keveredése, a különböző műfajok együttes jelenléte egy kiadványon belül. A kiadványok műfaji besorolásánál törekedtünk arra, hogy egyrészt áttekinthetővé és kezelhetővé tegyük az egész anyagot, másrészt lehetőség nyíljon a műfajok átalakulásának vizsgálatára. Végül nem feledkezhettünk meg a rugalmasság alapvető követelményéről sem: törekedtünk arra, hogy ez a besorolás alkalmas legyen a bővítésre, a valamilyen okból figyelmen kívül maradt további kiadványok rendszerbe illesztésére.¹² A nagyobb műfajokon (ének, imádság, elmélkedés, kegyhelytörténet) belül lehetőség nyílt tematikus csoportok meghatá-

¹⁰ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 186–209.

¹¹ A vallásos irodalom körébe sorolható kiadványok összességüket tekintve lényegében kettős rendeltetésűek: céljuk egyrészt az egyéni vallásosság belső elmélyítése, másrészt a közéleti, társadalmi magatartás szabályozása. E kettős célkitűzés tovább bontható a szövegekben kifejezésre jutó hármas intenció alapján: az igehirdető jellegű szövegek (propaganda fidei) elsősorban a megtérésre (conversio), a tanító jellegűek (catechesis) a hit elsajátítására és kifejezésére (eloquentia), a szorosabb értelemben vett építő jellegű szövegek (aedificatio) pedig a megtartóztatásra (askesis) irányulnak. A három szöveg-típushoz egy-egy megfelelő stílus kapcsolódik: az elsőben a narratív, a másodikban a retorikus, a harmadikban pedig a kontemplatív stílus jegyei az uralkodók. Johannes WALLMANN, *Überlegungen zum Begriff der religiösen Volksliteratur* c. előadásából idézi BRÜCKNER, W., *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*. Probleme populärer Kultur in Deutschland. Bayerische Blätter für Volkskunde 1982/4. 230. – Ezek a – részben még a középkori vallásos irodalom tanulságain alapuló – meglehetősen durva kategóriák azonban nem alkalmasak a vallásos ponyvafüzetek sokrétűségének érzékeltetésére, az irodalmi műfajok elkülönüléséhez hasonlóan a XVIII. században a vallási ponyvairodalom terén is végbemenő átalakulások bemutatására.

¹² SCHENDA, R., *Műfajelméleti tézisek*. Előzmények és tervek a Folklóre Tanszékről. 58. Bp. 1982.

rozására, a személyekhez, földrajzi helyekhez, felekezetekhez köthető anyag szétválasztására. Külön műfajként szerepel a „históriás ének” fogalmával jelölt, kivétel nélkül református jellegű kiadványok csoportja, ahova többnyire különböző bibliai témáknak az énekvers formáját mutató feldolgozásait soroltuk. A „história” kifejezés itt átvitt értelemben szerepel, mivel nem csupán epikai, hanem lírai és drámai elemeket is magában foglal. A nyomtatványok túlnyomó többsége az eddig felsorolt műfajokhoz tartozik, s csupán néhány mű sorolható az exemplum, az alkalmi nyomtatvány, a vitairat és a paródia lényegében már a vallásos ponyvafüzetek peremterületén álló, de még ide kapcsolódó műfajaiba.

Ha a különböző műfajok időbeli megoszlását és differenciálódását vizsgáljuk, az 1700–1800 közötti időszakot két részre osztva – a műfaji megoszlást egyelőre figyelmen kívül hagyva – szembetűnő, hogy az évszámmal megjelölt és datált össztermelésből a század első felére mindössze 14,1%, a század második felére viszont 85,9% jut. A század első vagy második felére datálható össztermelés műfaji megoszlása azt mutatja, hogy míg a század első felében az ének és a históriás ének műfajai fordulnak elő jelentősebb számban, a század második felében az ének és az imádság számának növekedése mellett a históriás ének mennyisége jelentősen csökken, s több új műfaj (exemplum, alkalmi nyomtatvány, paródia) jelenik meg. (2. melléklet) Az évszámmal jelölt kiadványok lehetőséget adnak néhány műfaj időbeli alakulásának tízéves pontossággal történő megrajzolására. Így például, míg a históriás ének kisebb-nagyobb ingadozással a század első éveitől kezdve az egész időszakban folyamatosan jelen van, az ének műfaja csak a század 30-as éveitől jelentkezik. Az imádság önálló műfajként a század közepén jelenik meg, s szerepe fokozatosan nő egészen a század végéig. A növekedés aránya azonban alatta marad az énekek jelentőségének – lassú kibontakozása után az 1760-as évektől megfigyelhető – ugrásszerű emelkedésének, ami lényegében párhuzamosan követi az össztermelés még meredekebben felfelé ívelő alakulását. (3. melléklet)

A legtöbb tisztázatlan kérdés a bonyolult összetételű szövegegyüttes eredete körül van. Egy kiadványon belül gyakran rendkívül változatos összetételű szöveg- és dallamegyüttessel találkozunk mind a katolikus, mind a protestáns felekezetekhez kapcsolódó anyagban. A szövegek egy része a középkori latin egyházi irodalom műfajaival hozható kapcsolatba, más része XVI–XVII. századi előzményekre megy vissza. Nem kis nehézséget jelent a XVIII. századi szövegek eredetkérdésének megválaszolása sem, mivel a szerzői személytelenség gyakorlata miatt a korabeli szerzők, fordítók nevét csak ritkán jelölik a címlapon, s a kiadványokon belül (versfőlkben stb.) is csak ritkán találunk rájuk utaló adatot. Az anyag időbeli rétegzettségének eredet szerinti vizsgálatára a magyar nyelvű kiadványok esetében vállalkoztunk, a szövegek egy részénél azonban itt is csupán feltevésekre vagyunk utalva.

A katolikus énekszövegek eredetét vizsgálva néhány kiadvány középkori latin himnusz fordítását tartalmazza. Ilyen például a Krisztus feltámadása, bűneinket elmosá kezdetű „régí húsvéti ének”, amely a XVI. század óta számos magyar nyelvű változatban ismert.¹³ Találkozunk a Stabat juxta crucem Christi párbeszédese Mária-síralom Álla Krisztus keresztnél Szűz Anya keserves szívvel kezdetű változatával,¹⁴ s két kiadásban is előfordul az Én nemzetem, zsidó népem kezdetű ének szövege, amely a katolikus liturgiában énekelt Improperia, a Populus meus fordításai közül a legelterjedtebb.¹⁵ Egy másik kiadványban egymás után található az Adoro te devote himnusz fordítása,¹⁶ valamint az Üdvöz légy Krisztusnak drága szent teste kezdetű ismert katolikus egyházi ének szövege.¹⁷ Megtaláljuk ezenkívül az O salutaris hostia kezdetű középkori himnusz fordítását,¹⁸ valamint a Mittit ad virginem általánosan elterjedt középkori szekvencia változatát.¹⁹ Egy váci kiadványban 1798-ban jelent meg a tévesen Szent Kázmér lengyel királynak tulajdonított ének, melynek eredetije az egyik leg-

¹³ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*. RMDT I. Bp. 1958. 635–636.

¹⁴ PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*. RMDT II. Budapest, 1970. 435–436.

¹⁵ RMDT II. 459.

¹⁶ RMDT II. 587.

¹⁷ RMDT II. 65. 80. sz. jegyzet

¹⁸ RMDT II. 480.

¹⁹ RMDT II. 542–543.

ismertebb és sok nyelvre lefordított középkori Mária-ének, Morlasi Bálint clunyi szerzetes Mariale c. művéből kiszakított önálló költemény.²⁰

Változatos képet mutatnak a XVII. századból eredeztethető katolikus énekszövegek is. Míg a protestáns jellegű kiadványokban zsoltárokkal csak nótajelzésként találkozunk, katolikus kiadványban előfordul az 50. zsoltár fordítása.²¹ Egy másik ponyvafüzet Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum* c. műve második részének negyedik, Ő te rettenetes elkerülhetetlen kezdetű elmélkedését tartalmazza.²² Nem ismerjük a szerzőjét az ugyanebben a kiadványban első helyen álló Igaz bíró Krisztus Jézus mikor eljövend kezdetű éneknek, melynek szövegét először a Gyöngyösi tordalék (1628–35) őrizte meg.²³ Nyéki a szerzője a Keresztyéni készület az idvességes halálra c. ponyvafüzet mindkét énekének, melyek közül a Szörnyű halál, imé hol áll kezdetű a Horrenda mors, tremenda mors ismeretlen eredetű latin versezet Nyéki-féle átköltése,²⁴ a Szegény gyarló ember, jaj mely nyomorult vagy kezdetű pedig a *Tintinnabulum* utolsó verse.²⁵ A XVII. században kell keresnünk a forrását néhány további szövegnek is, mivel ezek első említését XVII. századi kéziratok vagy nyomtatott énekeskönyvek tartalmazzák. Ilyenek a Jézus szent halálának meghallád ember létit,²⁶ a Jaj nagy kedvem tartott szerelmes szülöttem,²⁷ a Mint az Noé bárkájából kiküldött galambnak,²⁸ az Ő áldott Szűzanya, mennyei szép rózsza,²⁹ a Ki ád én szívemnek, vizet szemeimnek³⁰ és az Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga kezdetű énekek.

A XVIII. századi katolikus énekszövegek közül a Nagy bizodalommal hozzád járulok kezdetű szöveg szerzője a versfők utalása szerint Dobaifi Német Ferenc, de még a nevét sem tudjuk a sasvári kegyképhez szóló Aitatos énekek szerzőjének, amelyeket a címlap szerint a „szűznek képéhez szereteti indulattal-lévő Mária hive össze timporálgatott Rév-Komáromban 1733. esztendőben”. Kéziratok énekeskönyvekben való előfordulása alapján ugyancsak a XVIII. századból kell eredeztetnünk a Boldogaszony, anyánk és az Egek ékessége, földnek dicsősége kezdetű ének szövegét. A XVIII. századi ismeretlen eredetű énekszövegeknél nagymértékben számolnunk kell egyrészt a licenciátusok, „szent emberek”, búcsúvezetők, kántorok,³¹ másrészt a tehetségesebb nyomdászok énekszerzői tevékenységével, s gondolnunk kell a szövegek egyházi, szerzetesi (elsősorban ferences és jezsuita) ihletésére is.³²

Viszonylag könnyű volt a szövegek eredetének meghatározása a históriás énekek és a protestáns felekezetekhez kapcsolódó bűnbánati énekek esetében, mivel itt jórészt XVII–XVIII. századi ismert szerzők munkájával van dolgunk. Nem mindig nevezik meg a címlapok a Tékozló fiúról és a Mária Magdolnáról szóló históriás énekek szerzőjének, Szentmártoni Bodó Jánosnak a nevét. A tékozló fiú históriájával társítva legtöbbször Szentmártoni Bodó A vas dicsérete c. mesterségverse jelent meg, az általunk ismert legkorábbi kiadásban azonban két penitenciális ének kapcsolódik hozzá. Ezek közül az első az utolsó versszak szerint 1628 márciusában keletkezett, a Sokszor Uram fohászkodom kezdetű

²⁰ *Régi Magyar Költők Tára* XVII. század. 2. Bp. 1962. 223–229, 493–494. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. I. 873–875. a váci ponyvafüzet szövegének fordítását tévesen Benyák Bernát piarista tanárnak tulajdonítja.

²¹ RMDT II. 652.

²² RMKT 2. 193–196, 483–489.

²³ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1565–1840). Bp. 1963. 49.

²⁴ RMKT 2. 229–233., 497–498.

²⁵ RMKT 2. 240–4., 505–506.

²⁶ RMDT II. 599–601.

²⁷ RMDT II. 450–451.

²⁸ RMDT II. 602., STOLL Béla i. m. 117.

²⁹ RMDT II. 559–562.

³⁰ *Régi Magyar Költők Tára* XVII. század 7. Bp. 1977. 64, 463.

³¹ A XIX. századi laikus énekszerző gyakorlatról l. BÁLINT Sándor, *Egy magyar szentember*. Bp. 1941. 7–37.

³² A nyugat-magyarországi német nyelvű kiadványok egyes szövegeinek jezsuita szerzőségét feltételezi RIEDL, A.–KLIER, K. M., *Lied-Flugblattdrucke aus dem Burgenland*, Eisenstadt, 1958. 7–8.

második ének szerzője pedig a versfők szerint Felsőszőlősi István.³³ Mária Magdolna históriája önálló kiadásain kívül megjelent Szentmártoni Bodó A vadászás dicséretéről szóló mesterségversével, Szőnyi Benjámin Hitetlen Tamás siralmával és leggyakrabban egy Szentséges Úr Isten, ki lakozol mennyben kezdetű Penitenciartató foháskodással.³⁴ Köleséri Sámuel Czeglédi István haláláról írt históriás énekével több alkalommal egy kiadványban jelent meg Az Isten anyaszentegyházának . . . állapotján való siralom, mely az 1674-ben börtönbe került prédikátorok sorsát énekli meg.³⁵ A pokolban kínlódó dúsgazdag históriája a Névtelen Comico-Tragoedia (1646) második felvonását, a poklot meglevenítő Lázár-jelenetet tartalmazza, amely a katolikus énekeskönyvekbe is bekerült.³⁶ A Szent Judit . . . dolgairól szóló, párbeszédszerű históriás ének keletkezési körülményeit az utolsó versszakból tudjuk meg: „Irtam ez verseket a Duna mentébe, / Ezer hétszáz negyven negyedik töltébe, / Tanításim között munkám meg-szüntébe, / Meleg Canicula reánk érkezébe.”

A bűnbánatra indító protestáns kiadványok közül a Gyász ruha . . . c. füzet egyik változatának második, penitenciartató énekét a versfők szerint Molnár István, a harmadikat Michael Jénéiy szerezte.³⁷ A Két szép keserves és istenes énekek c. 1773-ban és 1792-ben megjelent kiadvány második, Seregeknek hatalmas nagy királya kezdetű éneke Sinka György 1678-ból való, azonos című tíz versszakos szerzeményének egyik változata.³⁸ Föltehetően protestáns eredetű a Miként Egyiptusban egy pelikán madár kezdetű ének, amely az Öt szép új énekek c. 1792-ben kiadott, többségében katolikus énekeket tartalmazó ponyvafüzet második darabjaként található.³⁹ A Vándorló levelek nyolc bűnbánati énekének a szerzője a magát a címlapon mindig megnevező Mátyus Péter, aki azonos a híres vőfélykönyv mesterrel, s aki ezt a művet 1781-ben Pozsonyban írta.⁴⁰

Az imádságszövegek egy része az aktuális liturgikus formákra történő utalással korabeli egyházi szerkesztésre vall. Az egyik imádságszövegeket tartalmazó kiadvány szövegeit a címlap szerint Kónyi János fordította, aki föltehetően nem azonos a főként világi témájú kiadványok fordítójaként és A mindenkor nevető Democritus összeállítójaként ismert hasonló nevű strázsamester íróval. Egy, a „hadakozás idejére való imádságok”-at tartalmazó nyomtatvány címe szerint „A Szent Írásból össze-szedett” szövegeket foglal magában. Az imádságszövegek egy további csoportja szoros kapcsolatot mutat egyrészt a hivatalos középkori liturgikus szövegek áldás- és imádságformáival, másrészt a 19. század második felében megszorodó ponyvanyomtatványok nyomán kézíratos formában és a szájhagyomány útján századunkig terjesztett, különböző kisebb műfajokat ötvöző imádság- és ráolvasásszövegek különböző típusaival.⁴¹ Ez arra utal, hogy a XVIII. század végén ponyván megjelenő imádságszövegek fontos összekötő kapcsolat jelentenek a középkori egyházi imádságirodalom és a fogalmazásban éppen a barokk kora utaló folklorizálódott imádságszövegek között.

Az elmélkedés és a kegyhelytörténet műfajaival kapcsolatban jórészt korabeli egyházi fogantatásra kell gondolnunk. Az egyik elmélkedésszöveget tartalmazó kiadvány címlapján K. J. monogram olvasható, de magából a szövegből sem derül fény a monogram mögött álló név viselőjére. A kegyhelyekhez kapcsolódó ismertetések közül ismerjük a nagyszombati kegykép könnyezéséről szóló, eredetileg latin nyelven megjelent kiadvány szerzőjét, Mártonffy Györgyöt, aki föltehetően a kegyképnél lefolytatott egyházi vizsgálatot is vezette.⁴² Névtelen kívánt maradni az ankonai kegyképnél történt csodákról szóló kiadvány fordítója, s a címlapon „egy Hazafi”-nak nevezi magát. A kegyhelyismertető füzetek

³³ STOLL Béla, i. m. 72.

³⁴ STOLL Béla, i. m. 186.

³⁵ THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. I. Pest, 1872. 15–30, 58–65.

³⁶ KARDOS Tibor (szerk.), *Régi magyar drámai emlékek*. II. Bp. 1960. 95., RMDT II. 37.

³⁷ SZINNYEI József, i. m. V. 486–487.

³⁸ RMDT II. 658.

³⁹ RMDT II. 641.

⁴⁰ SZINNYEI József, i. m. VIII. 892–893.

⁴¹ BÁLINT Sándor, *Népünk imádságai*. Regnum, 1937. 19–47., ERDELYI Zsuzsanna: *Hegyet hágek, lőtő lépék*. Bp. 1976., PÓCS Éva, *A magyar ráolvasások*. (Kand. ért.) Bp. 1981.

⁴² SZINNYEI József, i. m. VIII. 754–755.

és a kegyhelyekkel kapcsolatos ének- és imádságyanyagot tartalmazó kiadványok szövegeinek forrásainál ezenkívül számításba kell venni a XVII–XVIII. századi nyomtatott mirákulumos könyvek megfelelő kegyhelytörténeti és áhítatirodalmi részeit is.⁴³

Keveset tudunk a ponyvafüzetek ún. peremműfajainak, az exemplumnak, az alkalmi nyomtatványnak, a vitairatnak és a paródiának az eredetkérdéséről. A zabolátlan táncolókról szóló exemplum forrásainak tisztázását Katona Lajosnak köszönhetjük.⁴⁴ Míg egy párbeszédese formában az úrnapi körmenetről szóló vitairat mögött jezsuita kézre gondolhatunk, az ítéletről álom formájában írott vallásos paródiát már felvilágosult szellemű, némi írásgyakorlattal rendelkező személynek kell tulajdonítanunk. Az alkalmi nyomtatványok közül a Mária Terézia temetésén német nyelven előadott ének magyar fordítása a címlap szerint T. P. Narcissus munkája, amely név mögött minden bizonnyal egyházi személyt (szerzetest?) sejtethetünk.

3. Előállítás – terjesztés – használat

A ponyvafüzetek előállítási körülményeit vizsgálva megkülönböztetett figyelmet kell fordítanunk a nyomdák, kiadók szerepére. A helyhez és nyomdához nem köthető ponyvafüzetek az egész anyag 28%-át alkotják, a helyhez köthető, nyomda nélküli kiadványok aránya 9,5%, az impresszumok, illetve a bibliográfiák alapján helyhez és nyomdához egyaránt köthető ponyvafüzetek az egész anyag 62,5%-át adják. A helyhez és nyomdához köthető kiadványokat 18 hazai és 1 külföldi nyomdahelyen összesen 34 nyomda állította elő. A ponyvafüzeteket előállító nyomdák földrajzi elhelyezkedése az északnyugati országrészen némi sűrűsödést, az ország többi területén nagyjából egyenletes szóródást mutat. (4. melléklet) A kiadványok nyomdák szerinti megoszlása rávilágít egyrészt arra, hogy a magánkézben lévő nyomdák közül csak néhány vállalkozott a vallásos ponyvafüzetek nagyobb mennyiségben történő előállítására, a legtöbb nyomda csak alkalmi módon próbálkozott a kiadással. Másfelől az a tény, hogy a 6-10 közötti kiadványszámmal szereplő 6 nyomda közül 4 egyházi irányítás alatt áll, arra utal, hogy az önálló kiadói vállalkozás és az egyházi mecénásra támaszkodó kiadás együtt jelenik meg a vallásos ponyvafüzetek termelésében. A kiadói aktivitás mértékének hasonlósága mellett azonban figyelni kell a háttérben meghúzódó szándék különbségére is: míg ugyanis a magánkézben lévő nyomdák az anyagi szempont erőteljesebb érvényesülése miatt elsősorban azt kell kiadniuk, amire igény van, az egyházi nyomdák esetében a kiadványok jellegének tudatos irányítása erőteljesebben érvényesül.⁴⁵ Ez az oka egyrészt annak, hogy az egyházi nyomdákkal szemben egy magánnyomda egyaránt kiadhat a különböző felekezetekhez tartozók érdeklődési körébe vágó nyomtatványokat. Másfelől nem véletlen, hogy elsősorban a (katolikus) egyházi nyomdák kiadványai között találkozzunk nagyobb számban új, korábban nem ismert áhítatformákat, szenteket stb. propagáló ponyvafüzetekkel. Nem tarthatjuk kizártnak azt sem, hogy a kegyhelyekhez kapcsolódó, magánnyomdákban megjelent kiadványok egy része mögött is egyházi megbízatást kell sejtünk.

Az előállítási körülményekhez tartozik a nyomtatványok kiadásainak és példányszámainak vizsgálata. Az eltérő nyelvű változatokat külön kiadásnak véve 192 ponyvafüzetnek egyetlen kiadását ismerjük, további 35 kiadvány egynél több kiadásban, összesen 144 alkalommal látott napvilágot. Ebből 30 kiadvány 2-5 kiadást ért meg, 6-7-8 kiadásról 1-1 ponyvafüzet esetében tudunk. A kiadások meglepően magas számával találkozunk két nyomtatványnál: eddigi ismereteink szerint A tékozló fiú históriája 15, Mária Magdolna históriája pedig 22 kiadásban jelent meg a XVIII. században. A kevés kiadásban megjelent nyomtatványok viszonylag magas arányát az magyarázza, hogy a nyomdák töre-

⁴³ TUSKÉS, G., *Books of Miracles about Shrines in Hungary from the Baroque Period*. in *The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research*, Bergen, June 12th–17th 1984. Papers IV. Szerk.: KVIDELAND, R.–SELBERG, T. Bergen, 1985. 379–392.

⁴⁴ KATONA Lajos, *Az ünneprontók*. Ethnographia 1900. 297–309., BÁLINT Sándor, *Kardcsony, húsvét, pünkösöd*. Bp. 1976. 181.

⁴⁵ BENDA Kálmán, *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. Valóság 1976/4. 59.

kedtek az egymástól részben eltérő tartalmú kiadványok összeállítására. A példányszámokról az eddigi kutatások jóvoltából mindössze három kiadvány esetében állnak rendelkezésre pontos adatok, ezek azonban egyetlen műfaj, a históriás ének kiadásaira vonatkoznak, s így nem adnak lehetőséget az egész anyagot érintő következtetésekre.⁴⁶

A ponyvafüzetek kiadását befolyásoló tényezők közül ki kell emelnünk az egyházi, illetve állami cenzúra működését. Erre vonatkozó közvetlen felvilágosítást (pl. kiadási engedélyre való utalást) magukból a kiadványokból a legritkább esetben remélhetünk, s ritkán szerzünk tudomást a ponyvanyomtatványokra vonatkozó konkrét intézkedésekről.⁴⁷ Közvetve a cenzúra működésére utal a helyhez és nyomdához nem köthető ponyvafüzetek viszonylag magas aránya, s ugyancsak a cenzúrával hozhatók összefüggésbe a koholt nyomdahelyek.⁴⁸ Ezen túlmenően a katolikus egyház által „tiltott”-nak tartott nyomtatványok körének megállapításához tartalmi szempontokat kell segítségül hívnunk. Elvben nem kívánatosnak minősülhetett mindaz a ponyvakiadvány, amely az egyházi tanítással nem egyező szövegeket tartalmazott. Ilyenek voltak mindenekelőtt a természetfeletti, csodás eredetűnek tartott óvó erejű imádságok, a tisztítótűzben való szenvedés megrövidülését, a tisztítótűzből való menekvést vagy a bűnök bocsánatát ígérő szövegek. Ide tartoznak továbbá a mágikus védelmet, az imádkozás módjára vonatkozó bizonyos formai előírásokat és az imádság rendkívüli, kipróbált és feltétlen hatásosságát hangsúlyozó, az ígért hatást bizonyos feltételekhez kötő szövegek is. Ide sorolhatók végül azok a kiadványok, amelyek egyháziilag el nem ismert csodákról, látomásokról, jelenésekről szóltak, vagy új, még nem jóváhagyott ájtatosságokat akartak bevezetni.⁴⁹ Mindez azonban csak a

⁴⁶ BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda* (1561–1961). Bp. 1961. 342, 344, 348, 350.

⁴⁷ 1761. április 27-én Mária Terézia elrendelte, hogy a nyomdatulajdonosok a kisebb nyomtatványokra is rányomtassák teljes nevüket. SCHERMANN Egyed, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928. 37–38. Föltehetően a füzetes nyomtatványokra is érvényes volt II. Józsefnek a rendelete, mellyel a kalendáriumokban megtiltotta olyan búcsúk meghirdetését, amelyek hatása a purgatóriumra is kiterjed. BENDA Kálmán, *i. m.* 59., GOTT-SCHALL, K., *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus*. Wien, 1979. 61. Egy, a dettelbachi kegyképhez szülő, 500 év búcsút és teljes bűnbocsánatot ígérő német nyelvű imádságot tartalmazó ponyvafüzet szövege annak az imádságnak a – föltehetően Magyarországon nyomtatott – változata, amelynek árusítását a regensburgi konzisztórium 1710. május 11-én kelt rendelete megtiltotta. DÜNNINGER, H.: *Maria siegt in Franken*. Die Wallfahrt nach Dettelbach als Bekenntnis. Würzburg, 1979. 90. Az adatok szórványosságát föltehetően az okozza, hogy az egyházi cenzúrabizottságok jelentéktelenebbnek tartották a füzetes kiadványokat annál, semhogy külön gondot fordítottak volna rájuk. A XVIII. században is érvényben volt ugyan X. Leó pápának az V. Lateráni zsinaton (1515) kiadott konstitúciója, amely a nyomdászoknak megtiltotta, hogy bármit is kinyomjanak a helyi egyházi hatóság előzetes engedélye nélkül. Korszakunkban azonban az állami hatóságok már nem mindig szereztek érvényt az egyházi cenzúratörvénynek, s a helyi egyházi hatóságok is gyakran liberálisabbak voltak az egyetemes egyházi előírásoknál. Az utólagos könyvtárlalom elvben minden jóváhagyás nélkül megjelent kiadványra alkalmazható volt, a jelek szerint azonban a gyakorlatban a ponyvakiadványokkal szemben ezt sem alkalmazták. (Ez utóbbi adatokért Erdő Péternek mondunk köszönetet.)

⁴⁸ A „Nyomtat. Coloniában a Rhénus vize mellett” kitélt *Magyarország bibliographiája*. 1712–1860. VI. Bp. 1972. 523. valódi nyomdahelynek veszi.

⁴⁹ A felvilágosult cenzúra működésének a vallásos ponyvafüzetekre is kiterjedő figyelmét jól példázza az egyik SCHENDA, R., *i. m.* (1970) 252–3. által idézett eset. Az abensbergi Barbara Westermeyer mozgóárústól a bajorországi Moosburg piacán 1825 februárjában olyan nyomtatványokat koboztak el, amelyek többségének a magyar anyagban is megvan a párhuzama. Érdemes ezeket cím szerint is felsorolni:

1. *Unserer lieben Frauen Traum*.
2. *Ein kräftiger Seegen und Gebet, welches zu Kölln am Rhein in der Thumkirche mit goldenen Buchstaben geschrieben*.
3. *Ein schönes Ablassgebet von dem Wunderthätigen Mirakelbild zu Maria-Dettelbach*.

XIX. század végén nyert világos megfogalmazást az Officium ac munerum kezdetű konstitúcióban, az azt megelőző időszakot ezen a téren a katolikus egyház részéről nagyfokú tűrés jellemezte.

A kiadványok terjesztésével a vizsgált időszakban többnyire maguk a nyomdászok, illetve a nyomdáknek megbízást adó egyházi szervek foglalkoztak. Néhány ponyvafüzetben nyomot találunk arra, hogy nem maga a nyomdász, hanem a kiadó, könyvkereskedő, könyvkötő foglalkozott a terjesztéssel. A nyomdák, kiadók terjesztői tevékenysége nem korlátozódott ezek állandó lakhelyére, több példányban is viszonylag könnyen szállítható áruikkal a nagyobb vásárokat rendszeresen felkeresték. A korábbi kutatás fényt derített a mozgóárusok, vásári nyomtatványosok XIX. századi tevékenységére,⁵⁰ s azt is tudjuk, hogy például a Buda környéki német településeken a múlt század végén és századunk első évtizedeiben magukat a vallásos ponyvanyomtatványokra specializáló mozgóárusok működteték.⁵¹ A kegyhelyekhez szorosan kapcsolódó ponyvafüzetek esetében joggal gondolhatunk arra, hogy ezeknek elsőrendű terjesztési lehetőséget jelentettek a különböző búcsútárhelyek, a nagy tömegeket vonzó vallási összejövetelek.⁵² A terjesztők minden bizonnyal számon tartották a különféle ponyvanyomtatványok keresletét is, amint ezt egy a XIX. század első felére datálható egy lapos nyomtatvány egykorú kézzel írott „nem kelendő” megjegyzése tanúsítja.⁵³

A terjesztés másik fontos tényezőjéről, a kiadványok áráról keveset tudunk. Árjelzést a ponyvafüzetekben egyetlen alkalommal sem találtunk, ami lényegében megegyezik a XVIII. századi könyvkiadás gyakorlatával. A históriás énekek esetében a kutatás fényt derített arra, hogy az egy ív terjedelmű kiadványok 1, a két ív terjedelműek 2 krajcárba kerültek,⁵⁴ a 4–8 lapos kiadványok pedig még ennél is olcsóbbak lehettek. Föltételezhető az is, hogy a kiadványoknak nem volt mindig kötött díjszabása, s az eladók a füzetek árát a kereslet mértékéhez igazították. A füzetes kiadványok átlagos ára a XVIII. század második felében annnyira csökkent, hogy egy napszámbérből 3–4 füzet ára is

4. *Sechs andächtige und kräftige Gebete zu der Heiligen Dreifaltigkeit.*
5. *Das goldene Vaterunser.*
6. *Geistliches Gnadenbrünnlein mit zwölf Röhren.*
7. *Eigentlicher Bericht von sechs heiligen Messen.*
8. *Die heiligen sieben Himmelsriegel.*
9. *Die fünfzehn geheimen Leiden und Schmerzen.*
10. *Die sieben Schlösser, darinnen sich ein Mensch verschliessen kann.*
11. *Der armen betrübten Seelen Klaglied im Fegfeuer.*
12. *Ein andächtiger frommer katholischer Christ soll alle Tage eine bedürftige Seele aus dem Fegfeuer zu Tische laden.*
13. *Sieben schöne Gebetelein für die ganze Woche vom Leiden Christi.*
14. *Ein schönes Exempel von unserer lieben Frau mit einem armen Hirtenmädlein, geschehen zu Dorfen im Unterlandbayern.*
15. *Gebet zu der heiligen Schulterwunde, und Aufopferung aller seiner Werke in die heiligen fünf Wunden.* Straubing bey Lerno 1822.
16. *Geistlicher Kompass des bitteren Leidens und Sterbens Jesu Christi.*

⁵⁰ TAKÁCS Lajos, *Népi verselők, htrversírók*. Ethnographia 1951. 1–49., TAKÁCS Lajos, *A képmutogatás kérdéséhez*. Ethnographia 1953. 87–103., POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*. Bp. 1959. 73–79.

⁵¹ BONOMI, E., *Die Verbreiter von Flugblattedruckern im Ofner Bergland*. Das deutsche Volkslied 1940. 7/8. 61–63.

⁵² Közvetve ugyancsak a mozgóárusok XVIII. századi meglétére utal a radnai Mária-kegykép történetéről és a hozzá kapcsolódó csodákról szóló mirákulumos könyv egyik fametszete, amelyen egy vásári képarus látható, amint éppen portékáját – a későbbi kegyképet – eladásra kínálja. *Világos berkes hegy* ... Temesvár, 1773. 2. A metszetet a könyv 1796-os váci kiadásából közli HOLL Béla, *A kétszáz éves váci könyv (1772–1972)*. Bp., 1973. 54.

⁵³ *A három Szent Királyok Imádsága, melly is Köln várossa Fő Templomában arany betűkkel írva tartatik*. hn., én. OSzK Knyt 2840.

⁵⁴ BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *i. m.* 342, 344, 348, 350.

kített.⁵⁵ Az egyházi kiadású ponyvafüzeteknél számításba kell vennünk, hogy ezeket ünnepi alkalmakkor ingyen is terjesztették. Mindez arra utal, hogy a ponyvakiadványok a legszegényebb társadalmi rétegekhez is eljutottak.

A ponyvafüzetek terjesztését és befogadását voltak hivatva elősegíteni azok a formai eszközök (sztereotípiák, formulák stb.), amelyeket a kiadványok címlapján találunk, s amelyekből a terjesztők szándékaira és a használók igényeire egyaránt következtetni tudunk. A vásárlók megnyerésére irányult a hosszú címeknél a nem mindig ügyes térképgráfia, a betűsorok tördelése és a betűtípusok megválasztása. A ponyvafüzetek címlapjai „szöveges plakát”-ként is felfoghatók, amelyen a kiadvány tartalma mintegy összesűrítve tükröződik. A barokk ízlés, az érzelmi hatás fokozott jelenléte többnyire már itt a címlapon, a címadás, címválasztás fogásaiban megragadható, s az ezek között lévő eltérések az adott műfajt is jellemzik.

Az énekfüzetek címébe a téma általános megnevezésén kívül rendszerint belefoglalják a kiadványban található énekek számát, s a cím alatt ezek kezdősorait is közlik. Az énekek számtalanszor ismétlődő címbeli jelzői elsősorban ugyancsak a kelendőség fokozását szolgálták. Gyakran találunk utalást a címlapon a nyomtatványok használati alkalmaira, a különböző áhítatformákra. A búcsús énekeknek mindig megnevezik azt a kegyhelyet, amelyhez az énekek kapcsolódnak, ritkábban konkrét búcsújárás említésével is találkozunk. Az alkalmi nyomtatványok rendszerint azt az egyszeri eseményt tüntetik fel, amikor a szövegnek valódi aktualitása volt. Néhány ének esetében a címlap utalásai mellett magában a kiadványban további megjegyzéseket találunk a használatra vonatkozóan. Ismételt előfordul a címlapon a kiadvány lehetséges használói körének a megnevezése, esetleg a használat kívánatos módjának, a használó ajánlott magatartásának a jellemzése. Előfordul a címlapokon a kiadvány céljának, illetve a szövegek „lelki hasznának” nyílt megnevezése. A történelmi énekek címlapjain a szerzőnek az olvasóhoz szóló hosszabb ajánlása, személyes kérése nyomtatékosítja a célkitűzést. A búcsújáróhelyekhez kapcsolódó füzetek címlapján gyakran olvashatunk a kegykép, a kegyhely, esetleg magának a ponyvafüzetnek vagy a címlapon látható kegyképábrázolásnak a csodatévő jellegére utaló megjegyzést. A szövegek erejének, hatásának megjelölése ugyancsak előfordul a címlapon, más esetekben viszont csak a kiadvány végén találni utalást a bizonyos feltételekhez kötött pápai búcsúengedélyre. Több műfajban már a címben találkozunk a szövegek hitelességét és erejét alátámasztó természetfölötti eredet hangsúlyozásával, s a természetfölötti eredet megjelölése mellett előfordul a hivatkozás konkrét eseményre is a pontos hely és idő megnevezésével. A füzetek terjedését és befogadását szolgálták azok a címlaprészletek, amelyekből az impresszum szűkszavú közlésein kívül további adatokat tudhatunk meg a kiadás körülményeire (fordítására, a kiadások számára vagy javított jellegére) vonatkozóan.

Az énekszövegek könnyebb elsajátítását, előadhatóságát segítette elő az utalás az ismertebb énekek nótájára. Ezekből az utalásokból fény derül arra, hogy melyek azok a dallamok, amelyekre a XVIII. századi ponyvakiadványokban bátran hivatkozhattak, mivel közismertek voltak. Az ad notam jelzések nem jelentik mindig a sokszor kidolgozatlan, döcögő ritmusú, nehezen énekelhető szöveg pontos megfelelését a megadott dallamnak, sok esetben inkább a dallamok variabilitására és az élőszóbeli gyakorlat sokféleségére utalnak. Mivel a nyomdák a korabeli gyakorlat helytakarékosági szempontjainak megfelelően rendszerint nem törődtek a versek sorokra tördelésével, s a strófákat folyamatos szedésben közölték, a nótautalásoknak különösen nagy szerepük volt a csaknem mindig kotta nélküli szövegek énekelhetővé tételében. Így a nótautalások fényt vetnek a szövegek énekeltségére, előadására, a kiadványok használatának módjára, s belehelyezik a ponyvafüzeteket abba az eredeti kultikus összefüggésbe, amelyben a közösségi devóció és a magánajátosság eszközöként egyaránt funkcionáltak. E kettős használatra közvetlenül is utalnak egyrészt azok az énekszövegek, amelyek versszakai között bibliai helyekre való hivatkozásokat tartalmaznak, másrészt azok az alkalmi kiadványok, amelyek az énekszövegen kívül prózai tudósítást és rövid imádságot is magukban foglalnak, s így az éneklésen kívül elmélkedésre, egyéni olvasásra is szolgálhattak. Ugyanerre engednek következtetni azok a kiadványok, amelyek az énekszövegen kívül imádságot, áldásszöveget vagy litániát is tartalmaznak.

⁵⁵ VARJAS Béla, *Irodalom és folklór határmezsgyéjén*. Helikon 1967/1. 39.

A nótajelzéssel és a mindenféle nótajelzés nélkül megjelent énekszövegek arányát vizsgálva kiténik, hogy a nótautalás nélküli szövegek lényegesen nagyobb számban fordulnak elő. Rendszerint egy kiadványon belül is váltakoznak a nótajelzéssel ellátott és az anélkül megjelent énekszövegek. Más esetekben a „tulajdon nótára” jelöléssel találkozunk. Előfordul az is, hogy nótajelzésként a kiadvány egy előbbi énekének kezdősorát adják meg, más esetben alternatív nótautalás segíti a használatot az eligazodásban. A megadott magyar és latin nótajelzéseknek kb. a felét a középkorból, illetve a XVI–XVII. századi énekgyakorlatból tudjuk eredeztetni.⁵⁶ A katolikus énekszövegek mellett a históriás ének is jó példa a füzetes ponyvakiadványok kettős, egyéni és közösségi használatára. A nyomtatott szöveg részben magánolvasmányul szolgált, részben pedig mint énekes műfaj (dallamra szerzett énekvers) megtanulható és élő szóval előadható volt. A protestáns históriás énekek és a katolikus búcsús énekek funkcióváltozásának hasonló irányára utal, hogy századunk elején mindkét műfaj darabjai koldusénekként voltak lejegyezhetők.⁵⁷

Az énekek és a históriás énekek előadhatósága jól mutatja az ezeket tartalmazó kiadványok különféle használati lehetőségeit. A műfajok egy további része (elmélkedés, kegyhelytörténet, exemplum, vitairat, paródia) magánolvasmányként többnyire az egyéni áhítat céljára szolgált. Ebből a szempontból átmeneti műfajként foghatók fel az imádságszövegek, mivel ezek prózai és verses típusai egyéni és közösségi használatra egyaránt alkalmasak voltak. A kiadványok befogadását vizsgálva gondolnunk kell arra is, hogy a füzetek használatát alapvetően befolyásolta az olvasnitudás mértéke.⁵⁸ A ponyvakiadványok jól tükrözik azt a folyamatot, melynek során a középső és alsó társadalmi rétegek közti műveltségbeli eltérések a XVIII. század elején nem rajzolhatók meg élesen, de szétválásuk már ekkor megindul, hogy aztán a XVIII. század második felében egyre határozottabb formát öltönn. A XVII. században jórészt még az írásbeliség és szóbeliség határán mozgó középső és alsó rétegek a XVIII. században fokozatosan felzárkóznak e rétegek elitjei köré, s a század második felében a paraszttömegek is mind nagyobb számban jutnak el az írásbeli kultúra kezdő fokához. Ekkor az írni-olvasni tudó, de magasabb iskolát nem végzett társadalmi rétegek számára az elérhető olvasnivalót a füzetes ponyvakiadványok jelentették. Ez az átalakulás a históriás ének esetében egy műfajon belül is jól nyomon követhető. Ezek az énekvers elnyújtott utóéletét tanúsító, évszázadokon át népszerű történetek mindig éppen azoknak a társadalmi rétegeknek váltak kedvelt énekévé, illetve olvasmányává, amelyek átfelldőben voltak az írásbeliségbe: míg a XVI–XVII. században az írásbeli műveltségbe akkor átlépő felső társadalmi rétegek irodalmához tartoztak, időközben egyre alacsonyabb körökhöz jutottak el, s a XVIII. században már a parasztság (kisnemesség, polgárság) olvasmányává lettek.⁵⁹ A füzetes kiadványok hatása természetesen nem korlátozható csupán az olvasni tudók körére, mivel ezek a szövegek a közvetlen olvasás mellett éppen a közös használat alkalmai (közös éneklés, imádkozás, előadás, felolvasás stb.) és a szájhagyomány révén ennél lényegesen nagyobb körben terjedtek. Az egyik nyomtatványban utalást találunk arra, hogy a kiadvány összeállítói az olvasni nem tudókhoz is szólni kívántak: „Aki pedig olvasni nem tud, az imádkozzon a szenvedő Jézus öt sebeihöz . . .” s ezután következik az elvégzendő imádságok számának és címének megadása.

4. Tartalom, stílus

A ponyvafüzetek tematikus vizsgálata lehetővé teszi azoknak a főbb gondolati egységeknek a megragadását, amelyek a terjesztők, illetve a használók számára tartalmi aktualitással rendelkeztek. Ez megmutatja egyrészt azt, mi és hogyan élt tovább a XVIII. században a korábbi időszak vallási hagyományanyagából. Másrészt rávilágít arra is, az újabb eszmeáramlatok hogyan csapódtak le ezekben a kiadványokban.

⁵⁶ A részletes dallamvizsgálatot l. TUSKÉS Gábor, *i. m.* (Diss.) 33–36.

⁵⁷ HARSÁNYI István, *Két koldus-ének forrása*. Ethnographia 1915. 138–139, KODÁLY ZOLTÁN: *Három koldus-ének forrása*. Ethnographia 1915. 307–309.

⁵⁸ BENDA Kálmán, *i. m.* 54–7.

⁵⁹ VARJAS BÉLA, *i. m.* 32–40.

A barokk kori Mária-tisztelet keretei közé szervesen illeszkedik a Máriával foglalkozó szövegek nagy száma. Alakjával az énekeken kívül az imádság és az elmélkedés műfajában is találkozunk. A Patrona Hungariae-gondolat és személyes patrónusként való gyakori bemutatása mellett előfordul élete különböző mozzanatainak a megénekélése, s a jelentős számú hazai Mária-kegyhelyen kívül néhány külföldi Mária-kegyhellyel, valamint nem Máriához kapcsolódó búcsújáráshellyel is találkozunk. A ponyvafüzeteknek a kegyhelyekhez kapcsolódó mirákulumföljegyzések létrejöttében játszott szerepére utal az a ponyvakiadvány, amely záradékában felszólítást tartalmaz a kegyképnek tulajdonított csodás gyógyulások bejelentésére.⁶⁰ Ezenkívül vannak olyan ponyvanyomtatványok, amelyek a búcsújárással vannak ugyan összefüggésben, de nem kapcsolódnak konkrét kegyhelyekhez. Ilyen a búcsús énekeket tartalmazó kiadványok csoportja. Mindezek az adatok a búcsújárásnak a barokk kori vallásos életben betöltött jelentőségén túl rávilágítanak a ponyvafüzeteknek a kultusz terjesztésében játszott szerepére.

Önálló tematikai egységet alkot a különböző szentekről szóló imádságot, éneket, elmélkedést tartalmazó füzetek csoportja, amelyben mintegy dióhéjban tükröződik a barokk kori szenttisztelet rétegződése.⁶¹ Szt. István és Szt. László képviseli a magyar szentek tiszteletét, amelyben az uralkodó társadalmi rétegek együttes kultuszterjesztő tevékenysége következtében ekkor a megoldatlan nemzeti problémák kerülnek előtérbe. A szentek közül Nepomuki Szt. János, a barokk kori szenttisztelet egyik legreprezentatívabb alakja fordul elő a leggyakrabban: nevével magyar, német és szlovák nyelvű nyomtatványban az ének, az imádság és az elmélkedés műfajában egyaránt találkozunk. A szent kultuszát – akinek legendájában az abszolút hatalom iránti engedelmesség jut kifejezésre – kezdetben a Habsburg-dinasztia karolta fel, s így a szent alakja a XVIII. században elsősorban az egyházi beavatkozással szelídített abszolút hatalom biztosítékeként funkcionált. Közvetve erre utal az egyik 1762-ben megjelent német nyelvű füzet Nepomuki Szt. Jánoshoz szóló énekének az a részlete, amely az ellenségtől való megszabadulást Mária Teréziára hivatkozva könyörög a szenthez. Ugyancsak a dinasztia közvetítésével honosodott meg a XVII. században Szt. József tisztelete, aki három kiadványban, az ének és az elmélkedés műfajában egyaránt szerepel. Itt kell megemlítenünk, hogy a Mária Terézia temetésén előadott és négy év múlva magyar nyelven kinyomtatott ének szövege az elhunyt uralkodónőt egyébként csak Máriának, illetve a szenteknek kijáró jelzőkkel illeti, s már-már kultikus tisztelettel veszi körül. Ezek a példák jól szemléltetik, hogy az áhítat gesztusának a kiadványokban nemcsak transzcendens, hanem hierarchikus értelme is van: a természetfölötti hatalmak tiszteletén túl a világi uralom föltételének elismerése is kifejezésre jut benne.

Az új szentek tiszteletének terjesztésében kiemelkedő szerepet játszó jezsuita rendhez kapcsolódik a kiadványokban szereplő pestispatrónus Xavéri Szt. Ferenc és az ifjúság védőszentje, Gonzágai Szt. Alajos alakja, s föltehetően ugyanide kell sorolnunk a dél-franciaországi misszionárius Regis Szt. Ferenc és a Szt. Emid tiszteletére szerkesztett kiadványokat. Ez utóbbi – Magyarországon egyébként teljesen ismeretlen – szent általános csodatévő szerepe mellett a nyomtatványban a földrengés idején segítséget nyújtó patrónusként jelenik meg, s feltűnését talán nem alaptalanul hozzuk kapcsolatba a nagyszombati kiadvány megjelenését egy évvel megelőző 1763. évi komáromi földrengéssel. A ferencesek kultuszterjesztő tevékenységét tanúsítja az Assisi Szt. Ferencről szóló énekek szövege, a Kalazanci Szt. József alakját példaképül állító elmélkedés pedig piarista forrásokra nyúlik vissza. A haldoklók, illetve a bányászok patrónusaként jelenik meg Borbála, s találkozunk még a juhászipatrónus Vendel, a pestispatrónus Rókus és a Mária-tisztelethez szorosan kapcsolódó Szt. Teofil alakjával. Antiochiai Szt. Margit középkori, bajtól védő, ellenségtől oltalmazó patronátusa él tovább annak az imádságnak a szövegében, amely címe szerint „hadakozás üdejében” hozzá mondandó. Elsősorban a tridenti zsinatnak a bűnbánat gondolatát elmélyíteni szándékozó törekvésével áll kapcsolatban Mária Magdolna felújuló s a kiadványokon is nyomot hagyó tisztelete, Szt. Anna kiteljesedő kultuszát pedig a hozzá szóló ének-szövegek mutatják. A Háromkirályokhoz intézett imádság szövegében jól megragadhatjuk a tisztelet más megnyilvánulásformáira is jellemző különbséget az egyházi kultuszformák és a laikus elképzelések

⁶⁰ KNAPP Éva, *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről*. Diss. Bp. 1984. 19–31.

⁶¹ TÜSKÉS Gábor, *A barokk kori szenttisztelet rétegei*. in *Történeti antropológia*. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai. Szerk. HOFER Tamás. Bp. 1984. 138–151.

között. A különféle szükséghelyzetekben mondandó, szentekhez nem kapcsolódó ének- és imádság-szövegek egyik része háború idejére való, másik része esőért könyörög, s van olyan is, amely a vízenjárók életéhez fűződik.

A tridenti zsinatnak a bűnbánatról hozott határozatával függ össze a bűnbánat gondolatának barokk kori elmélyülése, s közvetve ezzel hozható kapcsolatba a bűnbánatra, gyónásra indító, a halállal, temetéssel, utolsó ítélettel, purgatóriummal foglalkozó katolikus jellegű kiadványok nagy száma, s ide kapcsolhatók a különféle megmondolásból vallási alapon moralizáló szövegek is. A barokk szenvedéskultuszának megfelelően jelentős helyet foglalnak el a katolikus jellegű kiadványokban a Krisztus szenvedését felidéző szövegek, s ugyancsak szép számmal fordulnak elő az oltáriszentség tiszteletéhez, úrnapja megüléséhez fűződő, közvetett vagy nyílt ellenreformációs utalást tartalmazó kiadványok, illetve szövegek. Burkolt vagy nyílt ellenreformációs utalással az oltáriszentséggel összefüggésben álló szövegeken kívül is többször találkozunk. Viszonylag kevés a valamilyen módon karácsony ünnepével, Jézus születésével kapcsolatban álló énekszöveg, s a barokk kori Szentháromság-kultusz is csak kevésbé csapódott le a ponyvanyomtatványokban.

A protestáns jellegű kiadványokban csaknem kizárólagos igénnyel lép fel a bűn, a megtérés, a halál és a túlvilág eszméje. Mária Magdolna és a tékozló fiú históriájának kedveltségén kívül erre utal, hogy az ezeket tartalmazó kiadványokban szereplő „siralmak”, fohászokdások ugyancsak a megtérés gondolatát helyezik előtérbe. A halálra és az ítéletre való „keresztyéni készüllet” mellett előfordul a pokol realizstikus és a túlvilágra jutás lehetőségeinek metaforikus – a keskeny út – széles út példázatával élő – bemutatása. Lényegében ugyanide tartozik a Judit dolgairól szóló história, melynek moralizáló befejezése az asszonyokhoz szóló intést tartalmaz. Konkrét példával – egy debreceni éhínség és tűzvész felidézésével – támasztja alá mondanivalóját a Gyász ruha . . . c. kiadvány ítéletre figyelmeztető, penitenciátartást sürgető éneke. E gondolkortól csupán a Czeglédi István vértanúságáról szóló históriás ének és a vele egy kiadványban szereplő Isten anyaszentegyházának . . . állapotján való siralom tér el: mindkettő a XVII. századi ellenreformáció túlkapásait idézi az olvasó elé.

Már e vázlatos áttekintésből is kitűnik, hogy a katolikus kiadványok anyaga tematikusan lényegesen sokréteűbb, mint a protestáns nyomtatványoké. A katolikus kiadványok a korábbi századok hagyományanyagából viszonylag kevesebbet tartalmaznak, mint a protestáns jellegűek. Összeállításukban megfigyelhető a törekvés a kor újszerű, aktuális eszmeáramlataihoz való kapcsolódásra, ami azt eredményezi, hogy a magasabb társadalmi rétegek vallásos olvasmányanyaga és a ponyvafüzetek között bizonyos időbeli és színvonalbeli különbséggel tartalmi párhuzamosság jön létre. A csaknem kizárólag egyházi jellegű, a XVIII. századot változatlan tartalommal végigkísérő protestáns kiadványok szövegeinek legnagyobb része még a XVII. században vagy a XVIII. század elején íródott, amiből kellő körültekintéssel arra következtethetünk, hogy a protestáns felekezetekhez tartozók a régi típusú kegyességi irodalmat igényelték elsősorban, s az egyházi vezetők sem vettek tudomást a szövegek keletkezési körülményeinek megváltozott társadalmi valóságáról, és nem törekedtek ennek a szemléletnek az átalakítására.⁶²

A tartalmi áttekintés után a kiadványok stilisztikai jellemzőinek összefoglaló bemutatása keretében nem foglalkozunk a protestáns ponyvafüzetekkel, mivel az ezekben található szövegek nagy részének eredetije az újabb kritikai kiadásokban hozzáférhető, s ezek elemzését az irodalomtörténet már amúgy is megkezdte. A stílusban jelentkező műfaji, nyelvi és időbeli különbségeket sok helyütt azért hagyhatuk figyelmen kívül, mert ezek a barokk stílusjegyek műfajokat, nyelveket és időbeli eltéréseket átfogó jelenléte miatt a vizsgált anyagban nem látszottak jelentősnek. Az egyes stílusesszközök szerepén túl vizsgáljuk a funkciók összekapcsolódását, s választ keresünk arra a kérdésre, hogy ezekben az eszközökben milyen szándékok és hatások jutnak kifejezésre.

A stílushatás szempontjából a szövegek legfontosabb kifejezőeszközei a különféle szóképek, képes kifejezések, amelyek a plasztikus ábrázoláson kívül elsősorban a hangulat, érzelem felkeltését szolgálják. Az egyszerű metafora mellett gyakran találkozunk a metaforák halmozásával, ami többek között a kérés emelkedett előadására, a köszöntés ünnepélyesebbé tételére szolgál. A metaforából származó szóképek stílusis jelentőségét a megszemélyesítések és az allegóriák szemléltetik, ez utóbbi rendszerint nemcsak a címben szerepel, hanem az egész szöveget is átszövi. A szóképekhez csatlakozó stílusis esz-

⁶² BENDA Kálmán, *i. m.* 58.

közök közül a leggyakrabban a hasonlat fordul elő: szolgálhat az imádkozó méltatlan állapotának jellemzésére, egy evangéliumi hasonlat felidézése pedig egy kegyhely alapítási legendájának hitelességét támasztja alá. Előfordul az áhitat tárgyának megszólítása összetett hasonlattal, más esetben a körülírás az imádkozás módjának meghatározására, a fokozással erősített halmozott körülírás pedig a halál elkerülhetetlenségének aláhúzására szolgál. A szócsoportok közül a rokon értelmű szavaknál gyakrabban fordul elő az ellentétes értelmű kifejezések, a tartalmi vagy rejtett ellentét használata. A túlzás (pl. számnévi túlzás) és a kicsinyítés (pl. rejtett ellentétbe foglalt kicsinyítés) a szóképekhez hasonlóan ugyancsak az érzelmek vallásos hangoltságára utal.

A szavak jelentésének lehetőségei után a szóhangulat kérdéseit és az alaktani elemeket figyelmen kívül hagyva térjünk át a mondat szerkesztés jellegzetes vonásaira. A mondanivaló nyomtatékosítása, az érzelmek felkeltése a célja a halmozás gyakori alkalmazásának. Így például egy fokozással erősített felsorolás az ítélet borzalmainak leírását szolgálja, egy felszólítással összekapcsolt halmozás pedig az imádság hatásosságát emeli ki. Más esetekben az imádkozó ráutaltságát a párhuzamos halmozású mondat szerkesztés húzza alá, a megszólítás ünnepélyességét a felsőfokú melléknevek halmozása adja, s a szaggatott előadású ismétléses halmozás célja például a kérés alátámasztása. A szövegek érzelmi telítettségét a legszemléletesebben a különböző felkiáltó, kérdő, fel- és megszólító típusú mondatok mutatják. A hangulati hatást erősíti a felkiáltó mondat és az indulatszó együttes használata, s a költői kérdés ugyancsak a felfokozott érzelmek (gyász, buzdítás stb.) hatásos kifejezője. A közvetett felszólítás a cselekvésre serkentést szolgálja, a felszólítás halmozása a kérés részletes előadásához tartozik. Más alkalommal az intés és az erkölcsi tanulság felszólítás formájában fogalmazódik meg, de a felszólítás sürgetheti a megtérést, a szív feltárását, a gyónást is, és szolgálhatja a figyelem felkeltését, a szenvedéstörténetben való cselekvő részvételt. A megszólítás gazdag érzelmek kifejező lehetőségeit, és változatait ugyancsak számos szövegrészlet tanúsítja.

Az ének- és imádságszövegekben különösen nagy szerepe van a felszólító mondat egyik változatának, a kérésnek, pontosabban a kérés egyik válfajának, a könyörgésnek. A könyörgés rendszerint nem korlátozódik egyetlen mondatra, megfogalmazása nagyobb szövegrészeket, sőt egész szövegeket is egységbe foghat. A személyes és sztereotip elemek változó aránya következtében a könyörgések egyik része általános kérést fogalmaz meg, s tág lehetőséget ad arra, hogy a legkülönbébb helyzetben lévő ember a sajátjaként mondhassa, másik része alanyi megnyilvánulásként lép elő, egyedi helyzetként konkretizálódik, de itt is mindig megvan a személyes átélés lehetősége. A könyörgés tárgya látszólag sokféle lehet, valójában azonban mindig az élet egészére, az ember világi és túlvilági boldogságára vonatkozik. A szövegek alapja részben a kiszolgáltatottság, részben az a tudat, hogy a könyörgés címzettjének lehetősége van a segítségre. Ezeknek a szövegegységeknek a szerkezetét a könyörgés lelki logikája határozza meg, amely a különféle ének- és imádságszövegekben jól nyomon követhető.

A ponyvakiadványok verses szövegei a felsoroltakon kívül további stílusesszékkel is rendelkeznek, mindegyiket lehetetlen megemlíteni. Találkozunk az alliterációval, de ennél sokkal gyakoribb a sorok, sorpárok megismétlése a versszakok elején és végén (refrén). A rímmel együtt ezek az eszközök részben a gondolat hangsúlyozását, részben a szövegek könnyebb megjegyzését, elsajátítását szolgálják. A XVIII. század első felében a verses szövegek gyakran kidolgozatlanok, jellemző rájuk az egyenlőtlen sorhosszúság, a versszakok sorszámanak változása, a ritmus és a rím döccenése, a változó rímeképlet stb., a század vége felé azonban egyre kifinomultabbak, csiszoltabbak lesznek. Jellemző még a verses szövegekre az epikai és a drámai elemek alkalmazása. Az elbeszélő hangnem célja lehet az ítélet szemléletes ábrázolása, a szenvedéstörténet részletezése, egy példázat elmondása vagy a búcsújárás leírása. A drámai elemek közül megtaláljuk az előénekes és a nép által felváltva előadott válaszoló éneket, a litániát, egyes személyek (Krisztus, a búcsújáró stb.) beszélgetését és a szenvedéstörténet résztvevői között zajló párbeszédet (passió). Ez utóbbi prózai szövegben is előfordul: így pl. a kínlódó lélek és a pap beszélgetése, az angyal és az ördög párbeszéde, katolikus és református hívó vitája.

A szövegek hangneme, előadásmódja meglehetősen széles skálán mozog. Tárgyszerűsége törekvő leírással a prózai szövegekben – a kegyhelytörténetekben, alkalmi nyomtatványokban – találkozunk, ahol a részletek aprólékos leírása a gyakran alkalmazott toposzokkal (mirákulumelbeszélések, alapítási legendák) együtt a hitelesség alátámasztását szolgálja. Az emelkedett, patetikus stílus jegyei (pl. a görög–római mitológia alakjai) jórészt ugyancsak az alkalmi nyomtatványokban – így például az uralkodók életének jellemzésénél –, elvétve az elmélkedésszövegekben fordulnak elő. A realista ábrázolásmód magas emocionális töltésű eszköztára a természeti képektől a szenvedés legapróbb mozzanatainak

képszerű megjelenítéséig ível a verses szövegekben. Ugyanitt megtaláljuk a misztikus elragadtatás példait is, amelyek a természetfölöttiséget kifejező elemekhez – álom, égi levél, látomás, jelek – hasonlóan erős érzelmi hatást eredményeznek. A vallási paródia műfajának egyedi előadásmódja célkitűzésének megfelelően és a felhasznált stílusesszözökből következően (eufémizmus, idegen- és tájszavak) a szatirikus hangvétellel, a gúnnal és a meghökkentés szándékával jellemezhető.

Talán ez a rövid áttekintés is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a ponyvafüzetek szöveganyaga milyen különböző stílusrétegekből áll össze. A szövegek a nyelv összes rendelkezésre álló hatáslehetőségét igénybe veszik, hogy az olvasónak a lelki-épületes tartalmat befogadhatóvá és átélhetővé tegyék. A különböző kifejezésformák és a bibliai idézetek változatos felhasználása, az erkölcsi-vallási jellegű szókincs, a toposzok és morális közhelyek, az emóciók extremitása mind az identifikációt, imitációt szolgáló eszköz, amely a szövegek alkalmazhatóságát, egyedi helyzetekre való átvihetőségét segíti elő. Másfelől ezeknek a stílusesszözöknak a segítségével olyan ábrázolásformák jönnek létre, amelyek azon túl, hogy épületes gondolatokat közvetítenek, az olvasó esztétikai érzékét is megszólítják, s a szövegek épp ezáltal válnak alkalmassá a kor új vallási szükségleteinek kielégítésére.

5. Az illusztrációk

A ponyvafüzetek külső megjelenésében, tartalmi tagolásában, eladhatóságában és befogadásában jelentős szerep jut a különböző illusztrációknak: címképeknek, fejléceknek és záródíszeknek. A kiadványok túlnyomó többségének címlapját ugyanúgy valamilyen metszet díszíti, mint például az egylapos nyomtatványokat, de – mint erre már a bevezetőben utaltunk – a füzetek nem a kép alapján különböztethetők el az egylapos és más, metszettel ellátott nyomtatványoktól, hanem a használati funkció belső fejlődési tendenciái segítségével. Ez a kutatás kezdeti szakaszában egyben indokolja a ponyvafüzetek illusztrációs anyagának önálló, a sokszorosított grafika egyéb műfajaitól elkülönített vizsgálatát.⁶³ Az elemzés nehézségét részben az jelenti, hogy a művészettörténeti kutatás sokáig elhanyagolta a sokszorosított grafikát, s hogy ezeknek a metszeteknek az előállítását, terjedését, befogadását és hatását Magyarországon eddig még alig vizsgálták.⁶⁴ Csak az utóbbi időben fogalmazódott meg a felismerés, hogy a műfaj különleges adottságokkal rendelkezik, mivel egyrészt könnyen terjeszthető volta révén sokszorosított példányban olyan széles körű közönséghez tudott szólni, amely a helyhez kötött műalkotásoknak nem adatott meg, másrészt a grafika mozgékony képzőművészeti nyelve olyan lehetőségeket biztosít számára a művészeti köznyelv alakításában, amelyre egyetlen más képi műfaj sem képes.⁶⁵ Másfelől az illusztrált szöveges ponyvafüzetek esetében fennáll a veszélye annak, hogy a művészettörténet csak a képekről beszél, az irodalomtörténet pedig elsősorban csak a szöveggel foglalkozik majd.⁶⁶ A csak a szövegre és a csak a képre orientált kutatás azonban szükségképpen egyoldalú eredményekhez vezet, mivel a sokszorosított grafika megértéséhez a művészettörténet és az irodalomtörténet felől egyszerre

⁶³ A vallási tematikájú sokszorosított grafika terminológiai kérdéseire vö. BRÜCKNER, W.: *Populäre Druckgraphik Europas*. Deutschland. München, 1975. 246. A *Populäre Druckgraphik Europas* c. sorozat olasz, holland, spanyol és skandináv kötete számos további jól hasznosítható megállapítást tartalmaz a kérdéshez.

⁶⁴ A néprajzkutatás többször felhívta a figyelmet arra, hogy a XIX. századi ponyvametszetek jelentős hatással voltak a pásztorfaragások témaválasztására, megformálására. MANGA János, *Betyárdarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten*. Acta Ethnographica 1951. II. 230–231., BÉKÉES István, *Magyar ponyva pítaval*. Bp. 1966. 61., K. CSILLÉRY Klára, *Magyar népi grafika*. Néprajzi értesítő 1971. 75.

⁶⁵ GALAVICS Géza, *Későreneszánsz és korabarokk*. in *Művészettörténet – tudománytörténet*. Szerk. ARADI Nóra. Bp. 1973. 53.

⁶⁶ További nehézséget jelent, hogy a bibliográfiák leírásai a ponyvafüzetek illusztrációs anyagát még csak jelzésszerűen sem tartalmazzák. POGÁNY Péter, *i. m.* (1959) katalógusa minden esetben megadja az illusztrációkat, RIEDL, A. – KLIER, K. M., *i. m.* ezen túlmenően elemzést is végez.

kell közeledni.⁶⁷ Az egyenrangú vizsgálatot elsősorban az indokolja, hogy bár a szó és a kép nem csupán két külön világot, hanem két különböző közlésformát is jelent, ezek azonban kölcsönösen feltételezik egymást: a ponyvafüzetekben a grafika nem pusztán illusztrációs anyag, a kép és a szó a kommunikáció egyenrangú eszközeként jelenik meg bennük. Itt tehát tulajdonképpen olyan narratív szerkezetekről van szó, amelyek képi megformálásának megértéséhez a szövegrész értelmezési segítséget adhat, s fordítva, a szöveg vizualizálását össze kell vetni a szövegek elsőrangú vagy járulékos előfordulásával. Másrészt figyelembe kell venni azt is, hogy a kép és a szöveg szférájának egymásba kapcsolódó szoros egysége ezekben a kiadványokban rendszerint a nyomdászmuhelyek közösségi munkájának eredménye, melynek során a szövegeket összeállító nyomdász, a képeket létrehozó illusztrátor és metsző együttesen adja a technikai lehetőségek koncentrációját.⁶⁸

A szövegek elemzéséhez hasonlóan itt is célszerűnek látszik szem előtt tartani a kommunikációs perspektívát, amely felhívja a figyelmet a ponyvafüzetek illusztrációinak instrumentális, hatásközevetítő jellegére. A befogadó számára nem elsősorban a képek esztétikai értéke, hanem az általuk megjelenített tartalom volt a fontos. Ezek a képek a sokszorosított grafika más műfajaihoz hasonlóan olyan univerzális nyelven beszélnek, amely elsősorban a társadalom alsó rétegei számára volt hozzáférhető: ez a nyelv olyan rétegekhez is eljutott, amelyek a polgárságnak adott képzési lehetőségekben nem részesülhettek. Sőt azt is mondhatjuk, ez az átfogó képi világ az egyetlen, amellyel ezek a társadalmi rétegek tartósan közelebbi kapcsolatba kerültek. Így ezek a képek nemcsak egy új vizuális kultúra kibontakozását segítették elő, hanem fontos szerepük volt az említett társadalmi rétegek gondolkodásának, értékrendjének, magatartásának és vallási tudatának alakításában is, ezért művelődési és ideológiai jelentőségüket magasra kell értékelnünk. Mindebből az is következik, hogy a megközelítésben az esztétikai kategóriák, hagyományos stílusfogalmak másodlagos szerepet játszhatnak csupán, s helyettük intencionális és funkcionális szempontok lépnek előtérbe. A technikai előállítás, az ikonográfia és a stílus vizsgálatával párhuzamosan szükség van a képeknek az emberi cselekvés részeként való felfogására is, mert ezzel teljesebbé tehetjük a ponyvafüzetek hatástörténetének elemzését.⁶⁹

6. Összegzés

Az áttekintés végére érve megállapíthatjuk, a vallásos ponyvafüzetek jól használható forrásnak bizonyultak a XVIII. század művelődés- és társadalomtörténetének megismeréséhez. A ponyvafüzet-termelés fogyasztásra összpontosított vizsgálata során fokozatosan bontakoztak ki előttünk a nyomtatványok különböző funkciói.⁷⁰ Ezek közül legjelentősebbnek a vallási-építő jelleg (kognitív funkció) bizonyult, amelyhez erős morális vonás, alkalmanként konfesszionális-polemikus motiváció járult. Az egyház által nem támogatott kiadványoknál találkoztunk az egyházi elképzelések és a használók érdekeinek eltéréseivel, mivel az ezekben lévő szövegek a vallásos áhitat mellett a használók evilági érdekeit is szolgálták. A kognitív funkciókhoz szorosan kapcsolódó látens funkciók közül ki kell emelnünk a kiadványok tudatformáló, normatív hatását, amelyben a legnagyobb szerepet a vallási ideálok közvetítése és meggyökereztetése játszotta. Az idejétmúlt, meghaladott elképzelések konzerváló, stabilizáló hatású

⁶⁷ BRÜCKNER, W., *Massenbildforschung 1968–1978*. Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1979. 130–4. A képeknek a szövegösszefüggésből kiragadott, esztétizáló elemzése ellenére tanulságos példák: OTTO-WEISSOWA, O., *Polska grafika ludowa*. Krakow, 1970., GRABOWSKI, J.: *Ludowe obrazy drzeworytnicze*. Warszawa, 1970.

⁶⁸ BRINGÉUS, N.-A., *Ethnologische Bildforschung*. Ethnologia Europaea 1981. 6–15., BRÜCKNER, W., „Bildlore” und nonverbale Kommunikation. Ethnologia Europaea 1981. 18–22.

⁶⁹ A népi vallásossággal kapcsolatba kerülő különféle tárgycsoportok hasonló szemléletű bemutatását adja: *Vroomheid per dozijn*. Utrecht, 1982. A XIX. századi népművészet előállítási kérdéseirhez vö. PEESCH, R., *Népművészet a 19. században*. Folcloristica 4–5. 1980. 61–90. Az illusztrációk részletes vizsgálatát l. TÜSKÉS G., i. m. (Diss.) 60–81.

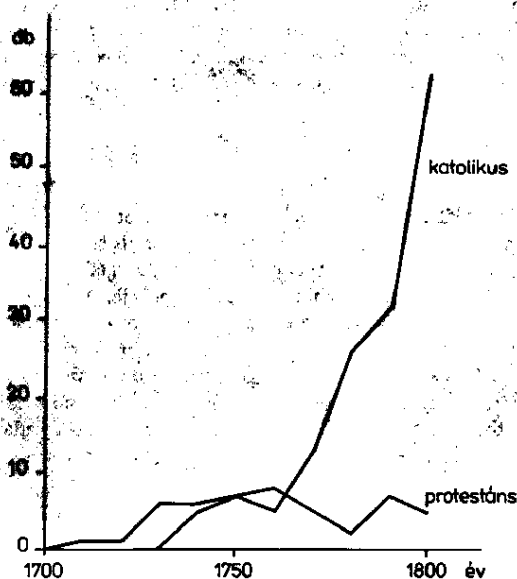
⁷⁰ A „funkció” fogalmának többretegűségéhez vö. GERNDT, H., *Kultur als Forschungsfeld*. München, 1981. 132–145.

propagálására éppúgy találtunk példát, mint az új kultusz- és eszmeáramlatoknak a társadalmi integrálódást segítő terjesztésére. A meggyőző, mozgósító, normatív funkció még világosabban áll előttünk akkor, ha figyelembe vesszük a kiadványok szelektív közvetítési módját: érdekes lenne annak a vallási tudásanyagnak a feltérképezése, ami *nem* jelent meg ezekben a füzetekben, amit tehát a ponyvakiadványok használói nem olvashattak. Az illusztrációk alkalmazása, a kép „expresszív hatalma” a kiadványokban a szövegek vizuális igazolását szolgálja, s a látszólag profán tematikájú ábrázolásokban is didaktikus-morális elgondolások jutnak kifejezésre.

Befejezésül még egyszer kiemeljük azt a tényt, hogy a széles társadalmi rétegeknek ezek a kiadványok adták meg először a lehetőséget a nyomtatott vallási irodalom tartós kézbevitelére. Ez a lehetőség a természetfeletti és a hívők viszonyának közvetlenebbé válását eredményezte, amikor a régi és új, a látenszen hagyományozott és újonnan importált vallási hagyományanyag rendelkezésre bocsátásával kiszélesítette a „szent”-tel való kommunikáció spektrumát, megnövelte a transzcendenssel való interakció lehetőségét. Másfelől a kiadványok használatával jelentősen megnövekedett a hívők részvételi lehetősége az „egyházi mezőben”, ami ekkor még nem annyira a fogyasztói szerep stabilizálódását eredményezi, hanem a vallási valóság érzékletes és élményszerű megragadását segíti elő.

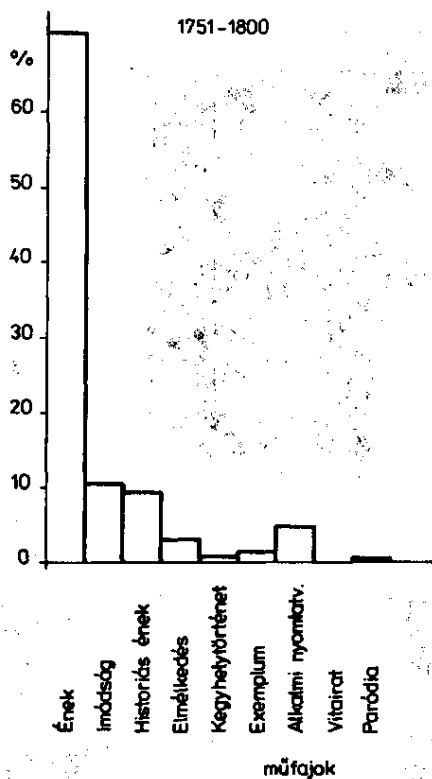
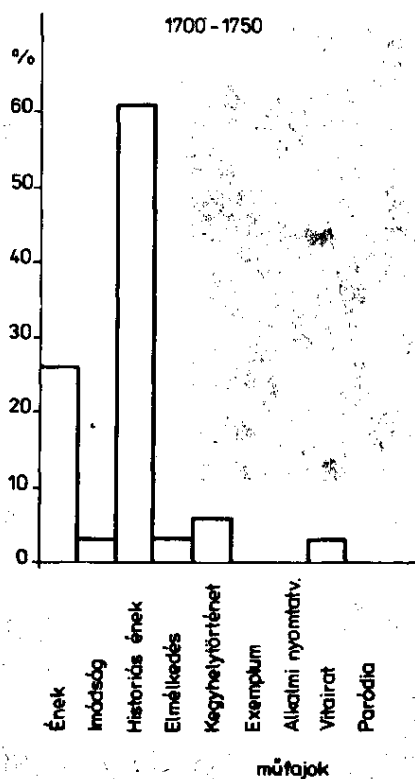
1. melléklet

A pontosan datálható anyag felekezeti megoszlása

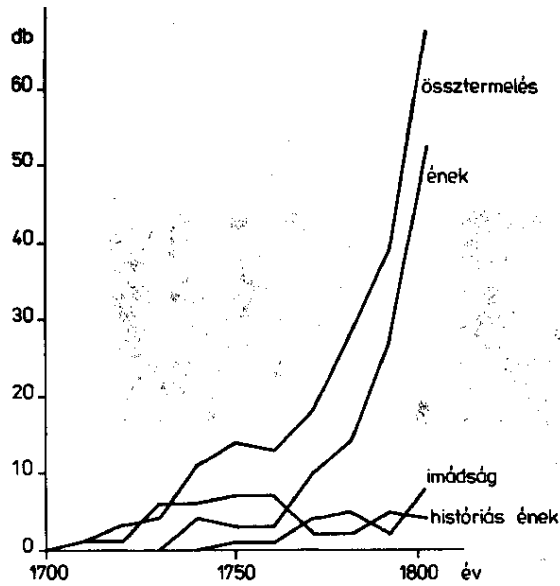
2. melléklet

A 18. század első vagy második felére datálható össztermelés műfaji megoszlása

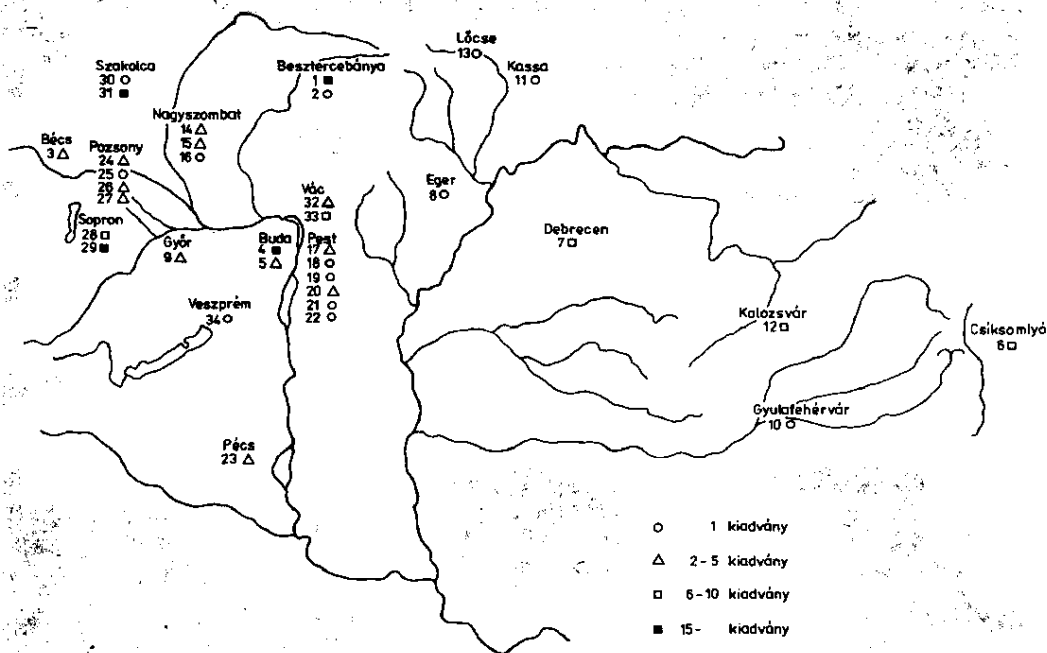
3. melléklet

A pontosan datálható össztermelés és három műfaj időbeli alakulása

4. melléklet.

A ponyvafüzetek megosztása nyomdák szerint

Besztercebánya

- 1 Tumler
- 2 Stefáni

Bécs

- 3 Trattner

Buda

- 4 Landerer
- 5 Egyetemi

Csiksomlyó

- 6 Zárda

Debrecen

- 7 Városi

Eger

- 8 Püspöki lyceumi

Győr

- 9 Streibig

Gyulafehérvár

- 10 Püspöki

Kassa

- 11 Landerer

Kolozsvár

- 12 Református egyházközség

Lőcse

- 13 Endter

Nagyszombat

- 14 Akadémiai
- 15 Jezsuita
- 16 Jelinek

Pest

- 17 Eitzenberger
- 18 Royer
- 19 Trattner
- 20 Lettner
- 21 Patzkó
- 22 Kammerlohr

Pécs

- 23 Engel

Pozsony

- 24 Royer
- 25 Spajzer
- 26 Landerer
- 27 Patzkó

Sopron

- 28 Rennauer
- 29 Siess

Szokolca

- 30 Sulc
- 31 Skarnitzl

Vác

- 32 Ambró
- 33 Gottlieb

Veszprém

- 34 Szammer

UN CHAPITRE DE L'HISTOIRE DE LA LITTÉRATURE RELIGIEUSE VENDUE DANS LES FOIRES AU XVIIIe SIÈCLE

Un groupe des imprimés à bon marché, vendus dans les foires, qui se situent dans la zone frontière de l'histoire de la littérature comparée, de l'histoire des arts et de l'ethnographie historique, les cahiers de contenu religieux s'avéraient une source bien utilisable pour la connaissance de l'histoire de la civilisation et de la société du XVIIIe siècle. Au cours de l'examen de la production des cahiers à bon marché, nous avons vu se développer devant nous graduellement les différentes fonctions de ces imprimés. Parmi ces fonctions, c'était le caractère religieux, constructif (la fonction cognitive) qui s'avérait la plus importante, auquel s'attachait un trait moral intense et, accidentellement, une motivation confessionnelle-polémique. De parmi les fonctions latentes se rattachant étroitement aux fonctions cognitives, il faut souligner l'influence normative de ces publications, dans laquelle le plus grand rôle était joué par la transmission et l'enracinement des idéaux religieux. Cette fonction normative se dessine devant nous plus clairement encore si nous prenons en considération le moyen sélectif de transmission de ces publications: il serait intéressant d'inventorier la matière religieuse qui *ne paraissait pas* dans ces cahiers. Dans ces publications, l'emploi des illustrations, le „pouvoir expressif” des gravures servent la justification visuelle des textes, et dans les reproductions représentant un thème apparemment profane aussi, ce sont des conceptions didactiques et morales qui se traduisent.

C'étaient ces publications qui assuraient, pour la première fois, l'accès permanent à la littérature religieuse imprimée. Cette possibilité avait pour résultat de rendre plus immédiat le rapport entre le surnaturel et les croyants, d'augmenter la possibilité d'une interaction avec le transcendant. Par l'usage de ces publications, la possibilité de participation dans le „domaine ecclésiastique” augmentait considérablement, ce qui avait pour résultat, à cette époque, non seulement la stabilisation du rôle de consommateur, mais favorisait aussi une prise sensationnelle et pleine de vie de la vérité religieuse.

PULSZKY FERENC IRODALOMSZEMLELETE AZ 1840-ES ÉVEKBEN

Reformkori művelődéstörténetünknek kevés olyan részterülete van, amellyel Pulszky munkássága ne állana összefüggésben. Emlékiratait korának egyik nélkülözhetetlen forrásművéként hasznosítja az utókor, hiszen az 1830-as évek közepétől nemcsak tanúja, hanem tevékeny alakítója is volt a történelemnek; az egyes szaktudományok azonban, melyeknek hazai kibontakozása sokat köszönhet neki, többségükben még nem rakták le a róla megrajzolandó összefoglalás alapjait. Szintetikus látásmódja így jórészt áldozatul esett korunk más típusú szintéziseinek: életművének csak egyes korszakairól vagy részleteiről készült eddig jellemzés; egységes, a teljes anyagra kitekintő monográfiát ma, úgy tetszik, csak az ő sokoldalúságát megközelítő szerzői kollektíva írhatja meg.

Könyvkiadásunk vele kapcsolatos adósságai is jórészt ezzel függenek össze. 70 éve már annak, hogy *Kisebb dolgozatai* megjelentek, de cikkeinek nagyobbik része máig sem került gyűjteményes kötetbe; az *Életem és korom* 1958-ban látott utoljára napvilágot, de már ismét könyvészeti ritkaság. Ez a kiadás azonban, a példaszerű szöveggondozást végző és a bevezető tanulmányt író Oltványi Ambrus jóvoltából, a filológiai kutatások újbóli felélénkülésének kezdetét is jelentette. Fenyő István kismonográfiája több, addig ismeretlen kézirat jelentőségére hívta föl a figyelmet s mutatta be Pulszky reformkori pályaszakaszát, Kabdebó Tamás kötete pedig az emigráció angliai éveit foglalta össze.¹

Életművének egésze két nagy centrum körül bontakozott ki. A tudomány és a közélet egyaránt vonzotta ifjúkorától fogva,² e kettő azonban sohasem különült el egészen, s legfőbb találkozási pontjuk a történelem élménye volt. A múlt megismerése és a jelen alakítása egyazon folyamat két egymást kiegészítő aspektusa Pulszky munkásságában, s ez jelenti számára a művészettel való foglalkozás egyik fő feltételét és célját is. Több ízben is idézi Friedrich Schlegelt: „A történetíró hátrafordított próféta”,³ s a magyar irodalomról ezt írja 1836-ban: „költészetünkre még nem ragadott időnk míngye s bár mennyire vessék is meg azok, kik más nemzetek halhatatlan műveit esmérők, még is nagyobb reményű, mint minden mostani nemzeteké, mert középpontja van, s ezen középpont: nemzetiség, hazafiság!”⁴ A nemzetiség „legbelsőbb veleje” pedig a múlt, „a közös historia”,⁵ s mint látni fogjuk, felfogásában a nemzetiségnek ez az értelmezése, tehát a történelemhez való viszony alapkérdése lesz a művészet fejlődésére kiható egyik legfontosabb tényező.

Művészettörténeti vonatkozású fejtegetései azért fontosak számunkra, mert esztétikai és irodalomkritikai normáinak számos alapelvét összegezzük, s azért is, mert hazai vonatkozásban új jelenségről: nemcsak elméleti tájékozódásról, hanem külföldi tanulmányutak személyes élményekből leszűrt

¹ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom I–II*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI Ambrus. Bp. 1958. – FENYŐ István, *Egy reformkori polihisztor (Pulszky Ferenc indulása)*. in *Haza és tudomány*. Bp. 1969. – KABDEBO, Thomas, *Diplomat in exile. Francis Pulszky's political activities in England, 1849–1860*. East European Quarterly. Boulder. (East European monographs, 56)

² Vö. MARCZALI Henrik, *Pulszky Ferenc a tudományban és a közéletben*. in *Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai* (a továbbiakban: KD). Sajtó alá rendezte Dr. LÁBÁN Antal. Bp. 1914. I–LXXI.

³ *Irán és Turán*. Ath. 1839. II. 279. és *Életem és korom* I. 289.

⁴ *Úti vázlatok 1836-ból*. (Budapesti Árvíz könyv 1839.). KD 6.

⁵ *A műgyűjtemények hasznairól*. Ath. 1838. II. 186.

tapasztalatairól van szó. Az esztétikum történeti meghatározottságának és immanenciájának viszonya a művészet funkcióinak problémakörét veti föl. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozó cikkeiben Pulszky az élet és a művészet kapcsolatrendszerét vizsgálja, s az önelvűség és a hasznosság elveinek érvényesítési lehetőségeit tanulmányozza.

A népköltészet anyagában elsősorban a történeti anyagot őrző népmondák vonzzák. E téren kifejtett kezdeményezéseivel egyaránt kapcsolódik az irodalom kezdeteinek kutatásához és a jelen aktuális törekvéseihez. Kritikái pedig, mindezek szerves következményeképpen, normarendszerének a 40-es évek különböző ízlésformáival való szembesítéseként elemzik a szépirodalom két nagy teljesítményét: *A falu jegyzőjét* és Petőfi költszetét.

Történetiség és ízlésbeli összetettség

Művészettörténeti tájékozódásához, mint az emlékirataiból ismeretes, nagybátyja, Fejérváry Gábor adta meg az első lendületet. Nyugat-európai utazások és szakmai ismeretségek formálták ki Pulszky műízlését; kivételes tehetség találkozása volt ez kivételesen kedvező körülményekkel. Számára Bécs így nem csupán a reformkori átalakulás kerékkötője volt, hanem a műgyűjtemények és műértők első külföldi városa is: itt hallgatta Steinbüchel magyarázatait arról, hogy „a régiek tanulmányozása azon kulcs, mely a jelenkor titkait megnyitja”,⁶ s Böhm tanítását a művészetek és a történelem kölcsönhatásáról („hogy ... a történelemből ítéljem meg az emlékeket, s az emlékekből a történelmet”).

E tanulmányai során tudatosította magában azt, hogy „nemesebb tárgya nem is lehet az ész vizsgálódásainak, mint az emberi nem kifejlődésének történetei, melyeknek a régi műemlékek egyes oklevelei”.⁸ S egész világképének, művészet- és irodalomfelfogásának egyik központi jelentőségű gondolatát fogalmazza meg egy ars poetica ihletett erejével: „a későbbi kor meg nem szakíthatja a történetek láncsorát, nem emancipálhatja magát egészen a múlttól, a historiától, s ha azt törvényeiben tenné is, szokásaiban nem teheti; mert önkénytelenül is el kell vállalnunk a múlt kor örökségét minden terheivel együtt, s akár mint szegüljünk ellene, törvényeinkben, szokásainkban, vallásunkban a múltnak gyermekei vagyunk; – a régi ezredeket egy tollvonással meg nem semmisíthetjük, melyektől, bár hogy tagadnók is, ezer meg ezer láthatatlan köteléken függünk.”⁹ E szálak fölfejtése lesz számára életfeladat, egyebek között a hazai „régiségtudomány” anyagában.

A *Magyarország archaeológiája* c. kétkötetes összefoglalás majdani szerzőjének figyelmét azért is ez a szaktudomány kötötte le, mert mint írja, a feltárt régiségek a XIX. század kutatásai nyomán immár „egy nagyszerű életműves egészként jelennek meg előttünk, mely önmagát teljesen megfedi s megmagyarázza”.¹⁰ A francia felvilágosodás racionalizmusát és a német romantikát alaposan ismerő Pulszky szemléletében¹¹ jól megragadható a megismerés véglegességébe vetett hit találkozása a szerves fejlődés gondolatával. Az anyag eszerint gyűjtésének és feldolgozásának egy bizonyos pontján szinte önmagától rendeződik el s elevenedik olyan ismeretté, amelynek lényegén már nem változtathatnak a későbbi felfedezések sem, s meggyőződése szerint a nemzetközi régészet már ezen a szinten áll.

Magára a tudományra vonatkozó nézetei közeli rokonságban állanak esztétikai felfogásával: az autonómia és az életre való hatás követelményének együttes hangsúlyozása jellemzi szemléletének összetettségét. „Mert a tudomány szentebb, mint hogy terméketlenül az élettől elválva, erre nézve hatás nélkül maradjon; mind a mellett, hogy valódi célját csak önmagában leli fel, hasonlóan az ég fénylő tekeihez, melyek midőn öröktől kiszabott utakon keringenek, sugáraikkal eszméletlenül is a homályt a földön felderítik. A történetvizsgáló például nem derítheti fel tudománya fáklyájával az ó kor borúit, a nélkül, hogy a visszfény a jelenre ne vessék; és ha a philosoph a mindenség titkait, a szellemi élet

⁶ *Életem és korom* I. 77.

⁷ Uo. 94.

⁸ *Élet és művészet (Életképek 1845. II.). KD 171.*

⁹ Uo. 171–172. Vö. *Élet és művészet*, Ath. 1841. I. 483.

¹⁰ *A régi műemlékek befolyásáról az új művészetre* (M. Tudós Társ. Évk. VI. 1845.). KD 140.

¹¹ Vö. MARCZALI Henrik, i. m. III.; OLTVÁNYI Ambrus, i. m. 7.

törvényeit fejtegeti, akkor eredményeinek igazságát a mindennapi élet jelenségeinek próbakövén kísérti meg; s a törvénytudó nem vizsgálódhatik a törvény örök alapja s változó következményei körül, hacsak az étellel nem marad a legszorosabb összeköttetésben: míg a természetbúvár feladata a jelenrel még közvetlenebb kapcsolatban áll.”¹² Az *Eszmek Magyarország történetének philosophiájához* c. tanulmány sorozat írójának és az új magyar büntetőtörvénykönyv egyik kidolgozójának e szavai a hazai tudományszakok specializációjának kezdetén hangsúlyozzák az elméleti igényesség tapasztalati megalapozottságának fontosságát. Pulszky egyszerre fordul szembe a „holt tudományosság” szélsőségével¹³ és Tacitus példájával, „ki a múlt és külföld leírásainál mindig csak a jelenre akart hatni”,¹⁴ s azzal is, hogy „az akadémia politikai csatatérre váljék”, mert a tudomány feladata „a szenvedély tisztulásának eszközlése” is. „A mit Aristoteles a tragoedia céljáról állított, azt mi bátran kiterjeszthetjük a tudományra általában, s boldognak nevezhetjük azon nemzetet, mellynél a közélet vihara felett a tudomány világ tornya fénylik.”¹⁵

Mind útleírásaiban, mind esszéiben számos alkalommal él az organikus életből vett metaforakincs-csel. A jövő „mindig a múltban gyökerezik, gyökökből pedig, s lombokból gyanítható a fa gyümölcse”.¹⁶ A régiség és művészete az a „közös törzsök”, melyből „a jelennek terebélyes fája felnőtt”,¹⁷ s a „nemzetiség” a művészet számára „olgy szükséges, mint a növényeknek a föld, melyben gyökereznek”.¹⁸ „Mint egy óriási gyümölcsfa emelkedik az európai művelődés, (...) nemzetek találhatnak nyughelyet ágai alatt, nemzeteket táplál gyümölcse,” s „ezen fa gyökei keletre vezetnek”.¹⁹ A reneszánsz és a reformáció korában pedig „a középkori keresztény művészet illatozó virága elhervadt”;²⁰ a művészetnek azonban „nemcsak kifejlett virágára, de szerény bimbójára, igénytelen csírájára is” figyelünk kell.²¹

Azok közül a német elméletírók közül, akik Herder nyomán a fejlődés szervességének tételét kidolgozták, Goethe, Schelling és a Schlegelek nevével gyakran találkozunk Pulszky műveiben; memoárjaiban pl. ifjúkori olvasmányaként említi „Schlegel Ágost felolvasásait”.²² A művészetek eredetéről szólva folyvást tekintettel van saját korának aktuális teendőire, s a kezdetek tárgyalása szorosan összefonódik a jelen számára leszűrhető tanulságok keresésével. A történeti elmélyedésnek és a gyakorlati kezdeményezésnek az ő egész munkásságában megmutatkozó igénye tehát az organikus evolúció tanításában nyeri el egységét: dolgozataiban így a történeti elemzés a legrégebbi múltból is a jelenbe torkollik, az elvégzendő feladatok kitűzéséhez egyszersmind tudományos megalapozottságot és érveket szolgáltatva.

Kategóriarendszere ezáltal kettős érdekű, következtetései pedig nemegyszer sejtetik a saját korából visszavetített szempontok érvényesítését is. A művészet, írja, már Egyiptomban „feloldhatatlan kapcsolatban” állt „a vallással, s a nemzetiséggel”;²³ a zsidó és a görög történelemben „a nemzetiség fő kötelékét a közös vallás képezte”;²⁴ A művészet „szent eredetének”²⁵ hangsúlyozása a XIX. századi magyar irodalom egyik meghatározó alapelvének, a nemzeti jellegnek minden valódi művészet attribútumaként való felfogásával párosul. Vallás és nemzetiség eszerint történeti alapjai és feltételei

¹² *Élet és művészet (Életképek 1845. II.)*. KD 162–163.

¹³ Uo. 171.

¹⁴ *Élet és művészet*. Ath. 1841. II. 532.

¹⁵ *Élet és művészet (Életképek 1845. II.)*. KD 163.

¹⁶ *Irán és Turán*. Ath. 1939. II. 278.

¹⁷ *Úti vázlatok 1836-ból*. KD 31. A metafora Herdertől való származására nézve l. FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért. 1817–1830*. Bp. 1976. 408.

¹⁸ Uo. 98.

¹⁹ *Irán és Turán*. Ath. 1839. II. 274–275.

²⁰ *A régi műemlékek befolyásáról az új művészetre*. KD 156.

²¹ Uo. 159.

²² *Életem és korom* I. 59.

²³ *A régi műemlékek befolyásáról az új művészetre*. KD 148.

²⁴ *A műgyűjtemények hasznairól*. Ath. 1838. II. 187.

²⁵ *A régi ...* KD 149.

voltak a műalkotások létrejöttének, később viszont a világvallással kibontakozott kereszténység a nemzeti keretek fölé emelkedett, a jelenben pedig a vallás „megszűnt élet lelke lenni”,²⁶ s huját „hideg philosophia pótolja”.²⁷

A nemzetiség fogalma itt összetettebb annál, hogy pusztán anakronizmusként értelmezzük. Pulszky felfogásában – mint már idéztük – alapja és meghatározó eleme a „közös historia”, s „legbelsőbb veleje” a múlt. Ennek „képviselői pedig az emlékek, ezek testesítik a köteleket, mely bennünket összefűz: szent őrzések a nemzetiség első kötelessége”.²⁸ Ez a magyarázat a jelenre vonatkozik, s még a nyelv összekötő erejénél is fontosabbnak tekinti a történelmi közösséget, „mert hazánkban, fájdalom, még mindig soknyelvűség uralkodik”.²⁹ (Az egynyelvű nemzet ideálja, tudjuk, milyen nemzetiségi konfliktusoknak lett egyik kiváltó oka. Ezzel kapcsolatban meg kell hogy említsük Pulszky Thunnal folytatott vitáját, amelyet Hentschmann *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn* c. folyóiratában tett közzé.)³⁰ Szempontunkból fontos azonban, hogy Pulszky a nemzetiség e konkrét jelentésének megnyilatkozását már a nemesi nemzet jogi követeléseinek legelsőjeként is fölfedezi az Aranybulla első, Szent Istvánra emlékező cikkelyében, garanciáját pedig a nemzet és az ország elválaszthatatlanságában látja: „mi az ország régisége, az egyszersmind a nemzet emléke”.³¹ E megjegyzései a közös történelem iránti érdeklődés korai tanújelére, tehát a legszorosabb értelemben vett „nemzetiség” megnyilvánulására való hivatkozásként engedik meg számára azt, hogy a kategóriát retrospektíve az antik civilizációkra is vonatkoztathassa. A fentebb idézett feltételrendszer egyik lehetséges olvasata eszerint tehát az, hogy a művészetek eredete elválaszthatatlan a hit és a történelmi emlékezés közösségétől. Ezzel párhuzamosan pedig Pulszky a régészet és a művészettörténet számára jelöli ki a kutatás térbeli határait, egészen a legtávolabbi múltig terjesztve ki annak hazai feladatkeretét.

„Nemzeti” tehát eszerint mindaz, ami a közös történelem – s ezáltal a jelen és a jövő – megismerését szolgálja. Maga a *nemzet* azonban, mint terminus, változó jelentésben szerepel olykor egyazon szövegekben is. Hol a polgári, hol a nemesi nemzetre kell gondolnunk a következő sorok értelmezésében: „ezen ország (. . .) s ezen nép (. . .) nyelv, vallás és polgári állapot által szétválasztva, érdekesség nélkül még nemzetté nem fejlődhetett (. . .); az ország ily szomorú állapota nem kizárólag a nemzet hibája (. . .); mindnyájan sejtjük hogy hazánk egy nagyobb jövő küszöbén áll, mely a nemzetnek vagy újjászületését vagy halálát rejtí magában”.³² Ez a fogalmi bizonytalanság minden jel szerint összefügg az átmeneti kor szemléleti problémáival, s az értelmezést még tovább bonyolítja az, hogy a szó olykor eszményített múltat vagy eszményített jövőt is jelölhet.

A nép mondáiba „tette le historiáját, költészetét, hitét”, s összegyűjtésük nyomán „a nemzet csodálkozni fog ezen kincsek változatos gazdagságán”. A „föltót, félénmet” felföldről való gyűjteményéből Pulszky azt remélve közöl mutatóványokat, hogy „majd magyarabb vidékekről nemzetiebbeket közlendenek”.³³ Kölcsey tanítványaként azt a felfogást vallja tehát, hogy a nép is „nemzeti” értékeket teremt, a „magyarabb” – „nemzetiebb” megfeleltetés viszont a nyelvi s etnikai szempont fontosságára is utal.

A nemzetiség mint a művészet egyik attribútuma a fentiek szerint kétféle megszorítást jelent a hazai történelmi anyag körülhatárolásában: a régészet és a képzőművészetek területén a magyarországi, a népköltészetben pedig a magyar nyelvű emlékekre vonatkozik, s ez utóbbiakon belül az etnikailag homogénebb területeket állítja középpontba. E felfogás hátterében nem nehéz felismerni az ország, a nyelv és az etnikum szempontjai közötti feszültségeket (s tudjuk, hogy Pulszky az asszimilációs törekvések meggyőződéses híve volt).

²⁶ *Élet és művészet*. Ath. 1841. II. 851.

²⁷ *Úti vázlatok 1836-ból*. KD 2.

²⁸ *A műgyűjtemények hasznairól*. Ath. 1838. II. 187.

²⁹ Uo. 186.

³⁰ *Briefwechsel zwischen Leo Grafen von Thun und Franz von Pulszky*. *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn*, 1843. I. 61–91.

³¹ *A műgyűjtemények hasznairól*. Ath. 1838. II. 187–188.

³² *Életem és korom* I. 280–281.

³³ *Népmondák (Emlény 1840.)*. KD 103–104.

Idézetünk arról is tanúskodik, hogy az összegyűjtendő népmondákban éppúgy a história, a hit és a költészet találkozása kötötte le a gyűjtő figyelmét, mint az antik művészet emlékeiben: a kategória-rendszer tehát lényegét tekintve ugyanaz. S Grimmék és a többi külföldi példa hatására Pulszky is ebben az anyagban vélte föltalálni a nemzeti eredetiség legfőbb sajátosságait, egyszersmind pedig ennek tanulmányozása során támadt fel érdeklődése a néphagyomány és az ösköltészet kapcsolatai iránt. Ez a kérdés pedig szorosan összefügg a művészetek eredetére vonatkozó fejtegetéseinek másik alapkérdésével, a vallás művelődéstörténeti szerepével.

A művészi „alakító ösztön, a teremtető erő, mely kebelünkben az istenivel kapcsolatban tart az emberben el nem nyomható, s hol egyszer létezik többé el nem oltható”; ez „az ember magasabb származásának legbiztosabb tanúja”, s már az egyiptomi művészetben is „az istenséghez viszonyokban nyilatkozik legelőbb”.³⁴ A művészetek fejlődése elválaszthatatlan a világkép történeti változásaitól, a műalkotás esztétikai minősége pedig „szent eredete” által a tökéletlen kivitel ellenére is érvényesül már az „első kezdetek” időszakában, melyek „minden durvaságuk dacára annyi bensőséget és érzelmet tanúsítanak, mennyivel a későbbi idők külső tökélye fel nem ér”.³⁵ Vallás és nemzetiség összhangja hozta létre az ókor nagy korszakait, s az antik művészet nagy ellenfele, „új sötét bűnbánatos világnézettel”, a kereszténység lett. A világkép megújulása izlésbeli konfliktusokkal járt, s a kezdeti vakbuzgóság „felzúdult a művészet ellen”; a kiteljesedő középkornak pedig a „hitszakadás” kora vetett véget az antik kultúra újbóli fölfedezésével.³⁶

Ilyen, nagy történeti korszakváltás előtti állapotra enged visszakövetkeztetni a néphagyomány: a népmondák „a kereszténység előtti állapot kevés, becses maradványai, melyekből a nemzet régi valását, világnézetét s szerkezetét, ha nem alaposan ismerni, legalább valószínűséggel gyanítani lehet”.³⁷ Jakab Grimm *Deutsche Mythologie* c. munkájára hivatkozva Pulszky a hazai anyaggyűjtés egyik kezdeményezőjeként hangsúlyozza e szövegek jelentőségét: „sok első pillanatra érdektelen és csekély monda, összeköttetésben s összehasonlításban másokkal, érdekessé lesz, s nem is remélt világot vethet az egészre – s nagyobb tömegben az ily regéknek philosophiai és históriai becsét tagadni lehetetlen”.³⁸

E cikkében közölt mutatványai azonban nem történeti jellegűek, Wladin és Adla regéje pedig lenygel eredetű, ami Pulszky tágabb körű érdeklődését is bizonyítja. Ő maga a német példához viszonyítva azzal magyarázza a gyűjtés célja és eredménye közötti különbségeket, hogy ott jobban megmaradt a régi mitológia képzetkincse, mert vagy beleolvadt az új vallás szokásrendszerébe, vagy profanizálódva őrizte meg a néphagyomány; nálunk viszont vallás, hatalom és műveltség közös erővel törekedtek annak megsemmisítésére.

Másik, szintén *Népmondák* c. közleményében hasonló,³⁹ de már jambikus formába öntött szövegeket mutat be. Pulszky azokhoz az előzményekhez kapcsolódik tehát, amelyek lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartották a népköltészet és az attól idegen metrum találkozását, úgy, mint azt Bajza felfogása is tanúsítja, aki Petőfit is mértékes népdalok írására buzdítja majd. A gyűjtés e stádiumában a szövegek rögzítésének szempontjai még nem alakultak ki: a próza szabadon írható át versbe, s maga az eredeti nyelv és kifejezés is háttérben áll – nem úgy, mint a kor régészeti szakirodalmában, ahol az a kiadás szolgál mintául, amelyik „híven adta a régi emlékek rajzát, nem engedvén, hogy a rajzoló stilizáljon és szépítsen”.⁴⁰ A népköltészet anyagának följegyzése egyúttal annak műköltői átalakítását és értelmezését is jelenti, s a megörökítés fő érdeke a tárgyra és a köré csoportosított motívumokra összpontosul. Ezek elrendeződése és felfogása, a történet kerekedése és kidolgozottsága, tehát a mondák esztétikai megítélésének kérdései azonban fölmerülnek Pulszky bevezető kommentárjaiban. Sőt, ez lesz egyik vezérelve a kiválogatás során is: „minden legkisebb népmonda becses adat,

³⁴ *A régi...* KD 148.

³⁵ Uo. 149.

³⁶ Uo. 155–156.

³⁷ *Népmondák*. Ath. 1840. II. 164.

³⁸ Uo. 165.

³⁹ *Népmondák* (Emlény 1840.). KD 101–108.

⁴⁰ *Életem és korom* I. 90.

mert legalább a nép eszméinek irányát mutatja, s bár milly csekély legyen is, megőrzést érdemel. Nálunk azonban ilyféle gyűjtemény szüksége még nem érezhető, elég most, ha azon mondákat feljegyezzük, melyeknek költői becse van”.⁴¹

Pulszky gondolatmenete a *Nemzeti hagyományok* szellemében bontakozik ki, s „természet”, „nép” és „egészséges élet” pólusát állítja szembe a „valódi útját” eltévesztett műköltészet és a „beteges pompa”, az „ideál” arisztokratizmusával. Az irodalom megosztottságát a nép politikai mellőzésével és a művelődésből való kirekesztettségével is összefüggésbe hozza, a népiességgel kapcsolatos esztétikai jellegű megjegyzéseinek tehát megvan a maga aktuális érdekű szociális célzata is. A költészet „a természet leánya, nem a művelésé”: így hangzik a XVII. századi francia és a XVIII. századi német klasszicizmus szemben az új ízlés jelszava; a nép, mely a tiszta forrástól eltávolodó irodalomnak nem lehetett közönsége, „dalnokká vált”, s „függetlenül a művelt osztályoktól, folytatá a költői palotájának építését, mely még tündéribb mint a nevelteké”.⁴²

Mindez nemcsak Pulszky összetett ízlésének jellemzéséhez fontos adalék, hanem rávilágít olyan későbbi fejleményekkel való rokonságára is, amelyek ez irányú munkásságának jelentőségét még nagyobb horderejűnek tüntetik fel. Ilyen mindenekelőtt az anyag összegyűjtésére vonatkozó gyakorlati kezdeményezés fontossága; tudjuk, hogy e szempontból Erdélyi János lesz közvetlen folytatója.⁴³ Állásfoglalásai másrészt sok tekintetben előlegezik az *Egyéni és eszményi* c. tanulmányorozatát, mégpedig elsősorban az „ideál” esztétikájának bírálatával és az életszerűség követelményével. (Ismeretes, hogy Erdélyi és Henszlmann e dolgozatának egyik olvasója, Arany, mennyi összefüggést fedez föl annak alapelvei és saját költői gyakorlata között.) A szakirodalom kimutatta már Pulszky „szabadtság, szerelem és népelet virág”-t tárgyaló közleményének rokonságát Petőfi lírájának motívumaival,⁴⁴ az összehasonlítás más szövegpárhuzamokra is felhívhatja a figyelmet. A *Népmondák* egyik metaforája „beteg képzeldésünknek üvegázi növényeit” állítja szembe a népköltészettel éppúgy, mint majd *A természet vadvirága*; s Pulszky szentenciózus kijelentése („a forró életnek egy szikrája felér az esztétikai szabályok nagy tömegével”⁴⁵ összefüggeni látszik ugyane vers egy másik strófájával („Iskolai szabályoknak lelke sem sosem engedett . . .”).

A néphagyomány kutatása a történeti és esztétikai szempontokon túl fölveti az ősköltészet kérdéseit is. Sokatmondóan utal erre Pulszky gyűjtésének címe: *Népmondák és a Magyar hősege Törökdékei*;⁴⁶ a régmúlta vonatkozó mondák eszerint egy elveszett nagy mű részleteiként maradhattak fenn. A hősege – mint azt Anonymusról szólva kifejti⁴⁷ – história és költészet találkozásának és összeolvadásának eredménye, s „nagyszerű bölcsészeti eposzszá” fejlődött ki olyan nemzeteknél, „melyeknek phantasiája termékenyebb”; ilyen „a görög, ind, perzsa és éjszaki mythologia”. Magyarország őstörténetéről is a rege tudósít, s ha e „történetek nem is bírnak tárgyilagos igazsággal: alanyilag mégis igazak, mert a nemzet véleményét fejezik ki eredetéről s történeteiről”. Anonymus szövegében látja bizonyítva azt, hogy „a magyarok bejöveteleiről regét költemények is dicsőíték”; szerinte „azon »traditiones diversorum historiographorum«, miket említ, csak a hősege különböző szerkezetei voltak, melyben a néphit a történeteket költőileg dicsőítette”. S arra a következtetésre jut, hogy „azon költemény, melynek nyomán a névtelen indult, s mely neki vezérfonallal szolgált, szent István alatt készült, midőn az egész nemzet új alakot nyert”, és „mint protestatio jelenik meg az új szellem ellen, mint a pogányság apotheosisa a kereszténység ellenében”.

E gondolatai nem csupán azért fontosak számunkra, mert teljessé teszik a népmondák iránti érdeklődésének indokait, hanem azért is, mert Arany *Naiv eposzunkról* írt tanulmányának egyik előképét

⁴¹ *Népmondák* (Emlény 1840.). KD 103.

⁴² Uo. 101–102.

⁴³ Uo. 103. Vö. FENYŐ István, *Egy reformkori polihisztor (Pulszky Ferenc indulása)*. in *Haza és tudomány*. Bp. 1969. 285.

⁴⁴ Vö. FENYŐ István, i. m. 286.

⁴⁵ *Népmondák*. KD 103.

⁴⁶ L. S[EBESTYÉN] Gy[ula], *Pulszky Ferenc: Népmondák*. Ethn. 1916. 113–114. Vö. HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfigig*. Bp. 1927. 256.

⁴⁷ *Anonymus Belae regis notarius*. Életképek 1845. II. 375–377.

láthatjuk benne. Arany is csalódással állapítja majd meg, hogy alig maradt fenn a nemzet múltjára vonatkozó ének, s Pulszky tapasztalataihoz hasonlítanak következő megjegyzései is: „Mintha pusztáink rövid emlékeztető Kalliopeja nem eszmélne tovább, csupán a legközelebbi divat-haramiái: mintha népünket nem érdekelné sorsa a nemzetnek, mely őt századokon keresztül dolog (res) gyanánt tekintette.”⁴⁸ Pulszky így fogalmazott: „A nép nem birt hősökkel, kik emléköket szívébe vették volna, s a legközelebbi zsvány lépett helyökbe, s durva vonásai ideállá emeltettek, s gyilkos baltája boszuló karddá nemesítettet.”⁴⁹ Anonymusról Arany véleménye is az, hogy „ha nem is »egy magyar Nibelungen óriási izmait«, (mikép Szalaynk előszavában óvakodik), de mindenesetre nagyrészt az elő-hagyomány és népköltészet maradványait kell sajdítanunk e följegyzésekben”.⁵⁰ Pulszky nem csupán abban bizonyos, hogy volt „eredeti ősrége”, hanem szól annak szépségéről is;⁵¹ Arany eposzi nyomokat idéz a krónikákból, hogy igazolja: „volt nálunk naiv eposz s hogy az, mint általában a népköltemény, *költői* formában nyilatkozott.”⁵² — Ismeretes végül, hogy a monda milyen központi jelentőséget kap majd Arany költészetfelfogásában: „én pedig az eposzt *mondára*, a nép tudalmában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, mit én *eposzi hitelnek* nevezek.”⁵³ Ha Pulszky gyűjtésének és kezdeményezésének szépirodalmi perspektíváit vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül e rendkívül lényeges következményeket sem.

Az eddigiek során meggyőződhattunk arról, hogy a népiesség és a művészettörténet iránti érdeklődés mennyire közös alapra vezethető vissza Pulszky felfogásában. Egyenes következménye lesz ennek, hogy esztétikai ízlése és normarendszere is szervesen összefügg e tanulmányával. A nemzeti irodalom eredetiségének, a francia befolyás túlzásaitól való függetlenedésnek, s az ízlésbeli tisztulásnak legfőbb eszközeit jelenti számára „a *népi elemnek mélyebb vizsgálata s a régi műemlékek stúdiuma*; csak ezek vihetik a magyar irodalmat a dicsőség fénypontjára, csak ezek szoktathatnak el az üres dagálytól, a nagy szavaktól, a declamációtól; csak ezek szoktathatnak hozzá a mélyebb tartalomhoz, a szerény s egyszerű előadáshoz, a poesishez”.⁵⁴ E két ismeretanyag egymást kiegészítő tanulságai határozzák meg Pulszky esztétikai ideálját; az első Herder s német és hazai követőinek öröksége, a másik pedig a klasszikus ókort genetikus előzményként számontartó, Winckelmannig visszavezethető, de személyes élményekből is leszármazó.⁵⁵ Romantikum és klasszicizmus ízlésbeli ötvözetéről van tehát szó, mely

⁴⁸ Arany János *Összes Művei* (a továbbiakban: *AJÖM*) X. Bp. 1962. 264.

⁴⁹ *Népmondák*. KD 102.

⁵⁰ *AJÖM* X. 270.

⁵¹ *Anonymus Belae regis notarius*. Életképek 1845. II. 376.

⁵² *AJÖM* X. 272.

⁵³ *AJÖM* XVI. Bp. 1982. 564. Vö. *AJÖM* X. 609. SÖTÉR István idézi Lukács Móricznak 1858-ban, a *Budapesti Szemlé*ben megjelent cikkét: ez „utal Niebuhr felfogására, mely szerint »azon költői mondák összegét, mit évezredek óta tudósok és nem tudósok, mit a rómaiak magok hiteles históriának tartottak, elveszett régi népdalokból és hőskölteményekből« kell származtatni. Ez a nézet emlékeztet Arany elméletére” (*Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 407–408). Niebuhr munkásságát Pulszky jól ismerte, s nemcsak emlékirataiban szól róla s „epochalis tanulmányai”-ról (I. 87–88.), hanem Anonymusról írt cikkében idézi is Liviusról tett megjegyzéseit: „a mit Niebuhr a nagy római történetiről ír, azt nagy részben ő reá [ti. Anonymusra] is lehet alkalmazni: »Livius irt«, így szól a nagy kritikus, »mert a természettől birta a tehetséget, fényesen felfogni a tisztán emberit s előadni költészeti szellemmel, a nélkül, hogy a kötött beszédhez kedve vagy abban könnyűsége lett volna. Ő irt nem kételkedve s nem meggyőződve, s épen úgy, a mint a herosi idők csudakora a historiába bevonatott; a mint ezt az is tette, ki a jelennek viszonyaiban s a tapasztalás mezején könnyen hívő épen nem volt, s míg ezt mint gondtalan hitet háborítlanul, gyermekségtől egész életén keresztül megtartotta. Még azon legrégibb idöket is, melyekben az istenek emberek közt éltek, nem akarta Livius a históriától határozottan elvonni, s mi a későbbiekrol nemünknek földi viszonyaival nem ellenkezőleg regéltetett, azt ő bizonytalanabbnak ugyan s hézagosnak, de hasonneműnek tartotta a bizonyos történetek traditiójával.” (Életképek 1845. I.).

⁵⁴ *A magyar ifjúság* (Életképek 1845. I.). KD 186.

⁵⁵ Vö. FENYŐ István, *Az irodalom respublikájáért. 1817–1830*. Bp. 1976. 407.

a harmónia, s nem a világfájdalom felé vonzódik, de amely a művészet önelvűségét hangsúlyozza; mely a műalkotást teremtő aktusként fogja fel, de az életszerűség követelményében látja esztétikai értékének egyik alapját, s ez utóbbiban pedig az életre való visszahatásának legfőbb módját és feltételét.

Élet és művészet c. dolgozataiban ahhoz a kontextushoz való viszonyt vizsgálja, amelyben a művészi alkotás létrejöhet, s amelyre az visszahat. A költőnek és tárgyának élményt, ihletet és kifejezést meghatározó kapcsolatrendszeréről szól, de nem elvont általánosságban, hanem gyakorlati példákból leszárt következtetések formájában. Pulszky gondolkodási stílusát összefoglalólag is jellemzi a konkrétumok iránti vonzódás, a tapasztalat állandóan hangsúlyozott fontossága, a „száraz tanultság”⁵⁶ és a „mesterkélt természetelleniség”⁵⁷ iránti ellenszenv s a racionális igény.

Több jelét adja ennek saját szépirodalmi kísérleteiről megemlékezve és mások alkotásait bírálva egyaránt. Emlékirataiban pl. így ír ifjúkori, *Rienzi* c. szomorújáték-tervéről: „felhagytam vele, mivel-hogy, amint naplómban megjegyeztem, szerelmi jeleneteket nem írhattam, mert e szenvedélyt még nem ismertem”.⁵⁸ Drégel várát meglátogatva pedig ezt jegyzi föl Kölcseyről: „bizonyosan nem ismerte ezt, midőn szép verseit írta (. . .). Mert Drégel nem valami szédelgős meredek sziklán, hanem egy közönszerű magasságú, gyenge domborodással emelkedő bérc tetején épült.”⁵⁹ A művészi alkotás egyik lényeges feltétele tehát az élmény személyessége, az ábrázolás fontos kritériuma pedig az élet- és valószerűség, amelyet Pulszky „természeti hűség”-nek, „természetigazság”-nak, „élet s természetigazság”-nak nevez már 1836-ból való útleírásaiban is.⁶⁰ A romantikus esztétika egyik központi kategóriáját, a képzeletet tehát a tapasztalás ellensúlyozza és korlátozza. Pulszky ízlése nem nevezhető sem tisztán klasszicistának, sem tisztán romantikusnak: a francia klasszicizmus bírálata a romantikáéval találkozik annyiban, hogy „csak a külszín kezdett uralkodni, úgy Racine szabályozott szomorújátékai-ban, mint Victor Hugo merész képavadászatában, a declamációnak ezen tetőpontjában, melyet azonban ő – s fájdalom nálunk is sok író és olvasó költészetnek tart”. Hugo „képzelődéseinket tudja (. . .) legfelebb magával ragadni”.⁶¹ s ez Pulszky felfogásában kevés ahhoz, hogy esztétikai értékről szólhasson.

A retorika nem pótolhatja a poézist, sem a szó a gondolatot;⁶² a műalkotás genezise abban áll, hogy „azon gondolatoknak, melyek kebleinkben fölébredtek, külső életet is kívánunk adni”.⁶³ De nem a „száraz morál” vagy „izgató declamáció” kell a nagy tömegnek; ismerni kell a közönséget ahhoz, hogy tudjunk szólni hozzá; „azt hisszük, miképen mind a mi száraz és világos, népszerű is, s azért nem a valódi népek hanem egy képzelődésünkben létezőnek írunk”. Pedig a múlt azt tanítja, hogy „a bölcsesség csak költői lepelben hatott a népekre”: tehát a nép képzeletén át kell az „eszmélkedést” felébreszteni.⁶⁴

A gondolatiság, az „alapidea”⁶⁵ tehát a műalkotás kiindulópontja és az esztétikai érték egyik meghatározója. A „hideg logica” azonban nem korlátozhatja a képzelet szabadságát, a „képzelem” nem lehet „a hideg ész apródja”.⁶⁶ A mű sem lehet pusztán illusztrációja az alapideának: szerves fejlesztés által kell annak érvényesülnie. Racionális hitelesség, ellenőrizhető tapasztalatiság és a mű egészét átható alapeszme; másrészt pedig a műalkotás autonómiája és szervesége: ezek Pulszky értékítéleteinek legfőbb kritériumai, s ezeknek érvényesítését követhetjük nyomon műbírálataiban is.

⁵⁶ *Úti vázlatok 1836-ból.* KD 98.

⁵⁷ *A régi . . .* KD 146.

⁵⁸ *Életem és korom* I. 75.

⁵⁹ Uo. 258.

⁶⁰ *Úti vázlatok 1836-ból.* KD 74, 85, 98.

⁶¹ *Élet és művészet.* Ath. 1841. I. 532.

⁶² Uo. 531.

⁶³ Uo. 466.

⁶⁴ Uo. 530–531.

⁶⁵ *Úti vázlatok 1836-ból.* KD 100.

⁶⁶ *A falu jegyzője* (Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. I.). KD 201.

A szakirodalom megállapította már, hogy Pulszky mind az irodalmi népiesség 1840-es évekbeli kibontakozásának, mind pedig a hazai tárgyú és lélektani igényű regénynek s a szociális témák iránti érdeklődésnek jelentős kezdeményezője volt.⁶⁷ Láttuk, hogy Henszlmann, Erdélyit és Aranyt foglalkoztató elméleti kérdéseket vetett föl, s tudjuk, hogy értekező prózájának egyes motívumai Petőfi és Arany költészetében is visszatértek (Voinovich Géza szerint *A walesi bárdok* témáját ő említette először irodalmunkban).⁶⁸ Visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy Jósika *Abafijának* kiadása körül is fontos szerepet játszott: Heckenast őt kérte a kézirat elbírálására és javaslatát annak megjelentetésére. „Elofvastam, el voltam ragadtatva, megmondtam neki, hogy az epochalis egy mű lesz a magyar irodalomban; mindenesetre adja ki” – írja erről.⁶⁹

Felföldi levelek egy pipás nemes embertől címmel írt cikkeit Fenyő István azonosította, s ő állapította meg összefüggéseket ezek és *A falu jegyzője* között, a megyei börtönviszonyok témája s a valóságábrázolás és a jellemrajz követelményei alapján.⁷⁰ Eötvös Pulszkyknak ajánlotta regényét,⁷¹ akinek műértelmezése, mint azt a fennmaradt dokumentumok tanúsítják, különböző domináns szempontokból, s nem egyidejűleg alakult ki.

Első olvasatának rekonstrukciójára az a nyílt levél ad lehetőséget, amelyet közvetlenül a mű megjelenése után, 1845 végén írt a szerzőnek, s amelyet a *Pesti Hírlapban* adott volna közre. A cenzúra azonban nem engedélyezte ezt, s így a levél szövegét csak Pulszky kiadatlan naplójából és memoárjából ismerjük.⁷²

Ez a bírálat Eötvös könyvét mint „politikai tény” veszi szemügyre; „hatásáról” szól és a „tant” vizsgálja, „mely ifjabb gyermekéül ezen irányregényt szülte”.⁷³ A levél írója tehát politikusként foglalt állást és a szemléleti alapot, a centralisták programjának konkrét lehetőségeit kívánja tisztázni. Jellemző megnyilatkozása ez a reformkori irodalom fogadtatásának: az az „alapidea” és az a hatás, amelyről Pulszky korábbi képzőművészeti és a költészettel kapcsolatos írásaiban szólt, voltaképpen a maga ideológiai és gyakorlati mivoltában vált tárgyává a vitának. Pulszky e levelében nem műbírálóként szól, hanem az „irányregény” szemléleti gyökereivel foglalkozik; esztétikai és poétikai szempontokra nem, vagy csak alig tér ki, s az ilyen vonatkozású feladattal itt nem is kíván foglalkozni: „szóljának erről kritikusak, kik a *Falu jegyzőjében* csak a szépirodalmi művet látják”.⁷⁴ Ez a megkülönböztetés azért lényeges, mert a teendők összetettségében is elhatárolja egymástól a vizsgálódás nézőpontjait, s nem kívánja egybemosni azok illetőségi körét. Pulszky a tudományok önelvűségének híve, s munkásságával többféle funkciót betöltve is igényli annak tisztázását, hogy milyen minőségben szólal meg.

Az elvnek főképp gyakorlati megvalósíthatóságát és konkrét következményeit vizsgálja. 1842-ben megjelent *Centralisatio* című cikkének néhány fontos állítását ismétel meg, egyebek között azokat, amelyek a regény bírálatá ellentmondásokkal is kapcsolatban állanak. A nyílt levélben erre a következtetésre jut: „Szóljunk tehát a legközelebbi országgyűlés teendőiről, a centralizáció elvének szemben tartása mellett (. . .); mondjuk ki, hogy a börtönök országos igazgatóságát hasonló módon [ti. egyszerűes felelősséggel] akarjuk kialakítani, egy legfelsőbb kinevezéstől függő, az országnak felelős igaz-

⁶⁷ FENYŐ István, *Egy reformkori polihisztor (Pulszky Ferenc indulása)*. in *Haza és tudomány*. Bp. 1969. 281.

⁶⁸ AJÖM I. Bp. 1951. 509. Pulszky idevágó szövege így hangzik: „Angol élet mindig el nem törleszthető a régi szokásokat, angol nyelv, literatúrája minden kincsei mellett, el nem némithatta a gael beszédet, s bár I-só Eduard 500 költőt egyszerre levágatott, hogy a nemzetet a régi idők emlékeztetve, forrásba ne hozzák, még most is minden pitvarban a hárfa áll, melyen a vándor dalnok énekeit hangoztatja.” *Úti vázlatok 1836-ból*. KD 52.

⁶⁹ *Életem és korom* I. 114.

⁷⁰ FENYŐ István, i. m. 270, 282–283.

⁷¹ *Életem és korom* I. 220.

⁷² *Naplói* XI. 30. OSZK Kézirattár, 1514. Quart. Hung.; *Életem és korom* I. 220–224.

⁷³ Uo. I. 221.

⁷⁴ Uo. 220.

gatóval (. . .). Alkalmazzuk a centralizáció elvét az igazság kiszolgáltatására; hozzuk indítványba a törvénysekek egyszerűsítését”, és így tovább.⁷⁵ *Pesti Hírlap*beli vitacikkében ezt írta: „vannak a közigazgatásnak olyan ágai, melyeket középpontosítva vinni szükséges, melyeknél a siker nagy részben a középpontosítástól függ. (. . .) Illyen különösen az igazságszolgáltatás, a mennyiben t.i. szükséges, hogy azon esetekben, hol a formák megsértetteknek tartatnak az egész országból egy főtörvénysekhez történjék a feljebbvitel, hogy így az egység, a törvénykezésben megőriztessék; illyen a *börtönügy* (. . .); illyen végre a *közlekedés eszközeinek* (. . .) *építése*”.⁷⁶ Pulszky levelének egyik fő célja a centralistákkal való ellenzéki egység helyreállítása, s ennek érdekében a megyei rendszer védelme; a másik pedig, mint a fentebbi idézetből kiderül, a regény fölvetette igazságtalanságok jog szerint való törvényes rendezése. Élet és irodalom kapcsolatrendszerének racionális és pragmatikus felfogása ez, mely a maga fórumán keresi a megoldást az Eötvös művében ábrázolt aktuális problémákra.

A levél elejének retorikusa fordulata azonban alkalmat ad arra, hogy az első esztétikai összbenyomás is kifejezést találjon magának. *A falu jegyzője* eszerint „társági életünk leghívebb képe, mesterileg felfogva, mesteri kézzel előadva” s bár Pulszky „sem a regénynek helyesen feloldott bonyolításáról, sem a jellemek sikerült rajzáról, sem az előadás soha meg nem akadó költői folyamatáról” nem kíván szólni,⁷⁷ miközben kijelöli hozzászólásának szempontjait, egyúttal minősíti a regény szépirodalmi értékeit is.

Úgy látszik, hogy az első olvasatban háttérbe szorult, de egészen ki nem iktatott esztétikai ítélet itt elnagyoltan ugyan, de minden fenntartás nélkül hangzik el, ami ellentmond az egy évvel később írt és a *Magyar Szépirodalmi Szemle* első számában megjelent bírálat következtetéseinek. Pulszky naplójában megtalálható viszont e levél fogalmazványa, amely már tartalmaz esztétikai jellegű kifogásokat is. Az idézett mondat eredeti változata így hangzik: „. . . sem a regény, és helyesen feloldott s bonyolított történetiről, sem a jellemek sikerült rajzairól, mely legfelebb Macskaházyndól s Rétyennél kissé bizonytalanabb épen ezért torzított [kiemelés tőlem], sem az előadás soha meg nem akadó költői folyamáról nem mondok semmit”.⁷⁸

E megnyilatkozások két tekintetben előlegezik a későbbi állásfoglalást: az egyik az irányköltészet kérdésköre, mely annak egyik központi problémája lesz; a másik pedig a nyomtatásban meg nem jelent észrevétel kibővítése: „a mi ezen műben valódi költői, az nem a falu jegyzője s ennek körözte: ez egész csoportozat jellemrajza nagy költői beccsel nem bír; Erzsébet asszony és Vilma, Réty és Rétyné, Macskaházy és Ákos, és Etelka, nagyobb résznél régen ismert regényalakok, vagy határozatlan, vagy torzított jellemekkel, a mit szerző érezni látszik, mert habár ezen csoportozata kezdetben a főszereplő, mégis mellékessé válik mindnyája”.⁷⁹

Az esztétika immanenciájának Kanttól származó – és már Kölcsey szemléletében jelentős szerepet betöltő – gondolata („a költészet önmagában vége, s valahányszor eszköznek használtatik, nemese természetű ellenszegül e szolgáltatásnak, nem engedvén, hogy a kitűzött cél elérjék”),⁸⁰ s ebből következőleg a művészet pártpolitikai ellentétektől való függetlenségének elve Pulszky korábbi műveiben is megtalálja előzményeit. Mint ahogy a vallási túlbuzgóság képostrumaival szemben is védelmébe veszi az elpusztított értékeket,⁸¹ a „felekezeti düh” minden szenvedélyét kárhoztatja a jelenben is, s előle a régiségben és a művészetben keres olyan „menedékhelyet (. . .), melyet a pártok szélvesze el nem ért. (. . .) Szenvedelem nélkül jár itten barátja, mert (. . .) azon szent földön jár, melyből a jelennek terebélyes fája felnőtt, s a közös törzsöknél elfelejtve a felekezeti ség, a radical és tory kezét fognak”.⁸² Athén nagysága is addig tartott, „míg műveinek fő bélyege csendes méltóság, s a lélek

⁷⁵ Uo. 223.

⁷⁶ *Centralisatio* (Pesti Hírlap 1842.). KD 139.

⁷⁷ *Életem és korom* I. 220.

⁷⁸ *Naplói* XI. 30. a–b.

⁷⁹ *A falu jegyzője*. KD 205.

⁸⁰ Uo. 201–202.

⁸¹ *Úti vázlatok 1836-ból*. KD 8.; *Népmondák*. Ath. 1840. II. 164.; *Élet és művészet*. KD 166–167.; *Életem és korom* I. 83.

⁸² *Úti vázlatok 1836-ból*. KD 31.

szenvedély nélküli béke volt”.⁸³ Tacitus azért taszítja Pulszkyt, mert műfaja „politikai pamphlet”; a jelenben pedig Heine, Börne és Pükler „a forró politikai declamatio s a szeles csevegés” új divatának képviselői.⁸⁴ Az Akadémia jól tette, hogy „eltávoztatta magától a mindennap változó pártok szenvedelmes csatáját”,⁸⁵ mert „a pártok és szenvedélyek csatája sem nyomhatja el az emberben a mindennapi vitáktól független, tisztán emberi élvezet szükségét, melyet a művészet s különösen a régiség műemlékei nyujtanak”.⁸⁶

Pulszky művészetszemlélete, úgy tetszik, elválaszthatatlan a klasszikus görögség idealizált képétől, amelyet azonban nem abszolutizált mérceként, hanem a művelődéstörténet megismételhetetlen fejezeteként tart számon, s korántsem kívánja azt, hogy utánzás tárgya legyen. Láttuk, hogy az újkori klasszicizmus különböző, francia és német válfajait milyen energikusan bírálta, mert saját koruktól, az „élettől” való eltávolodást, s a személyiség hiteles és valószínű ábrázolása helyett típusok és ideálok rajzát találta meg bennük. Ízlésének összetettségében azonban a szélsőségektől való óvakodás és a szenvedélyek elfogultságaitól való őrizkedés elve, s főképp a harmónia eszménye arra utalt, hogy mégsem nevezhetjük antiklasszicistának. A „külszépség”,⁸⁷ a „külső tökély”⁸⁸ nem elégítette ki, éppúgy, mint annak ellenkezője, a mű szerves egységében föloldódni nem tudó gondolatiság sem.

Eötvöst ott hibáztatja, ahol eltér ettől az alapeszmét és kivitelt, ellenőrizhető tapasztalatot és arra épülő öntörvényű műegészt egyeztető ideáltól. A regény főtételét, aktuális jelentését külön vitatta meg; központi kérdése itt az, hogy a gondolat miképpen tudta maga köré szervezni a műalkotást. „Irányművészetéről” szól, s ezen azt érti, hogy maga az „irány”, az esztétikai hatásnál fontosabb s azon túlmutató, elsődleges célzat külön, önmagában, a mű zárt rendszerébe be nem illeszkedve érvényesül. Ez számára „már nem költészet többé”,⁸⁹ mert nem tesz eleget a szervesség követelményének; ha viszont az alapeszme valódi költészetté fejlődik ki, akkor már nem is nevezhető irányköltészetnek az ő felfogásának logikája szerint.

A kritikus számára a jellemzés és cselekményvezetés szempontja, s a költői igazságszolgáltatás problémája bizonyítja azt, hogy a megvalósult mű eltér a célkitűzéstől: „fel nem oldott disszonanccal” zárult volna a regény, ha írója ragaszkodik „kitűzött politikai alapelvehez”, de „a művész győzött a polemizáló journalista felett”, mert ő maga büntetett és jutalmazott, s így „képzelődése” keresztül-tört „azon a hálón, melylyel a közélet centralista bajnoka a költőt befonta”.⁹⁰ Az esztétikai hatás egyik feltétele a feloldás és a kibékítés, Eötvös pedig épp ezáltal szelídítette meg művének célzatát.

A véletlen szerepe túlságosan nagy az egyik cselekményszál kibontásában; ennek sarokpontjai „nincsenek elegendően motiválva, s nem fejlődnek ki a jellemek és helyzetek kényszerűségéből”.⁹¹ Pulszky jogi műveltsége is szerepet játszik abban, hogy a valószínűtlen mozzanatokat bírálat tárgyává tegye: megfoghatatlannak tekinti pl. azt, hogy Tengelyi nem hirdette ki nemeslevelét, s az ősiség törvényére hivatkozva teszi kérdésessé a levélrablás motívumának szükségességét. Külső, életbeli érvekkel is bizonyít tehát a mű belső logikájáról szólva, ami fentebb már idézett „élet- s természetűség”-követelményének egyenes következménye.

Az ábrázolás szenvedélyességének, a beleélésnek s a szereplőkkel vállalt szolidaritásnak műfaji problémáit már Henszlmann regénybírálata is fölvetette, amely Pulszky nyílt levelének és recenziójának megírása között jelent meg, s így hatással volt ez utóbbira. Ő az angol irodalomra hivatkozott, mely „már amúgy is legcselekvőbb nemzetét nem a szenvedő fájdalom ébresztése által ösztönzi tetteire, hanem sokkal inkább és jobban humorral, satyrával, azzal, hogy gyöngéit vagy hibáit neveltségessé teszi. (. . .) De ha az ütés magunknak a verőknak is fáj, akkor célját egészen eltéveszt, mert soha sem lehetend elég erős vagy edző. Ütéseink pedig csak akkor nem fájhatnak, midőn körükből túlelmelünk,

⁸³ Uo. 47.

⁸⁴ *Élet és művészet*. Ath. 1841. I. 532–533.

⁸⁵ *Élet és művészet*. KD 162.

⁸⁶ Uo. 169.

⁸⁷ *Élet és művészet*. Ath. 1841. II. 532.

⁸⁸ *A régi*. . . KD 149.

⁸⁹ *A falu jegyzője*. KD 202.

⁹⁰ Uo. 203–204.

⁹¹ Uo. 206.

azaz, más szóval: midőn tárgyunk fölött és körén kívül emelkedünk, hol az abban előforduló apróbb, sőt a nagyobb és legnagyobb szenvedélyek reánk közönséges szenvedélyes hatással többé nem lehetnek.¹⁹²

Pulszky ennek alapján jellemzi a szatírákat úgy, hogy benne „inkább az ész, mint a phantasia működik, mely célját nem önmagában találja fel, hanem azon hatásban, melyet a kor erkölcsére gyakorol”, s talál ellentmondást Eötvös egyénisége és e műfaj között: „kit azon jéghegy kebel helyett, mely az emberiség elnyomói felett csak nevetni tud, forró szívvel áldott meg az ég, olyannal, mely maga is vérzik, midőn embertársai nyomorát látja s elbeszéli, a ki maga is érzi azon kínokat, melyeket fest: az hagyjon fel az irányköltészettel, mert céljait el nem fogja érni”.⁹³

Látnivaló tehát, hogy a recenzius korántsem az ábrázolás tárgyának irodalomba emelése ellen tiltakozik, s magáról a szerzőről is a legnagyobb méltányossággal szól; ellenvetéseit az anyag és a célkitűzés, az alkotói személyiség és a módszer s az irodalomfelfogás és a kivitel közötti különbségekre vonatkozólag teszi meg. Nem politikai meggyőződését vetítette át mechanikusan az esztétikai síkra, hanem külön polémiában szándékozott azt tisztázni, s az irodalom autonómiáját kívánta védeni abban a korszakban is, amely, mint ismeretes, az aktuális problémák egyik fő vitafórumává tette azt.⁹⁴

Esztétikai értékítéletének végkicsengését Viola története alapozza meg, amely „a regénynek legerősebb, valósággal költői része”. Ő és társai „a valódi költészet bélyegével vannak megjegyezve, egységök plasticai határozottsággal van rajzolva”,⁹⁵ s jellem és cselekmény lélektani hitelessége és következetessége érvényesül „a régi tragédia nagy mestereinek példájára”.⁹⁶ Pulszky itt találja meg a szerveség, az egyénítés és a valószerűség normáinak, s „alak” és „anyag”, „bonyolódás” és „megoldás”, „előadás” és „tartalom” összhangjának legsikerültebb hazai példáját, mely „minden tekintetben regényirodalmunknak legkitűnőbb gyöngye”.⁹⁷ Ő maga igazolja, hogy irodalmi ízlése, mely minden igényességével és szigorával nyilatkozott meg barátja neki dedikált alkotásával szemben is, nem szakított egészen a klasszicizmus eszményeivel. Horatiust parafrázálva zárja bírálatát: Eötvös „korsót kezdett készíteni, melyből keze alatt gyönyörű díszedény lett”.⁹⁸

Petőfi Sándor összes költeményeiről írt kritikája,⁹⁹ amely az életmű egészét természetszerűleg még nem tekinthette át, Pulszky irodalomszemléletének összefoglalásául is szolgál. Két ízlés konfrontációjá-

⁹² *A falu jegyzője*. Irodalmi Őr 1846. aug. 1. 8.

⁹³ *A falu jegyzője*. KD 203.

⁹⁴ Következtetések több tekintetben eltérnek a Pulszky-filológia ama megállapításától, mely szerint „Mindaz, ami az új irodalom jelenségei között a reformkori társadalom állapotainak újjaformálása felé mutatott, kíméletlen kárhooztatásban és esztétikai megbélyegzésben részesült a népiesség égíse alatt egyre merevben ítélekező Pulszky részéről” (FENYŐ István, i. m. 299.).

⁹⁵ *A falu jegyzője*. KD 205.

⁹⁶ Uo. 207.

⁹⁷ Uo. 208.

⁹⁸ Uo. 209. A szakirodalom mindmáig nem döntötte el, hogy ki írta e dolgozatnak a *Szemle* 1847. jan. 10-én megjelent számában található második részét, mely Eötvös nyelvét bírálja és magyartalanságait sorolja fel. Concha Győző szerint a közvélemény az egész kritikát sokáig Erdélyinek tulajdonította; „Pulszky maga nem említi, utóbb Erdélyi Pál, János fia, miután többektől hallotta Pulszky szerzőségét, arról Pulszky halála után kéziratából maga győződött meg; e kézirat Pulszky Naplójának XI. kötet 132. lapján foglaltatik” (*Pulszky Ferenc. Élet- és jellemrajz*. Bp. 1903. 32.). Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy a kézirat a bírálatnak csak első részét tartalmazza. – Lábán Antal öneki tulajdonította a másodikat is, mivel a *Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai* c. válogatásba mind a két közleményt fölvette. – Sőtér István Ferenczy József véleményét fogadta el, aki szerint Erdélyi írta a kérdéses folytatást (*Eötvös József*. Bp. 1953. 188.). – Fenyő István nézete az, hogy Pulszky az első részt „Erdélyi János társaságában” írta (i. m. 299.), a másodikról viszont nem tesz említést, tehát nem az ő munkájának tekinti. – Mivel e szöveg kézírata nem található meg a kiadatlan naplók említett kötetében, s mivel benyomásunk szerint stílusa sem a Pulszkyé, valószínűnek találjuk azt, hogy nem tőle származik az Eötvös-kritika második fejezete.

⁹⁹ *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. I.; KD 187–200.

ról van itt szó, s az értékítéletek alapján jól rekonstruálható az az összefüggésrendszer, amely megvilágítja azok előzményeit, és következtetni enged az esztétikai alapelvek összetartó erejére is.

1841-ben, a népmondák gyűjtésének egyik kezdeményezőjeként, így írt azokról, akik a szélesebb tömegeket kívánták bevonni az olvasóközönség körébe: „Íróink (. . .), kiket azon nagy cél lelkesít, millióknak írni, kik nagyobbra becsülnék azt, ha nevök idővel a szegény jobbágy ajkain élne, mint ha a fényes főváros körében ephemere napi rendre jőne, majd mindig eltévesztik az utat, mely célhoz vezet.”¹⁰⁰ Ezt a megjegyzését visszahangozza Petőfiről szólva, a korábbi kísérletezések betetőzőjét köszöntve a költőben: „az utánóhatatlan naivság, az alföldi zamat, a népies jellem, mely bennök leng, maradó becsüvé teszi Petőfi népdalait. Ezek már most is élnek a nép szájában, a mi a költő népszerűségét jobban alapítja meg, mint a fővárosi critica bármely bókja.”¹⁰¹ Pulszky tehát saját törekvéseire is visszatekinthetne itt, s dicséző szavai nem csupán a közönségsiker tényére, hanem annak esztétikai indokaira is vonatkoznak, egyszersmind hangsúlyozva a nemzeti eredetiség normájának megvalósulását is. Emlékszünk arra, hogy felhívásában a felföldi gyűjtés eredményeinek kiegészítését „magyarabb vidékről” való „nemzetiebb” daraboktól várta; az „alföldi zamat” és a „népies jellem” hangsúlyozásának ez a háttér még nyomatékosabb jelentést ad itt.

A bíráló „a magyar köznép regéiben” találja meg Petőfi műzsját, aki „reggeltől napestig mindig danol. Danol pedig jó és rossz kedvében, danol munkánál és tivornyanál, danol, ha szeret; danol, ha haragszik.”¹⁰² Ez az észrevétele két szempontból is fontos: egyrészt a dalszerűség műfaji problémájára, másrészt pedig annak életbeli, lélektani ihletésére, s a folytonos önkifejezés lelki szükségletére hívja föl a figyelmet.

Az életmű szakaszait a népiesség, a világfájdalom és a világszabadság kulcsszavai szerint tagolja, s mindháromnak köze van az ő korábbi olvasmányaihoz és tapasztalataihoz is. Az első kettő viszonyát jól illusztrálja az a népdalidézet, amelyet 1838-ban írt mottóként naplójába: „Nem kell mindjárt lemondani / a világról, / Mézet lehet itten szedni / sok virágról.”¹⁰³ Arra a periódusra utalhat ez, amelyet – az 1830-as évek közepéről szólva – így jellemez emlékirataiban: „tetszelegtem magamnak képzeltem byroni elégedetlenségben, s világunyorban.”¹⁰⁴ A világfájdalom „divatos betegség”,¹⁰⁵ „beteges állapot”, amelyből Petőfi „nem sokára kiépül”.¹⁰⁶ Pulszky e felfogása nem áll messze a költő utólagos önszemléletétől: „e nyavalyából kigyógyultam” – írja ő maga is.¹⁰⁷

A harmadik időszak Pulszky fiatalkori ideáljait idézi fel, amelyekről így emlékezik meg: „Olvastam (. . .) Heinét és Börnét, rajongtam Lamennais »Egy hívó szavai«-ért és a francia forradalom eszméiért, fel tudtam volna áldozni életemet a szabadsáért, de a magyar haza eszméje elhalványodott lelkemben és háttérbe szorult a világszabadság eszményképe megett.”¹⁰⁸ Az 1834–35. évi országgyűlésnek, a Társalkodási Egylet megalapításának és Pulszky Lamennais-recenziójának periódusa ez, s azé a szemléleti változásé, amelyet leginkább Kölcsény hatásának tulajdonít mind az emlékiró, mind pedig a szakirodalom.¹⁰⁹ „Ő figyelmeztetett arra, hogy az egész emberiségnek úgy szolgálhatunk legjobban, ha hazánknak, nemzetünknek áldozzuk tehetségeinket, munkásságunkat”;¹¹⁰ „újra meg újra kiemelte a hazafiságot s nemzetiséget a világpolgári eszmék ellenében, hiszen csak ezekben találhatjuk fel a biztos talajt, melyen fölemelkedhetünk, csak a haza szülőföldje adja meg azon erőt, mellyel Anteuszaként megbirkózhatunk bár Herkulessele is.”¹¹¹

¹⁰⁰ *Élet és művészet*. Ath. 1841. II. 530.

¹⁰¹ KD 190.

¹⁰² Uo. 187.

¹⁰³ *Naplói* VI. köt.

¹⁰⁴ *Életem és korom* I. 101.

¹⁰⁵ KD 188.

¹⁰⁶ Uo. 198.

¹⁰⁷ *Úti levelek*, 1847. okt. 14. Idézi: MARTINKÓ András, *Petőfi életútja*. Bp. 1972. 83.

¹⁰⁸ *Hogyan lettem magyar íróvá* (Magyar Szellemi Élet 1892.). KD 277.

¹⁰⁹ Vö. FENYŐ István, i. m. 163–164.; PÁNDI Pál, *„Kísértetjárás” Magyarországon*. Bp. 1972. I. 92–95.; 477–479.

¹¹⁰ *Hogyan lettem magyar íróvá*. KD 278.

¹¹¹ *Életem és korom* I. 107–108.

A világszabadság gondolata a kozmopolitizmus általa meghaladt fázisának felidézője, majdhogynem szinonimája Pulszky felfogásában. S amikor Petőfi verseiben viszontlátja, minden bizonnyal ismét Heine és Börne hatását asszociálja ehhez a motívumhoz, s korábbi önmaga kritikáját is adva a Kölcsénytől tanultakat visszhangozza: „Utolsó dalaiban pedig ismét más német ábránd szállja meg: a világszabadság, melyért azok szoktak küzdeni, természetesen, hogy csak nagy szavakkal, kiknek a hazáról s nemzetiségéről tiszta fogalmuk nincsen.”¹¹² Azt, hogy ezzel kapcsolatos elveit hogyan, milyen régóta, s milyen határozott érvényességgel tisztázta a maga számára, mutatja a szövegegyezés e tanulmányának következő mondata és 1842-ben írt egyik levelének részlete között: „Az egész világgért csak egy isten vérezhetett el, míg az embernek legdicsőbb osztályrésze nem terjedhet tovább, mint a meddig hazájának s az emberiségnek hazájához kötött érdekei terjednek”;¹¹³ – „für die ganze Menschheit ist die Brust des Einzelnen zu eng, nur ein Gott konnte für sie sterben, für den schwachen Menschen ist es gross genug, für sein Vaterland leben und wirken zu dürfen.”¹¹⁴ Ilyen értelemben találja dagályosnak az *Egy gondolat bánt engemet* alapeszméjét, míg annak egyik fontos előzményét, a *Ha az isten*... c. verset a legkötönyebb költemények közé sorolja, „az ifjonti felfogás, a valóságos és nem csinált érzélem szerencsés kijelentése s a forma tisztasága” alapján.¹¹⁵

Úgy tetszik tehát, hogy a Petőfi-bírálat egyszersmind Pulszky retrospektív önszemléletének is kifejezője; a saját tapasztalatok az intellektus és ízlés kiérlelődésének korábbi fázisait felidézve határozzák meg a következtetések személyes hitelét. Az idősebb és a fiatalok illúzióin már túljutott pályatárs némi fölnyílt is eredményezi ez, amely olykor öniróniába is fordul. S mint általában Petőfi fogadtatásának első dokumentumai, Pulszky cikke is a költő személyiségének közvetlen megnyilatkozásai-ként tartja számon verseit,¹¹⁶ s így különös figyelemmel fordul az egyéniség újszerűségei felé. A recenzius ezúttal sem mulasztja el azt, hogy Petőfi „hibáira” kitérjen, de a „beteges hiúságot és türelmetlenséget” nemcsak neki magának tulajdonítja, hanem kollektív nemzeti hibaként értelmezi és saját magára is vonatkoztatja: „Mennyire szoktunk mi felzudulni, ha bármily külföldi lap zuglevezője hazánkat lehordja, s ha akad azután, ki ezen támadások ellen kikél, az mindjárt nagy ember előttünk s népszerűsége állandó, mert nemzeti hiúságunkon alapul.”¹¹⁷

Értéktételei szigorúak, de fenntartásai – saját summázata szerint – Petőfi verseinek csak egy-nyolcadára vonatkoznak, épp Kazinczy Himfy-kritikájának ellenpéldájaként. Ezek közül az első a „német módra” indult „philosophálás” bírálatában mutatkozik meg: a költő „phantasiája a mély kérdésekre oly felületes sületlenséggel felel, hogy alig tudjuk tréfa-e ez, vagy komoly beszéd, s a gúnynak van-e több része ezekben, vagy a dagálnak.”¹¹⁸

Az előzmények során láttuk már, hogy Pulszky milyen fontos szerepet tulajdonított a gondolat, az „alapidea” és a műalkotás kapcsolatának, s a mű szerves egységének, kerekdedségének, bevégezett-ségének. Ha ennek a normának az alapján kíséreljük meg a megjelölt konkrét versenyanyaghoz (leginkább a Szalkszentmártonban, 1846. március 10. előtt írt költeményekhez) viszonyítani a recenzió megállapításait, nem lesz nehéz rekonstruálnunk azokat az eltéréseket, amelyek Petőfi és Pulszky irodalmi ízlését e tekintetben megkülönböztetik. A kritikus láthatólag nem tud mit kezdeni azokkal a rövid versekkel, amelyek egyetlen ötlet pillanatfelvételeként, kötetlenebb formában, s olykor „talányszerűen befejezetlen” módon¹¹⁹ hagyják kielégítetlenül a gondolati mélység és a szerkezeti zártság igényeihez szokott olvasót. Ilyen pl. a *Ha jőne oly nagy fergeteg*..., amelyet érdemes idézni ahhoz, hogy szemléltessük a bírálat állásfoglalását:

¹¹² KD 188.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ *Briefwechsel zwischen Leo Grafen von Thun und Franz von Pulszky*. Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn 1843. I. 85.

¹¹⁵ KD 200.

¹¹⁶ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*. in: *Tanulmányok*. Bp. 1956. 320.

¹¹⁷ KD 189–190.

¹¹⁸ Uo. 188.

¹¹⁹ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*. Bp. 1922. 186.

Ha jőne oly nagy fergeteg
Mely meghasítná az eget,
És e hasítékon át
A földgolyót behajítaná!

Erről s az ehhez hasonló versszövegekről Pulszky így vélekedik: „Ezekben oly trivialis vagy oly izetlen gondolatot találunk, hogy alig tudjuk hová sorozzuk e verseket; az ilyenekkel kár a roszakarók kezébe fegyvert adni.”¹²⁰

Korántsem feladata a kritikátörténésznek, hogy saját esztétikai ízlését a tárgyalt korszak értékítéleteivel szembesítse s műelemzések bizonyító anyagával támassza alá. Elégséges itt annak megállapítása, hogy maga az idézett anyag jól illusztrálja a két felfogás közötti eltéréseket: az indulat túlzása és mérséklet, kozmikus vízió és gondolatlanság, szabálytalan forma és műgond ellentétei teszik érthetővé a bíráló észrevétel poétikai alapjait.

Másik, a képalakítás valóságosságát és logikai egységét számonkérő, nem kevésbé fontos igényét szintén említettük már. Pulszky képzavart fedez föl – s ezt nevezi az előadás dagályának – ott, ahol a költői asszociáció túllépi a valóságosság racionálisan követhető határát. Tiltakozik az olyan „keresett, természetelleni” hasonlatok ellen, mint

Oh lyány! szemed (. . .)
Ugy tündököl,
Mint zordon éjben
Villám tüznél
A hóhérpallos!

– „mert zordon éjben villám tüznél a hóhér alszik, s nem nyakaz, s pallosa a tokban nyugszik”.¹²¹ (Tudjuk, hogy hasonló racionális megfeleléseket kér majd számon Erdélyi János is Arany néhány költői képén.¹²²) Pulszky képtelenségnek tartja azt is, hogy „a költő kivágja szívét, s beülteti a földbe” (*Kivágom én. . .*), mert „húsból fát növesztetni, ezt még Horác sem engedné meg a költőnek”. Victor Hugo, s általában a romantikus szélsőségek kritikája tér itt vissza, s bár a recenzius elismeri azt, hogy „a dagály egyébiránt Petőfinél (. . .) ritka”,¹²³ mégis fontosnak találja hangsúlyozni a képzelet korlátok közé szorításának szükségességét.

Szóhasználatában a dagály „az, mi nem nagy, s mégis annak akar látszani, s azért felfújja magát; belül üres, nem izom, hanem daganat”.¹²⁴ Értéktétele szerint a már említett *Egy gondolat bánt engemet* mellett a gondolat dagályának terméke a *Képzetem* és a *Sors, nyiss nekem tért* c. vers is. Úgy tetszik, hogy Pulszky igényeit nem elégíti ki Petőfi versszerkezeteinek az a típusa, amely a fokozás állandóan megújuló lendületével, mintegy öngerjesztésszerűen emelkedik a kezdőponttól a záróakkord felé. Értékrendjében tehát nemcsak az alapeszme megítélésének a szempontja dominál: a magától az írás folyamatától is inspirált, szabadabb asszociációk sorozatára épülő kompozíció alatta marad annak a másik rendező elvnek, amely a műalkotást szervesen fejleszti ki, s nem mond le az organikus egység követelményéről. Az első a „rhetori szellemű nemzetek” azon „hibájával”¹²⁵ hozható összefüggésbe, amelyről Pulszky már 1841-ben is írt;¹²⁶ „a bensőség hiányát nagy szavakkal s csillogó

¹²⁰ KD 195.

¹²¹ Uo. 196.

¹²² Arany János. in: *Pályák és pálmák*. Bp. 1886. 389.

¹²³ KD 197.

¹²⁴ Uo. 196.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ „Azon különböző jelleme, melyek a nemzetek szellemi életében mutatkoznak, minden egymástól eltérő árnyéklaik mellett is, könnyen két rovat alá sorozhatók, a mint t. i. inkább külső felületet, vagy mély bensőséget illetnek, fényt vagy érzést, rhetori declamatiót vagy poesist. Mert a nemzetek képzelő tehetsége is különböző s míg például a germán népmondában majd mindig a kecses

külsőségekkel szeretik takargatni, ilyenek voltak a rómaiak, ilyenek most is a román népek (. . .), ilyenek a törökök és persák, s kiválólag a magyarok, kik a nagyszerűt a gyengeségig szeretik, s ugyanazért mindig nagyszerűt szeretnének mondani s írni".¹²⁷ A másodikat pedig az *Alku* c. vers illusztrálja, amelyet a bíráló Petőfi népdalai közül a legjobbnak tart:¹²⁸ ez két egymásnak felelő strófa szerkezeti egyensúlyával és tömörségével, s a gondolat csattanós lezárásával tesz eleget a kerekdedség és a bevégezethezesség normájának. Az „epigrammféle” és „satyricus irányú” költemények esetében a vers gondolatisága és „metsző” éle, mint kiindulás és végpont egyaránt lényeges szempontja az értékelésnek, s a megismerés alapkérdései mellett nem közömbös a felmutatott „spártai” magatartáseszmény (*A halvány katoná*), ill. a kipellengérezett szemlélet (*A magyar nemes*) erkölcsi megítélése sem.¹²⁹

A kritikus a mértéktartás szabályát, s a gondolatmenet logikai következetességét is számonkéri. Klasszicista fogantatású elvei tehát szükségképpen ellentétbe kerülnek Petőfi azokkal szembe forduló újításaival, annál is inkább, mivel Pulszky a költői tárgyak hierarchikus rendjében gondolkodva rangsorolja a verseket („a bor költői tárgy ugyan, de nem a részség”¹³⁰), s a vulgáris („aljas”) kifejezéseket is kizárja a költészetből, „ízlés nélküli durvaságot” látva bennük.¹³¹

Az irodalmi népiesség híve tehát fenntartja a költészet „méltóságának”¹³² antik poétikából merített felfogását, s ezáltal teret enged a morális következtetéseknek is. Bíráló megjegyzései azonban, mint ahogy azt ő maga bocsátotta előre, Petőfi verseinek csak viszonylag kis hányadát érintik, s hozzátehetjük, korántsem mindig antológia-darabokat. Hangsúlyoznunk kell, hogy kritikája nem foghatta át Petőfi egész költészetét, első pillantásra azonban mégis meglephet azoknak a költeményeknek a túlnyomó aránya, amelyek egyértelműen elnyerték tetszését. Ha igaz az, hogy irodalomszemléletének elsősorban klasszicista jellegű normáit állította szembe az eddig tárgyalt művekkel, igaznak bizonyul az a következtetés is, hogy Petőfi életművének jelentős része eleget tesz Pulszky ugyane következményeinek. Kettejük ízlése között jóval kisebb a különbség, mint a megegyezés, s ezt magának a kritikusnak a megállapítása hitelesíti: „felette ritka nála a költemény, melyben a gondolat egysége s az előadás kerekdedége el volna tévesztve”.¹³³

A bírálat szerint a költő sikerének egyik fő oka páratlan termékenységeben keresendő, mely „a critica ellen is hatalmas védelmül szolgál, mert valahányszor az némely dalok ellen kikelni kénytelen, a költő mindannyiszor avval bosszulja meg magát, hogy egy hibás dalt mindig kilenc jobbal hoz helyre”.¹³⁴ Petőfi tehetségéről s műveinek esztétikai értékéről kevesen írtak addig ennyire nagy elismeréssel, ami különösen ritka a *Magyar Szépirodalmi Szemle* lapjain. A költő másik nagy erőnye pedig a változatosság, tárgy és hangnem szempontjából egyaránt. Pulszky a „meleg és élénk természet-érzelmet”, a „gyöngéd családi szeretetet” és a „csipős gúnyt” találja legjellemzőbbnek,¹³⁵ s látjuk, hogy fölfedezi Petőfi költészetében saját igényeinek és hajlamainak megnyilatkozását is.

A kötet negyedét kitevő népdalok megítélésében Erdélyi gyűjteményéhez, ill. annak jobb darabjaihoz viszonyít: „eredetiségüket (. . .) s költői becsüket el nem lehet vitázni”.¹³⁶ Fontos megjegyzéseket tesz rím és metrum szempontjából is. Pongyolaságról szól ugyan, amikor az asszonánc megnövekedett szerepére figyel, egyszersmind azonban rámutat a „hangzatos magyar nyelv” új lehetőségeire,

történet kedves leple alatt mély filozófiai eszmék rejlenek (. . .), melyek még soká a hallgató kebelében utánhangzanak, addig a román nemzetek meséi és mondái tündéri színragyogásban az élet külsőségeivel foglalkodnak, s csak a jelen pillanat gyönyörét eszközlik.” (*Élet és művészet*. Ath. 1841. II. 531.)

¹²⁷ KD 196.

¹²⁸ Uo. 191.

¹²⁹ Uo. 199.

¹³⁰ Uo. 194.

¹³¹ Uo. 195.

¹³² Uo. 198.

¹³³ Uo. 199.

¹³⁴ Uo. 189.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Uo. 191.

mert „épen nem ellenkezik az assonancok törvényeivel”. Toldy és Erdélyi idevonatkozó megjegyzései mellett¹³⁷ Pulszky észrevétele már Arany János *Valami az asszonánról* c. tanulmányának közvetlen előzményei közé tartozik. Verstanai szempontból pedig annyi hangzik el Petőfi népdalairól, hogy „mértéket senki se keressen bennök”, s hogy nemcsak tárgyra, hanem „alakra nézve” is hasonlóak a gyűjtés anyagához.¹³⁸

A *Szerelem átka* és a *János vitéz* a népdalokkal együtt kerül tárgyalásra. Az első gyengéjét Pulszky a cselekmény kidolgozatlanóságában látja, a másodikat viszont teljes elismeréssel fogadja: műfaji és hangnembeli összetettségét jellemezve az élethű idillben, a tárgy és a nyelv összhangjában s a következetes jellemrajzban mutatja föl legfőbb értékeit. A „táj- és csendképek (Stilleben) . . . a hollandi iskola szabatoságával, választékosságával és hűségével” nyerik el tetszését, s ez az analógia rávilágít *Az erdei lak* bírálatának ízlésbeli alapjaira is. Ebben „több a csinálmány, mint a költemény” – írja.¹³⁹ Ha ezt a szemrehányást a Petőfi-szakirodalomnak azzal a megállapításával magyarázzuk, mely szerint ebben a versben „a szemlélet korántsem plasztikai; nem egy láttatni kívánó kéz rendezi el, hanem egy éreztetni akaró”,¹⁴⁰ nyilvánvalóvá lesz Pulszky indokolásának ízlésbeli háttere: az ő számára a látványelemnek, a vizuális konkrétumoknak a lírai ábrázolásban is meghatározó, s ez esetben elsődleges szerepe van.

A műértelmezések gyakorlata is igazolja tehát annak az esztétikai ízlésnek a következetes érvényesítését, amely a kritikus művészettörténeti tanulmányai során formálódott ki, s összhangban állott világirodalmi műveltségéből leszárt alapelveivel is. Petőfi-bírálatának egyik fő tanulsága eszerint abban áll, hogy olyan normák alapján ítélte meg a költő verseit, amelyeknek többségét már jóval azok megjelenése előtt megfogalmazta. Kiérelt és megállapodott szemlélet szembesítése volt ez egy kibontakozó életmű újdonságaival, s Pulszky joggal nevezi emlékirataiban „szigorú, de barátságos” kritikának.¹⁴¹ Abban kétségteljesen túloz, hogy ez lett volna az első „beható bírálat” Petőfi költészetéről,¹⁴² mint ahogyan túlságosan kategorikus a szakirodalomnak az a megjegyzése, amely szerint ez a recenzió „nem olyan volt, hogy a költő keserűségét a szécsényi nábob [= Pulszky] ellen enyhíthette volna”.¹⁴³ Ez utóbbinak ellentmondani látszik a kritikus konklúziója is: Petőfi „költői ereje még mindig növekedésben van”.¹⁴⁴

Eötvös József hozzászólásáról¹⁴⁵ azért kell itt röviden szólnunk, mert a *Pesti Hírlap*ban kétségbevetta Pulszky kritikájának néhány állítását, s a *Magyar Szépirodalmi Szemle* Lisznai-bírálatában¹⁴⁶ – mint azt Fenyő István kutatásaiból tudjuk¹⁴⁷ – maga Pulszky válaszolt neki. Ez a vita mintegy utóhangja lett a fentebb tárgyalt tanulmánynak, és több félreértésre adott alapot.

A vitacikk első fontos tétele magának a kritikának a létjogosultságát kérdőjelezi meg: „a lyrai költészet érdemeit a kritika bonckésével méltányolni, felfogásom szerint, nem lehet” – írja Eötvös, „s főképp én nem érzek e műtételre semmi hivatást magamban (. . .); ki várhat tőlem szabályos aesthetikai bírálatot”.¹⁴⁸ A második Petőfi példátlan népszerűségének okait vizsgálja, s az esztétikai értékkel együtt magyarságában, nemzeti eredetiségében jelöli meg annak fő indokát: „a szó legszorosabb értelmében *magyar költő* – s ez az, mi valamint a nagy hatásnak, melyet művei gyakoroltak,

¹³⁷ Vö. *AJÖM* X. 600.

¹³⁸ *KD* 190–191.

¹³⁹ Uo. 192–193.

¹⁴⁰ HORVÁTH János, *i. m.* 236.

¹⁴¹ *Életem és korom* I. 264. Vö. *KD* 188.: „baráti figyelmeztetésnek s nem valami ellenséges zsémbelődésnek vegye Petőfi bírálatunkat”.

¹⁴² Uo. Vö. ÖLTVÁNYI Ambrus, *i. m.* 13.

¹⁴³ FENYŐ István, *i. m.* 301.

¹⁴⁴ *KD* 200.

¹⁴⁵ *Petőfi Sándor Összes Költeményei*. Pesti Hírlap 1847. máj. 14.; ENDRÖDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. 293–298.

¹⁴⁶ *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. I. 389–394.

¹⁴⁷ *I. m.* 303.

¹⁴⁸ ENDRÖDI Sándor, *i. m.* 293–294.

magyarázatul szolgál: úgy egyszersmind irodalmi érdemeinek legfőbbikét képezi.¹⁴⁹ Harmad-szorra a kritikai fogadtatást bírálja, mely „eddig minden művet egészen idegen szempontból s szabá-lyok szerint ítélte meg”,¹⁵⁰ végül pedig azt a következtetést szűri le, hogy „kritikánk is kissé önállóbb felfogásra emelkedjék”¹⁵¹ a német befolyás alól végre önállósuló eredeti magyar irodalom meg-ítélésére.

Eötvös tehát nem kritikus minőségben szólal meg, hanem – mint maga írja – Petőfi „íróársai”-nak egyikeként.¹⁵² S nem is esztétikai nézeteit állítja szembe a *Szemle* felfogásával, hanem Victor Hugo hasznosság-elvű, közönségcentrikus és a zseni szabadságát hirdető liberalizmusától inspirált irodalmi ízlését szembesíti Pulszky fenntartásaival. Általában a kritikával, majd, fokozatonként, a „szabályos” bírálattal és a művek idegen szabályok szerinti megítélésével száll szembe, s a lírai köl-tészet és a kritika összeférhetetlenségéről tett bevezető megjegyzése éppúgy alapot adhatott a vita folytatására, mint a nemzetiség és az esztétikai érték viszonyának értelmezése, s az irodalomkritika magyarságának kétségbevonása. (Ez utóbbi minden bizonnyal éppoly érzékenyen érintette vitapart-nerét, mint ahogy őt magát érte a stílusának germanizmusait kimutató elemzés a *Szemle* hasábjain.¹⁵³)

Eötvös mint Petőfi lelkes olvasója védi a költőt Pulszky kritikájának fenntartásaival szemben. Lát-tuk, hogy a bíráló német hatásról szólt a *Felhők* darabjait s a világszabadság eszméjét vizsgálva; Eötvös viszont elhárítja a „német philosophus” és a „cosmopolita” kategorikusan értelmezett vádjait: „az egész vastag kötetben nincs egy dal, mely ne lenne kezdettől végig magyar”.¹⁵⁴ Pulszky a képzelet-nek igyekezett korlátot állítani, s a vers kompozíciós elveit meghatározni, a vulgárisat kirekeszteni, s az esztétikai értéket tudatosítani; Eötvös pedig így reagál: „bámulhatjuk-e, ha, midőn dala a legfelleng-zőbben emelkedik, az egyszerűbb olvasó is könnyen követi röptét? ha a legpajkosabb tréfa, mely előtt a finom műbíráló elborzadva aljasságról szól, senkit sem sért, s a kisebb művészi becsű munkák is leg-alább kedvesen hatnak majdnem mindenkire”?¹⁵⁵ Ő sem tartja „remeknek” a kötet valamennyi ver-sét,¹⁵⁶ tehát e tekintetben egyet is ért vitapartnerével, érvei azonban nem poétikai jellegűek, s nem a konkrét szövegekben találják meg indokolásukat. Eötvös az addigi életmű egészéből és összhatásából indul ki s vetíti rá összbenyomását az egyes költeményekre, amelyek közül egyet sem nevez meg; Pulszky viszont a műalkotások konkrét jellemzéséből következtet s von le általános tanulságokat. Az író inkább műélvező, a kritikus pedig műértelmező; az első szabadabban engedí át magát Petőfi újdonságainak, mint a második, aki élményének racionális indokolására törekszik és saját normáihoz viszonyít. Eötvös a közízlésre, a közönségsiker tényére és fő okára hivatkozik Pulszky esztétikai igényű érvelésével szemben, tehát a vita nem azonos természetű érvekkel folyik: két különböző szem-lélet és irodalmi ízlés, s két különböző attitűd konfrontációja ez.

Lisznyai *Tavaszi dalok* c. kötetének bírálatában Pulszky az esztétikai szempontok újbóli hang-súlyozásával felel barátjának. A két eltérő szempontrendszer ütköztetésének egyenes folytatását jelzi az, hogy ezúttal a kritikus értelmezi át Eötvös okfejtését, avégett, hogy a maga logikájával szembesít-tesse azt; így azonban nem az ő érveire válaszol, hanem azoknak ilyen parafrázisára: „Ezen költemény magyar, tehát jó; ezen criticus pedig nem helyesli egészen s vannak kifogásai a költemény ellen, ő tehát nem magyar, criticája tehát német, aestheticája tehát nem ér semmit.”¹⁵⁷ Ez az ad absurdum vitt logikai levezetés olyan előfeltevéseket és konklúziókat tulajdonít Eötvösnek, amelyek korántsem tőle, hanem megállapításainak félreértéséből fakadnak, annál is inkább, mivel ő cikkét éppen nem esz-tétikai igényű jellemzésnek szánta.

¹⁴⁹ Uo. 295.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Uo. 296–297.

¹⁵² Uo. 298.

¹⁵³ Vö. T. ERDELYI Ilona, *A Magyar Szépirodalmi Szemle (1847)*. In: *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848. Bp. 1979. 646.

¹⁵⁴ ENDRÓDI Sándor, i. m. 295.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Uo. 294.

¹⁵⁷ *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847. I. 390.

A különböző kiindulású megközelítéseknek ez a párbeszéde azonban, bár a polémia folyamán egyre távolodik az elvi megértés lehetőségétől, mégis egybecseng a lényegre illetően: Petőfi nagyságának elismerésében. Ezt igazolja az is, hogy Pulszky Lisznai verseit tárgyalva folyvást öhozzá viszonyít: „Vörösmarty és Petőfi gyönyörű dalolása”, „szózat” és „elragadó” költészete jelenti számára a kor magyar lírájának legfőbb értékeit,¹⁵⁸ s a *Tavaszi dalok* egyik legjobb darabja (a XXVIII. számú) „oly szép idyll, hogy közel jár Petőfi híres csendképeihez”.¹⁵⁹ Ebben a kritikában is a bensőség és az eredetiség, a „költői belbecs” és a „formatisztaság” szempontjai szerint ítél, s alaptételként mondja ki azt, hogy „a lyrai költemény (. . .) megkivánja a szabatos, bevégzett külalakot, az érzemény szava nem lehet a mindennapi beszéd szava”.¹⁶⁰ A didaxist és a dagályt, a gondolat és a kép keresettségét és logikai képtelenségét igen gyakran Lisznai szemére veti, egyik legfőbb esztétikai követelménye pedig, mint azt előző bírálatában is láthattuk, a motiváltság. Ezt hiányolja leginkább a versek képalkotásában, ironikusan kommentálva a szeszélyes képzetársításokat: „a felhők (. . .) erdőknek nevezetnek, s a villámok madaraknak, miért nem ketcznek, és kótlós tyúknak, ez semmivel sem képtelenebb, sem nem kevésbé motivált”.¹⁶¹ Végül – s számunkra ez itt a legfontosabb – elismeri ugyan Lisznai „szép, habár nem igen sokoldalú költői tehetségét”,¹⁶² de folytonosan érezteti a különbséget közte és a viták középpontjában álló, de közben normává emelkedő Petőfi között.¹⁶³

Korompay H., János

LA CONCEPTION LITTÉRAIRE DE FERENC PULSZKY DANS LES ANNÉES 1840

Personnage central de l'époque des réformes, Pulszky appartenait aux fondateurs de l'archéologie et de l'histoire de l'art hongroises. Homme de lettres et politicien, il était préoccupé de l'origine et des problèmes actuels de la civilisation, ces deux n'étant que deux aspects d'un même processus historique dans sa conception. Néanmoins, il insista sur l'importance des distinctions nécessaires entre les fonctions de l'art qui, autonome dans son essence, se définit et s'explique par sa genèse historique.

L'histoire ne se comprend pas sans l'idée de la nation dont les origines se reflètent dans les légendes folkloriques, documents de première importance d'un souvenir collectif et témoignages d'une croyance populaire. L'originalité d'une littérature nationale suppose une introspection génétique; son évolution organique exige non seulement la connaissance des traditions à suivre, mais aussi la formation d'un goût esthétique qui s'oppose aux excès des artifices et de l'imagination. Une synthèse particulière du classicisme et du romantisme se dessine dans le système des normes critiques de cet auteur: l'unité organique de l'œuvre poétique doit intégrer une authenticité psychologique et rationnelle partant d'une expérience personnelle, mais vérifiable. Ces principes se concrétisent dans l'analyse d'un roman de József Eötvös et de la poésie lyrique de Petőfi.

¹⁵⁸ Uo. 391.

¹⁵⁹ Uo. 393.

¹⁶⁰ Uo. 393–394.

¹⁶¹ Uo. 393.

¹⁶² Uo.

¹⁶³ Pulszky e cikkében „újra megtámadja Eötvöst és Petőfit egyaránt” – írja FENYŐ István. „Pulszky szerint Eötvös »ál óriásokat« támogat”, így közöttük Petőfit is. „Ehhez a rosszindulathoz, úgy hisszük, nem kell kommentár, kivált, ha megemlítjük, hogy ezek után – példamutatásul – Lisznay Kálmán versezeit, mint ő maga mondja: »szellemfecskéket a haza tavaszán« kezdi elemezni . . . Ezeket az irodalmi megnyilatkozásokat nem mentheti semmi” (i. m. 303–304.).

A szöveg ilyen értelmezéséhez s Pulszky ennyire kemény elítéléséhez, úgy véljük, azért férhet kétség, mert FENYŐ István Eötvösre vonatkoztatja azt, ami a bírálat bevezető részében a *Szemle* ellenfeleihez általában szól. Közöttük Pulszky megkülönbözteti azokat, „kik féltik ál nimbusaikat”, s azokat, „kiket a nemzetiség, szeretete annyira elkábított, hogy a magyarságot minden bűnöknek megbocsátására elégségesnek tartják” (390.). Ez utóbbiak közé sorolja Eötvöst, akire nem áll itt az „ál óriások” támogatásának vádja, mert Petőfi nem „ál óriás” Pulszky felfogásában és cikkének gondolatmenetében. Ez ellentmondana mindannak, ami a Lisznai-recenzió folytatásában elhangzik, s annak az összképnek is, amelyet Pulszky Petőfi-bírálatában rajzolt meg a költőről.

Szili József

AZ EGYETEMESSÉG ALAKZATAI AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTOSságÁBAN

Lukács György összefoglaló esztétikai művéből csak az első rész készült el. *Az esztétikum sajátos-sága* tehát nem a teljes esztétika. A munka, mint tudjuk, a társadalomontológiai kérdések tisztázása végett szakadt félbe. Mégis *Az esztétikum sajátos-sága*, noha csak alapvető része egy szervezett egésznek, a teljes esztétikai rendszer elveit és fő szerkezeti elemeit is tartalmazza. Mindenekelőtt láthatóvá teszi azokat a szerkezeti pilléreket, amelyek megtartották volna a további részeket, ha elkészülnek. Látható a tervből, a már kidolgozott rész távlatából, hogy a további fejtegetés szerves egységet alkotott volna a meglevő fejezetekkel.

Látható azonban más is. Láthatók azok az ellentmondások és bizonytalanságok, amelyek e logikus folytatás helyett az ontológiai kitérőt – lényegtelen-ebből a szempontból, hogy utóbb ez vált nagyobb szabású és jelentőségű elméleti alkotássá – kikényszerítették. A logikus menet, a szerves kiegészülés folyamata megvalósíthatatlannak vagy fölöslegesnek mutatkozott. S nem a fogyó lét feltorlódo feladatai miatt látszott megvalósíthatatlannak, hanem az elkészült részben támadó, az esztétikai rendszer egészének logikáját kikezdő hézagok és feszültségek miatt. Például az addig pusztán „ismeretelméleti-nek” tetsző kérdések „ontológiai” kérdésekként merültek fel. Pontosabban: a harmincas évektől kezdve mérhetetlenül leegyszerűsített „marxista” ismeretelméleti kérdésfeltevés módja egy kellő filozófiai mélységbe hatoló, egyetemes igényű esztétikai megfontolás számára elfogadhatatlannak bizonyult, s az így támadt nehézségeken nem lehetett úrrá lenni egy pusztán esztétikai vonatkozású elméleti rendszer keretei között. A leegyszerűsített ismeretelmélet kánonját *Az esztétikum sajátos-sága* lépten-nyomon bírálta, korrigálta, cáfolta és kiegészítette, de az ebben a kérdéskörben a filozófia „marxista” köznyelvévé vált terminusok minden új és eredeti megvilágítást labilissá tettek, a vulgáris felfogásnak megfelelő torz követelmények szintjére redukáltak. *A művészi visszatükrözés szerkezete* című tanulmányomban rámutattam, hogyan küzdötte le esetről esetre *Az esztétikum sajátos-ságának* szerzője a leegyszerűsített „marxista” ismeretelmélet kérdésfeltevéseinek mechanisztikus tendenciáit.¹ Némely ponton viszont a beidegzett ismeretelméleti „elvárások” továbbra is befolyásolták gondolkodását. Ez a kettősség szerves részévé vált *Az esztétikum sajátos-sága* esztétikai nézőpontját jellemző ellentmondásnak: egy nyitott és egy kevésbé nyitott, egy egyetemes és egy kevésbé egyetemes esztétikai koncepció közötti ellentmondásnak. *Az esztétikum sajátos-sága* a szűkösség és tágasság, a részlegesség és egyetemesség e különmemű, egymással vegyülni nem tudó koncepciói a mű lapjain egymás mellé kerülnek, összekeverődnek, s a rossz szillogizmusokra jellemző módon megengedik az egymással ellentétes következtetések levonását. *Az esztétikum sajátos-sága* értelmezhető úgy, mint egyetemes művészi érvényű, nyitott esztétikai alapvetés, amely minden történetileg, kulturálisan kialakult „hang-rendszeren” belül létrejött művészi nagyságot elismer. De *Az esztétikum sajátos-sága* értelmezhető úgy is, mint a „realista” alkotó módszer formaeszközökben kifejezett lehetőségeinek egyetemes érvényű lehetőségekként való feltüntetése, mint olyan esztétikai program, amelynek le kell számolnia az „antirealista” irányzatokkal.

Paradox helyzet, hogy e végletes ellentmondásosság ellenére *Az esztétikum sajátos-sága* mégis a marxista törekvésű esztétikai gondolkodás legkiemelkedőbb teljesítménye, s egyszerűen összemer-

¹ SZILI József, *A művészi visszatükrözés szerkezete. A művészet ismeretelméleti kérdései Christopher Caudwell és Lukács György esztétikájában.* Bp. 1981.

hetetlenek vele a „marxista” panelelemekből összetákolt katedraesztétikák. A vulgarizálást persze ez a mű sem kerülheti el. Pontosabban: a mai vulgarizáló tendenciák képviselői nem magát *Az esztétikum sajátosságát* vulgarizálják, nem annak gondolatmenetét és fejtegetéseit egyszerűsítik le, hanem azt a látszatot keltik, hogy a filozófiai problémákat leegyszerűsítő, a művészi igazság kérdését formaeszközökhez kapcsoló „marxista” esztétikai közhelyek aranyfedezetét nyújtja ez a mű. Természetes jelenség, hogy e nagy esztétikai mű kisajátítása végbemegy úgy is, hogy akadnak, akik *Az esztétikum sajátossága* ilyen adaptációját némi bírálattal, korrekcióval, saját kűtfeji-kiegészítéssel mint az egyetlen helyes, egyetemes és végleges érvényű marxista esztétikát ajánlják művészet- és tudománypolitikai használatra. Érdemes hát felhívni a figyelmet *Az esztétikum sajátosságának* azokra az elemeire, amelyekkel az efféle alkalmazás ellen tiltakozik.

Az „eszmeileg meglevő” marxista esztétika problémája

Lukács György *Az esztétikum sajátossága* Bevezetésében azzal a feltevessel vitatkozik, amely szerint a marxista esztétika kikövetkeztethető Marx esztétikai vonatkozású kijelentéseiből. Vitája távolról sem egyszerű, hiszen ezt a feltevést korábban ő maga is vallotta és saját korábbi álláspontjával itt sem akar nyíltan szembekerülni. „Midőn körülbelül harminc évvel ezelőtt megírtam első hozzájárulásomat a marxizmus esztétikájához, a Marx és Engels, valamint Lassalle közt lezajlott Sickingen-vitáról szóló cikkemet, azért a tételért szálltam síkra, hogy a marxizmusnak önálló esztétikája van”² – írja, s úgy látja, azóta ez a feltevés vitathatatlanná vált: „Ez a vita természetesen már régóta lezárult. Amióta M. Lifsic megírta szellemes tanulmányát Marx esztétikai nézeteinek fejlődéséről, amióta közreadta Marx, Engels és Lenin esztétikai tárgyú megnyilatkozásainak gondosan összegyűjtött és rendszerezett kiadását, kétség sem férhet ahhoz, hogy e gondolatmenetek összefüggnek és egységet alkotnak.”³ Most azonban, amikor a marxizmus önálló esztétikáját próbálja megalkotni, ez a feltevés mégis átértelmezésre szorul. „Ha ugyanis a marxizmus klasszikusainak összegyűjtött és rendszerbe foglalt nyilatkozatai kifejezetten tartalmazzanak egy esztétikát vagy legalábbis annak hiánytalan vázát, akkor csak valami jó összekötő szövegre volna szükség, és a marxista esztétika készen állna előttünk. Erről azonban szó sem lehet; sok tapasztalat bizonyítja, hogy az egész esztétika felépítése szempontjából nem hozhat tudományosan döntő eredményt az sem, ha ezt az anyagot közvetlenül, monografikusan minden részletkérdésre alkalmazzák. Tehát az a paradox helyzet alakult ki, hogy egyidejűleg van is és nincs is marxista esztétika, hogy önálló kutatással kell meghódítani, megalkotni, s az eredmény ugyanakkor mégis csupán valami eszmeileg meglevőt fejt ki és rögzít le fogalmilag.”⁴ Az idézetekből-összerakható és a nyilatkozatokból kihüvelyezhető marxista esztétikára vonatkozó feltevés tehát mégis csak megdőlt („erről azonban szó sem lehet”, illetve „nem hozhat tudományosan döntő eredményt az sem” stb., stb.). Nem állíthatom, hogy a szóban forgó feltevésnek ezt az átértelmezését vagy elvetését a Bevezetés szövegében részletes és alapos okfejtés igazolná. Bizonyos, hogy az érvek hosszú sorára lehetett volna hivatkozni. Az érvek közé tartozhatott volna a hivatkozás a klasszicitás jellegzetesen XIX. századi értelmezésében fogant marxi művészeteszmény, műalkotáselmény és realizmuskoncepció zárt történeti horizontjára, stílustipológiai szűkösségére. További érveket lehetett volna felhozni a legkülönbözőbb összefüggésekben tett nyilatkozatok pozitíven elfogult – a kontextus mérlegelése nélkül, csak a marxi, engelsi, lenini feltételezett esztétikai rendszer rekonstruálásának feladatára összpontosított – feldolgozása ellen. (Csehi Gyula a Harkness-féle „regénnyel” kapcsolatban mutatott rá, mennyire nem törődött az ilyen típusú „feldolgozás” a nyilatkozatok kontextusával.⁵ Mellesleg a marxizmus klasszikusainak a nyilatkozataiból összeállítható esztétikai rendszer művészeti korpusza, kiinduló alapja éppoly sajátosan korlátozott, mint az alkalmak, amelyek a nyilatkozatok aktuális célját megszabták. Mindenesetre abban az időpontban, amikor Lukács György *Az esztétikum sajátosságát* írta, már világosan láthatta,

² LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága*, Bp. 1965. I. 12.

³ I. m. I. 13.

⁴ Uo.

⁵ CSEHI Gyula, *A kritika jelentése és utóélete*, Bp. 1979.

hogy ezek a rekonstrukciók nem képesek ellenállni a személyi kultusz vulgarizáló tendenciáinak, s hogy nehezen tartható fenn a maga tisztaságában az egész elgondolás veleje, a csak a klasszikus szövegek explikációjára épülő elméleti munka eszméje akkor, amikor már egy egész történeti korszakon át bebizonyosodott a betűragás és citatológia manipulálhatósága és manipulatív szerepe. Feltehetjük, hogy azt a marxista esztétikát, amely a Bevezetés szerint van is, mint „valami eszmeileg meglevő”, Lukács György ebben az időpontban már nem egyszerűen az „összegyűjtött és rendszerbe foglalt nyilatkozatokból” rekonstruálható esztétikával, hanem egy potenciálisan létező, csupán a marxizmus *alaptételeivel* összhangban álló esztétikai rendszerrel tekintette azonosnak.

Ezen túlmenően a Bevezetés a pusztá Marx-interpretációra épülő eljárás ellentétékekppen azt hangsúlyozza, hogy „csak a valóság elfogulatlan vizsgálata és a Marx által felfedezett módszer segítségével történő feldolgozása vezethet oda, hogy a valósághoz és ugyanakkor a marxizmushoz is hívek legyünk”.⁶ Érdekes az elfogulatlan vizsgálat és a feldolgozás marxista módszere közötti finom megkülönböztetés. Ha a fogalmazás pontosan fejezi ki a szerző szándékát, fontos meggondolásokra ad alkalmat. Ismeretese az objektív igazság feltárásának osztályérdekű pártosságára vonatkozó marxista álláspontok, illetve a nyílt vagy rejtett ellentétek e kérdés megítélésében. Az a tendencia, amely a pártosságon egy kommunista párt vezetőségének vagy vezetőjének a kinyilatkoztatásaiba vetett hitet helyezte a valóság elfogulatlan vizsgálatára, s a tudományos megismerés helyességét az ilyen értelmű pártosság függvényeként kezelte, az *esztétikum sajátosságának* megírása idejére már lelepleződött. Még ha lelepleződése nem is jelenthette azt, hogy ez a tendencia egyszer s mindenkorra automatikusan megszűntnek tekinthető, Lukács finom megkülönböztetése, úgy vélem, mégsem kifejezetten ez ellen a voluntarizmust igazoló tétel ellen irányul. Lukács György a valóság és a marxizmus iránti hűség e pillanatnyi, talán csak metodológiai érdekű szétválasztásával persze utalhatna arra is, hogy a marxizmus tételrendszere csak a valóság elfogulatlan vizsgálata által állandóan ellenőrizve, továbbfejlesztve segítheti a valóság tényeinek valósághű felismerését és feldolgozását. Jelentheti az „empirikus vizsgálat” elfogulatlan objektivitása és az „elméleti feldolgozás” sajátosan marxista pártossága közötti különbséget is. Azt mindenesetre kifejezi, hogy a valóság elfogulatlan vizsgálata nemcsak – mint a pártosságot abszolutizáló tendencia hívei vélték – a marxista módszer segítségével vihető keresztül. Sőt a megkülönböztetésben félreérthetetlenül benne rejlik az utalás arra, hogy a marxista feldolgozásban lehetséges, sőt *per definitionem* elengedhetetlen valamilyen – a megismerés helyességét elősegítő, a leghaladóbb osztályhoz hozzárendelt tudatnak megfelelő – elfogultság. Vagyis az az osztálytudat, amely a társadalmi tényekkel kapcsolatban az elfogulatlanság, a helyes objektivitás záloga, a pártosság. S ennyiben úgy látszik, hogy az „eszmeileg meglevő” marxista esztétika aktuálisan realizálható anyagát Lukács György programszerűen mindenekelőtt a valóság elfogulatlan vizsgálatával próbálja előállítani. A helyes elfogulatlanság vagy objektivitás záloga s egyszersmind terméke is a feltárás pártossága, amely ugyanakkor valamiképp nem azonos egyszerűen csak a marxizmus tételrendszerének alkalmazásával. Sőt, úgy látszik, az objektivitás és pártosság effajta egysége nélkül a marxizmus tételrendszere nem töltheti be történeti hivatását a valóság megismerésében.

Az „eszmeileg meglevő” ilyen értelmű rekonstruálása Lukács György számára mindenekelőtt egy új, csak a XX. század második felében megalkotható marxista esztétika létrehozásának a feladatát jelenthette. De ha ezt jelenti az „eszmeileg meglevő” a történelemnek ebben a szakaszában, akkor ennek megfelelően kell értelmezni az eredeti problémát is, a Marx által meg nem írt, de a gondolatrendszerében implikált, „eszmeileg meglevő” esztétikára vonatkozót. Vagyis eszerint Marx is csak egy meghatározott történelmi korszaknak megfelelő esztétikát alkothatott volna, egy olyan esztétikát, amely ha elkészül, akkor sem zárja ki, akkor sem teszi fölöslegessé később, többek között a XX. század második felében, a további újabb marxista esztétikák megalkotását. Marxra egyébként is jellemző volt, hogy a történeti mozgást nem a mozgás legáltalánosabb absztrakcióiban rögzítette, hanem az ilyen absztrakciókat is a történeti mozgás keretei között tárgyalta. Ha esztétikát írt volna, az minden valószínűség szerint a történeti mozgást logikai rendszerben rögzítő esztétikák bírálatán alapuló és az esztétikai gondolkodás társadalmi, történeti, logikai feltételeit feltáró metaesztétika lett volna, vagy egy nagy történeti szakasz konkrét mozgástörvényeiből kibontakozó esztétikaelmélet. Persze az is elképzelhető, hogy csak egy olyan realizmusesztétika lett volna, mint amilyenre Lifsic

⁶ LUKÁCS György, i. m. I. 14.

és Lukács művei a harmincas évektől kezdve mint „eszmeileg meglevő” és aktuálisan értelmezett és alkalmazható marxi esztétikára hivatkoztak. Marx és Engels rokonszenve az akkor előretörő realista irányzat iránt, a művészi új kritériumainak történeti igazolása és a megelőző fejlődés ilyen értelmű átértékelése kritikai ítéleteikben és nyilatkozataikban olyan történeti kötöttségeket is tartalmaz, amelyek tartós érvényessége nem mérhető a marxizmus alapelveinek és fő vizsgálati módszereinek maradandóságához.

Valószínű, hogy Marx tudomány- és filozófiakoncepciójához nem illett egy önálló, spekulatív módon kifejlesztett rendszeres esztétika. Még egy hegeli módon történeti – a történetiséget spekulatív analógiákkal, dialektikus logikai képletekkel imitáló – esztétika sem. Triviálisnak tetszik az a kérdés, mi lenne az esztétika mai marxista problematikája, ha ránk maradt volna Marx tollából egy rendszeres esztétika. Vajon egy ilyen megvalósult kísérlet jobban megkötné azoknak a marxistáknak a kezét, akik ma próbálnak az esztétika végső kérdéseivel megbirkózni, mint egy pusztán „eszmeileg meglevő” marxi esztétika? Miben különböznék az alkotó marxizmus lehetőségeit illetően egy ilyen mű státusza az eszmeileg létezőtől? Egyáltalán: világossá tenné egy ilyen valóságosan fennmaradó marxi esztétika, hogy melyek azok a végső válaszai, átfogó tételei, amelyek maradandóak volnának anélkül, hogy lezárnák valamely irányban a gondolkodás fejlődését? Milyenek azok a tételek, amelyek e téren nem lezárják, hanem kitárják az alkotás lehetőségeit?

S ezeken a pontokon érdemes újragondolni Lukács György problémáját, az eszmeileg meglevő formális rögzítése és az önálló kutatással meghódított, megalkotott eszmeileg meglevő paradoxonát. És azt a paradoxont, amely akkor áll elő, ha ez az ellentmondás megoldódik, ha e hódítással, alkotással sikerül formálisan rögzíteni az eszmeileg meglevőt. Ez ugyanis kizár minden további hódítást, alkotást és formális rögzítést e téren, illetve perifériális kérdések továbbgondolására ösztönzi a konvergenciát.

Az egyéb, tágabb lehetőségek a materialista felfogás és a tudományos fejlődés konvergenciájából fakadnak. Például abból a feltevésből, hogy minden újabb tudományos felfedezés új oldalról világítja meg, új mélységbe hatolva igazolja a materialista felfogás igazságát. Nem feltétlenül egy korábban feltárt, a materialista felfogással összhangban értelmezett igazságot. Így az „eszmeileg meglevő” rögzítése nem egyszeri aktus: a marxista esztétikák tudománytörténeti sorát az e területen lehetséges tudományos felfedezések mind újabb filozófiai szempontú feldolgozásának kell tekintenünk. Ez még akkor is végtelen változatossággal járna, ha a filozófiai szempont semmi módon nem változnék. Változatossága azonban meglepően nagy. A marxista esztétika eddigi történetére is a filozófiai szempont változásain alapuló változatosság jellemző. Többek közt így értelmezhető az a különbség is, amelyet a Bevezetésben Lukács György úgy említ, mint a Plehanov és Mehring-féle esztétikai megközelítés főleg történelmi materialista jellege és a saját korábbi, dialektikus materialista érdeklődésében gyökerező álláspontja közti különbséget. Így értelmezhetők *Az esztétikum sajátossága* és a frankfurti iskola esztétikai kísérletei közötti különbségek, s az a távolság is, amely a hegeli megközelítést „megszüntette megőrző, felemelő” marxista törekvésű esztétikák és a hegeliánus „esszencializmust” elvető törekvések között áll fenn. Ezeket a különbségeket és távolságokat persze számos egyéb tényező is motiválja, az esztétikában mindenekelőtt magának az alapul szolgáló művészeti anyagnak az értékszempontú szelekciója is. Ha sikerülne a változás forrásait csak a filozófiai nézőpontok kisebb-nagyobb eltéréseire redukálnunk, azt látnánk, hogy ezek az eltérések a filozófiai gondolkodás igen különböző szintjein és tartományokban található csomópontok alakzataiból adódnak. A marxizmus mint valóságos történelmi eszméáramlat (s nem mint az „eszmeileg meglevő” tétélező ideatív fogalom inkarnálódása) ezeknek az alakzatoknak mind újabb kaleidoszkópképeit hozhatja létre a marxista filozófia „formailag rögzített” korpuszának elemeivel is, vagyis anélkül, hogy hagyománytisztelét, ortodoxiáját sérelem érné. E variációk kiemelkedésének, sorrendi és kronológiai helyének tanulmányozása a tudománytörténeti és társadalomtörténeti fejlődés érdekes összefüggéseire vethet fényt.

Az új tárgyi anyag vagy az új összefüggések felfedezése kiiktathatatlan e folyamat összetevőiből, de az általános helyzetet bizonyos fokok az is jellemzi, hogy a teoretikusok a maguk spekulatív szintjén evidenciaként már régen vagy sokszor feltárt tárgyi anyagot és összefüggésrendszert vesznek alapul, s amennyiben új anyagról, új összefüggésekről van szó, szintén a már feltárt rendszer szolgál szelektív szűrőberendezésül. Anélkül hogy messzemenő következtetéseket vonnánk le belőle, az ilyen beállítódás jelét *Az esztétikum sajátosságának* a Bevezetésében is észre kell vennünk. Midőn ugyanis szó esik „a pusztá Marx-interpretáció” helyett „a valóság elfogulatlan vizsgálatának” jelentőségéről, ez a gondolat közvetlenül nem valamilyen új vizsgálat problémakörével konkretizálódik, hanem az

esztétika klasszikus történeti hagyományában már feltárt valóságkép marxista adaptációjának feladatával. S a Bevezetés mintha meg is elégednék ennyivel. Ezt a látszatot – csak látszatról van szó, mert a történetiség elvének alkalmazása a valóságfeltárás problémáját közvetlenül érinti a továbbiakban – az az epizód okozza, hogy Lukács szükségesnek tartja az esztétikai hagyomány védelmét a zsdanovizmussal szemben. Az a kép azonban, amelyet eközben a zsdanovista szemléletről nyújt – ti., hogy Zsdánov és mások egyoldalúan azt emelték ki a marxizmusból, ami benne radikálisan új és mintegy ezért hanyagolták el az emberiség gondolati fejlődésének folyamatosságát – aligha tartható fenn. Ez az érthetetlenül egyszerűsítő és felértékelő megvilágítás inkább csak arra alkalom, hogy Lukács György a „marxizmus iránti hűséget” úgy is meghatározhassa, mint kapcsolódást, kötődést „a valóság gondolati meghódításának eddigi nagy hagyományaihoz”,⁷ mindenekelőtt Arisztotelész, Hegel és Goethe eredményeihez.⁸

Történetiség és egyetemesség

Ezeknek az eredményeknek a kritikai feldolgozása és folytatása jelenti tehát – legalábbis egy relációban – „a valóság elfogulatlan vizsgálatát” elvének érvényesítését. Van azonban egy másik reláció is, amelyben ez az elv a marxista módszerrel, mindenekelőtt az egyetemes történetiség elvével találkozik. Ez áthatja a valóság szemléletét, a valóságra vonatkozó előfeltevéseket, magát a vizsgálatot, s az ismeretek történeti-szisztematikus feldolgozását. Ennek az elvnek és ennek a feldolgozásmódnak jut tehát döntő szerep a valóság történetileg lehetséges módon teljes és adekvát (ilyen értelemben egyetemes érvényű) megismerésében. Ez az elv magában foglalja a vizsgált valóság természetére vonatkozó feltevéseket, vagyis ebben az esetben az esztétikumot tartalmazó és nem tartalmazó tárgyak, minőségek és relációk természetére vonatkozó feltevéseket is. Ezek természetesen eredetileg csak a valóság általános természetére vonatkozó feltevésekként jellemzik a vizsgált valóságot, s mint előfeltevések befolyásolják a vizsgálatot, de a vizsgálat történetiségének és objektivitást célzó elfogulatlanságának része az is, hogy ezeket az előfeltevéseket mint előfeltevéseket is minden tényszerű összefüggés fényében újra meg újra vizsgálat tárgyává teszi. A legáltalánosabb feltevés az, hogy „maga a valóság, objektív sajátosságát tekintve történelmi”.⁹ Az „igazi történelmiség” feltételezi a formák és kategóriák változását, új kategóriák létrejöttét és régiak eltűnését. A történelmi-szisztematikus módszer pedig „radikális szakítást jelent minden olyan nézettel, amely a művészetben, a művészi magatartásban valami történelemfölötti eszmésszerűséget lát vagy legalábbis olyasmit, ami az ember eszméjéhez ontológiailag vagy antropológiailag hozzátartozik. Akárcsak a munka vagy a tudomány és az emberek minden társadalmi tevékenysége, a művészet is a társadalmi fejlődésnek, a magát munkája révén emberré tevő embernek a terméke”.¹⁰

Ez az átfogó történeti szemlélet mindenekelőtt a művészet eredeti és mindenkori genezisének, valamint az eredeti és mindenkori emberréválásnak összefüggését megvilágító felfedezésekben nyilvánul meg. Véleményem szerint ezek a felfedezések alkotják *Az esztétikum sajátossága* elméleti és eszmei gerincét, e felfedezések együttese hordozza e mű legfőbb mondanivalóját korunk és általában az emberiség számára. Bennük rejlik a lukácsi esztétikai rendszer egyetemességigényének záloga, az esztétikai nyitottság történetiségben gyökerező tételezése. Ez a történetiség alapú esztétikai nyitottság mindenekelőtt a visszatükrözés igazságára, a műalkotás esztétikai létre, a művészet mint lényegiség legáltalánosabb funkciójára vonatkozó tételek pontos és az egyetemesség kellő szintjére mutató megfogalmazásában nyilvánul meg. Így a műalkotás esztétikai létének csak *a posteriori* elérhető bizonyosságáról, a tartósságról, az emberiség öntudatába való felvételtől szóló törvényszerűség és a történelmi *hic et nunc* művészi formaként való megőrzésére vonatkozó tétel egyaránt kizárja a közvetítés nélküli konkretizálást, ad hoc normatív kritikai alkalmazást. Ilyen esetekben a mérce is a történetiség, a tényleges történelmi folyamatban végbemenő igazolódás. A történeti feldolgozás retrospektív aspektusa a

⁷ Uo.

⁸ I. m. I. 15.

⁹ I. m. I. 20.

¹⁰ I. m. I. 21.

műalkotás esetében annak tartós történeti létezését konstituálja. Ezekben a keretekben természetesen a műformákra is érvényes a történetiség elve, a műfajok formára éppúgy, mint a stílusok által kifejezettek. Az *esztétikum sajátossága* idevágó kifejtései számosak és meggyőzőek. Szó esik például arról, hogy az esztétikai törvényeket kitágítják, megváltoztatják az új műalkotások, s ugyanígy a műfaji törvényeket is. Kinyilvánítja Lukács György, az atonalitás „forradalmára” utalva a különböző hangrendek egyenrangúságát abban a tekintetben, hogy mindegyik egyaránt alkalmas nagy és igaz zenei mű létrehozására.¹¹

A kategóriáknak ez az ontológiai történetisége azonban némely ponton egy olyan folyamatleírás-szerű „történetiségbe” torkollik, amelynek egyetemesség-szintje lényegesen alacsonyabb. Ez történik például akkor is, amikor a művészi visszatükrözés igazságát, adekvátságát, a történelmi *hic et nunc* formává változtatását vagy éppenséggel a művészet össztörténelmi önállósulási tendenciáját kifejező realizmus-fogalma esetenként olyan „történeti” értelmezést nyer, mintha sajátos művészettörténeti irányzatként is fel lehetne fogni. Pedig még a „szimbólumként” való értelmezése (s a „művészetellenes” allegorikus tendenciával való szembeállítás) sem jelentene mást e felfogás szerint, mint a *művészetnek* mint lényegiségnek művészettörténeti *irányzatként* való meghatározását. Vagy a művészetért való és a művészetellenes minőségekből képződő „irányzatokról” van szó, vagy a művészet kategóriáján belül kell megkülönböztetnünk egy olyan irányzatot, amely tisztábban felel meg a művészetben rejlő potenciális lehetőségeknek, mint a tőle eltérő vagy vele szembekeřülő tendenciák. Az „allegória” és a „szimbólum” így egyszerre fejezne ki az egyes műalkotás esztétikai létére vonatkozó állítást, s egy olyan állítást, amely a művészet önállóságának (azaz önálló, de az egyes műalkotás *esztétikai* létezéséhez nem fogható létezésének) genezisére vonatkozik. Az egyes műalkotások önálló esztétikai létezése önmagában kell hogy tételje a művészet önállóságát. (Aligha férhet kétség a Sixtus-kápolna freskóinak esztétikai létezéséhez s ahhoz, hogy közvetlenül reprezentálják a művészet önállóságát, s ha egyszeresmind a művészet emancipációját mint tendenciát is képviselik, az a művészet önállóságának egy másik szintű, tulajdonképpen egy másik művészetfogalomra vonatkoztatott megnyilvánulásformáját érinti.)

Az *irányzat* történeti kategória, de ha a szó jelentése nem más, mint a művészileg tökéletes (azaz *Az esztétikum sajátossága* szerint egyszersmind a valóság adekvát esztétikai visszatükrözését képviselő) műalkotások „irányzata”, akkor ez történetileg semmitmondó kategória. Vagy egybeesik egy csak remekművekre alapozott művészet fogalmával, s ezért hűjával van mindannak, ami egy történetileg konkrét tendenciát jellemez – vagy csupán egy olyan törekvést fejez ki, hogy az „irányzat” szó segítségével egy (*a művészet körén belül* feltételezett) ideáltípus (az igazán művészi művészet) legyen szembeállítható más, tőle különböző ideáltípusokkal. Ennek történetisége tehát egybeesik a művészet mint történeti folyamat fejlődéstipológiai fogalmával, a művészet nem tiszta, nem önálló formájától a tiszta és önálló megvalósulása felé tartó mozgásával. Lukács György korábbi realizmusdefinícióiban a művészi értéket, nagy művészetet képviselő ideáltípus és egy konkrét történeti stílusirányzat ismérveit vetítette egymásra. Az *esztétikum sajátosságában* elválasztja magát ezektől a korábbi koncepcióitól, amikor az itt alkalmazott realizmusfogalom „tágasságára” hívja fel a figyelmet. Valóban, midőn az esztétikai visszatükrözés legáltalánosabb feltételeiről, szerkezeteiről van szó, a visszatükrözés adekvátságát, igazságát nem köti stílári, a „külső” formát, megjelenést szabályozó normákhoz. Amikor azonban a mon-tázs művészetellenességéről beszél, akkor már stílusfeltételt szab, s a realizmust a művészi stílusok, formarendszerek szintjén határozza meg. Ezzel a lépéssel nem ezt a stílusnormát emeli az egyetemesség szintjére esztétikai és történeti tekintetben, hanem ellenkezőleg, az egyetemes igényű elvek érvényességét redukálja. S amennyiben az önálló művészet vagy művészség sorsát szabja meg egy ilyen szabályozó elv, nyilvánvaló, hogy e tekintetben is redukció történik, a művészség valóságos feltételeinél szűkebb feltételrendszer lesz irányadó. Ha a művészet össztörténelmi fejlődéstendenciájára vonatkozó állítások körében megy végbe ez a redukció, nyilvánvaló, hogy magát ezt a fejlődéstendenciát redukálja, illetve a neki megfelelő egyetemességszintnél alacsonyabb szinten szabályozza.

Fennáll ez a veszély akkor is, amikor a realizmust a szimbólumszerűséggel, az antirealizmust pedig az allegóriaszerűséggel tekinti azonosnak, s ebben az ellentétben látja a művészet emancipációjának és a művészetellenesség művészetben belüli megnyilvánulásának nagy történelmi tendenciái közötti el-

¹¹ I. m. II. 343.

lentétet. Ebből a tételrendszerből is több, az esztétikai rendszer történelmi és esztétikai egyetemességét veszélyeztető ellentmondás származik. Gondoljuk meg: amennyiben a szimbólumszerűség stílustól és formaeszközöktől, a „külső” forma sajátosságaitól függetlenül lehet a nagy, önelvű, önmagát igazoló műalkotás sajátossága, egy ilyen „belső” tartalom-forma egység a külsőségeiben allegóriaszerű alkotást is áthathatja. Az allegóriaszerűséget tehát valami belső, nem külsőségekben megragadható minőségként kell tételezni. Annál is inkább, mivel ha előfordulhat az, hogy a külsőleges, nyilvánvaló allegóriaszerűség minősíti (negatívan) a műveket és a nekik megfelelő művészi irányzatot (mintegy kizárva a „belsőleges” szimbólumszerűség meghatározó erejét), akkor a pozitív minősítéshez elegendő a külsőséges szimbólumszerűség. S valóban, ez a kategóriapáros is feltűnően nagy készséget, hajlandóságot mutat arra, hogy stílust, formarendszert, műalkotásideált és ideáltípust határozzon meg, mihelyt konkrét történeti tendenciaként fogjuk fel az e terminusok által kifejlesztett értékrendet. Akkor ugyanis már semmiképpen nem az egyes konkrét műalkotással, annak egyszeri tartalom-forma egységével állunk szemben, hanem csak a műalkotások valamely közösségével, pontosabban valamely belőlük absztrahált, egy vagy több aspektusuk műalkotás-közi minőségként felfogott ismérére épülő közösséggel. Vagyis csakis ebben az ismervben „egyek”, s ez az ismerv minden lehet, csak nem egyseriségük, konkrétáguk, a csak rájuk egyedileg jellemző tartalom-forma egység. Ez ugyanis nem alkalmas semmiféle közösségi vonás, közösségi vonáson alapuló „tendencia” megalapozására, ezzel csakis a művészség mint az egyszeri műalkotásra jellemző lényegiség fogalma alapozható meg. Az ilyen értelmű „művészet” pedig nem keverhető össze a művészet történeti folyamatot, intézményszerűséget stb. jelölő fogalmaival. Szeretném hangsúlyozni, hogy nem egyszerűen a történeti konkretizálás, a történeti irányzat szintjén való tárgyalás az oka az itt keletkező ellentmondásoknak, hanem mindenekelőtt az, hogy *Az esztétikum sajátosságának* írója nem veszi figyelembe a „művészet” „tendencia” vagy „irányzat” terminusokban rejlő tárgyi kettősséget, a tárgyi és fogalmi tekintetben egyaránt többszintű értelmezés megnyilvánulásait. Vagyis nem veszi figyelembe, hogy az a „művészet” terminus, amely a konkrét műalkotás esztétikai létezésével egyértelmű tárgyi tényállást és elméleti kategóriát jelöl, egyáltalán nem azonos azzal a „művészet” terminussal, amely számos műalkotás közösségét tételezi valamely, az esztétikai létezés ismérveivel képest redundáns ismerv vagy ismérvek alapján. Ez a kettősség *Az esztétikum sajátossága* által nyújtott, egyetemes érvényűnek szánt esztétikai rendszeren belül feloldhatatlan. Lehet ezt a rendszert holizmussal, esszencializmussal, egyoldalú műalkotásközpontúsággal vádolni, de következetességét nem bonthatják meg olyan tételek, amelyek szemben állnak azzal az alapelvvel, amely szerint „a közvetlen esztétikai valóságban csak egyes művészetek, sőt egyes műalkotások léteznek, és közös esztétikai jellegük csak fogalmilag ragadható meg, közvetlenül, művészileg nem”.¹²

A művészet mint művészség történeti kategóriaként való megragadásának igyekezete önmagában nem csökkentheti egy esztétikai rendszer egyetemességének terjedelmét. Játshat-e szerepet az egyetemesség korlátozásában az, hogy az egyetemességigény *Az esztétikum sajátosságában* egyfelől a történeti relativizmustól, másfelől az egy adott történelmi ízlésrendbe ágyazott dogmatizmustól őrizkedő megfontolásokkal társul? Ismeretes, hogy Lukács György esztétikája nem a szépség kategóriájára épül, sőt szemben is áll azzal a felfogással, amely szerint az esztétikának erre a kategóriára kell felépülnie. *Az esztétikum sajátosságában* Lukács már csak azért is elutasítja a szépség kategóriájára alapozott esztétikák kompetenciáját, mert úgy látja, teljességgel védtelenek mind a történelmi relativizmussal, mind az esztétikai dogmatizmussal szemben. A fejlettebb történeti fokoknak megfelelő esztétikai érzékelés múltat „modernizáló” visszavetítése ellenébe e körön belül szerinte csak a történelmi relativizmus állítható: „azt kellene mondanunk, hogy minden 'szépséget' a társadalmi fejlődés adott szintje határoz meg, s ennek következtében, hogy Ranke kifejezésével éljünk, mind egyforma közel van istenhez; és nem volna mérce, amely a pozitív vagy negatív értékelést lehetővé tenné. Hogy a történelem folyamán azok az esztétikák, amelyek a 'szépség' fogalmán alapulnak, mégsem egy ehhez hasonlóan korlátlan relativizmusba, hanem ellenkezőleg, egy történelem fölötti dogmatizmusba torkollnak, az ismét e fogalom legyőzhetetlen sokértelműségét jelzi, amely akkor jelentkezik, amikor a mindennapi életben elfoglalt terjedelmét meg akarják őrizni, és ugyanakkor mégis azonosítanák az esztétikum elvével.”¹³

¹² I. m. I. 216.

¹³ I. m. I. 290–291.

Az esztétikum elve *Az esztétikum sajátosságában* a történelmi genezis tárgyalása során válik – a pozitív vagy negatív értékelést nem tűrő relativizmusban fogant „szépség” fogalomhoz hasonlóan – egyoldalúan pozitív kategóriává. A genezis során minden hozzátársított egyetemes emberi érték (az ember emberré válásában, az emberi öntudat fejlődésében betöltött funkciója) képviselőjében, az önálló műalkotás, művészetek, művészség kialakulásának célképzetéként a létrejövő többlet pozitívumát is kifejezi. Amikor azonban *Az esztétikum sajátossága* a művészséget kifejtett formában tételezi, a további történelmi sorsának lefutását belülről szabályozó esztétikai törvényszerűségeket is e teljesség változatlansága hatja át. Az esztétikaiban rejlő elvileg rögzített pozitivitás tehát csak úgy szüntetheti meg a történelmi relativizmus veszélyét, ha vállalja a „történelem fölötti” dogmatizmus kockázatát. S ebből a szempontból nézve lényegtelen az, hogy egy ilyen történelemfelettség *Az esztétikum sajátosságában* számtalan módon megnyilvánulhat. (Például mint a művészet önállóságának vagy az önállósodás tendenciájának abszolutizálása; mint műalkotásközpontúság, mint a műalkotás holista felfogása; mint a műfaji hierarchia lényegi elfogadása a deklaratív tagadás ellenében; mint a művészet-fogalom stabilitása – az őскеzdetekre vetített genezistől eltekintve – a történetiség hangsúlyozásával egy időben.) A történetiséget a már önállósult művészet további önállósodása, a vallástól való elszakadásának szinte egész történelmi sorsát átható tendenciája képviseli ebben a koncepcióban. S ez alapoz meg egy „történelem fölötti” értékelvet. Amikor Lukács György a művészet e történelmi szabadságharcának az értékelvét erőlteti rá a művészet konkrét történelmi irányzataira (például e mérce alapján az avantgardizmust *en bloc* visszaeséssel vádolja), akkor nem ugyanabban a szférában tételezi az esztétikum történetiségét, mint amelyben az egyedi, szuverén műalkotás – *Az esztétikum sajátossága* más szakaszai szerint – valódi, konkrét (nem ideáltipikus) dimenzióiban a művészet kezdetei óta mindig is létrejött. Ez a lét ugyanis független a konkrét történelmi irányzatokban, stílusokban, módszerekben, programokban, iskolákban és egyéb művészeti vagy műalkotásközösségekben adott általános alkotáselvektől és absztrakt értéklehetőségektől. Noha tartalmazhatja ezeket az elemeket, nem az elemek, hanem az elemeknek a műalkotáson belül megszervezett rendje szabja meg esztétikai hatályát s végső fokon a meghatározatlanságnak azt a mozgásterét is, amely a legnagyobb alkotások esetében „szélesebb körű és sikerikészen mutat a mélybe, mint az átlagos művek”.¹⁴ Vagyis Lukács Györgynek végül is nem sikerül – éppen e különböző szférák vagy szintek egymásvetítésé miatt – az egyetemes történetiség és az esztétikai létezés kifejező esztétikum elvét egyesítenie. Az esztétikumhoz tartozó történelmi fejlődés tipológiáját a sajátosan nyugati művészeti fejlődés értéklehetőségei alapján dolgozza ki, ezekből szelektál, s ezen az axiológiai-történelmi alapon bizonyítja, hogy az allegorikus, lényegét tekintve művészetellenes és a szimbolikus, „a valóság tulajdonképpeni esztétikai értelemben vett mimetikus” visszatükrözése között feltételezett történelmi harcban „az önmagát immanensen kiélő esztétikai mimézis felé törő, fent jelzett előrenyomulások sohasem tudták tartósan befolyásolni a keleti művészeti fejlődés alapvonalát. Csak nyugaton figyelhető meg egy ilyen tendencia, amely végigvonul a két irányzat harcában, mint az esztétikai elvnek a vallásos-mágikus gondolati és érzelmi világ fennhatósága ellen folytatott valódi szabadságharca. De e fejlődés történelmileg egyedülálló volta mégsem azt jelzi, hogy itt történelmi véletlennel van dolgunk. Ellenkezőleg.”¹⁵ Ezt a nyugati fejlődéstípust Lukács György az egyetemes történetiség elvének történelmi materialista indokolásával (a társadalmi formák történelmi egymásutánjának fejlődésfokozataira utalva) emeli ki: „Így Európában, mégpedig először a Földközi-tenger körzetében, később a kontinens nyugati részén, olyan sajátos társadalmi-történelmi fejlődés zajlott le, amelyre a világ többi részén nem találunk analógiát. E két fejlődésvonal ellentétén alapul a nyugat-európai tudomány és művészet egyedülálló önkibontakozásának, e visszatükröződési formák magartatálásának sajátossága, amely most azon van, hogy az egész földön hasonló átalakulást idézzon elő.”¹⁶ Lukács György tehát természetesnek tartja, hogy a tudományával analóg művészeti fejlődés nyugati mintáját tekintse irányadó típusnak, s tulajdonképpen egyetlennek, amely irányadó a művészet kérdéseinek egyetemes érvényű megítélését illetően. Ez a képlet határozza meg az esztétikai kérdésfeltevéseket, ez alkotja a művészség (művészet) fogalmának és a számításba vett művészeti korpusz határainak az alapját. Benne gyökereznek a művészetre mint önálló létszférára, a

¹⁴ I. m. I. 677.

¹⁵ I. m. II. 685–686.

¹⁶ I. m. II. 686.

műalkotásközpontúságra, a művészetek és műfajok megkülönböztetésére vonatkozó és egyetemes érvényűnek tekintett kiinduló tételek, illetve evidenciák. S megfordítva: ezek a tételek, ezek az evidenciák csak ezt a fejlődést és csak a neki megfelelő esztétikum-típust igazolhatják.

Mármost nem szükséges vitatnunk és kérdésessé tennünk ezt az ok-, cél- és értéktételezést ahhoz, hogy beláthassuk: ezáltal az emberiség művészete (függetlenül attól, hogy milyen az egyes alkotások esztétikai léte, művészi, kulturális értéke, hatása és maradandósága, s milyen sajátos társadalmi, esztétikai szükségleteket elégítenek ki – a maguk módján többé-kevésbé tökéletesen – a keleti műfajok és – a maguk módján többé-kevésbé tisztátalan – művészetek), a valóság szoros értelemben vett („tulajdonképpen”) esztétikai mimézise, a „tulajdonképpen”) művészség vagy művészet lukácsi fogalma folytán két egymástól idegen, egymással összeegyeztethetetlen szférára oszlik. Közülük csak az egyik, a nyugati típus méltó a művészet nevére. Ismétlem: maga a műalkotás-típus is, s a művészetek rendszerének a típusa is, amelyre *Az esztétikum sajátossága* esztétikum-típust épül, teljességgel s tudatosan a nyugati fejlődés egy történeti fokának műalkotásképét és művészetképét tükrözi. S tulajdonképpen ezt vetíti rá más korok, más égtájak, más kultúrák művészetére, s ezt kéri tőlük számon. Nehéz vitatkozni vele, mert mindnyájunk műalkotásélménye és művészetélménye mélyen ebben az érzékelésmódban gyökerezik, és még történeti érzékünk is ennek a terméke. Igaz, vannak e nyugati fejlődésnek megfelelő olyan történeti és esztétikai érzékelésmódok is, amelyek még e körön belül is szűkösenk ítélik *Az esztétikum sajátossága* műalkotás-fogalmát. Poszler György szerint például „Lukács műmodellje nem a XX. század nem klasszikus, hanem a korábbi századok klasszikus vagy klasszicizáló műtípusait absztrahálja. Már csak abban is, hogy végső soron harmóniát tételez.”¹⁷ S van persze olyan, szintén a nyugati fejlődésre alapozott művészetfelfogás is, amely a korábbi századok szűkösebb történelmi és esztétikai látókörével szemben a modern kor ízlésének, esztétikai tudatának olyan történeti érzékét tulajdonítja, amely egyfelől a korábbi korok kultúrájához, konvenciórendszeréhez kötött műalkotások befogadását segíti elő, másfelől pedig a korábbinál nagyobb nyitottságot tanúsít más égtájak kultúrája és művészete iránt. S ha ez ma még nem is általános, abba az egész földön végbemenő átalakulásba, amelyre Lukács céloz, ez a tényező is belejátszik s talán belevisz valamelyes kölcsönösséget.

Van bizonyos ellentmondás a nyugati fejlődésre alapozott egyetemes tipológia és *Az esztétikum sajátossága* egyetemes igényű egyéb tételei között is. Legfőbb ellentétele a művészetek és a gazdaság, illetve a társadalom virágzási periódusai közötti egyenlőtlenség, az ún. „egyenlőtlen fejlődés” elve. Ennek a jegyében szól Lukács György a zenéről: „Ezzel tartalmilag és formailag egyaránt teljes mértékben történelmi jellegűnek fogjuk fel a zenét. Maga a tény éppen napjainkban tagadhatatlanná és magától értetődővé vált. Hiszen általánosságban ismertté váltak a mienktől minőségileg különböző, régi, keleti, népi stb. hangrendszerek, és az atonális zene élménye egy új hangrendszer születésének kortársává tett bennünket. És itt – akárcsak a többi művészetben – az egyik rendszer nem abban az értelemben szünteti meg a másikat, ahogy a tudományban a helyes elmélet egy hamisnak vagy elégtelennek bizonyulót megszüntet, hanem minden egyes hangrendszer valódi műalkotásai megőrzik teljes esztétikai érvényüket.”¹⁸ Mármost ha ezt az álláspontot összhangba próbáljuk hozni a keleti művészet allegorikus tendenciájára vonatkozó feltételezésekkel, el kell gondolkodnunk azon, vajon a keleti zene hangrendszere felülemelkedik-e egészében az allegorikus tendencián. Az allegorikus és szimbolikus tendenciák harcáról szólva *Az esztétikum sajátossága* ugyan leszögezi, „bennünket itt nem egyes művészi termékek értékelése, hanem kizárólag e művészi irányzatok meghatározásai és főtendenciái érdekelnek”,¹⁹ de nyilvánvaló, hogy az allegóriaszerűség negativitásának fő bizonyítéka a műalkotás esztétikai létének akadályozása. Hiszen még azt aényt is hogy a „jelentős allegorikus műalkotások tartós esztétikai hatást gyakorolhattak” a vallásos hit által közvetített transzcendens tartalomnak kell tulajdonítani,²⁰ s nem valamiféle szimbólumszerűség átcsilamlásának.

¹⁷ POSZLER György, *A láthatatlan középpont (A műalkotás helye az esztétikum sajátosságában)*.

In: Lukács György *Irodalomelmélete*. Pécs, 1985. 164.

¹⁸ LUKÁCS György, i. m. II. 343.

¹⁹ I. m. II. 711.

²⁰ I. m. II. 684.

A fentiekhez hasonló ellentmondásokba ütközünk a művészetek rendszerével kapcsolatban is. Az *esztétikum sajátossága* lapjain a művészetek rendszerét illetően azok az elvek képviselik az egyetemes-ség igényét, amelyeket Lukács György a „meghatározott tartalom sajátos formája” összefüggésből von le a mű 3. fejezetének vége felé: „történelmi-rendszerező szemléletmódra van szükség. Ez lemond a művészetek és műfajok minden „szimmetrikus” rendezéséről, de elméleti alapvetésüket nem adja fel. Nem zárkózik el az elől a lehetőség elől, hogy egyes műfajok történelmileg elhalnak, mások pedig történelmileg létrejönnek; de ismételjük: egyik esetben sem szorítjuk a pusztán társadalmi-történelmi nézőpontra és nem mond le az elméleti levezetésről sem.”²¹ Még kategorikusabban nyilatkozik a műfajiság dogmatizálása ellen a 12. fejezet konklúziói sorában. Ebből az világlik ki, hogy a „formai kérdés, az illető műfaj törvényeihez való viszony” sem elvontan értendő: „nem egyes műalkotásokra vonatkoztatott „időtlen” törvények egyszerű összehasonlításáról van itt szó (mint a dogmatikus esztétikában), hanem olyan kérdésekről, mint például, hogy az illető műalkotás jogosan tágitotta-e ki e műfaji törvényeket stb.”²² Ugyanakkor az a benyomásunk, hogy Lukács György műfajfogalmai meglehetősen szilárdak, időtlenek; Az *esztétikum sajátossága* e tekintetben szinte *A regény elméleté-*nek az ellenpólusa. Megtudjuk, hogy „a film előtt el van zárva annak a szintézisnek a legmagasabbrendű és legpregnansabb formája, amelyet a nagyepika a tárgyiasságnak ezen a területén végrehajt: a tárgyak totalitásának ábrázolására gondolunk”,²³ s továbbá, hogy „mint a mozgalmas vizualitás művés-zete, amely mellé az auditivitás szintén mozgalmas komplexuma társul, a film nem fejezheti ki az ember legmagasabbrendű szellemi életét, amelyet az irodalom a költői nyelvbe átöntött szó segítségével közvetlenül, a képzőművészetek és a zene pedig mint meghatározatlan tárgyiasságot – különböző módokon – közvetve ábrázolhatnak”.²⁴

A művészetek meglehetősen szilárd, hierarchikus rendszert alkotnak e felfogás szerint a vissza-tükrözés módjának határozott eltérései miatt is, olyannyira, hogy a zene és az építőművészet e tekintetben „határesetként” kezelendő. Az irodalom kitüntetett helyen áll, neki semmiképp nem kell lemondania „a szellemiség ama csúcspontjairól”,²⁵ amelyeket a film *Az esztétikum sajátosságában* foglaltak szerint sohasem érhet el. Erre a hierarchiára jellemző az is, hogy esztétikai rendszerének egy olyan egyetemes központi kategóriáját, mint a katarzis, szinte kizárólag csak irodalmi vagy irodalmiassá átitrt példákkal világítja meg. Nem irodalmias a katarzis legáltalánosabb meghatározása: „a műalkotás-egyniség a világ olyan képét tartja a befogadó elé, amelyet ez a sajátjának fogad el, de ugyanakkor egy csapásra tudatára ébred annak, hogy e világról kialakított elképzelései nem, vagy legalábbis még nem érték el ennek lényegét”.²⁶ Ezáltal egy avantgardista festmény vagy film is igazolódhatnék, de ezt az egyetemes érvényű meghatározást a következő mondat már irodalmiasan konkretizálja: „A katar-zisban tehát a mindennapos világkép, az emberekről, sorsukról, az őket mozgó indítékokról kialakult megszokott gondolatok és érzések rendülnek meg, de ez olyan megrendülés, amely egy jobban meg-értett világba, egy helyesebben és mélyebben megragadott evilági valóságba vezet vissza.”²⁷

Ha a formai kérdés „az illető műfaj törvényeihez való viszony”, akkor a művészetek szerkeze-tének kérdésköréhez tartozik az is, amit Lukács „a forma felfomlasztásának” tekint. Míg azon-ban a műfajok eltűnését történetiségük megnyilvánulásának tartja, a forma felbomlasztása művészet-ellenes s egyszersmind antirealista cselekedet. Egy idevágó hosszú bekezdésen belül megpróbálja a realizmust egyszerre úgy bemutatni, mint ami „nem speciális stílus a sok egyéb stílus között, hanem minden egyes valódi alkotás művészi alapja”,²⁸ s egyszersmind a történelmi tendenciaként felfogható realista stílusnak is alapja: „Ha tehát, a legeslegáltalánosabb értelemben, minden művészet realista, akkor nincs semmi, ami olyan gyökeréig változatos lenne, mint azok a kifejezési eszközök, vonat-

²¹ I. m. I. 229.

²² I. m. II. 244.

²³ I. m. II. 473.

²⁴ I. m. II. 470.

²⁵ Uo.

²⁶ I. m., II. 805.

²⁷ Uo.

²⁸ I. m. II. 779.

kozási rendszerek stb., amelyek történelmileg egy mindenkori realista stílust lehetővé tesznek.”²⁹ S valóban, úgy látszik, hogy a kritérium itt más, mint az életszerűség, mint „a részletek tükörképe”, sőt, a műalkotás „magáértvalója”, amelynek lényege „kizárólag a hatás lehetőségén alapul” (. . .) „eleve elutasítja a realitással való egybehangzást minden ilyen kritériumát”.³⁰ Itt a döntő a partikularitás legyőzése: „Még ha úgy látszik is, hogy egy tárgy pontosan megfelel annak, amit ábrázol, e megfelelés valójában mégiscsak látszat; ténylegesen a hangsúlyok, az arányok, a szélesebb és mélyebb összefüggésekbe való beillesztések stb. itt is olyan tárgyiassági formákat alkotnak, amelyek határozottan eltávolodnak minden partikularitástól.”³¹ Arra gondolhatnánk, hogy ha a részletek tükörképe, vagy az egész kép részletes egybevágása egy adott valóságos modellel csak látszat, s a partikularitástól való eltávolodás tárgyiassági formái a hangsúlyokon, arányokon stb. múlnak, akkor nem tekinthető e tárgyiassági formák felbomlasztásának a valóság partikuláris elemeinek montázszerű beépítése sem. Noha ezek részleteikben „művészileg feldolgozatlanul” kerülnek a regénybe, a képre, feltehetjük, hogy „a hangsúlyok, az arányok, a szélesebb és mélyebb összefüggésekbe való beillesztések stb. itt is olyan tárgyiassági formákat alkotnak, amelyek határozottan eltávolodnak minden partikularitástól”. Lukács Györgynek azonban nem ez az álláspontja. Miközben elismeri, hogy a „mindenkori realista stílus” körében a változás mozgástere akkora lehet, „hogy az egyik kor a másik eszközeit egyenesen saját realista kifejezőmódja akadályának tekintheti”,³² ezt a művészetek modern eszközeire már nem tartja érvényesnek. Szükségzerűséget lát abban, hogy „minden olyan tendenciának, amely a forma felbomlasztására, a mű magáértvalójának szétrombolására irányul, a naturalizmushoz kell közelednie, a valóság partikuláris elemeit művészileg feldolgozatlanul kell esztétikai szándékú komplexumaiba beépítenie, még akkor is, ha egy minden realitástól való radikális elfordulást prédikál. Gondoljunk csak a montázsra, ahol is teljesen egyre megy, hogy vajon nyers statisztikai adatokat illesztnek-e be egy regénybe, vagy anyagdarabokat, üvegcserepeket stb. ragasztanak egy képre; még a geometrizmus is pusztá, persze elvont partikularitássá válik, ha nem gyakorolhatja, mint a tudományban (vagy, ahogy annak idején kifejtettük, a régi díszítőművészetben) a maga világot meghódító funkcióját. Láttuk már, hogyan függ össze az elvont partikularitás az avantgardisztikus, üres transzcendenciával. Magától értetődik, hogy mindkettő szétrombolja a mű magáértvaló létét. Csak ezzel a felismeréssel kerekedik le, amit korábban a műalkotáségyéniségek magáértvalójának formai jellegéről mondtunk.”³³

Ez a „lekerekedés” azonban a *forma* kétféle értelmezését rejtí magában. Egyszer a műalkotás tartalom-forma egységében – és csak ott – fellépő konkrét, egyszeri formát tartja szem előtt, s ez *Az esztétikum sajátossága* esztétikai rendszerének alapvető, axiomatikus jelentőségű formakategóriája. Nem vesszük figyelembe azt az eltérést, amely abból adódik, hogy a minden partikularitástól eltávolodó „tárgyiassági formák” esetében a „forma” szó mintegy köznyelvi jelentésében szerepel. Egyébként ezek a tárgyiassági formák is egyszerűek, a műalkotás tartalom-forma egységének rendszerébe illeszkedő, azt létrehozó, fenntartó és működtető elemek. Persze ezek már kapcsolatba hozhatók olyan általános vagy elvont formákkal, amelyekkel az irodalomtudományban, a zenetudományban stb. fontos részdíszciplínák foglalkoznak, olyanok, mint a poétika, a retorika, a verstan, illetve az akusztika, az ellenpont- és összhangzattan. Kapcsolatba hozhatók a történeti stílusok, irányzatok preferenciáival is. Ebben az esetben is a preferált „stíluszeszközök, vonatkozási rendszerek stb.”, elvont formák, építkezési lehetőségek a műalkotás konkrét, egyszeri formájához képest. Mármost ha valaki a forma felbomlasztásáról beszél, akkor ezen azt is értheti, hogy bizonyos „stíluszeszközök, vonatkozási rendszerek” a műalkotás konkrét egyszeri formáját bomlasztják fel, illetve teszik lehetővé létrejöttét. Ha Lukács György erre gondol, akkor sem a naturalizmuson, sem az avantgardisztikus tendencián, sem a geometrizmuson nem történelmi stílust ért, hanem azokat az eseteket tipizálja, amelyek az egyszeri forma létrejöttének lehetetlenségét példázzák. A „történelmileg” fellépő „mindenkori realista

²⁹ I. m. II. 779–780.

³⁰ I. m. II. 779.

³¹ Uo.

³² I. m. II. 780.

³³ Uo.

stílus” mozgásterére vonatkozó kijelentésből ugyan arra következtethetnénk, hogy a negatív példák is történeti stílusokra értendők, de nem jogtalan egy olyan terminológia alkalmazása, amely a „minden egyes valódi alkotás művészi alapjaként” meghatározott realizmussal korrelatív *negatív* kategóriákat is megkülönböztet. (A szokásos „végtelenségek” a realizmusesztétikákban a „naturalizmus” és az „absztrakcionizmus”.) Az avantgardizmus valóságos, történeti formabontó törekvései azonban nem a mű magáértvalójának a szétrombolására irányultak, hanem arra, hogy a mű magáértvalóját a korábbi irányzatok által előnyben részesített, majd üressé, konvencionálissá vált absztrakt művészeti formák mellőzésével, a partikularitástól való eltávolodást szolgáló új tárgyiassági formákkal hozzák létre. A kétféle forma fogalmat és a kétféle formafelbomlasztást ez a szövegezés összemosza, s általában azt a benyomást kelti, hogy a montázs technika, a geometrikai formák irányzatszerű előnyben részesítése önmagában véve elegendő ahhoz, hogy lehetetlenné tegye a műalkotás esztétikai létezését, tartalom-forma egységét. S miközben *Az esztétikum sajátossága* üdvözli az atonalitás zenei forradalmát, esztétikai anatómiát mond az irodalom és a képzőművészetek minden új „hangrendszerére”. Mi több, az avantgardista formarombolásban egyenesen a vallásos szükséglet modern megnyilvánulását látja: „A jelenlegi vallásos szükséglet amorf, kontúr nélküli lényege támogat a művészetben minden olyan tendenciát, amely az esztétikai formák szétrombolását tűzi ki célul.”³⁴ Árulkodó az „esztétikai formák” kifejezés: a többes szám nem vonatkozhat az egyedi, konkrét műalkotás formájára, de vonatkozhat a műfajokra vagy a stílusokban általánosított esztétikai formákra, s ezek között is bizonyos kiválasztott formákra, olyanokra, amelyekhez a közképzetek szerint nagy műalkotások emléke tapad, amelyekről azt lehet hinni, hogy eleve s szinte maguktól nagy művek alkotását teszik lehetővé. Ezek a feltételezések azonban ellentétben állnak, szöges ellentétben *Az esztétikum sajátossága* esztétikai rendszerének logikai kohéziójával és egyetemességigényével. Ezek megszüntetnék annak az egyetemes elvnek az érvényességét, amely szerint csakis az egyes műalkotás létezik esztétikailag, s minden műalkotásközösség (műfaj, irányzat) s minden absztrakt forma (műfaji jellegzetesség, stílusesszók) csakis e létezés révén nyer konkrét esztétikai érvényt.³⁵ Úgy látszik, a realizmus mint történelmi stílus erőltetésének, a tőle eltérő stílusok diszkreditálására irányuló törekvésnek a következménye az, hogy ennek az elvnek az ellenkezője is igaz *Az esztétikum sajátossága* fenti okfejtése szerint. Vagyis bizonyos formák, műfaji vagy stíláriis jellegzetességek léte megelőzi és meghatározza az egyes műalkotásokat – negatív típusaikkal, amilyen például a montázs, egészen az önálló műalkotáslét, az esztétikai létezés megakadályozásáig.

Úgy vélem, az egyetemes történelmi és esztétikai érvényességet jobban szolgálja e mű akkor, amikor azt hangsúlyozza, hogy „az esztétikai törvények csak kibővítésük révén teljesíthetők be”,³⁶ hogy „a műalkotás – mint erről már többször beszéltünk – műfaji törvényszerűségeit úgy tölti be, hogy egyúttal ki is tágítja törvényeit”,³⁷ hogy „a művészi igazság tehát mint igazság történelmi”,³⁸ hogy a hierarchikus jelleg az esztétikák idealizmusának a következménye.³⁹ Az egyetemességigény az esztétikai létezés és visszatükrözés végső törvényszerűségeinek megfogalmazásában is kifejeződik, mégpedig olyan paradoxonokban, mint az alkotás és visszatükrözés, a tárgyas-antropomorf valóság-tükrözés és a szubjektív önmegismerés és önalkotás egysége. *Az esztétikum sajátossága*nak az az alapvető tétele, hogy a művészet a tudományával egyenértékű, de vele összemérhetetlen visszatükrözést nyújt a valóságról, közvetlenül valóban csak a nyugati típusú önálló művészséggel következménye és igazolása, de érvényessége nem korlátozódik csak erre a típusra. Éppen paradox jellege, amely csak a művészet valóságos tényeiben és működésében oldódik fel, garantálja ezt az általánosabb érvényességet. Ennek persze feltétele az is, hogy a történetiség következetes érvényesítésével elismerjük a keleti művészet sajátos zenei, irodalmi, festészeti, színházművészeti „hangrendszereinek” a nyugati művészet „hangrendszereivel” egyenértékű képességét a műalkotások esztétikai létezésének megalapozására.

³⁴ I. m. II. 767.

³⁵ I. m. I. 216.

³⁶ I. m. I. 611.

³⁷ I. m. I. 590.

³⁸ I. m. I. 226.

³⁹ I. m. I. 16.

Úgy látom, *Az esztétikum sajátosságának* visszatérő problémája a fogalomtévesztés a fogalmak megnevezésének a homonímiája folytán. A *művészi visszatükrözés rendszerében* részletesen bizonyítottam a „szubjektum”, „objektum”, „valóság” és más, a visszatükrözés elméletében központi szerepet játszó terminusokról, hogy Lukács György több szintű vonatkozásrendszerben, különböző fogalmak jelölésére használja ugyanazt a szót. A helyzetet súlyosbítja, hogy ezeket a különböző kontextusokban fellépő különböző fogalmakat az egyazon terminusnak megfelelően egyetlen fogalomként kezeli, nincsen tudatában a kontextusváltozások következtében előálló különbségeknek. Néhány ponton bizonyítva láthattuk a jelen fejtegetés során a „művészet” vagy a „forma” terminussal kapcsolatban ugyanezt a fogalomlogikai tévedést.

Az esztétikum sajátossága a „művészet” terminust tehát több, egymástól lényegesen eltérő művészetfogalom jelölésére használja. A különbségeket még a kontextusból sem könnyű kikövetkeztetni, mert Lukács György tudatosan egységes, legfeljebb aspektusai szerint „dialektikusan” más-más arculatot felmutató kategóriát tételez fel. Ezek az aspektusok vagy arculatok azonban bizonyos összefüggésekben teljességgel elválnak egymástól a kifejtés nyelvi, szemantikai logikáját követve, függetlenül a teoretikus egyesítő, illetve a vélt egységet fenntartó intenciójától. Úgy látszik, egy vonatkozásban az „inherencia” kategóriája segítségével kiküszöbölhetők az így fellépő problémák. A tüzetesebb elemzés azonban megmutatja, hogy az a fajta művészet (művészeti ág, műfaj), amely a műalkotással *uno actu* tételeződik, illetve amelynek realitása a műalkotás konkrét, egyedi létezésében gyökerezik, („az általánosságban vett művészet”, a művészet mint „általános fogalom”)⁴⁰ önmagában is nagy változatosságot mutat. Például más művészetkategória az, amelyet egy remekmű esztétikai létezése folytán önnön minőségeként tartalmaz, s megint más az, amelyet egy művészeti ág, műfaj, vagy maga a művészet mint tipológiai kategória képvisel. Ez az utóbbi nem tételezi fel az esztétikai létezés. Ezt a művészetlétet egy művészeti ág, egy műfaj relative különleges ismérveinek megfelelő műtárgy is hordozni képes, inherens minőségeként, de az iméntitől *minőségileg* különböző minőségként. *Az esztétikum sajátossága* felfogható úgy is, mint a remekművek esztétikája (szigorúbban véve: bizonyos típusú remekművek esztétikája), s valóban, midőn az esztétikai létezés „lenni vagy nem lenni” kérdése felmerül, mindig is az axiológiai művészetkategória kerül benne előtérbe. Más összefüggésekben viszont kénytelen a művészet tömegesen létező műtárgyainak teljes változatosságát szem előtt tartani, s ennek megfelelően élni a művészet „leíró”, „értékmentes” fogalmával is.

A „művészet” tehát nemcsak mint az esztétikai létezés, az igazi művészséget, a maradandó műalkotás mineműségét vagy lényegiségét jelölő terminus fordul elő, hanem úgy is, mint a műalkotások pluralitását, különleműségét, egymással való összehasonlíthatóságát kifejező fogalom is. S ezzel párhuzamosan előfordul olyan fogalomként is, amely tárgyaként a művészeti fejlődés folyamatát, történelmi változatosságát tartalmazza. Különbőség van továbbá a művészet (a művészetek!) tényleges történeti változását, fejlődésének teljes idő- s térbeli (a különböző társadalmak, kultúrák idő- s térbeli megoszlását is ideértve) lefolyását, a művészeti anyag teljes gazdagságát tételező művészetfogalom és a történeti fejlődés menetét, a fejlődés fázisait és egymásutánosságukat „csak” tipológiailag megragadó művészetfogalom között is. A fogalomcserék mindenekelőtt akkor értelemszerű, „csúsztatások”, amikor – akarva, nem akarva – a műalkotás esztétikai létezését tartalmazó minőség cserélődik fel egy másfajta létezés tartalmazó minőséggel. S ez a csere könnyen észrevétlen marad, mert az egyes, konkrét műalkotásnak ugyanolyan „inherens” tulajdonsága az a minőség, amely által egy stílushoz, egy irányzathoz, egy programhoz vagy egy formarendszerhez kapcsolódik, mint az, amely mineműségként vagy esztétikai létezőként megalapozza a művészet kategóriájában való részesedést. Az abszolút értékrend e kategóriája, ha kifejezetten róla van szó, aligha cserélődik fel a művészet leíró fogalmával, de a műalkotás minőségeként felfogott stílussajátosság, valamely irányzat minőségrendszere, az absztrakt formák bármely eleme (a konkrét művészi tartalom – forma egységhez képest minden formai, tartalmi elem külsőséges a maga önálló létében és az absztrakt formák rendjébe tartozik,⁴¹ ha formaeszközök vagy motívumok rendszereként realizálódik) észrevétlenül átkerülhet a művészetlét ismérvei közé mind

⁴⁰ Vö. i. m. I. 590–591.

⁴¹ Vö. i. m. I. 258.

egyes konkrét esetekben, mind az általánosság valamely szintjén. – Megjegyzem, ebben a tekintetben a fogalmak „absztrakt” vagy „konkrét”, „egyedi” vagy „gyűjtő” jellegének nincs meghatározó jelentősége: minden konkrét fogalomtípus átalakítható „mineműséggé”, absztrakt fogalommá, illetve univerzálivá s mint ilyen vizsgálható „lényegiségre” vonatkozó kategóriaként egy erre beállított esztétikai megközelítés során.

Az esztétikum sajátossága mint metaesztétika

Az esztétikum sajátossága rendre felveti egy marxista metaesztétika számos kérdését is. Ezek a kérdésfeltevései, valamint tárgyelméleti szinten jelentkező, de metaelméleti kérdésekbe torkolló ellentmondásai azt sugallják, hogy a marxizmus az esztétikai kutatás területén elsődlegesen talán nem is egy tárgyelméletiszintű esztétikai rendszerben ölt testet, vagyis nem valamennyi esztétikai probléma egyetemes érvényű, egyszer s mindenkorra szóló megoldásában vagy megoldási kísérletében. Funkciója elsősorban az lehet, hogy az esztétikai kutatást reális problémakörökkel szembesíti, termékenyítő eszmerendszerével történeti módszerének és logikai-szisztematikus eszközeinek finomítására kényszeríti és önszemléletét elmélyíti. Ezt a marxizmus gyakorlati fejlődése, történelmi kibontakozása igazolja. Ezért lehetséges az, hogy egy brechti típusú és egy lukácsi típusú esztétikai megközelítés egyaránt megérdemelheti a „marxista” jelzőt, akkor is, ha engesztelhetetlen vita áll fenn közöttük, s akkor is, ha a tárgyelmélet szintjén minden látszat szerint ki is zárják egymást, minthogy mindegyik a marxista esztétika formális rögzítését tartja feladatának s létalapjának. Pedig ahogyan ma már világos számunkra, hogy egy művész realista vagy nem realista stílusa nem minősíti művészetének világnézeti tendenciáját, világos lehet az is, hogy az ilyen vagy olyan stílusis eszmény felé tendáló esztétikai rendszert sem ez a vonzalma minősíti világnézetiileg. Tárgyelméleti szinten tehát sokféle marxista esztétika lehetséges. Lehetségesek olyanok, amelyek abból a hitből indulnak ki, hogy a realista stílus és kompozíciós eszmény akár a művekben nyilvánvalóvá tett eszmei, ideológiai, politikai intenciók ellenére is nagyra és haladóvá teheti magukat a műalkotásokat. Lehetségesek olyanok is, amelyek nem műalkotásközpontúak, hanem a művészi kommunikáció folyamatát vagy a még szélesebb kulturális folyamatot tekintik alapjuknak, s nem a remekművekben látják a művészet társadalmi funkciójának hordozóit. S a jövőendő esztétikatörténet majd folytathatja ezt a sort olyan marxista esztétikákkal, amelyeknek a típusát ma még nem lehet előrelátni. Ezek az esztétikák mindnyájan – függetlenül attól, hogy a hagyományra vagy az újításra, vagy akár a kettő valamilyen harmóniájára helyezik-e a hangsúlyt, függetlenül attól is, hogy viszonylag szilárd műfajiságot tételeznek-e fel, vagy alapelvükké teszik még a művészet fogalmának a radikális változékonyságát is – a marxizmus széles történelmi áramlatán belül találhatják meg a helyüket. Mégpedig egyértelmű törekvésük folytán, hogy az „eszméileg meglevő” marxista esztétikát a marxizmus eszméinek legmélyebb értelmezésére, a legkorszerűbb valóság- és művészetanyag vizsgálatára, a művészettudományok és a társadalomtudományok legjobb eredményeire próbálják alapozni. E felfogás mellett szól az is, hogy mind történetileg, mind logikailag bebizonyosodott: a legáltalánosabb vonatkozású esztétikai tételek körül is lehetségesek marxisták között szélsőséges, egymást kizáró álláspontok és megközelítések. Láthattuk például, hogy az egyetemesség igénye egyaránt alapozható a társadalmi formák fejlődésének történelmi materialista értékeléséhez rendelt művészeti fejlődés tipológiájára, s feltételezhetően egy ehhez képest látszólag relativizáló tipológiára is, amely a különböző nagy kultúrák művészetének a létét, önállóságát, fejlődését nem a társadalmi formák fejlődésrendjének hierarchiájához mért normákkal elemzi és értékeli. Sőt azt is láthatuk, hogy egyazon esztétikai művön, *Az esztétikum sajátosságán* belül is megjelennek egy egyetemes és egy kevésbé egyetemes álláspont egymást kizáró érvei. S láthattuk azt is, hogy ezek is, azok is képviselőikre találnak marxisták és Lukács-követők köreibben.

Beláthatjuk esetleg azt is, hogy az „esztétikai megkülönböztetésre” épülő lukácsi esztétika legpozitívabb jegyei közé tartoznak azok a vonások, amelyek ebbe az esztétikába, ha csak „megszüntetve-megőrizve” is, felveszik az „esztétikai meg nem különböztetésre”,⁴² a művészet széles körű társadalmi

⁴² Vö. Hans-Georg GADAMER: Igazság és módszer. (Ford. BONYHAI Gábor) Bp. 1984. 384–385, 393.

szerepére, a mindennapok világából való kiemelkedés és visszatérés fázisaira, a művészettel való mindennapi együttélésre és a vele való élésre utaló jegyeket is.

Ez a felfogás persze *Az esztétikum sajátossága* Bevezetésének fényében, Lukács abbeli intenciójának a fényében, hogy a lehetőségekhez képest a marxista esztétikát alkossa meg, „visszaesésnek” látszhatnak, úgymond, Mehring színvonalára. A helyzet azonban távolról sem ilyen egyszerű, hiszen már a Bevezetés írója is kénytelen sejtetni, hogy ha nem is „szubjektív ízlésből fakadó ítéletek összeütközését”⁴³ látja Marx, Engels és Lenin esztétikai tárgyu, többnyire polemikus vagy illusztratív funkciójú nyilatkozataiban, ha nem is *Az ítéleterő kritikájának*, de az egyetemes esztétikai hagyomány más (arisztotelési, hegeli, goethei) felfedezéseinek nagy konstitutív szerepet juttat a maga marxista szándékú esztétikai rendszerében. Nézetem szerint a marxista esztétikák történeti sorára és vitájára vonatkozó koncepció kifejezi a marxizmus „eszmileg létező” esztétikájának mindenkori megújulását a koreszmék, az elért művészi és tudományos haladás következményeképpen. S e fejlődés távlatában a vonatkozó szaktudományos fejlődésnek döntő szerepe van. Ezt a „metaesztétikai” álláspontot a lukácsi esztétika lényegi rendszere is tartalmazza. Például amikor ismételtén az esztétikai meghatározások általánosságának a szintjére utal, arra, hogy ezen a szinten túl, a konkrétumok tárgyi-történeti, kritikai-esztétikai szférájában megszűnik az esztétika illetősége. Szerepét – amennyiben nem kizárólag az objektív belátásra képesítő intuícóra bízunk – átveszi az ismeretek szisztematikus gyűjtése, rendezése és általánosítása, s az erre alkalmas módszereket is fenntartó, továbbfejlesztő szaktudomány, a művészettörténet, a kritika, a művészettudomány. Láttuk, hogy a lukácsi esztétika egyetemes érvényességét csorbítja az is, ha a szerző maga vét a túlzott konkretizálás vagy a „túlzott történelmiség”⁴⁴ általa felállított törvénye ellen. Tanulásként arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a marxista esztétikának – még akkor is, ha következetesen mint tárgyelmeletet dolgozzák ki – nyitott kérdésként kell tartalmaznia azokat a problémákat, amelyek egyértelmű és határozott eldöntésére a szaktudományok fejlődése még nem nyújt elégséges alapot. Ilyen értelemben a tárgyelmeleti szinten kidolgozott esztétika jelentős hányadában csak „független változók” rendszere lehet. E változók további paramétereit a szaktudományok szolgáltatathatják. S éppen ennél a tulajdonságánál fogva a marxista esztétikának még mint tárgyelmeleti rendszernek is jelentős mértékben tartalmaznia kell részben önnön elméletét, egy metaesztétikát, részben a művészettudományok elméleti anyagára és módszertanára vonatkozó, a metaesztétika körébe vágó metaelméleti feltételezéseket. Úgy látom, ezen a téren *Az esztétikum sajátosságában* példamutató vonások fedezhetők fel. Mindenekelőtt általánosságban jelzi, hogy egy egyetemes érvényűnek szánt marxista esztétikai rendszer nem tartalmazhat végleges és felülmúlhatatlan megoldásokat konkrét tárgyi anyagon kutatható művészetelméleti, irodalomelméleti kérdésekben, nem kényszeríthet eleve választásra konkrét tárgyi anyagon kutatható művészetelméleti, irodalomelméleti kérdésekben, nem kényszeríthet eleve választásra különböző irodalom- és művészettudományi kutatási programok, módszertani lehetőségek, megközelítési módok között, a diszciplináris fejlődés paradigmái között, nem indokolhat velük kapcsolatos prekonceptiókat. Erre negatív értelemben figyelmeztetnek *Az esztétikum sajátosságának* azok az ellentmondásai, neuralgikus pontjai, amelyekre fejtegetésem ismételtén felhívta a figyelmet. Velük szemben pedig *Az esztétikum sajátossága* egyetemes igényű esztétikai rendszerének eszkatologikus szintű paradoxonai kifejezetten legalizálják a tárgyelmeleti teorémák és a diszciplináris kutatási programok változatos fejlődését. S ez képviseli legátfogóbban, legmélyebben *Az esztétikum sajátossága* esztétikai rendszerének valódi *nyitottságát*: ezáltal benne magában és közvetlenül általa képződik az az erő, amely társadalmivá változtatja a szerzője által személyesként átélt feladatot, a mű mindenkori megújulását, mintegy önnön folyamatos revízióját a beleépített vitaalap és az egyetemesség igényének vitathatatlan mélysége és eredetisége következtében.

⁴³ LUKÁCS György, i. m. I. 13

⁴⁴ I. m. I. 616.

LES FORMATIONS DE L'UNIVERSALITÉ DANS LA SPÉCIFICITÉ DE L'ESTHÉTIQUE DE GYÖRGY LUKÁCS

C'est la méthode historique qui jette les bases de la prétention sur l'universalité de *La spécificité de l'esthétique*, mais l'emploi de ce principe devient contradictoire, quand György Lukács attribue une fonction historique aussi à la catégorie du réalisme exprimant la raison d'être esthétique de l'oeuvre d'art, le réfléchissement fidèle à la vérité, et quand il la définit comme un style historique aussi. C'est que, selon sa thèse générale, la base d'existence esthétique de l'oeuvre d'art ne peut pas avoir, outre l'unité organique du contenu et de la forme, un critère de forme ou de style. Cette contradiction se répète quand il considère les catégories d'allégorie et de symbole de Goethe comme les porteurs d'une part des tendances de valeur de l'hostilité contre les arts et du caractère artistique, de l'autre des tendances historiques. Il en ressort que la conception de valeur et d'évolution artistique de Lukács se base exclusivement sur la typologie de l'évolution occidentale, de plus, en dedans de cela, c'est un idéal artistique relativement strictement défini qui lui sert de mesure. Cette conception de l'évolution contredit la définition de Marx se rapportant à l'inégalité de l'évolution de la société et de l'art. Elle contredit ses propres thèses aussi qui soulignent par exemple l'égalité de rang des systèmes de sons anciens, orientaux et populaires, c'est-à-dire celle de la musique tonale et atonale. La conception de l'oeuvre d'art, du genre et de l'art relativement stable de Lukács contredit, elle aussi, à la prétention sur l'histoire universelle. Dans le texte de la *Spécificité de l'esthétique*, ces contradictions sont déguisées par le fait que György Lukács désigne, par le même mot "art" ou "forme", des notions d'art et de forme tout à fait différant les uns des autres.

Des contradictions de théorie d'objet aboutissant à des questions métaesthétiques et des positions de question métaesthétiques il s'ensuit également que, dans le domaine de la recherche esthétique, le marxisme ne s'incarne pas dans un seul système esthétique au niveau de la théorie d'objet, comme une solution de tous les problèmes esthétiques, ayant une vigueur universelle. Sa fonction consiste avant tout à confronter la recherche esthétique avec les cercles de problèmes réels, à la stimuler, à l'aide de son système d'idée fertile, à raffiner sa méthode historique et ses instruments logico-systématiques et à approfondir son introspection. C'est-à-dire, plusieurs esthétiques marxistes différentes peuvent exister, tout comme l'histoire précédente de l'évolution esthétique marxiste se caractérisait par la discussion des esthétiques marxistes ayant des conceptions différentes. Au niveau de la théorie d'objet, les esthétiques marxistes doivent contenir, comme des questions ouvertes, les problèmes à la solution desquels l'évolution des disciplines spéciales de la science ne donne pas encore une base suffisante. De cette manière, le marxisme, comme les solutions paradoxes des questions finales de l'esthétique y renvoient, légalise l'évolution variée des théorèmes de théorie d'objet et des programmes de recherche disciplinaires.

Janus Pannonius elveszett „Annales patriae”-ja

Zsámboky János Janus Pannonius művei 1569-i bécsi kiadásának¹ előszavában mint közismert dologról mondja, hogy Janus Magyarország történetét egy egész kötetet kitevő költeményben megírta: „Annales certe Patriae heroicis ipsum versibus uno in volumine colligasse multi norunt.” Még hozzá azt is állítja, hogy ezt a művet ő maga látta, sőt olvasta Bécsben: „Utinam quidem Annales eius aliquando Viennae conspecti et lecti prodeant, carceresque perfringant!” Tehát nem akkor látta, amikor Janus összes műveit kiadta – hiszen akkor ezt is közölte volna –, hanem „egykor”, „aliquando”. Azóta valahol lappanganak ezek az évkönyvek, vagy el is pusztultak. Sőt Sambucus valamilyen különös szándékosságról beszél, mintha valaki vagy valakik irigységből nem akarnák, hogy Janus művei napvilágot lássanak és ezért rejtegetik azokat: „Multa scripsit Janus . . . Quorum quidem optimum quaeque vel interciderunt, vel potius ab odio et invidio, ne lucem adspiciant, suoque tempore iugi fruuntur, alicubi premuntur.”

Az irigységnek ezt a Janus műveit elnyomó szerepét már korábban Magyi Sebestyén is említi az 1513-i Janus-kiadás² elején: „ab invidia suppressuntur.” Hasonlóképpen Adrianus Wolphardus az 1522-i bolognai elégiakiadásban: „Nec sum animi dubius, plures a Ioanne Pannonio elegias scriptas esse, quae tamen aut perierunt, aut invidiorum indignis oculis continentur.”³

Zsámbokynál azonban az Annalesszel kapcsolatban ennél a háttérbe szorításnál, elrejtésnél több van: talán szándékosan pusztították el, tűzbe vetették, vagy a Dunába dobták, esetleg éppen félreeső helyen emberi ürülékben rothadt el, ahogy egyesek gondolják: „Quodsi Vulcano vel Istro sunt tradita, vel, ut quidam non dissimularunt, excrementis humanis loco abdito, foraminibusque putruere.” „Manes invidiorum luant poenas” kiált föl Zsámboky elkeseredésében. (Kissé szabadabb magyar fordításban: lelkük bűnhődjék érte a pokolban.) Egy Phaedrus-idézzettel pedig isteni ítélőszék elé állítja ezeket az irigyeket: *φθόρος ἔξω τοῦ θεοῦ θρόνου ἵσταται*.

Azt is megtudjuk Zsámbokytól, hogy Janus az „Annales”-t „hősi versekben” írta meg és a Marcellopanegyrishez volt hasonló. Sambucus a Janus-kiadáson kívül egy versében is megemlékezik Janusnak erről a lappangó művéről:

„Annales utinam laboriosi
Prodeant, patriamque corrudentem
Virtutis moveant, speique avitae”.⁴

„Nagy fáradsággal írt Évkönyveid bár
csak meglennének, hogy romló hazánkat
virtusra intsek s ősi jó reményre!”

(Geréb László fordítása)⁵

¹ JANUS PANNONIUS, *Quae unquam reperiri adhuc potuerunt omnia. Opera Iohannis Sambuci*. Viennae 1569. (RMK III. 585.)

² RMK III. 182.

³ JANUS PANNONIUS, *i. m.*

⁴ JANUS PANNONIUS, *Poëmata*. [Ed. Samuel TELEKI]. Traiecti ad Rhenum. 1784. I. 315.

Az „Annales Patriae” létéről azonban Zsámbokynál jóval korábbi megemlékezéseink is vannak. Az említett Adrianus Wolphardus a Marcello-panegyris 1522-i kiadásának Váradi Ferenc erdélyi püspökhöz írt ajánlásában⁶ azt mondja, hogy ha gonosz emberek nem fosztották volna meg Janust szerencséjétől, s nem halt volna meg olyan korán, a magyar név dicsőségére a legkitűnőbb versekben írt annalest írt volna. „Cui si malorum audacia fortunae beneficium non eripuisse, nec is magnitudine casus moerore affectus tam praecipitem mortem oppetisset, Pannoniorum nomen, ceptis ab eo, elegantissimo carmine annalibus immortalitatis consecutus erat.” Adrianus Wophardus tehát, ha nem is az „Annles” elkészültéről, de legalább elkezdéséről tud.

Ugyanennek az említett kötetnek egy másik ajánlásában az erdélyi Tabi György (Georgius Thabiasius Transylvanus) az olvasóhoz írt versében Janus művei közt elsőként említi az „Annales”-t:

„Annales patriae Janus cum condidit amatae,
Flebilibusque ligat, carmina docta modis.”

Csak ezután következik a versben az epigrammák, a görögből való fordítások, a hadi eseményekről készített panegyriszek felsorolása Janus munkáiból.

Még egy rövid említés található arra vonatkozólag, hogy Janus írt valamit a magyar történelemről. Az elégiák említett bolognai 1522-i kiadásában található egyik ajánlóversben Meggyesi Fabri Ferenc (Franciscus Fabri Megiensis Transylvanus) mondja, hogy Janus „patriae res orsus avitas”, tehát elkezdte a hazai régi dolgokat. (Nála is elkezdésről van szó, nem elkészítésről.)

Ezek szerint nincs abban semmi lehetetlenség, hogy egykor még előkerül Janus Pannonius teljes, vagy csak megkezdett „Annales Patriae”-ja. De vajon nem csak olyan hagyományos tévedésről van-e szó ebben az esetben is, mint amilyen Janus állítólagos magyar nyelvtana? Hiszen ha végigolvassuk Janus összes műveit, föltűnik ugyan a tárgyválasztás hallatlan gazdagsága: mitológia éppenúgy, mint klasszikus auctorok, Mátyás hadi tetteinek dicsőítése, asztrológia és asztronómia ugyanúgy, mint elmélyült természetfigyelés, az emberi lélek finomságainak elemzése, filozófiai kérdések nem kevésbé mint a legdurvább erotikum. De mintha a magyar történelem – egy-két majd említendő kivételtől eltekintve – kimaradt volna Janus témái közül.

A következőkben erre a kérdésre szeretnénk választ adni, de ezen túlmenően – talán kissé merésznek látszik a kísérlet – megpróbáljuk az elveszett „Annales” tartalmának, szerkezeti beosztásának halvány körvonalait is fölvázolni, megkeresni forrásait és megállapítani keletkezésének idejét.

Mindehhez a vizsgálathoz Janus egy verse és egy beszéde ad fogódzópontokat. Mind a két hely egy-egy miniatűr magyar történelmi összefoglalás és annak a bizonyossága, hogy Janus – legalábbis életének egy bizonyos szakaszában – mégiscsak komolyan foglalkozott a magyar múlt megismerésével, ami eléggé meglepő. Ma az általános műveltséghez hozzá tartozik a magyar történelemnek nagy vonalakban való ismerete. De ez egyáltalán nem volt így akkor, amikor még századokig nem tartozott az iskolai oktatás anyagához a történelem. Még hozzá Janus egész tanulmányi idejét külföldön, Itáliában töltötte, ott, ahol még véletlenül sem találkozhatott a magyar múltat bemutató szövegekkel, magyar krónikákkal. Későbbi, magyarországi életét tekintve se felejtjük el, hogy az ő életében még nem volt meg a nyomtatásban megjelent Budai Krónika és Thúróczy, nem írta meg munkáját sem Ransanus, sem Bonfini. De a világtörténetből se készült még el Hartmann Schedel világkrónikája és Werner Rolewinck Fasciculus temporuma, amelyeket a XV. század végi könyvnyomtatás az európai művelt emberek közkincsévé tett.

*

⁶ Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KLANICZAY Tibor munkája. Bp. 1982. 358. (Magyar remekírók.) (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy Zsámbokynak ezt a három sorát majdnem szó szerint átvette Kórodi Bedő Dániel (Daniel Bedo Korodius Pannonius) Pareus „Deliciae poetarum Hungaricorum.” Frankofurti 1619-i kiadásának bevezetőjében írt versébe. Csak az „Annales” helyett „libri”-t, a „corruentem” helyett „prominentem”-et írt.)

⁶ RMK III. 250.

Az a két Janus-részlet, amely a magyar történelem egy-egy rövid összefoglalása, a Frigyes császárhoz intézett szemrehányó vers: „De corona regni ad Fridericum caesarem” és az 1465-i római követség alkalmával a pápa előtti nyilvános fogadáson mondott beszéd egy szakasza. Mindkettő Janus alapos magyar történelmi tájékozottságát bizonyítja és föltételezhető, hogy ezeket az ismereteket az „Annales” megírásához szerezte.

A Frigyes császárnak szóló vers felsorolja, hogy a történelem folyamán milyen szerencsétlenségek forrása volt a magyar–német kapcsolat, illetve hogy a magyar korona milyen szerencsétlenségek okozójává lett, ha németek kerültek vele kapcsolatba.

A vers teljes szövege a következő:

„Quid retines nostram, Caesar Friderice coronam?
 Fausta unquam genti non fuit illa tuae.
 Testis erit primae fraudatus flore iuventae
 Henricus, Stephano quem pia Gesla dedit.
 Testis bis pulsi letum terribile Petri,
 Ac Salamonicae crebra ruina fugae.
 Testis quin etiam spoliati casus Othonis.
 Nec non Alberti mors properata tui.
 Testis est et illa tua puer-enutritus in aula,
 Qui nuper thalamos occidit ante novos.
 Horum tu, si quid sapias, exempla habetis;
 Felix, alterius qui cavet ipse malo.
 Nec tanti facies tam vani nominis umbram,
 Fatorum ut similis experiri vices.”⁷

Prózaí magyar fordításban: (mivel itt minden szó értelme és alakja is fontos, nem lehet tekintettel lenni a költői fordítás elkerülhetetlenül pontatlanná tevő követelményeire).

„Miért tartod vissza, Frigyes császár, a mi koronánkat? Sohasem volt az szerencsés a te nemzedet számára. Tanúja ennek a kora ifjúságának virágjától megfosztott Henrik (= Imre), akit a kegyes Gizella adott Istvánnak. Tanúja ennek a kétszer előzőtt Péter siralmas halála és a salomoni futás ismételt bukása. Sőt tanúja a kifosztott Ottó esete is, valamint a te Alberted korai halála. Tanúja az a te udvarodban felnevelkedett fiú is, aki a minap az új házasság előtt elpusztult. Hacsak van valami eszed, ezeket példának veszed; boldog, aki megőrzi magát másnak a bajától és nem lesz le képmása annyi sikertelen névnek, hogy hasonlóképpen kikapasztd a sorsukat.”

Mik lehettek Janus forrásai ezekhez a sorokhoz? Elsősorban az a szöveg, amelyet XIV. századi krónikaszerkesztésnek nevezünk. Ismeretes, hogy ennek a krónikaszerkesztésnek két típusa van: a Budai Krónika családja és a Képes Krónika családja. Az elsőhöz tartozik természetesen maga a később nyomtatásban megjelent Budai Krónika, a másodikhoz a Képes Krónika. Minthogy Janusnak ezzel a versével kapcsolatban még nem tudjuk eldönteni, a két típus közül melyik volt Janus forrása, itt csak „Krónika”-ként hivatkozunk rá.

A Krónika használatára lehet következtetni mindjárt a Szent Imre halálára vonatkozó sorból:

Janus

Krónika

„*primae fraudatus flore iuventae*”

„*in primaevo adolescentiae . . . flore*”⁸

De a Szent Imre halálával kapcsolatos részből arra kell következtetnünk, hogy Janus forrása nem lehetett csak a Krónika, hanem más szöveget is fölhasznált. Mindenekelőtt föltűnik, hogy Janus „Henricus”-t ír, míg a Krónikában már „Emericus” van. Viszont mint Henricus szerepel Szent István nagyobb legendájában és a Hartwik-legendában. (A kisebb legenda nem említi Imre nevét). Ugyan-

⁷ IANUS, *Poëmata*. 463. (Epigr. I. XVII.)

⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. I. Budapestini 1937. 318.

csak a két említett legenda valamelyikének használatára utal Gizella „pia” jelzője”. A Krónika ugyanis Gizellát kegyetlen intrikusnak festi le. Ellenben a legendák, bár csak testvérevel, II. Szent Henrik császárral kapcsolatban mondják, hogy „ob mansuetudinem morum *pius* est appellatus”, de Gizellát is úgy festik le, mint aki kegyes, vallásos életet élt, felszerelésekkel támogatta a templomokat.⁹ (A kisebb legenda nem is említi sem Gizella, sem Henrik nevét, ennek a használata tehát nem jöhet szóba.)

A Krónika használatát bizonyítja, hogy Péter király is Janus versében a szerencsétlen sorsú német származású magyar királyok közt szerepel, noha ő velencei volt, de a Krónika mégis Gizella testvéreként, tehát a német uralkodóház tagjaként említi.¹⁰ Ugyanígy a Krónika használatát bizonyítják a a Salamonról (felesége volt német) és az Ottórol írottak. Albert korai halála már Janus gyermekkorában történt, arról tehát már lehettek szóbeli értesülései. Még inkább saját életének jól ismert eseménye volt V. Lászlónak házassága előtti hirtelen és gyanús körülmények között történt halála.

A Frigyes császárhoz írt vers alapján tehát megállapíthattuk, hogy Janus használta a Krónikát – hogy a két variáns közül melyiket, azt itt még nem tudtuk eldönteni, mert e felhozott esetekben egyformák – és Szent Istvánnak vagy a nagyobb legendáját, vagy a Hartwik-félt. Hogy az utóbbi kettő közül melyiket, a felelettel egyelőre itt is adósnak kellett maradnunk, mert a két szöveg az említett kérdésekben megegyezik.

A Frigyes császárhoz írt rövid, alkalmi, tételszerű összefoglalásnál – amely a magyar–német kapcsolatokat állította össze –, sokkal hosszabb és érdekesebb az 1465-i beszéd egy részlete.

„Nam si veterum monumenta annalium evolvere otium Tibi esset, Pater Beatissime, invenires profecto nullos unquam principes, nullos populos (pace aliorum dixerim) Apostolicae Sedi tam obsequentes, tam deditos extitisse, quam Ungaros et reges Ungarorum. Gentili adhuc errore Hunnorum natio tenebatur, cum potentissimus ille Attila Venetam provinciam ingressus ac omnia Padum usque annem ferro et igni populatus, obvium sibi Leonem papam in tanta veneratione habuit, ut eius monitis et interventis omisso ad Urbem itinere confestim Italia excesserit. Deinde Stephanus, qui primus nostros ad fidem catholicam convertit, circiter millesimum Dominicæ incarnationis annum, cum imperatoris Henrici gener sorosiusque esset, maluit tamen coronam regiam a Romano petere antistite, ac per hoc regnum istud Sedi Apostolicæ devincire. Quem imitatus paulo post Divus Ladislaus, cum illius temporis pontifex pro recuperanda Terra Sancta crucem late prædicasset, ipse pro Gothfrido Hierosolymam Christianum exercitum duxisset, sed eius post propositum implevit Andreas, qui superatis Saracenis et adorato Christi sepulchro non alia hostium præda, quam sanctorum reliquiis onustus in patriam revertit. Deficiente postmodum regio semine ab Apostolica Sede principem sibi Hungaria postulavit et accepit clarissimum Siciliae regem Carolum, cuius filius et successor Ludovicus Regnum Neapolitanum, iure sanguinis ad se devolutum et nihilominus armis post Beato Petro Apostolo resignavit. Sigismundus porro caesar quanta in Corstatiensi ac deinde Basileensi concilio pro Martino et Eugenio pontificibus et alias pro sacro sancta ecclesiæ egerit, supersunt, qui experientiae testimonium perhibere possunt. Ne singula percurrendo sim longior, semper gens nostra et principes nostri huius Sacratissimæ Sedis auctoritatem longe plurimi fecerunt et ad eius nutum inter cetera pacem pariter ac bellum temperarent. Novissime illustris gubernator noster Iohannes, cuius supra mentionem fecimus, cohortantibus et assistentibus legatis apostolicis quam saepe cum Turco dimicavit ac tandem magno proelio victor inter ipsa trophaea sua triumphantem spiritum reddidit Creatori, Parentis igitur sui et prædecessorum suorum regum sequens vestigis Serenissimus Rex noster Sanctitati Verstræ non eam tantum præstat oboedientiam, quæ in cultu et exhibenda reverentia, sed etiam quæ in parendo voluntati tuæ et excipiendis mandatis tuis constitit.”¹¹

Magyar fordítása:

„Mert ha lenne időd, Szentséges Atya, olvasni a régi évkönyvek emlékeit, valóban sohase találnál egy olyan fejedelmet, sem egy olyan népet (mások sérelme nélkül mondhatom), amelyek annyira engedelmesek, annyira ragaszkodók lettek volna az Apostoli Székhez, mint a magyarok és a magyarok

⁹ Ua. II. 1938. 384–385.

¹⁰ Ua. I. 322.

¹¹ *Epistolæ Matthiæ Corvini regis Hungariæ*. II. Cassoviæ 1743. 129–136.

királyai. Még a pogány tévedés tartotta fogságában a hunok nemzetét, amikor az a leghatalmasabb Attila a velencei tartományba behatolva és egészen a Pó folyóig mindent vassal és tűzzel elpusztítva a vele szembejövő Leó pápát akkora tiszteletben tartotta, hogy az ő intelmére és közbenjárására, elmellőzve az utat a Városba (= Róma), azonnal kiment Itáliából. Azután István, aki elsőként térítette a mieinket a katolikus hitre, körülbelül az Úr megtestesülésének ezredik évében, bár Henrik császárnak nőtestvére útján sógora volt, mégis inkább a római püspöktől akart királyi koronát kérni és ezáltal az országot az Apostoli Székhez kötni. Akit utánozva kevéssel utóbb Szent László, mikor annak az időnek pápája a Szentföld visszaszerzésére széleskörben keresztet hirdetett, Gottfried helyett maga vezette volna a keresztény sereget Jeruzsálembe, az ő tervét azonban később András teljesítette, aki legyőzve a szaracénokat és imádkozva Krisztus sírjánál a hazába nem az ellenségnek más zsákmányával tért vissza, mint szentek ereklyéivel megrakodva. Nemsokára kihalván a királyi mag, Magyarország az Apostoli Széktől kért a maga számára uralkodót és megkapta Szicília nagyhírű királyát, Károlyt, akinek fia és utóda, Lajos a nápolyi királyságot, amely vér szerint rá háramlott, valamint fegyveres úton is, azután Szent Péter apostolnak (= a Szentszéknek) visszaadta. Továbbá hogy Zsigmond császár mennyit tett a konstanzi és azután a bázeli zsinaton Márton és Eugén pápáért és így a szent egyházért, még élnek olyanok, akik a tapasztalatokról tanúságot tehetnek. Nehogy minden egyes dolognak a felsorolása által hosszabb legyen, a mi nemzetünk és uralkodóink mindig messzemenően teljesítették ennek a Szentszéknek határozatait és annak intelmére egyformán teljesítették békét és háborút. Legutóbb a mi kiváló kormányzónk, János, akiről fentebb említést tettünk, az apostoli követek buzdítására és segítségével gyakran harcolt a törökkel és végül nagy győzelemmel mint győztes, maguk közt a győzelmi jelvények közt adta vissza lelkét a Teremtőnek. Tehát atyjának és az előző királyoknak nyomdokait követve a mi fölséges királyunk Szentség iránt nemcsak azt az engedelmességet tanúsítja, ami tiszteletből és hódolatból áll, hanem a te akaratodhoz való alkalmazkodásból és hódolatból áll, hanem a te akaratodhoz való alkalmazkodásból és megbízásaid teljesítéséből is."

Vegyük most sorra pontonként ezt a történelmi összefoglalást, amely Magyarország és a Szentszék egymáshoz való viszonyának múltját veszi számba. Kezdődik Attila itáliai hadjáratával. Világos, hogy Janus itt a Krónikából merít, amely Kézai nyomán természetesnek fogadta el a kettős honfoglalást, a hun-magyar azonosságot. Igaz ugyan, hogy a Krónika nem mond velencei tartományt és nem említi a Pó folyót, mint Janus, hanem egy csomó várost sorol fel, amelyet egészen le Ravennáig elfoglalt Attila, de itt nyilvánvalóan Janus itáliai helyismerete játszott szerepet, hogy világosan, földrajzilag egységes területként jelezte az Attila által elpusztított vidéket. De Attila visszafordulásának okaként a Krónikával egyezően a pápaság iránti tiszteletet jelöli meg:

Janus

„Leonem papam in tanta *veneratione* habuit"

Krónika

„ob *reverentiam* sedis apostolicae"¹²

Igaz ugyan, hogy a Krónika egy másik okot is fűz a tisztelethez, azt, hogy Attila fenyegető látomást is vett észre a feje fölött, de ezt Janus jobbnak látta elhallgatni, mert így a tisztelet jobban kihangsúlyozódik. Ez a rész egyébként annak is bizonyítéka, hogy Janus a Krónikát és nem Kézait használta, mert Kézai a tiszteletről egyáltalán nem tud, csak a látomás okozta megfélemledésről.¹³

A következő szakasz Janus szövegében Szent Istvánról szól, aki elsőként térítette a magyarokat a katolikus hitre és 1000 táján, bár a császár sógora volt, mégis a pápától kért koronát és Magyarországot a Szentszékhez kötötte. Itt már a Krónika nem lehet forrás, de nem forrás sem a nagyobb, sem a kisebb legenda, hanem csak Hartwik. A kisebb legenda nem is szól a koronázásról, a Krónika csak annyit ír, hogy „regiae celsitudinis coronam divinitus est acceptus”,¹⁴ a nagyobb legenda pedig még

¹² *Scriptores* I. 274.

¹³ „perterritus” ua. I. 159.

¹⁴ Ua. I. 314.

egyszerűbben: „diadematē regalis dignitatis feliciter coronatur”.¹⁵ A Hartwikkal való egyezés azonban olyan világos, hogy most már eldönthetjük a kérdést: a három Szent István legenda közül ez volt Janus forrása:

Janus

„maluit tamen *coronam regiam a Romano petere antistite* ac per hoc regnum istud Sedi Apostolicae devincire”

Hartwik

„Astricum misit . . . ut a *successore Petri principis apostolorum postularet* . . . regio etiam dignaretur ipsum *diadematē* robore”¹⁶

Még egy bizonyítéka van a nagyobb legendával szemben Hartwik használatának, az hogy a nagyobb legenda szerint Szent István atyját annak halála után az 5. évben követte a trónon (997 + 4 = 1001), Hartwik szerint a 4. évben (997 + 3 = 1000, úgy ahogy Janusnál). Az viszont teljesen Janus egyéni hozzátoldása, amikor kiemeli, hogy István, bár a császár veje volt, mégsem tőle kért koronát, hanem a pápától. Ennek a lépésnek tudatos, politikai, a német-római birodalomtól való függetlenséget célzó hangsúlyozása később általánossá válik a magyar történetírásban.

A Szent Lászlóról mondottak alapján viszont azt a kérdést tudjuk tisztázni, hogy Janus melyik krónikát használta. Kézait semmi esetre sem, mert az alig mond valamit Lászlóról. De a Budai Krónika családját sem, mert az csak arról tud, hogy Szent Lászlót a németek császárává akarták választani,¹⁷ ellenben a Képes Krónika családja a császárság tervén kívül azt mondja, hogy Lászlót a keresztes hadjárat vezetésével is meg akarták bízni. (Ezt mondja a László-legenda is, amely a Krónikából merít.)¹⁸ Janus krónikás forrása tehát a Képes Krónika családjának valamelyik kézírata lehetett, majdnem bizonyosan maga a Képes Krónika, amit a Corvina-könyvtárban használhatott.¹⁹

A Szent Lászlóról szóló résznek van azonban egy olyan vonatkozása is, amelyből arra kell következtetnünk, hogy Janus a Képes Krónikán kívül más, külföldi forrást is fölhasznált. A Képes Krónika ugyanis nem beszél arról, hogy a kereszteshadjáratot a pápa hirdette és arról sem tud, hogy a hadjárat vezére Bouillon Gottfried volt. Janus viszont tud ezekről a dolgokról.

Janus

„pontifex pro recuperanda Terra Sancta crucem late praedicasset, ipse pro Gottfrido Hierosolymam Christianum exercitum duxisset”

Képes Krónika

„nuncii de Francia et de Ispania, de Anglia et Britannia ad eum venerunt . . . et . . . regem rogaverunt, ut eis rector et gubernator in exercitu Iesu Christi existeret”²⁰

Melyik lehetett az a külföldi forrás, amelyből Janus a többletet, főleg Gottfried nevét vehette? Említettük már, hogy a XV. század közismert világkrónikái későbbi voltak miatt nem lehettek. Schedelnél ez világos. Rolewinck ugyan Janus kortársa, elvben lehetett volna, hogy krónikáját már a nyomtatott kiadás előtt kézíratos példányból használta, de ez a Világkrónika 1474-ig terjed, tehát szerzője már Janus halála után fejezte be. A legvalószínűbb tehát, hogy a használt mű Antonius Florentinus „Chronica”-ja. Ez a hatalmas világtörténelmi összefoglalás Janus életében már megvolt és föltételezések szerint megvolt a Corvinában, amennyiben Thuróczy is fölhasználta. Janus szövegének vele való egyezése föltűnő, bár ez csak egy pár szó:

¹⁵ Ua. II. 384.

¹⁶ Ua. II. 412–413.

¹⁷ Ua. I. 416.

¹⁸ GERICS József, *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*. in *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp. 1974. 113–136. (Memoria saeculorum Hungariae 1.)

¹⁹ CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library*. History and Stack. Bp. 1973. 406–407. („Studia humanitatis” 1.)

²⁰ *Scriptores* I. 417.

Janus

„pontifex pro tecuperanda Terra Sancta crucem late praedicasset”

„pro Gothfrido . . . exercitum duxisset”.

Antoninus Florentinus

„praedicari fecit crucem pro recuperatione Terrae Sanctae”

Jeruzsálemet a keresztések „Gotifredo duce exercitus foglalták el.”²¹

A továbbiakban megint a Képes Krónikából való az a közlés, hogy II. Endre a kereszteshadjáratról más zsákmány helyett szentek ereklyéivel megrakodva tért haza.

Janus

„non aliis hostium praeda, quam sanctorum reliquiis onustus in patriam revertit

Képes Krónika

„diversorum sanctorum per ipsum reliquiae comparantur . . . Reversusque in Hungariam cum pretiosis thesauris sanctorum”²²

Nem tudjuk ilyen világosan megállapítani annak az állításnak az eredetét, amit Janus az Árpád-ház kihalásáról és az Anjouk trónra jutásáról mond. A Krónika szerint ugyanis „az ország egyes nemesei” „András király jogsérelmével kértek királyt VIII. Bonifác pápától”. Janus ellenben úgy tünteti fel, hogy az egész ország kérte a királyt a pápától, miután a királyi háznak magva szakadt. Persze lehet, hogy Janus itt a pápai álláspontnak megfelelően módosította önkényesen a szöveget. De Károly szicíliai király volta semmiképpen nem származhatott a Krónikából.

Janus

„Deficiente postmodum regio semine ab Apostolica Sede principem sibi Ungaria postulavit et accepit clarissimum Siciliae regem, Carolum.”

Képes Krónika

„quidam nobiles regni . . . in praeiudicio regis Andreae a papa Bonifacio VIII. regem petierunt”²³

Megint egy újabb forrás felhasználására bukkanunk Janusnál a Nagy Lajosról mondottaknál. Itt már a Képes Krónika nem lehetett forrás, mert az erre a korra már nem terjeszkedik ki. A forrás tehát a legnagyobb valószínűség szerint Küküllei János munkája lehetett az, melyet a nyomtatott Budai Krónika és Thuróczy tartottak fenn. A szöveghez Janus bizonyosan a királyi udvarban, illetve könyvtárban jutott hozzá.²⁴ Janus Nagy Lajossal kapcsolatban megint csak azt emeli ki, mennyire előzékeny volt a pápai kívánság iránt, amikor lemondott a nápolyi királyságról, amely pedig mindenképpen megillette:

Janus

„Ludovicus regnum Neapolitanum iure sanguinis ad se devolutum et nihilominus armis post Beato Petro apostolo resignavit.”

Küküllei

„ad cuius (a pápa) instantiam tanquam devotus et oboediens filius ipsum regnum, necnon castra, civitates, munitiones et terras, quas tenebat . . . ad manus papae assignavit”²⁵

Zsigmond koráról már nem kellett írott forrásokat használnia Janusnak, mert amint mondja „még élnek, akik tanúságot tudnak tenni tapasztalataikról”. Janus tehát szóbeli értesüléseket szer-

²¹ Az első, 1484-i nürnbergi nyomtatott kiadást használtam (GW 2072.) II. fol. CLXXXVII, CCX és „Summarium”. – A mű föltételezhetően megvolt a Corvinában. MÁLYUSZ Elemér, *Thuróczy János krónikája és a Corvina*. Filológiai Közlöny 1966. 282–302.

²² *Scriptores* I. 465–466.

²³ Uo. I. 477.

²⁴ MÁLYUSZ, i. m.

²⁵ Thuróczy brünni kiadását használtam.

zett. Ugyanígy nem volt szükséges külön forrás Hunyadi János és Mátyás tetteivel kapcsolatban, hiszen ezeknek maga is kortársa, illetve szemtanúja volt.

Mindebből megállapítható, hogy Janus – akit egyébként a történelem nem érdekelt különösebben –, az „Annales patriae” elkészítéséhez komoly forrástanulmányokat, anyaggyűjtést végzett, s ezért tudott Frigyes császárral történelmi érvekkel polemizálni és a pápa előtt bemutatni Magyarország és a Szentszék kapcsolatait. Tanulmányaihoz a könyveket föltehetően a már akkor gyarapodni kezdő királyi könyvtárban találta meg, mert ezt az anyaggyűjtést még római útja előtt kellett végeznie. Janus saját nagy könyvbeszerzései pedig éppen ezen az 1465-i úton történtek csak, addig nagyobb könyvtára nem igen lehetett.

Persze ezt az „anyaggyűjtést” nem úgy kell elképzelnünk, mint valami modern cédulázást. Ismeretes, milyen rendkívüli emlékezőtehetsége volt Janusnak. Ő csak olvasott és amit olvasott, szinte szó szerint megmaradt memóriájában. Az „Annales patriae” pedig nem pusztán alkalmi költemény volt, hanem a Mátyás koráig terjedő magyar történelemnek első, a nyomtatott Budai Krónikát megelőző összefoglalása lehetett.

A források bemutatása után talán megkísérelhetjük megrajzolni a mű szerkezetének halvány körvonalaait is. Az első fejezetben a Hun-krónika eseményeiről, Attila tetteiről lehetett szó. A második a magyarság keresztény hitre térítése Szent István által, koronakérdés, védekezés a német befolyás ellen. A harmadik természetesen Szent László, akinek kultuszát már Váradról jól ismerte. (Ez világos a Búcsú Váradtól verséből, bár az csak Szent László kultuszának ismeretét bizonyítja, történetéről semmit sem szól.) Külön fejezet lehetett Endre keresztes hadjárata. A tatárjárásnak nincs nyoma a ránk maradt töredékekben, de ez érthető, mert a pápaságnak nem volt szerepe, az „Annales”-ből viszont aligha maradhatott el. Külön-külön fejezete volt bizonyára az Anjouknak, Zsigmondnak, Hunyadi János tetteinek (beleértve Albert és V. László szerencsétlen sorsát.) A befejezés nem lehetett más, mint Mátyás tetteinek ismertetése, dicsőítése.

Még egy utolsó kérdést szeretnék tisztázni: mikor foglalkozott Janus az „Annales” megírásával? Huszti, különösebb indokolás és időpont meghatározása nélkül, úgy látszik, a 60-as évek második felére gondolt, bár fogalmazása nem egészen világos.²⁶

A magunk részéről az 1462–1465-ös évekre gondolunk. Az első indíték megírására talán éppen a Frigyes császárral a koronáért folytatott alkudozások lehetett. Mindenesetre már alapos történelmi ismeretekkel kellett rendelkeznie Janusnak akkor, amikor 1452/53 táján megírta Frigyeshez írt versét. Hogy a kérdés 1465 körül mennyire foglalkoztatta, mutatja a pápa előtt mondott beszédében az egészen szokatlan, alaposan átgondolt történelmi betét, az amiben az „Annales patriae” vázlatát szeretnénk látni.

Lehet, hogy egész fejtegetésünk túlságosan ingatag alapokra épült. De azt gondoljuk, mindenesetre bizonyítják, hogy az „Annales patriae” nem pusztán későbbi, alaptalan hagyomány, hanem Janusnak valóban volt egy ilyen elkészült, vagy félbenmaradt műve. Ha valóban szándékosan és méltánytalan módon megsemmisítették Bécsben – mint amire Zsámboky céloz –, annak oka föltételezhető német- és császárellenes tendenciája lehetett.

Mégis szeretnénk sorainkat azzal a reménnyel zárni, amit Sambucus így fejez ki: „Utinam quidem Annales eius aliquando Vienna conspecti et lecti prodeant, carceresque perfringant” „Vajha az egykor Bécsben látott és olvasott évkönyvek előkerüljenek és börtönük zárját széttörnék.”

Csapodi Csaba

Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről

1492 – annus mirabilis: Kolumbusz felfedezi Amerikát; a katolikus Királyok visszahódítják Granadát, az utolsó spanyol várost, mely a mórok kezén volt; a zsidók és a mórok ellen ekkor hozzák azt a törvényt, mely Spanyolország gazdasági öngyilkosságát jelenti; Roderigo Borját (Borgia) VI. Sándor néven pápává választják; megjelenik Antonio Nebrija és egyben Európa első nyelvtana az „Arte de la

²⁶ HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 255.

Lengua Castellana"; és ebben az évben születik meg március 6-án Valenciában Juan Luis Vives, az Európa-szerte ismert humanista.

1509-ben Párizsba megy tanulni; 1512-ben Bruges-ben telepszik le. Megismerkedik Erasmusszal, Thomas More-val. 1517-ben Louvainbe költözik, majd a Collegium Trilingue tanára lesz. A németalföldi ellenreformáció támadásba lendülése idején, 1521–23-ban Angliába megy. Antonio Nebrija halálakor¹ megüresedett alcalai egyetem katedráját kínálják fel neki, melyet nem fogad el: családjá ellen vizsgálatot indított az Inkvizíció.² 1528-ban visszatér Brugesbe, haláláig – 1540. május 6-ig – marad itt.

Vivest a modern pszichológia megalapítójának tartják.³ A Vives-kutatók (Férrin Caballero, Américo Castro, Adolfo Bonilla y San Martín) szerint 1530 augusztusában Ignacio Loyola meglátogatta őt Bruges-ben.⁴

Juan Luis Vives a korabeli Magyarországon sem volt ismeretlen, pl. Zsámboky János könyvtárában találunk Vives-műveket,⁵ tudunk Patai István prédikátor Vives-fordításáról,⁶ arról, hogy a Rákóczi-könyvtár katalógusa⁷ tartalmaz Vives-művet. Szövegszerű utalásokat, ismereteket eddig csak Szenci Molnár Albertnél és Pázmány Péter munkáiban találunk.

Szenci Molnár Albert Heidelbergben⁸ szerzethetett tudomást Vivesről, hiszen a Melancthon által kidolgozott iskolareform tananyagá tette Vives „Exercitatio”-ját.⁹ Szenci fontos feladatnak tartotta a növevelést. A protestantizmus, a puritanizmus elterjedésével, térhódításával egy időben válik Magyarországon e kérdés fontossá. A külföldön „bujdosó” magyar ifjúság rádöbben hazája elmaradottságára, és a tudományok ápolásában látja a fejlődés lehetőségét. Az új eszméket magukkal hozó hazatérők

¹ Antonio Nebrija spanyol humanista: 1441–1522.

² J. L. Vives kikeresztelkedett zsidó családban született: Miguel de la Pinta y Llorente y José Maria de Palacio y Palacio: *Procesos inquisitoriales contra la familia judía de Juan Luis Vives*; I. in *Proceso contra la memoria y fama de Blanquina March, madre del humanista J. L. V.* Madrid–Barcelona, 1964.

³ Gerhard HOPPE, *Die Psychologie des Juan Luis Vives*. Berlin, 1901. – Foster WATSON, *The father of modern Psychology*. Psychological Review, 1915.

⁴ Ignacio Loyola 1528-ban megy Párizsba tanulni, ahol anyagi gondokkal küzd. Az itt tanuló spanyol diákok szokása volt felkeresni a németalföldi spanyol kolóniákat, hogy pénzt szerezzenek az iskolai évre. I. Loyola is a Montaigu Kollégium hallgatója volt, mint korábban Vives. Találkozásuk idején Vives már híres tudós. Vives hatásának tulajdonítják a Loyola által kidolgozott iskolarendszert. A Vives elképzelt iskolatípus jellemzői: 7 éves kortól 15 éves korig „alapozó” oktatás. Előbb a latint, majd a görögöt kell elsajátítani. Tizenöt éves kortól kezdődik a filozófiai oktatás; a legjobb Arisztotelész „Organon”-ját tanítani. Az ismeretek alapjául a görög–latin klasszikusokat, és egyes kortárs szerzőket javasol. Az eredményes tanulás érdekében minden tanulóknak saját módszert kell kidolgoznia. Hasznos a „memoriális tréning”: elavás előtt még egyszer át kell olvasni az anyagot; hasznos, ha jegyzeteket készítünk; még jobb, ha a kiírtakat témák szerint csoportosítjuk. Ha egyszerűen csak aláhúzzuk a lényegét, akkor is eredményesebben tanulunk.

⁵ GULYÁS Pál, *Számok János könyvtára*. Bp. 1941.

⁶ SZENCI MOLNÁR Albert, „Imádságos könyvecské”-jéhez írott ajánlásban olvasható: „Johannes Ludovicus Vivesnek De officio mariti és az keresztény asszonyi állatnak tanításáról írott könyveit... az melyeket hasznos voltáért sok nyelvekre fordítottanak, magyarol Patai István prédikátor fordította meg, nem tudom ha kinyomtatatta-e avagy sem.” – SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecské*. Haydelberga, 1621. Legújabb kiadása: *Szenci Molnár Albert költői művei*. Sajtó alá rendezte: STOLL Béla. RMKT XVII/6. Bp. 1971. 490–493. – RMK I. 514.

⁷ Rákóczi-könyvtár: I. Rákóczi György és fia, Zsigmond gyűjtötte könyvtár anyaga. A Rákóczi-könyvtár katalógusa: HARSÁNYI István, *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917. „Colloquia lectoria ex colloquiis Ludovici Vivis, scriptis Erasmi Roterodami et Proymnamatum valutribus Jacobi Pontani”. Francoforti, 1606.

⁸ FINÁCSY Ernő, *A renaissancekori nevelés története*. Bp. 1919. – VORMBAUM, *Evangelische Schulordnungen in 16, 17 und 18 Jahrhundert*. 1858–64. 3. t.

⁹ Juan Luis VIVES, *Lingua Latina Exercitatio*. Bruges, 1538. A Széchényi Könyvtárban: Antiqua: 8336.: Johanne Ludovicus VIVES, *Colloquia, sive exercitatio Latinae Linguae*. Noribergae 1582 ?.

látóköre kitágult: az oktatásban a nőket is részesíteni kell. Szenci nyelvűművelő munkája, szótárai, fordításai ezt a célt is szolgálták.

„Imádságos Könyvecské”¹⁰-hez írt ajánlásában így vall Vivesről: „En ez bölcs Vivesnek, ki ezelőtt száz esztendővel az ötödik Károly császár praeceptora volt, az elsőbb megnevezett [De officio mariti és Institutione feminae Christianae]¹¹ könyvből egy-néhány szavait csak deákul írom ide, hogy valaki azt ne fogja reám, hogy asszonyoknak akarok húzalkodni: »Quae vero est dementia existimare ignorantia bonorum quenquam meliorem fieri? Quod si non expedit bona legere, nec audire expedit, nec videre: neque enim sunt ipsae literarum formulae, de quibus est controversia, sed ea sensa quae literis sunt concluda et confirmata. Ergo vxor aut filia tua discet, quemadmodum se comet, et pectet, et fucabit, et insolabit capillos, et suffumigabit chirothecas, et acu supparos pinget, et qua pompa incedet, et quibus verbis erit vel ad lasciviam, vel ad superbiam instructa, non autem leget vel audiet, quomodo haec nugamenta contemnat, quomodo ornabit mentem, quomodo placebit Christo? Hujus tu es sententiae homo Christianus, quā nunquam fuisset stolidissimus gentilis? Excludetur igitur mulier ab omni bonarum rerum cognitione, et quo erit imperitior tanto melior credetur. Sunt quidam in eandem torpedinem adducti, ut meliores credant rudes etiam viros, etc. Quod si eruditio pietati obest, oberit et educatio inter doctos, et hac de causa satius erit ruri quam in urbe educari. Atqui ut de foeminis, quemadmodum coeperam, loquar; Ego contra evenire comperi, malas omnis rudes ac ignaras prorsum esse literarum; doctas vero probas, et laudis ac decoris amantissimas. Nec nullam meminisse me impudicam, doctam etc.»

A „Discursus de summo bono” című Ziegler-értekezés Vives-idézete nem a fordító Szencitől származik. Molnár Albert híven követte az eredeti szöveget a fordítás során.¹²

Pázmány Péter munkáit olvasva már több Vives-nyomot találunk. A legérdekesebb a prédikációk vizsgálata, melyek szövegét Vivesével egybevetve, úgy tűnik, mintha Pázmány előtt feküdt volna a Vives-szöveg prédikációja írásakor.

Meglepő, hogy idéz Vivesről, mert a jezsuiták számára tiltott szerző¹³ volt. Honnan ismerte Vives műveit, nem állapítható meg pontosan; a Collegium Romanumban tanító spanyol tanáraitól szerezhetett értesülést.¹⁴

Öry Miklós könyvében¹⁵ olvasható: „Sokáig rejtély volt előttem, honnan van az, hogy Pázmány egyes teológiai, főleg egyháztani kérdésekben inkább a löweni és angol irány híve volt, mint a déli római irányé.¹⁶ Erre most némi világosságot derít az a tény, hogy egy évet nem a Collegium Romanumban, hanem az angol kollégiumban töltött. . . . A Collegium Anglicanumban 1594/95-ben három filozófiai repetitor volt: egy-egy a metafizika, fizika, és logika számára, a következő évben azonban már egy teológiai repetitor is szerepel, aki egyben a stúdium prefektus is. Az 1594/95-ös év metafizikai repetitora – Pázmány Péter.” Öry megállapítása fontos, hiszen Vives tanított Louvainben a Collegium Trilingue-ben.¹⁷ Poetikai, retorikai előadásokat tartott, itt írta filozófiai, vallási tárgyú műveinek nagy részét és az első pedagógiai tárgyút: a „De institutione feminae Christianae”-t.¹⁸

¹⁰ Ld. 6. jegyzet

¹¹ Juan Luis VIVES, *De officio mariti*. Bruges, 1528.; *De Institutione feminae Christianae*. Louvain, 1523.

¹² SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono*. – Sajtó alá rendezte: VÁSÁRHELYI Judit. Régi Magyar Prózái Emlékek 4. Bp. 1975.

¹³ Antonio ASTRAIN, *Historia de la Compañía de Jesús en la asistencia de España*. Madrid, 1905. II. t. 426. Index librorum prohibitorum. Taurini 1889.

¹⁴ Pázmány spanyol származású tanárai: Juan Azor, Miguel Vázquez de Padilla, Valenciái Gergely. L.: ÖRY M., *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Eisenstadt, 1970. 109–111.

¹⁵ ÖRY Miklós, i. m. 118.

¹⁶ ÖRY M., *Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae Chieri* 1952. 94–96.

¹⁷ VOCHT, Henry de, *History of the Foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517–1550*. Louvain, 1951. 3 t.

¹⁸ VIVES, J. L., *De institutione feminae Christianae*. Louvain, 1523. – A Széchényi könyvtárban: Johannes Ludovicus VIVES, *De officio mariti*. De institutione foeminae Christianae. De ingenuorum adolescentum ac puellam institutionem. Basileae, 1540. Ant.: 5479

Az angol kollégiumban tanító jezsuita tanárok is ismerhették Vives, nagy hatással volt az angol pedagógiai gondolkodás kialakulására.¹⁹

Pázmány magyar nyelvű műveiben általában sokkal kevesebbet idéz rendtartásaitól, mint más szerzőktől. „Eredetiségének” vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy Pázmány korában nem számított plágiumnak a más szerzőktől való, utalás nélküli átvétel. Sőt, ez az eljárás a szerzők jártasságát bizonyította. Az nem valószínű, hogy Vives műveiből készült volna szentenciagyűjtemény. (L. Vives-bibliográfia.²⁰)

„A keresztény özvegy-aszszonyok tüköre”, „karácsony octavaja közöt-való vasárnap”-jára írt prédikációt Vives „De institutione feminae Christianae” című műve ihlette. Ennek első része a lányok nevelésével, a második része a „Házasságban élők”-kel, a harmadik az özvegyasszonyok magatartásával foglalkozik. Pázmány összevont hét fejezetet („De luctu viduarum”, „De funere mariti”, „De memoria mariti”, „De continentia honestate viduae”, „Quomodo agendum domi”, „Quomodo foris”, „De secundis nuptiis”).

A „De secundis nuptiis” című fejezet

Vivesnél:

„Sed quibusdam ab autoribus suis conceditur, ut sibi pro arbitrio maritum deligant. Hae viros quaecumque eiusmodi, quibus congruum sit viduas copulari: non iuvenes lascivos, lusibundos, imprudentes, indulgentes, qui se nec uxorem nec domum sciant regere: sed virum mediam aetatem praetergressum, sobrium, seuerum, reverendum, magno usu rerum, cordatum, qui totam domum prudentia sua in officio contineat, qui sapientia sua sic moderetur, et temperet, ut hilaritas quaedam domi sit sobria, ut pareatur sine contumacia, et in opere familia perseueret sine molestia, et pura sint omnia, atque integra: quoniam illi haec scient placere, cui se uni approbari omnes plures facient, quam toti civitati.”²¹

Vivesnél:

„Quo curatius est corpus, hoc animus neglectior. Quo mollius habetur corpus, hoc acrius menti reclutatur: et ut equus delicate pastus sesorem excutit.”²²

Pázmánynál:

„Hanem, egynehány szóval lássuk, mint kel az özvegy-aszszonyoknak gondolkodni ujab házasságáig... Mind-az-által, ha valamely özvegy nem akar a Szent Pál tanácsán járni, ám ottan csak arra vigyázzon, hogy attyafiai híre-és akarattyanélkül, magát el ne adgya. És ne mennyen valami játékos, részeges, fajtalan ifiúhoz: hanem józan és igyenes-erkölcsű embernyi embert keressen; mert ezerszer job holtig özvegyen maradni, hogy sem éretlen nyalkához menni.”²³

Pázmánynál:

„Mert, a mely özvegy-aszszony tisztaságát akarja őrizni, szükség, hogy testét zabolán hordozza és ostor-alat tarcsa. Az igenjöl-tartott test olyan, mint a délceg ló; mely ha megsanyargatatik, nyakát szakasztja a rajta-ülőnek.”²⁴

Ez a hasonlat Vives egy másik művében, az „Introductio ad veram sapientiam”²⁵-ban található meg. Itt a helyes életre ad útmutatást, maximákban megfogalmazva.

¹⁹ MARK, H. T., *An outline of educational theory*. London, 1912 WOODWARD, *Studies in Education during the age of Renaissance*, Cambridge, 1906.

²⁰ NOREÑA, Carlos G., *Juan Luis Vives*. The Hague, 1970. VÁZQUEZ, M. B., *Introducción, programa y bibliografía para un curso... sobre Vives*, Murcia, 1942.

²¹ VIVES, J. L.: *De institutione feminae Christianae*. Liber III. De luctu viduarum. 575.

²² Pázmány Péter *Összes Munkái* (továbbiakban: PÖM) VI. t. 192–193.

²³ VIVES, J. L., *Introductio ad veram sapientiam*, Bruges. 1524. Széchenyi könyvtár: VIVES, J. L.: *Ad veram sapientiam introductio Coloniae*, 1578. 83, 84. maxima

²⁴ PÖM. VI. t. 190.

²⁵ VIVES, J. L., *Introductio ad veram sapientiam*. Coloniae. 1578.

A „Vizkereszt-utáni I. vasárnap I. prédikáció”²⁶ témáját Vives a „De officio mariti” című, a férjek feladatát tárgyaló 13 fejezetből álló munkájában lehet megtalálni.

A „Vizkereszt-utáni II. Vasárnap II. prédikáció”²⁷ a házasságban élő asszonyok életmódjával foglalkozik. Pázmány röviden, egy beszéd keretében tárja hallgatósága elé azokat a kérdéseket, melyeket Vives tizenhárom fejezetben elemez. A fő gondolat megegyezik: a jó asszonytól négy dolog kívánatik meg:

1. szeresse urát, ez a kútfeje a házasság javainak;
2. tisztaság: házasságrontás nélkül őrizze ura ágát;
3. engedelmesség: ura szívét tartsa vidáman;
4. viselje gondját a háznak.

A „Pünkösöd-után XXIII. vasárnap I. prédikáció” a „De educatione virginis infantis”-t²⁸ tömöríti. Vives sem önálló, forrásként felhasználja Quintilianus, Szent Jeromos, Maffeo Vegio műveit. Átvételei nem szolgálak, gondolatainak helyességét támasztja alá a nagytekintélyű szerzőkre való hivatkozással.

A nevelés kérdéseit elemézve Pázmány nem közli, honnan veszi át a gondolatot. A gondolati és a szövegegyezéseken keresztül állapítható meg Vives-ismerete. Pázmány valószínűleg Vives tiltott szerző volta miatt nem hivatkozik rá.

Pl. Vivesnél:

„Quocirca D. Hieronymus Laetae filiam instituens, nutricem vetat temulentam, aut lascivam, aut garrulam sumi.”²⁹

„Ubi iam ablactata fuerit, fari atque, ingredi coeperit, lusus omnes sint cum puellis aequalibus praesente aut matre, aut nutrice, aut gravioris aetatis proba foemina: quae lusiones illas, et animi oblectamente temperet, atque; ad honestatem virtutemque, dirigat. Omnis masculus sexus absit, nec asuescat viris delectari. Natura enim in illos diutissime amor noster perseverat, cum quibus pueriles horas, oblectationesque traduximus: qui affectus in foemina est pertinacior, nempe ingenio ad voluptates propensior.”³⁰

„Diuus Hieronymus Paulam nobilissimam foeminam ex Scipionum et Gracchorum gente, quae etiam Agamemnonem illum principem Regum in stemmate ostendebat, discere vult lanam facere, tenere colum, ponere in gremio calathum, rotare fusum, stamina pollice ducere.”³¹

Pázmánynál:

„Szent Jeronimus azt parancsolja az anyáknak, hogy tekéletes-erkölcsű leányt akarnak nevelni, részeges, fajtalan, haragos, nyelves dajkára ne bízák a gyermeket...”³²

„Miként a téjtől elfogják és szállani's jární kezd a leány: futosson és jádzék magához egyenlő-idős leánygyermekkel, de úgy hogy az anyja vagy más megért aszszony reá vigyázzon. Játczodozni a férfi-gyermekekkel vagy akár-mely kicsiny-korokban-is azokat ölelgetni, csókolni ne engedgyék a szülék, mert a kik társalkodásához kicsiny-korokban szoknak, azok emlékezeti és szeretése alig ha holtig nem tart.”³³

„Hat esztendőskorban mit kel mivelni a leánynak megírja Szent Jeronimus, mikor azt parancsolja Laeta aszszonynak, hogy leányát, Paulát, ama világbíró Scipiók és Gracchusok maradékát orsó, rokka forgatásra, szövésre, fonásra, reczekötésre, mesterséges varrogatásra tanítsa.”³⁴

Felmerülhet az a gyanú, hogy ez a rész nem VIVESTŐL származik, hanem Szent Jeromos Laeta aszszonyhoz intézett leveléből³⁵ idéz Pázmány. Ha összevetjük a szövegeket, inkább a VIVESTŐL való átvétel mellett döntünk. Az említett részt Vives meríti Szent Jeromostól.

²⁶ PÖM. VI. t. 249.: „A fiaknak istenes neveléséről”

²⁷ PÖM VI. t. 307.: „Házasságban-élő aszszonyok tanúsága”

²⁸ VIVES, J. L.: *De institutione feminae Christianae*. Liber I. 201.

²⁹ Uo. 202.

³⁰ PÖM. VII. t. 617.

³¹ VIVES, J. L., *De institutione feminae Christianae*. 204–206.

³² PÖM. VII. t. 618.

³³ VIVES, J. L.: „*De institutione feminae Christianae*.” 209.

³⁴ PÖM VII. t. 618.

³⁵ HIERONYMI, *Epistulae*. Ed.: I. Hilberg, Lipsiae, 1912.

Továbbra is nyomon követhető Vives és a Pázmány-prédikáció párhuzama:

„Discet ad haec culinariam, non illam popinariam sordidam immodicorum ciborum, et quae pluribus ministret, quam publici coqui tractant: nec voluptatis nimiae ac gulae: sed sobriam, mundam, temperatam, frugalem, qua parentibus et fratribus cibos paret virgo, marito vero, et liberis nupta...

Quae ista est tanta manum sollicitudo, aut tantum culinae fastidium, ut ne interesse quidem, aut spectare sustineant, quod esurus est charissimus, vel parens, vel coniunx, vel etiam filius? Sciant, quae id agunt, foedari magis manum, si porrigatur alineo viro, quam si intingantur fuligine: turpis esse conspici in chorea, quam in culina: vilis, taxillos aut lusoria folia scite tactare, quam cibos: minus decere probam, gustare in commensatione potum ab alineo viro traditum quam sorbitiunculam viro suo tradendam.”³⁶

„Hieronymi temporibus sanctae omnes foeminae, doctissimae fuerunt. Utinam illis nonnulli aetatis huius senes Theologi eruditione pares essent. Scribit ad Paulam, ad Laetam, ad Eustochium, ad Fabiolam, ad Marcellam, ad Furiam, ad Demetriadem, ad Salvinam, ad Herontiam Hieronymus: ad alias Ambrosius, ad alias Augustinus, ad alias Fulgentius: suspiciendas omnes ingenio, literis, vita.”³⁷

Vives a továbbiakban spanyol és angol példákat említ, melyeket Pázmánynál nem találunk.

Vives elítéli a következő könyveket:

„Tum et de pestiferis libris cuiusmodi sunt in Hispania Amadisus, Tirantus, Tristanus: quarum ineptiarum nullus est finis; quotidie prodeunt novae: Celestina laena nequitiarum parens, carcer amorum. In Gallia Lancilotus a lacu, Pris et Vienna, Punthus et Sydonia, Petrus provincialis et Margalona, Melusina, domina inexorabilis. ... Sunt in vernaculis linguas transfusi, ex latino quidam: velut infacetissime facetae Poggii, Euryalus et Lucretia, centum fabulae Boccattii.”³⁸

„Sőt, hogy nagyobb kedvet találjon mind leánykorában szüleinél, mind házassága-után szerelmes uránál, szükség, hogy a leány tanuljon étkecskéket is főzni. Nem tudom, ha nagyon fogatosb dolog, mellyel magát kedvesbé tehesse az aszszony, mint ha urát betegségében maga kezével főzött gyenge étkekkel kínálja. Mocskosb az aszszony-ember keze, mikor más férfiutal szorongattatik, hogy sem mikor az urának-való főzésben fazék fogástul kormoztatik; értelemb a tánczban vagy koczkajázdásban a leány uja, hogy sem az éték abárlásban.”³⁹

„A kereszténységben Szent Jeronimus-idét Paula, Laeta, Eustochium, Fabiola, Marcella Furia, Demétrias, Salvia, Herontia, és több uri aszszonyok nem-csak tanultak, de olly tudósak voltak, hogy akármely írás-tudó doktorral vetekedhetek, mint azokból a mélységes, bölcs kérdések-ből kitétek, mellyek fejtegetését Jeronimus-tul kívánták.”⁴⁰

Pázmány a szerelmes históriákon kívül a virágéneket is kárhoztatja:

„Bolondság az aszszony-embernek hadakozó dolgokat olvasni, kárhozat szerelmes históriákat forgatni, mellyekből halálos méregnél, az-az veszedelmes gonoszságnál egyebet nem vehetni. Ah! mely nagy esztelenség az atyáktul és a férjektül, ha virágéneket, szerelmeskedésről, irt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe.”⁴¹

³⁶ VIVES, J. L., *De institutione feminae Christianae*. 218–219.

³⁷ PÖM. VII. t. 619.

³⁸ VIVES, J. L., *De institutione feminae Christianae*. 226–227.

³⁹ PÖM. VII. t. 619–620.

⁴⁰ VIVES, J. L., *De institutione feminae Christianae*. 300–303.

⁴¹ PÖM. VII. t. 621.

Pázmány csak a hatszázhuszonnyolcadik oldalon⁴² említi Vives nevét, amikor az ázsiai követek példáját említi: „...senki nem tánczol, ha nem vagy részeg vagy bolond. Azért okosan cselekedtek az ázsiai követek, kik látván, hogy a spanyolok tánczba kerekedtek, megijedtek és elfutottak, azt állítván, hogy a tánczolóknak megbolondultak.”

Vivesnél így található: „Nemo inquit saltat sobrius, nisi forte in sanit, neque; ... Audisse memini me quosdam procul in nostrum orbem ab extrema illa Asia deductos, quum saltantes vidissent mulieres, territos fugisse, quod illas dicerent novo et inusitato sibi furoris genere concitari.”⁴³

Pázmány a „Csepregi szégyenvallás” című vitairatában is utal Vivesre. A protestánsok – sajnos elvezett – vitairatukban hivatkoznak Vivesre, és Pázmány kiigazítja őket: „Vives, a kit említék, csak annak akarja okát adni, miért nem írják az Credónak ágazati-közé az léleknek halhatatlanságát? És okul azt adgya, mert ez oly nyilvánvaló, hogy emberi tudománnyal-is végére mehetünk.”⁴⁴ Nem állapítható meg pontosan, melyik művet emlegetik. A legvalószínűbb, hogy az „Introductio ad verum sapientiam”-ról van szó. A másik lehetséges mű a „De anima et vita”,⁴⁵ mely Vives filozófiai nézeteinek összefoglalása. Emiatt az írása miatt tartják Vives-t a modern „pszichológia atyjának”.⁴⁶

A „Kalauz” ötödik könyvéhez írt „appendix”-ben, a hétszázhuszonnyolcadik oldalon olvasható: „Magamtul semmit nem mondok; hanem ezek lajstromban jegyzet emberek nyomdokait követem. Először megolvastam a Mohomet Alcoránnyát, melyet Theodorus Bibliander, Libro de Mohometis, in tres tomos digesto, kibocsátott ... Végezetre azokat-is megtekintettem, kik a török vallás hamisságául írást hadtak: úgy-mint Ludovicus Vivest, Censura de Mohomete et Alcorano ...” Pontosán megállapítható, melyik művet említi Pázmány. Bruges-ben, 1543-ban jelent meg a „De veritate fidei Christianae”⁴⁷ című, öt könyvből álló írás. Az első a „Qui est de homine et Deo, sive de fundamentis totius pietatis” (17 fejezet); a „Liber secundus, qui est de Iesu Christo” (24); a „Liber tertius, qui est contra Iudaeos” (12). A negyedik könyv a „Contra sectam Mahumetis” (18 fejezet); és végül az ötödik könyv a „De praesentia fidei Christianae” (10).

Pázmány csak a negyedik könyvre utal, de ez nem zárja ki, hogy ismerte a teljes művet. Az említett rész párbeszédese formában íródott. A dialógusok „christiani” és „alfaqui” között zajlanak. (Alfaqui muzulmán törvénytudót jelent.) A vita során a keresztény meggyőzi a muzulmán a keresztény hit egyedül üdvözítő voltáról, közben megismerjük az „Alcorán” történetét, a muzulmánok életét, törvényeiket.

Juan Luis Vives műveinek ismerete nem korlátozódik a régi magyar szerzőkre. Hatásával, gondolataival még a XVIII. században is találkozunk, melyeknek kutatása a jövő feladata.

Kakucska Mária

Magyar humanista költők emlékezete XVIII. századi prédikációs irodalmunkban

I.

Janus Pannonius és általában a humanista latin nyelvű magyar költészet hagyományozódásának az eddigi vizsgálatok szerint különösen kedvezőtlen korszaka volt a XVIII. század. Bán Imre megállapítása szerint: „Janus Pannonius utóéletének barokk kori szakasza távolról sem olyan gazdag, mint a humanista szellemű reneszánszé volt: a költő hírneve, tekintélye hanyatlott, említései ritkulnak. A barokk

⁴² Uo. 628.

⁴³ VIVES, J. L., *De institutione feminae Christianae*. 316–317.

⁴⁴ PÖM. V. t.: *Csepregi szégyenvallás*. 204.

⁴⁵ VIVES, J. L., *De anima et vita*. Bruges, 1538. – A Széchényi Könyvtár: VIVES, J. L., *De anima et vita libri tres*. Basileae, 1538. Ant.: 4565

⁴⁶ L. 3. jegyzet

⁴⁷ A Széchényi Könyvtár: VIVES, J. L.: *De veritate fidei Christianae libri quinque*. Basileae, 1543. Ant.: 488

ízlés, bár a külsőséges formák imitációjában a klasszikusok tanítványa, a humanista művészet lényegének megértése tekintetében távol esik tőlük, hiszen éppen ez az új benne.”¹ A Janus-hagyomány valamelyes folyamatosságát azért kimutathatjuk Czvittinger Dávid, Rotarides Mihály, Norbertus Conradi, Bod Péter, Kaprinai István működésében. Jóval kedvezőtlenebb helyzetben volt a Janus kövők közül Garázda Péter és Megyericsei János. Nem hullottak ugyan ki a XVIII. század emlékezetéből, azonban elsősorban nem költőként és irodalmi szerepüket méltányolva bukkannak föl a század első két harmadának kiadványaiban, kézirtaiban. Megyericsei és Garázda is betöltött kisebb-nagyobb egyházi méltóságot, így aztán haláluk után kijárt nekik a képzőművészeti igénnyel alkotott síremlék, amit Megyericsei még életében állíttatott magának. A faragott kő és márványtábla epitáfiumon hirdette az alatta nyugvó emlékeztét és literátus erejéit. Mikó Árpád vizsgálatai éppen mostanában derítették ki, hogy a XVIII. század tudósai is érdeklődtek humanista költőink kulturális hagyatéka iránt, azonban mindennél jobban érdekelte őket síremlékük epitáfiumának epigráfiai vizsgálata. Nem is tettek kísérletet az epigráfiai módszerekkel rekonstruált, rögzített versek irodalmi interpretációjára.² A XVIII. század epigráfiai, tudománytörténeti művei mégis csak akumulálták a humanista költészetünkre vonatkozó ismereteket, s fölhalmozott eredményeik jelentősen hozzájárultak – egyik ágon – az 1784-es utrechti *Jani Pannonii Poemata* megjelenéséhez. Humanista költőink emlékeztetének tovább örökítésében – egyszersmind költői jelentőségük tudatosításában – kiemelkedő szerepet játszottak a másik ágon a *protestáns parentáló prédikációk*, s ugyancsak előkészítői voltak a Janus-kiadásnak.

II.

Arany János Bolond Istókja óta a magát valamire becsülő pennaforogtónak nem ajánlatos verses vagy prózai parentáló művet írni. Aranyt nyilván riasztotta s ingerelte az évszázadok óta hömpölygő funeráló verses és prózai művek sokszor bántóan dilettáns-alacsony színvonala. Szerencsére Arany nem tilalmazza a korábbi parentáló irodalom vizsgálatát, bár az irodalomtörténet mintha így értelmezné a figyelmeztetést, s valóban alig-alig vizsgálta terjedelmes halotti prédikációs irodalmunkat. Újabban Benkő Samu hívta föl a figyelmet, különösen XVIII. századi protestáns prédikációs irodalmunkra. Megállapításai szerint: „Az igehirdetés lesz a korszak publicisztikája. Ebben kap helyet mindaz a világnézeti és tudományos információanyag, amelyet az író(pap) el akar juttatni a közönséghez (hívekhez).”³ A halotti orációk esetében a búcsúztatás mellett valóságos tudományos értekezést találunk, ahol a funeráló pap tudományokban való jártasságát is bizonyította. Ki-ki saját műveltségi anyaga szerint bővítette, variálta a hagyományos műfajt, de általánosan megfigyelhető tendencia a prédikációk laicizálódása; beépítenek filozófiai, lélektani, történelmi, természettudományi, genealógiai, irodalmi folklor ismereteket. Felekezeti szempontból aztán ezen prédikációk homiletikai értéke igen alacsonynak találhatók, amint Tséri Verestói Györgyöt marasztalja el Ravasz László: „Bántó fitogtatása ismereteinek, hivalkodó nagyképűség, pohárköszöntőkbe illő elméskedés és színfalhasogató bombasztozás egészíti ki ezt a jellemrajzot annak a püspöknek a halotti beszédeiről, kinek legnagyobb sikerű irodalmi műve lakodalmakra szánt köszöntő versek kiadása volt.”⁴ Ami a teológus szemében hiba, ugyanaz erény lehet a tudománytörténet számára.⁵ Néhány mese- és folklórmotívumra már korábban fölhívták a figyelmet, azonban ez még messze nem meríti ki a Verestói-prédikációkban rejlő műveltségi és művészeti anyag elemzési lehetőségeit.

1783-ban jelenik meg „Kolosvárárt” Verestói György prédikációs kötete, amely legjelentősebb temetési orációit tartalmazza: „*Holtakkal való Barátság, Az Az Némelly Erdélyi Nagy Méltóságoknak és Fő Renden lévő NEMESEKNEK Haláluk után-is virágzó kedves emlékezetek.*” A II. kötet élén álló

¹ BÀN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* in *Janus Pannonius*. Bp. 1975. 502.

² MIKÓ Árpád, *Két világ határán* (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke) *Ars Hungarica* 1983/1, 49–75.

³ BENKŐ Samu, *A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben in A helyzettudat változásai*. Bukarest, 1977. 71.

⁴ RAVASZ László, *A gyülekezeti igehirdetés elmélete* (Homiletika). Pápa, 1915. 227.

⁵ BENKŐ Samu, i. m. 72.

előszó egybekel mellett szól a kiadás indokairól, elmondván a válogatás egyik sajátos szempontját: „... de látván mind a' b. e. Auctornak az Oráziók materiájának ki válogatásában és elő-adásában való szép módját, mind pedig ezen Orázióknak az Erdélyi nevezetesebb Familiák Genealógiájának ki-tanulásában való nagy hasznát; ez okra nézve a' Néhai T. Tudós Auctornak több orázióit, a' mellyeket írásban meg-találhattunk, és a' mellyek még eddig nyomtatásba nem voltak, ... adtuk.”⁶ Búcsúztató szónoklataiban kiemelkedően fontos szerepet játszanak az elhunyt családjaához kapcsolódó genealógiai fejtegetések; erre ösztönözhetette tudományos ambíciója, de megbízói kegyének elnyerése is. Verestói egyes prédikációihoz nem választ alaptextust, mondandóját teljesen világi témájú gondolat köré csoportosítja.

1744. július 5-én „Gr. Teleki József Urfi felett” mondja el „Az *Hajnal Fiairól, avagy az elein meg-ért elmékről*” című terjedelmes, írásos formájában majd száz oldalra bővített, búcsúztatóját. A rendkívül sokrétű és változatos tematikájú tudásanyagot összezsúfoló prédikáció egyetlen mozzanatát vizsgáljuk meg. A búcsúztatott értékeinek kiemelése végett fontosnak tartja egész családjának genealógikus bemutatását, melyet szükséges hosszabban idéznünk: „Lépjünk ki egy kevéssé, Szomorú Hallgatóim, a' Méltóságos TELEKI familiának Genealógiájára ... nevezetett régenten a' Méltóságos TELEKI Familia Metsenitsei GARÁZDA Familiának: melly idővel két Uri Familiákra hasadott, egyik azok közül meg tartván magánál a' GARÁZDA nevezet, a' másik pedig SZILÁGYI Nevezetet öltöztvén magára, de mind a' kettő a' régi köz Vadketskés Tzimert egyenlőképpen viselvén, és sajátjának tartván. Meg-erősíté magánál annakutána nagyobb mértékben is a' Vadketskés Tzimert mind a' két Uri Familia; mert mint-hogy ama nagy Hadi Vezér ... Szilágyi László, kivel egy időben élnek, vitézkednek és sok jószágokat-is birnak vala Bosnia-Országban GARÁZDA MIKLÓS és DIENES, megtartotta vala Zrebernik, avagy, mint ma hívják, Zvornik Várát Felséges Zsigmond Római Tsászárnak és Magyar Királynak Hűségében pártosa HERNOJA Hertzeg ellen, méltó tekintetbe vévén az említett Monarcha SZILÁGYI LÁSZLÓNAK és a' GARÁZDA Vitéz Uraknak nagy Erdemeket, Uj Donatioval meg-erősíté a' Garázda és Szilágyi Familiáknak Vadketskés Tzimereteket MCCCCIX Esztendőben Bőjtelő Havának XXVI Napján. Sokkal tündöklőbb és Ditsőségebb lőn a' GARÁZDA és SZILÁGYI Familiáknak Vadketskés Tzimeretek ... SZILÁGYI LÁSZLÓNAK ... édes Fia által, ... SZILÁGYI MIHÁLY által, lévén ez elsőben Erdélyországi Vajda, és ezután Magyarországi Gubernátor, mind az édes Leánya által, úgymint SZILÁGYI ERZSÉBET által, lévén ez ama Magyar oroszlánnak HUNYADI HOLLÓS JÁNOSNAK, elsőben Erdély-Országi Vajdának és Beszttertzi Grófnak, és azután Magyar-Országi Gubernátornak, kedves felesége ... Nem akarván pedig a Kereszttyén GARÁZDA Familia Vadketskés Tzimerét a' Kereszttyénség meg-eskütt Ellenségének, a' Fél-Hóldnak Uralkodása alá botsátani, minekutánna a' Török Birodalom Bosnia Tartományát özönvíz módjára el-borította volna, ki-költözének a' több Magyar Uri Rendeikkel a' GARÁZDA Urak is Bosniából: kik Békés, Zaránd, Arad és Bihar Vármegyékben le-telepedvén, és ott magoknak Zágorhida, Szék, és Telek nevű Örökségeket szerezvén, kezdtették annakutánna Vezeték Neveiket formálni a' magok új örökségeikről, nevezvén magokat némelylek ZÁGORHIDI GARÁZDÁKNAK, némelylek SZÉKI GARÁZDÁKNAK, némelylek pedig TELEKI GARÁZDÁKNAK; melly közelbe említett Linea a' GARÁZDA Nevezetet el-hagyván, kezdette idővel tsak a TELEKI Nevezetet viselni, és azután duplason; mikor már a' Szék nevű Örökség is erre szállott volna, a' SZÉKI TELEKI Nevezetet. De nem tsak a' táborozó és hartzoló Mars, hanem a' tanuló és Vers-író Musák is megtisztelték a' GARÁZDA Familiának Vadketskés Tzimerét, minthogy e' Familiából származott volt, a' mint azt Vezeték Neve-is bizonyítja, ama híres Poeta, GARÁZDA PÉTER, a' kinek Nevét JANUS PANNONIUS-nak neve után említi egy ANONYMUS Poeta azokban a' Deák versekben, mellyek a' KÁROLYVÁRI Nagyobb Templomban fekete Márvány-kőre vagnak fel-metszve. Sőt talám az említett ANONYMUS Poeta is, ki azokat a' Deák Verseket XXXII Esztendő korában MDVII Esztendőben írta és a' Márványkőre fel-vágatta, Eredetit a' GARÁZDA Familiából vette volt, mert a' Versek után ez a' Szó is MECHENECHEN ki vagon metszve a' Márvány-kövön, melly talám e' Poétának, és egyszersmind a' GARÁZDA Familiának régi METSENITSEI Vezeték Nevét jelenti. El-mondom azoknak kedvéért, kik az éneklő és Vers-szerző Musáktól nem idegenkednek, az emlékeztetben forgó Deák Verseket is, mellyek így folynak.

⁶ VERESTÓI György, *Jó Akaró Olvasó!*

Tres fuimus clari Cognato Sangvine Vates,
 Pannonicam Dravus qua rigat altus Humum.
 Unus Erat JANUS, proprias qui primus ad Oras
 Duxit Laurigeras ex Helicone Deas.
 Alter erat PETRUS, genitus de Stirpe GARAZDA,
 Qui tulit Aoniae Plectra sonora Lyrae
 Ultimus Hos Ego sum Cognata e Gente secutus,
 Tertia Doctarum Gloria Pieridum.
 Strigonia PETRUS requiescit in Arce, JOANNEM
 Ipsa Suum Sedes Pontificalis habet. (Péts)
 Hic mea, si dederit Sors, Ossa recondite: si non,
 Nil nostra, jaceant quolibet illa loco.
 Spirithus Aethereas postquam resolutus ad Auras
 Evolat, haud magni Membra caduca facit.”⁷

Az 1746. július 17-én Teleki Miklós felett tartott „Az Igaz HEROICA VIRTUS miben álljon” című búcsúztató némiképpen rövidítve ugyancsak közli a Telekiek genealógiáját. Verestói láthatóan genealógiai összefüggéseket akart tisztázni, de ugyanilyen fontosnak tartotta a vers közreadását.

Vizsgáljuk meg először, hogy milyen értékűek Verestói genealógiai ismeretei a modern kutatások tükrében! V. Kovács Sándor összefoglalta a korábbi eredményeket és új vonásokkal bővítette a Garázda Péter portrét.⁸ Erre figyelve megállapíthatjuk, hogy Verestói ismeretei meglepően helytállóak és részletesek. Jól tudja a Teleki-család Garázda eredetét, de Metsenitsei nevüket nem magyarázza. A család ősi fészket Boszniába helyezi, s az azonos család két ágának tartja a Szilágyiakat és a Garázdákat. Zsigmond király melletti közös kiállításuk eredményének tekinti Zrebernik várának védelmét Hrvoja (Hernoja) herceg ellen, amiért 1409. február 24-én címeradományozó oklevelet kaptak: „... közös családi címerül adva nekik a kék mezőben vörös lángokból kiemelkedő, gyökeres fenyőfát tartó, arannyal fegyverzett fekete kőszáli zergét.”⁹ Verestóinál ez „Vadketskés Tzimer”, dátumként február 26-ot említi, de lehetséges, hogy ez csak sajtóhiba.¹⁰ A család északra költözését, új birtokainak megszerzését, majd zágorhidai, széki, teleki ágra bomlását a legújabb kutatások is hasonlóképpen rekonstruálják. Kár, hogy hallgat forrásairól Verestói, bár értesüléseit egyáltalán nem biztos, hogy csak a Telekiek családi hagyományából merítette.¹¹

III.

1749-ben jelenik meg Kolozsvárott *Tsepregi Turkovics Ferenc* Teleki Mihály felett tartott búcsúztatója „*Lucerna perennis heroicarum virtutum...*” címmel. Orációjának négy oldala foglalkozik a Telekiek genealógiájával s a családból sarjadt neves humanista költőkkel. A genealógiai felsorolás Verestóit követi, tanultságát azonban büszkén azzal hirdeti, hogy beépíti szónoklatába az 1409. február 24-én kelt oklevél szövegének jelentős részletét, amelyet Zsigmond adományozott Garázda

⁷Uo: 517–520.

⁸Uo: 595–596., V. KOVÁCS Sándor, *Garázda Péter*, ItK., 1957. 48–62.

⁹Uo: 48.

¹⁰Fontosnak tartja Verestói a Garázda–Szilágyi rokonság hangoztatását, amelyet olyan személyek ékesítenek, mint Szilágyi Mihály, majd leánya: Erzsébet, Hunyadi János felesége. V. Kovács Sándor ennek valószínűségét óvatossággal latolgatja. Tóth István egyértelműen elfogadja. TÓTH István, *Janus Pannonius genealógiája*, in *Janus Pannonius*. 65–77.

¹¹Ezt látszik bizonyítani az is, hogy 1764-ben – már a Janus Pannoniusért rajongó és kiadására gondoló – *Teleki Sámuel* még mit sem tud a Janushoz fűződő genealógiai kapcsolatairól: „Janusnak családjáról, nevéről, születéséről még semmit sem tudok.” *Teleki Sámuel és a Teleki–Téka* (Bevezetés-sel és jegyzetekkel ellátta DEÉ NAGY Anikó) Bukarest, 1976. 68–69. Teleki levele Kollár Ferenc Ádámhoz. 1764. március.

Miklósnak, Dénesnek, Szilágyi Lászlónak, s följogosította a családot új címer használatára. Turkovics Ferenc az eredeti oklevélnek közel egyharmadát közli, jelentős részét betűhív formában, tehát valamilyen forrást feltétlenül használhatott. Bemutatjuk az adományozott címer leírását: „Nostrae laudabiliter et solerter complacuerunt, et placere in futurum speramus, Majestati: eisdem Nicolao et Dionysio Garazda, a Nobis multo plura promerentibus, haec Armorum insignia: videlicet SCUTUM TRIANGULARE Campi Argentei Albi, medium tenente CAPRA SILVESTRI, cornua, collumque et ungulam deaurata, in flamma ardente posita, pedibus amplexa arborem Abietem, ejusque virides ramos comedente, Galae denique Alba inaurata Scuto imposita . . .”¹²

Ezt követően ismerteti a család pennaforrásban kiemelkedő tagjait: „... datis Orbi Patri Heroibus, et Pace Belloque Summis. Quos inter et Armata Pallada, ipsasque adeo Camoenas juxta cum Hercule Defensore Parnassum quasi alterum Sibi invenisse, singulari certe ac mittendo in Secula exemplo, jure ac merito quisque demiretur. Par enim Fratrum, Domo GARAZDA prognatum, adeo Phoebe Cithara inclauerat, uti Poetae Clarissimo, Jano Pannonio, Concordibus Musarum Charitumque calculis coaequaretur. Si homines sileant, loquitur Lapis, et Marmor Venerandae Antiquitatis in Majore Cathedrali Templo Caroliensi *perorat hodieque*: quod alter Eorum, Funeris Ipse sui cantator Cygnus, natus Anno septem et triginta, Sibi vivus exexerat, Seculi decimi sexti Anno septimo: Monumentum Sui Fratrisque Petri memoriae consecratum, et vero Judice Phoebo dignum, quod non Lapidi tantum, sed et memori nostro commendetur Pectori.”¹³ Utána közli Megyericsei epigrammájának azt a részletét szó szerint, amit Verestóinál olvashattunk. Figyelmet érdemel, hogy a márványtáblát Tsepregi *meglévőnek* mondja (*perorat hodieque*), ebben követi Verestóit, aki szintén így nyilatkozik. (Márvány-kőre vagynak fel-metszve) Ha hihetünk kettejük állításának, akkor az 1740-es években még tényleg a helyén lehetett, a Székesegyház padlójában. Tsepregi azonban nemcsak a közölt 14 sort ismerte Megyericsei epigrammájából, hiszen olyan tényeket, adatokat emleget, amelyek csak *a vers egészének ismerete alapján idézhetők*. Megyericsei életkora – harminchét év – csak az utolsó két sorból deríthető ki (septem et triginta), ugyancsak jól tudja a márványtábla állításának 1507-es dátumát, ami szintén csak az utolsó sorok ismeretéből származhat.

Ugyancsak 1749-ben jelenik meg Kolozsvárott Huszti György orációja Teleki Mihály búcsúztatására magyar nyelven. Huszti (1710–1767) búcsúztatója ugyancsak jelentős teret szentel a Telekiek genealógiájának – valószínűleg Verestói és Tsepregi hatására, hiszen a leírt családtörténeti tények nagyjából azonosak a másik kettőnél látottakkal. A genealógiai bemutatást azonban már a *kettős erények* (heroikus és literátori) méltatásával kezdi, a Telekiek „... mind Pallásnak, Mind Mársnak Scholajokban Magoknak jeles Pálmát nyertének, és a' Virtusnak Templomából a' Tisztességnek Templomába által-mentenek.”¹⁴ A család ősei közé tartozó három poéta kiválóságát már mint szellemi együtttest emlegeti: „Halhatatlan Ditsőségére szolgált a' GARÁZDA Familiának, hogy abban született legyen ama' Parnassus Hegyén esméretes GARÁZDA PÉTER, Kinek Nevet a' KÁROLYVÁRI Nagyobb Templomban egy fekete Márvány-kőre fel-metszett Deák Verseken említi egy Anonymus Poeta JANUS PANNONIUSNAK Neve után. Nem léznek unalmasok a' Verseken gyönyörködők előtt azon Magyar Pindarusnak Versei: (Következik a Verestóinál, Tsepreginél szereplő epigramma szó szerint azonos 14 soros részlete.) . . . A' kételkedésnek kotzkáján kívül lehet az, hogy az Anonymus, az az Név nélkül való Poeta, ki ezen verseket írta, és Márványkőre fel-vágatta, született legyen a' GARÁZDA Familiából; mivel azon Márványkőven a' Verseken után ezen Szó is olvastatik MECHENECHEN, mely mind ezen Poétának, mind a' GARÁZDA Familiának régi MECSENICSEI Vezeték Neve.”¹⁵ Huszti

¹² TSEPREGI TURKOVICS Ferenc, *Lucerna perennis Heroicarum Virtutum illustrissimi atque Magnifici Domini, D. Michaelis S. R. I. Comitis TELEKI de SZÉK, I.* 2. vö.: *A római szent birodalmi gróf Széki Teleki Család oklevéltára*. Bp. 1895. I. 345–349.

¹³ TSEPREGI, I₂ verso, I₃ recto

¹⁴ HUSZTI György, *Halotti Oratio*, Mellyet Ama . . . néhai Méltóságos Széki Teleki Mihály . . . felett mondott . . . V₃ recto. Genealógiai fejtegetései hasonlóak Verestói és Tsepregi Turkovics megállapításaihoz, ő is hivatkozik a Zsigmondtól kapott címeradományozó oklevélre, bár dátumát 1409. február 26-ra teszi, szemben annak valódi időpontjával, február 24-ével.

¹⁵ HUSZTI, V₃–X

megfogalmazásából nem derül ki, hogy ő is meglévőnek tartja-e a márványtáblát. Azonban azt állítja, hogy a *vers után* van oda felvéve a MECHENECHEN név, holott tudjuk, az epigramma élén áll a szerző neve. A három prédikáció mindenesetre kiemelkedő *irodalmi fontosságot* tulajdonít a három humanista költőnek; genealogikus összetartozásuk mellett szellemi rokonságukat is megsejtik. Jó nyomon járva Megyericseinek (Mechenechen) tulajdonítják a vers szerzőségét, működésüket pedig egyértelműen az irodalmi hagyomány részének (s nem csak az epigráfiai múlt részének!) tekintik.

IV.

1779-ben Kolozsvárott újabb funeráló kötet jelenik meg „*Halotti Tanítások* . . .” címmel, melybe a Teleki László és Teleki Eszter búcsúztatásán mondott, illetve ez alkalomra írott szónoklatokat gyűjtötték össze. A jeles szerzők között találjuk Torotzkai Zsigmondot, Kovásznai Sándort, Borosnyai Lukács Simont, Zágoni Gábort, Fogarasi Pap Józsefet. A latin és magyar nyelvű parentáló beszédek között egyikük szerzője anonim marad, címe: „*Speculum parentis domi forisque optimi* . . .” A búcsúztató tizenhét oldalnyi prózai, tizenegy oldal hexameterben írott verses részből áll. Zoványi úgy tudja, hogy a rejtőzködő szerző *Kovácsnai Sándor*, feltételezését a továbbiakban bizonyítjuk.¹⁶ Az oráció jelentőségét az adja, hogy Kovásznai már itt olyan filológiai, szövegkritikai kérdéseket mérlegel és tisztáz, amelyeket be fog építeni az 1784-es utrecht Janus Pannonius-kiadásba. Mondhatni, előtanulmányt készít a tervezett nagyobb munkához.

Először végigjárja a Teleki család genealogiai származtatásának útját; ebben bizonyára tekintettel volt Verestói, Tsepregi Turkovics és Huszti korábbi előtanulmányaira. Ezt követően rátér a család költő sarjainak méltatására. *A búcsúztató jelentős része szó szerint kerül át az 1784-es Janus-kiadásba.* (A szó szerint egyező részeket kiemeléssel jelezzük.) Kovásznai már a század három legjelentősebb költőjeként emlegeti Janust, Garázda Pétert és a síriratot író névtelent: „*Ante vero, quam Seculo XV. extremus, aeterno gentis Garazdanae ornamento memorandus adhuc venit Petrus Garazda ille, qui Jano Pannonio Praesuli Quinque-Ecclesiensi, doctrina et eruditione sempiternam nominis Claritudinem ubique terrarum et gentium indepto, suppar et cognato sanguine oriundus Vates ponitur, ab ignoti quidem nominis, sed cognati pariter sanguinis Poeta optimo, in epitaphio a se sibi vivo, Aetatis Anno XXXVII. Christi Nati MDVII. confecto, quod nigro marmori incisum in Templo maiori Arcis Albae (nunc Carolinae) veluti pretiosum antiquitatis monumentum asservatur; unde liquido colligitur tres clarissimos eius Seculi Poetas, Janum Pannonium, Petrum Garazdam, et hunc ipsum inscriptionis sepulchralis auctorem, cognato genere oriundos fuisse, eoque splendidissimam et eruditissimam hodiernum Telekinorum Familiam, tam docti sanguinis communione ac societate haud iniuria gloriari.*”¹⁷ Kovásznai már több változatát ismeri Megyericsei epigrammájának, bár forrásairól hallgat. A márványlap 1779-es meglétéről is hallgat, bár az autopszián alapuló tanulmányozás mellett és ellen is felsorakoztathatók érvek. Bizonytalan Megyericsei nevének írásában, s abban, hogy az a vers élén, vagy végén

¹⁶ *Halotti Tanítások*, Mellyek Ama nagy Emlékezetű Uri Férjfiúnak . . . TELEKI LÁSZLÓ ÚR Ő Excellentiájának . . . és TELEKI ESTHER . . . el-takarítatások alkalmatosságával el-mondattak, Kolosvárratt, A, Reform. Kollég. Betűivel 1779. A kötetben helyet kapott Torotzkai Zsigmond, Kovásznai Sándor (Laudatio Funebri), Borosnyai Lukács Simeon, Fogarasi Pap József és Zágoni Gábor latin–magyar nyelvű búcsúztatója. A szerző nélkül közölt parentáló címe: *Speculum Parentis Domi Forisque optimi*. Idest, Excellētissimus S. R. I. Comes Dominus LADISLAUS TELEKI de SZÉK. Kovásznai szerzőségéről: ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti Lexikon*. Bp. 1977. 342. Kacziány László nem említi Kovásznai művei között, nyilván nem ismerte. vö.: KOVÁCSNAI Sándor, *Az ész igaz útján*. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta KACZIÁNY László. Bukarest, 1970. 27–28., 256. Kétségtelenül eléggé szokatlan, hogy ugyanazon kötetben, ugyanazt a halottat egy szerző két orációval is búcsúztassa, mint azt Kovásznai teszi. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy a Laudatio Funebri „szabályos” búcsúztató, a szerző megjelölése nélküli Speculum Parentis pedig valójában a funeráló szónoklatba oltott filológiai, szövegkritikai, genealogiai értekezés.

¹⁷ KOVÁCSNAI, *Speculum Parentis* . . . : R₃–S

szerepel. „Cum autem in lapide hoc litterato, versibus postpositum legatur, vox Mechanechen, (etsi apud alios hic eis titulus praescribitur: Megerechen Arco) non defuere Viri nostrae memoriae doctissimi, qui id vocabuli, antiquissimum Garazdarum cognomen Metsenitsense referre non prorsus spernanda coniectura arbitrati, hunc ipsum Carminis scriptorem ultimum eiusdem sanguinis participem Poetam, altero nomine Garazdam fuisse putent nominatum, quamvis ille, stirpi Garazdae cognata solummodo Gente, non eadem, ortum se fateatur.”¹⁸ Kovásznai ismert olyan véleményt, miszerint a vers szerzője Vitéz János, azonban vitázik is ezzel a vélekedéssel: „Quare quidam aiunt hunc fuisse Ioannem Vitézium illum, quem Galeotus Martius in Libro de dictis et factis Mathiae Cap. XXVII. scribit in Jure Pontificio et studiis humanitatis eruditum, nec non Joannis Vitézii Archiep. Strig. itemque Jani Pannonii consangvineum, primo Franciam de negotiis arduis a Mathia missum, de inde reversum ditissimo Episcopatu Sirmiensi donatum.”¹⁹ Galeotto Marzio a híres humanista érsek *unoka-öccsét* emlegeti, aki 1481-től 1489-ig szerémi, 1499-ig pedig veszprémi püspök volt. Ez a Vitéz 1480-ban járt Mátyás megbízásából diplomáciai küldetésben Franciaországban, s utána kapta szerémségi püspöki kinevezését. Márpedig az epigramma szerint annak szerzője 1507-ben harminchét évesnek mondja magát, vagyis 1470-ben született. Így, ha e Vitéz Jánosban keresnénk az epigramma íróját, azt kellene feltételeznünk, hogy az tíz esztendőskorában járt Mátyás követeként Franciaországban, ami természetesen lehetetlen, s így Vitéz szerzősége kizárt.²⁰ Összefoglalása végén közli a Megyericsi-epigramma általa föltárt, legteljesebbnek és leghelyesebbnek vélt szövegét: „Ceterum quocumque demum nomine fuerit, cum sanguine et cognatione Garazdarum gentem attigisse constat, iuuat omnino Epitaphium ipsum adscribere, quod his verbis conceptum *passim apud Scriptores, non tamen sine lectionum varietatibus exstat*:

- 1 Quem non liuor edax, alienaque gloria torquet,
Perlegat haec Latius Carmina caesa notis.
Tres fuimus clari, cognato sanguine vates,
Pannoniam Drauus qua rigat altus humum.
- 5 Unus erat Janus, proprias qui primus ad oras,
Duxit laurigeras ex Helicone Deas.
Alter erat Petrus genitus de stirpe Garazda,
qui tulit Aoniae plectra sonora Lyrae.
Ultimus, Hos, ego sum Cognata e Gente secutus,
- 10 Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus requiescit in Arce; Joannem,
Ipsa suum Sedes Pontificalis habet.
Hic mea, si dederit sors, ossa recondite; si non;
Nil nostra, jaceant quolibet illa loco.

¹⁸ Uo. Kovásznai emendációs munkájának pontos földeléséhez meg kellene vizsgálni a marosvásárhelyi Teleki–Tékában őrzött kéziratos hagyatékot, különösképpen az *Adnotationes ad Janum Pannonium* és a *Notae in Janum Pannonium* című műveket; erre azonban sajnos nincs lehetőség. vö.: KOVÁSZNAI, 1970. 27–28, 256.

¹⁹ KOVÁSZNAI, *Speculum*...

²⁰ „Verum enim cum hic nostro ignostus A.D. MDVII. sese XXXVII. annos vixisse profiteatur; natus, oportet fuerit A. MCCCCLXX. ob eamque causam, cum Galeato (qui denatus dicitur A. MCCCCLXXVIII.) vivo, et Legationem obierit, ipsa temporis ratio hanc opinionem funditus evertit. Hinc denique qui alium Joannem Vitézium fuisse suscipiunt, Praesulem nempe Veszprimensem, quo de Tubero Lib. III. Cap. VI. prodiderit, Eum, Vladislai Regis temporibus, Veszprimio tradito ad Maximilianum et Austriacos defecisse; id quod temporum descriptionibus et annorum ordinibus, si quidem hoc rei conficiendae sufficeret, longe melius conuenire, facile apparet.” KOVÁSZNAI, *Speculum*... vö.: GALEOTTO Marzio, *Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondasairól és tetteiről* in *Humanista történetírók*. Bp. 1977. 90–91., 1154. és BUDAI Ferentz, *Magyarországi polgári históriájára való Lexicon, a XVI. század végéig*. Nagyvárád, 1805. 763–765.

- 15 Spiritus aetherias postquam resolutus ad auras
Euolat, haud magni membra caduca facit.
Celsus ab aethereo demissus Patre reuertit;
At corpus, de qua fingitur, intrat humum.
Coelum divinae est requies certissima mentis,
20 Paruula corrupti Corporis illa domus.
Ne longum, Lector damnes in marmore Carmen;
Scripsimus ignotis ista legenda Viris.
Vivens scripsi A. D. 1507. vixi Annis 37.
Quid ais? tace Zoile, tace.”²¹

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy Kovásznai Sándor tudatosan tekintette át és összegezte Megyericsei versének szövegtörténetét. Egyik forrása kétségkívül a protestáns prédikációs irodalom volt Verestói, Tsepregi és Huszti műveivel; a másik lehetséges forrásra Mikó Árpád hívta föl mostanában a figyelmet.

1743-ban jelenik meg Kolozsvárott Franciscus Fasching: *Nova Dacia* című műve, amelyben beszél a szerző a síremlék elhelyezkedéséről, közli annak szövegét, a szerzőre vonatkozó elképzelését: „Eodem tractu legitur nigro incisa marmori sequens inscriptio, quam insignis Poeta moriens sibi accinuit, cum ignoto titulo:

- a Megerechen Ar. Co.
b De se ad Lectorem
- 1 Quem non livor edax, alienaque gloria torquet,
Perlegat haec latius carmina caesa notis.
Tres fuimus claro cognato sanguine vates,
Pannonicam Dravus quos rigat altus humum,
5 Unus erat Janus, proprias, qui primus ad oras
Duxit laurigeras ex Helicone Deas.
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garazda,
Qui tulit Aoniae plectra Sonora lyrae.
Ultimus hos ego sum, cognata e gente secutus,
10 Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus requiescit in Arce, Joannem
Ipsa suum sedes Pontificalis habet.
Hic mea si dederit sors, ossa recondite, si non,
Nil nostra, jaceant, quolibet illa loco.
15 Spiritus aethereas postquam resolutus ad auras
Evolat, haud magni membra caduca facit:
Celsus ab aethereo demissus Patre reuertit,
At Corpus, de qua fingitur, intrat humum.
Coelum divinae est requies faustissima mentis,
20 Parvula corrupti corporis illa Domus.
Ne longum lector damnes in marmore Carmen,
Scripsimus ignotis ista legenda viris.
Vivens scripsi A. D. 1507. vixi annis 37.
Quid ais? tace! Zoile tace.

In comperto est, hunc Poetam fuisse sanguine junctum Joanni Vitezio Quinque Ecclesiensi Praesuli, qui sub nomine Jani Pannonii insignis Poeta floruit.”²² Fasching föltehetően autopszia alapján írta

²¹ KOVÁSZNAI, *Speculum*...

²² Franciscus FASCHING, *Nova Dacia*. Claudiopoli, 1743. 55–56.

le a vers szövegét a fekete márványról, hiszen a szövegből az derül ki, látta azt. (Eodem tractu legitur . . .) Azonban vajmi keveset tudhatott a vers szerzőjéről, hiszen beírta mások véleményének emlegetésével (In comperto est), hogy az állítólagos auktor az Janus Pannonius lenne; kísérletet sem tesz értesülése hitelességének ellenőrzésére. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Faschinggal indul azon XVIII. századi szerzőknek a sora, akik tudnak erről a versről (bár szerzőjét még csak nem is gyanítja!), s megjelentetését fontosnak tartja. Így azt is valószínűsíthetjük, hogy a protestáns ág hagyományainak kibontakozását Fasching gyorsíthatta, tudatosíthatta, hiszen a kolozsvári jezsuita műve egy évvel korábban (1743-ban!) jelent meg, mint Verestói György prédikációja megszületett. Verestói nyilván ismerte Fasching szövegközlését, bár azt is föltételezhetjük, hogy maga is szemügyre vette a márványtáblát.

V.

Az epigramma legkorábbi másolata Szamosközy István hagyatékában maradt ránk, aki bizonyosan autopszia alapján írta le a vers szövegét.²³ Azonban már ő is panaszkodott, hogy a márvány több helyütt kopott, a szöveg nem vagy alig olvasható; e szöveghiányokat lejegyzésében kipótolta.²⁴ Mikó Árpád epigráfiai és művészettörténeti szempontokat is érvényesítve bebizonyítja, hogy a szöveg olvashatóságát a kő kopásán túl az is nehezíthette, hogy a korbán egyedülállóan hosszú disztichon volt a sírtáblára rázsúfolva huszonkilenc sorban.²⁵

Szamosközy lejegyzését nem ismerhette sem Fasching, sem Kovásznai, a szöveg hasonlításáról feltétlenül meggyőző.²⁶ Fasching nyilván a márványról másolta a verset, bár arról hallgat, hogy a szöveg nehezen olvasható, vagy a kopott helyeken hol végzett kiegészítést. Márpedig ennek így kellett lennie, hiszen már Szamosközy is panaszkodik majd százötven évvel korábban a szöveg hiányosságait, illetve a bizonytalan olvasatokat. A szöveg olvasása egyre nehezebbé válhatott nyilván a XVIII. század negyvenes éveitől, amit hasonlóan kellett tapasztalnia mindazon szerzőnek, aki szövegközléséhez az autopsziát is fölhasználta. Feltűnő, hogy Verestói, majd Tsepregi Turkovics és Huszti is az epigrammának ugyanazt a tízennégy sorát közlik, a 3–16. sort. 1744–49 között láthatták is a márványtáblát valamennyien, s éppen az autopszia győzhette meg őket arról, hogy az néhol már csak nehezen olvasható, s éppen ezért az epigrammának csak azon részletét közölték, amelynek olvasata viszonylag egyértelmű volt számukra. Valóban azt látjuk, hogy mind Szamosközy, mind Kovásznai az epigramma 1–2. és 19–22. sorát tartja nehezen olvashatónak és kiegészítésre szorulóknak, éppen azt, aminek kibetűzésére Verestói, Tsepregi, Huszti nem vállalkozott.²⁷ 1764-ben jelenik meg Bod Péter: *Hungarus Tymbaules* című műve, amely a szövegtörténet következő állomása. A vers szerzőjének Vitéz János, szerémi püs-

²³ BARABÁS Miklós, *Művelődéstörténeti adatok in Történelmi Tár*, 1907. 437–443.

²⁴ „In templo Albensi maiore, pauimento insertus lapis qua itur ad maius altere, haec carmina continet:” (Következik az epigramma szövege.) A 19. sortól kezdődő szövegrészre vonatkoztatva írta Szamosközy: „Hic detritae erant litterae, quas supplebimus hoc modo: Illic diuinae, vel: Coelum diuinae, – et in sequenti pentametro . . .”, majd a 27. sor mellett: „Una littera deerat.” BARABÁS, i. m. 440.

²⁵ MIKÓ Árpád, i. m. 53–56, 61–62. Itt jegyezzük meg, hogy a Mikónál közölt szövegkonstrukciós kísérlet tarthatatlan, mivel a számba vett szövegbázis hiányos, a szövegtörténet–szöveg hagyomány is részeredményekre támaszkodik, amiből hiányoznak Kovásznai (1779.) eredményei. Igaz, Mikó nem is törekedett a szövegbázis irodalomtörténeti jellegű kibővítésére.

²⁶ Vannak olyan szavak Szamosközy olvasatában, amelyek csak nála fordulnak elő: placidis, patris, secunda, sensus.

²⁷ A 3–16. sor szöveg hagyománya valóban a legegységesebb minden XVIII. századi nyomtatott szövegközlésben, de a kéziratokban is, alig egy-két betűeltéréssel közlik valamennyien. *Johannes Georgius Vett* is lemásolta 1696-ban Megyericeai epigrammáját, azonban az ő kézírata rejtve maradt, nem formálta a szöveg hagyományozódást; egyébként is rendkívül hibás olvasatáról XVIII. századi követőinek nem volt tudomása. (vö.: MIKÓ, i. m. 54–55, 68–69.)

pökök gondolja. Több helyütt elutasítja Fasching szöveghagyományát, mást vél helyesnek; bár az is elképzelhető, hogy autopszia alapján jut erre az eredményre. Köztudomású, hogy Bod Péter epigráfiai-lag maga is képzett volt, s végzett ilyen jellegű gyűjtést. Bod véleménye néhol eltér Faschingtól több szó olvasatában, a legnagyobb eltérés azonban az, hogy az „a, b” sort – a szerző nevét és a vers címét – nem közli, megváltoztatja a sorok sorrendjét. Az 1–16. sor után a 19–20–21–22. következik, a záró sorban pedig (Bodnál ez a 21.) keltezőként *1505-öt vél helyes olvasatnak*.²⁸ Bod szöveggözlését többben autentikusnak fogadták el a XVIII. században, s ahhoz hűségesen ragaszkodtak a vers huszonegy sorával és az 1505-ös dátummal. Ezt vette át Kaprinai István, Cornides Daniel nyomán Koller József és Wagner Károly: vagyis Bod a szöveghagyomány újabb változatát teremtette meg – Fasching és a Verestói–Tsepregi Turkovics–Husztli mellett.²⁹

Kovácsnai Sándor 1779-ben megjelent parentáló prédikációja *összegezte az addigi szöveghagyományt*, vagyis bizonyíthatóan használta Fasching, Verestói–Tsepregi–Husztli és Bod Péter szövegváltozatát. Abban azonban már nem lehetünk bizonyosak, hogy 1779-ben volt-e lehetősége a még meglévő márványlap tanulmányozására, mivel 1784-ben emlegetnek utoljára a székesegyház leltárában olyan márványtöredékeket, amelyek az egykori sírtábla darabjai lehettek.³⁰ Kovácsnai 1779-ben még nem közölte mindazt a szövegváltozatot, amit addig megismert, de ekkor még érvényesítette mindhárom variáció emendációját.

Találkozott olyan változattal, ahol a gyanítható szerző neve az epigramma előtt szerepel (etsi apud alios hic eis titulus praescribitur: Megerechen Archo), ezt csak Faschingtól tudhatta; más vélemény szerint a név a szöveg után áll (. . . in lapide hoc litterato, versibus postpositum legatur, vox Mechanechen . . .), ezt pedig Verestóiék állították. Amikor Vitéz János esetleges szerzőségét cáfolta, akkor Bod Péter véleményét vitatja meggyőző érveléssel. Kovácsnai szöveggözlésében a 2. sor *Latius* szava Faschingtól származhat, Bodnál és követőinél itt *claris* áll. A 19. sorban a *Coelum* Faschingnál szerepel, Bodéknál *Coelo*. Ugyanabban a sorban a *certissima* áll, itt Kovácsnai Bod szöveghagyományát követi, a *faustissima* szó szerepel Faschingnál.³¹ A 20. sorban a *Parvula* Fasching változata, Bodéknál itt a *Hic fit* szerepel.

VI.

1779-es eredményeit azonban Kovácsnai nem tekintette véglegesnek, 1784-ben jelenik meg Utrechben Teleki Sámuel áldozatvállalásával és *Kovácsnai Sándor filológusi szakértelmével* a humanizmus költészete kutatásának új fordulatot adó *Jani Pannonii Poemata* két kötete. A második kötet külön fejezetben foglalkozik Janus családjával, származásával. (Nomen, patria, gens, cognati, fratres et sorores Jani Pannonii.) Itt kerül elő Janus rokonaként és poeta követőjeként Garázda Péter, majd említi azt a harmadik költőt, akinek neve bizonytalan, de versében a háromjук által képviselt költői hagyományt

²⁸ Petrus BOD, *Hungarus tymbaules*, s.l. 1764. 11.

²⁹ Stephanus KAPRINAI, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae*, Pars II. Vindobonae, 1771. 392. Carolus WAGNER, *Collectio variarum inscriptionum et epitaphiorum in Regno Hungariae et adnexis provinciis repertorum*, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol, Lat. 1701. fol. 20. verso Cornides Daniel kéziratos feljegyzése nyomán közli KOLLER Josephus, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*, Posonii, 1796. IV. 28–29. Koller még mindig kitart Bod változata mellett, bár ekkorra már megjelent az utrechti Janus-kiadás Kovácsnai emendációjával.

³⁰ Vö. MIKÓ, „. . . a templom 1784. évi leltára adja az utolsó – autopszián alapuló – híradást a sírkőről: In fine navis Mausolea quadam signanter Isabellae Ioannis Zapolya coniugis ex altera parte prope Archivium Capitulare Corvini. Complura item marmoris nigri frusta, ex quibus aliqua inscriptiones quasdam excisas continent”. 62.

³¹ KOVÁCSNAI (1779.), R₄ verso, Bod (1764.): 11. A 19. sorban a *certissima* szerepel Szamosközynél is Bodhoz hasonlóan, szemben a szöveghagyomány összes többi változatával, amely itt *faustissima* alakot használ. Ez nyilván nem Szamosközy szövegének ismeretét bizonyítja (hiszen akkor ez egyebekben is jelentkezne), hanem az autopszia mellett szól.

vallja büszkén: „Denique inter cognatos Jani Pannonii jure memorari possunt et debent duo viri nobilissimi et vates politissimi, Petrus Garazda, et alius quidam poeta anonymus, cujus epitaphium a se sibi vivo confectum, Albae Juliae (nunc Carolinae) Transsilvanorum, in templo majori arcis/ubi tot regum, principum et illustrium virorum ossa recondita et reliquiae jacent) nigro incisum marmoris superioribus temporibus legebatur, et passim apud scriptores, non tamen sine lectionum varietatibus quibusdam extat, his versibus expressum,”³² Ezt követően közli az epigramma szövegét mindazon szövegváltozattal együtt, amit felkutatott; mostani szövegbázisa azonos az 1779-essel. Újdonság azonban, hogy a márványtáblát egyértelműen korábban, régebben voltak nevezi (superioribus temporibus legebatur). Az előző változat nyomán itt is a század három legjelentősebb költőjeként emlegeti a Garázda-sarjakat, megtoldva annyival, fájjalja Garázda Péter és az anonym poeta műveinek elkallódását: „Ex hoc epitaphio, quod non isto lapide literato templi Albani asservatum est, sine ulla dubitatione colligitur, tres clarissimos ejus Seculi poetas in Hungaria, Janum Pannonium, Petrum Garazdam, et hunc ipsum inscriptionis sepulchralis auctorem ignoti nominis, cognato genere oriundos, et hunc ipsum conjunctos fuisse, eoque Ianum Pannonium illustrem olim in Hungaria Garazdarum gentem, sanguine et cognatione attigisse sic satis liquido constat. Dolendum est, horum duorum scripta funditus intercidisse, et novissimi hujus ipsum etiam nomen et vocabulum oblivione peritus deletum atque sepultum!”³³ Kovásznai

³² *Jani Pannonii Opusculorum pars altera* . . . , Trajecti ad Rhenum, 1784. 177. A vers szövegét így közli:

a „Mecharechen. (Alii: Megerechen Ar. Co.)

b De se ad lectorem

- 1 Quem non livor edax, alienaque gloria torquet,
Perlegat haec Latiis, (al. claris) carmine caesa notis.
Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
Pannonicam Dravus qua rigat altus humum.
- 5 Unus erat Janus, proprias qui primus ad oras,
Duxit laurigeras, ex Helicone, Deas.
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garazda,
Qui tulit Aoniae, plectra sonora lyrae.
Ultimus hos ego sum cognata e gente secutus
- 10 Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus requiescit in arce; Ioannem
Ipsa suum sedes Pontificalis habet.
Hic mea, si dederit sors, ossa recondite; si non,
Nil nostra, jaceant quolibet illa loco.
- 15 Spiritus aethereas, postquam resolutus, ad auras
Evolat, haud magni membra caduca facit.
Celsus ab aethereo demissus patre, revertit,
At corpus, de qua fingitur, intrat jumentum.
Caelum (al. Caelo) divinae est requies faustissima
(al. certissima) mentis,
- 20 Parvula (al. Hic fit) corrupti corporis illa domus.
Ne longum, lector, damnes in marmore carmen;
Scripsimus ignotis, ista legenda, viris.
Vivens scripsi, A.D. 1507. vixi annis 37.
- 24 Quid ais? tace! Zoile tace.”

³³ I. m. 179. Ránk maradt Kovásznai néhány halotti verses búcsúztatója kéziratban, ezek is Janus kivétele ismeretéről és hatásáról tanúskodnak. 1773-ban Lázár Jánost parentálja: *Ad exequias Excell. Comitis Joannis Lázár, A. 1773.*:

„Iamque Dei tacitum tentant ingentia pectus
Gaudia, Pannoniam Jani de nomine noxum,

most sem nevezi meg forrásait, de az eddigiek alapján nem lehet kétséges, hogy a *passim apud scriptores* alatt kiket kell értenünk. Ezzel valóban le is záródik e szöveggyűjtemény XVIII. századi története, mégpedig úgy, hogy a filológusmunka oroszlanrészt elvégezték a nagyon is különböző indítékú és szakértelmű hagyományozók az epigramma szövegének fölfedezésével, pontosításával, kiadásával, a szerző megsejtésével, alkotói jelentőségének hangsúlyozásával; azonban a mű alkotójának kétségtelen azonosítása már a következő évszázadra maradt.³⁴

VII.

Ábel Jenő és Barabás Miklósé az érdem, hogy végre azonosították az addig legfeljebb csak gyanított epigramma szerzőjét Megyericsi Jánossal.³⁵ Barabás megkísérli a szöveggyűjteményozódás ágas-bogas útját is követni, azonban csak részeredményekig jut el: „A XVIII. század második felében egy Janus Pannonius modorában írt disztichon vált a magyar irodalomban ismeretessé... Az elmúlt két évszázadban többen is foglalkoztak íróink közül a költeménnyel, de anélkül, hogy a szerző nevét és állását fedő homály eloszlításában csak egy adattal is hozzájárulhattak volna.”³⁶ Barabás tudomása szerint a sírvers hűs sorát először Bod Péter ismerte meg és közölte *Hungarus Tymbaules* (1764) című munkájában, majd Kaprinai István követte 1771-ben. Kaprinai azonban csak Bod szövegét nyomtatja le újra némi kommentárral. Ezzel ki is merült Barabás szövegbázisa (legalábbis a XVIII. századból!): „Több íróról nem tudunk, aki munkájában a síriralattal s annak szerzőjével bővebben foglalkozott volna. Pedig, hogy az említetteknek kívül mások is ismerték a feliratot, az a disztichon mellett a szerző nevére,

Post tria cum cervix redivivum secula vatem,
Mnemonidas primus patri quandoque ad undas
Ex Helicone forex qui deducturus ad undas...
Ut quantum Jano Dravus gaudebat alumno
Te quoque tanto alter Janus maxaret honore...”

A Janus-hatás és motívumainak fölhasználása nyilvánvaló. 1779-ben Teleki József születésnapjára ír verses köszöntőt, benne ugyancsak Janus-allúziót találunk:

„Si pater ille senex, Italos qui primus ad oras,
Ennius, Aonio deduxit vertice Musas.”

(In *Natalem* Ill. S.R.C. Comitibus Josephi Teleki, Anno 1779.) Írja ezt ugyanabban az évben, amikor a *Speculum Parentis*...-t! A kézirat a MTA Kézirattárában található, jelzete: Ms. 1393. Carmina exequalia et paucula quaedam alius argumenti címmel. A kéziraatra Keserű Bálint közvetítésével Ritoókné Szalay Ágnes hívta föl a figyelmemet, amit ezúton köszönök meg.

³⁴ Verestőitől Kovásznaig a parentálók olyannyira gyakorlatot alakítottak ki, hogy a XVIII. század végén, XIX. elején a Teleki-család tagjainak temetésére írott búcsúztatókban egyre-másra fölbukkan a genealógia, s a család díszait méltatva szólnak Janusról, Garázda Péterről, s idézik a Megyericsi-epigramma sorait. Így járt el 1797-ben Teleki József búcsúztatásán ROZGONYI József, *Drágálátos részekből összeállított Ditsőség Koronája*... Pesten, Trattner János betűivel, 1797. 23.) című művével, 1822-ben Teleki Sámuel búcsúztatásán Zilahy József. (*Oszlop Ember Rövid beszédében lerajzolva*... Nagyváradon, Tichy János betűivel, 1822. 12–13.) Rozgonyi és Zilahy már az utrechti Janus-kiadásból idézi a családfát és az epigrammát is. Nem állott módunkban, hogy a népes Teleki-család minden tagja fölött tartott búcsúztatót áttanulmányozzunk, az átnézett három tucatnyi azonban valószínűsíti, hogy a többiben is megbújhat olyan adalék, amely még pontosabbá tenné humanista költőink XVIII. századi emlékeztetének megismerését.

³⁵ ÁBEL Eugen. *Johannes Mezerzius, der Begründer der dazischen Epigraphik*. Ung. Revue 1883, 373–383. BARABÁS Miklós, *Megyericsi János kolozsi főesperes*, Erd. Muz. 1907. 111–131.

³⁶ Uo. 112.

társadalmi állására és életkorára nézve legteljesebb Teleki-féle szöveg variánsaiból is megállapítható. erre mutatnak különben a Janus Pannonius utrechti kiadásának az epitáfiumra vonatkozólag idézett szavai is, melyek szerint az *passim apud scriptores . . . extat.*³⁷

Mikó Árpád legújabbban még szélesebbre bővítette szövegbázisát, számos értékes, új megállapításra jutott, mivel azonban nincs tudomása a Verestói–Tsepregi Turkovics–Husztai–Kovácsnai (1779) szöveg hagyományról, véleménye néhol korrekcióra szorul. Mindenekelőtt summázó összegezése kíván módosítást: „Mint költőnek, még a nevét is elfeledték . . .”³⁸ Számba veszi az epigrammáról készült másolatokat, amelyek a kialakuló szöveg hagyományt – szerinte – meghatározták. Szamosközy, Vett és Fasching mellett beszél egy negyedik szövegvariánsról: „Valószínű azonban, hogy létezett még egy negyedik szövegvariáns is, a Bod Péteré, és ez, mind között a legrövidebb terjedt el a legjobban, megjelent többször is, s a nyomtatott változatokon kívül három XVIII. századi másolatáról is tudunk . . . Teleki Sámuel aztán elsősorban Fasching szövegére támaszkodott az Opuscula szerkesztésekor, de ismerte a másik, az elterjedtebb verziót is. Ez a szövegkiadás érvényben maradt egészen 1907-ig . . . amikor Szamosközy följegyzését publikálták.”³⁹

Az eddigiekből világosan kiderült, hogy a legrövidebb szövegváltozat Verestóiékhoz köthető, de az is, hogy háromszor kinyomtatva 1749-ig épp annyiszor kapott publicitást, mint a Bod-hagyomány. Ugyanígy nyilvánvaló az is, hogy az Opuscula kibocsátásakor Kovácsnai végezte a filológus munkát.

Gondolatmenetünk végére érve a megtett út alapján annyit megállapíthatunk, hogy a XVIII. század nem is jelentett olyan mélypontot humanista költészetünk emlékezetének őrzésében, mint eddig azt sejtettük. Megyericsseihez pedig éppen eléggé kegyes volt.

Imre Mihály

³⁷ Uo. 114.

³⁸ MIKÓ, 54.

³⁹ Uo. 55. Tóth István műfordításában így hangzik Megyericssei epigrammája:

„Ha nem emészt az Irigység, és más hírneve nem bánt,
nézd e nyugodt betűket s kőbe faragva e dalt:
hármán lettünk híres költők rokonai vérből,
merre a Dráva vize öntözi Pannoniát.
első volt Janus, ki először hozta hazánkba
a gyönyörű Helikon zöld koszorús szüzeit.
Másik költő volt a Garázda család fia, Péter,
ki hazahozta utóbb a dalos Aoniát.
Végül is én, az utolsó költő rokonai nemből,
jöttem a Pieridák harmadik éke gyanánt.
Esztergom fala közt áll Péter sírköve; Jánost
főpapi székhelye: Pécs őrzi a sír fenekén.
Hogyha a sors úgy engedi, csontjaimat ide ássák;
Hogyha nem, egyre megyen: bárhol is lesz a gödör.
Majd ha repül aranyos egekig, szabadulva a lelkem,
nem veszi semmibe sem már a kihűlt tagokat.
S könnyen visszarepül oda, honnan a földre leszállott.
S föld lesz újra a test; az, ami volt legelőbb.
Csak a halálban nyer nyugalmat bizon a szellem,
s romló testnek a sír ad csak örök nyugovást.
Meg ne ítélj, hogy a dalt elnyújtván, hosszúvá véstem,
idegen emberekért írtam ilyen sorokat.”

1806 nyárutóján két síremlék felállításának a gondolatával foglalkozott Kazinczy: az egyiket a nemrégiben elhunyt kislánya, Iphigénia emlékére tervezte, a másikat a másfél éve halott Csokonainak. A két monumentumnak több közös motívuma van: így az antik egyszerűségű piederstál felírással és a lepke, a regeneráció, a természet örök körforgásának ősi emblémája. A formai elemek, tárgyak szimbolikus gondolati, esztétikai értékeket jelölnek; következetes alkalmazásuk, ismételtetésük arra utal, hogy Kazinczyban végleg kialakult és megszilárdult az élet alapvető kérdéseinek esztétikai értelme, ábrázolásuk mikéntje.

Kislánya emléke kapcsán Kazinczy Psychére gondolt, s a piederstálra Antonio Canova Psyché-szobrát akarta állítani, hogy miért, ezt levelezéséből tudjuk: „A görögök . . . a rútát is szépben adták elő. Sarcophagusain táncoló Geniusok láttattak. Nem egy csontváz kaszáta-el nálok az életet . . . hanem Amor maga, egy megfáradt ifjú, eltikadt egyik lábszárát pihentetve, reá könyököl a visszájára fordított fáklyára . . . vagy: a még gyermek Amor megragad egy szép leány gyermeket, s ajkára nyomván szent csókját, azt a maga mátkájának eljegyzí. Görögül mind a lélek (amit itt a leány jegyez), mind a Lepe Psychének hivattatván, ezt a mennyei Jegyest Psychének nevezték el és Lepkeszárnyat adtak neki.”¹ Canova szobrán a lepkét tartó kezek térbeli, illetve a Psyché-téma időbeli körforgása (a lepke és a „mennyei” Amor „földi” szeretőjének életében egyaránt) optimista halálelfogásra utal. Csokonai költői egója *A pillangóhoz* címzett versben szintén körben forog. Képi és időbeli mozzanatok itt is egyszerre, egymást erősítve fejezik ki a pillangó–hernyó egymásba alakulását, a földi, valóságos lét és az eszmei, költői világ konfliktusát. A versben a „hajdanán” és a „most” ellentétét a „mikor lesz” igyekszik feloldani.

Az én lelkem is hajdanában,
Mint te, vidám s eleven volt;

De most lomha, s hernyó módjára
Máskál a fanyar bánaton,

Mikor lesz, hogy lelkem letévén
A testnek gyarló kéréit,
S anyagi pillangóvá lévén,
Lássá Olympus kertjeit,

A háromarcú idő, az emberi lélek és pillangó azonosság mint a halhatatlanság, a regeneráció szimbóluma régi, a vizuális és a verbális hagyományban egyaránt rögzült gondolat felelevenítése. Az apuleiusi mese nyomán is terjesztett mítosz ábrázolásbeli implikációi nálunk is általánosan elfogadottak voltak a XVIII. század végén s a következő század elején. Jellemző, hogy Csokonai síremléke kapcsán kiobbant, végül már szórszállhasogató vitában senki sem reagált érdemben Kazinczy *lepe* motívumára, sőt Kis Imre kifejezetten szerencsés gondolatnak tartotta.² Ugyanakkor a másik mozzanat, az egyszerű piederstálra tervezett felírás, az *Árkádiában éltél én is!* irodalmunk egyik első nagy művelődésszemléleti és esztétikai vitájának sarkköve lett.

A vitát – tegyük hozzá: akaratlanul – Kazinczy indította el. A Hazai Tudósítások 1806. augusztus 16-i számában tette közzé *Csokonainak sírkövére* vonatkozó javaslatát, s egyben a hazafias érzésekre apellálva pénzt akart gyűjteni az emlékmű elkészítésére. „A kő (úgy végeztük azt el egymás között) nem a medencés piederstálok igenis közönségessé vált formájára lészen állítva, hanem a régiek szép

¹ KAZINCZY Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY János, HARSÁNYI István stb. 1–23. köt. Bp. 1890–1960. 4. köt. 325–328. PÁL József, *Canova és Kazinczy* – Megjegyzések a halál neoklasszikus ábrázolásához. ItK 1978/2. 187–194.

² Hazai Tudósítások, 1806. október 29. H. T. I. köt. XXXV. sz. 292–293. A pillangómotívumról l. Fried István, *Stílus-törékvések a XVIII. század végén* (Kis János almanachjai). ItK 1979/5–6. 577–588.

egyszerűségében (*simplicitas, Einfachheit* – kiemelés: K. F.). A márványba metszett írást e kevés, de sokatjelentő szók teszik: Csokonai Vitéz Mihálynak Hamvai, született 1773. novemb. 17-d. megholt 1805. január 28-d. Árkádiában. Eltem. Én. Is! A monumentum felső részében pedig a lepe – (rút és közönségesebb neve: *pillangó* (kiemelés: K. F.) – fog lepdetni.”³ Míg kislánya síremléke tervezésénél pusztán a mítosz és az ábrázolás szépsége, a halál nem borzalmas, hanem esztétikus szemlélete volt a cél, addig a Csokonai-monumentum az antik szerenitás- és szépségideálnak való megfelelésen túl bevezet egy eléggé tipikusan XVIII. századi eszmét, a haza és nagy fiai sírjának fontos összefüggését.

A Pantheon-gondolat építészeti és irodalmi változatairól alább lesz bővebben szó, itt csak utalni szeretnénk a firenzei Santa Crocénak, a londoni Westminsternek a XVIII. század végén egyre tudatosabban Pantheonná történő átalakítására, a francia nemzeti szent, Geneviève templomára, s ennek az alkotmányozó nemzetgyűlés határozata által (1791) bevezetett új funkciójára (les cendres des grands hommes de l'époque de la liberté française) vagy Leo von Klenze épületeire. Az irodalomban Ugo Foscolo: *I Sepolcri* című költeménye, A. Chénier *Hermes-e*, M. J. Chénier *Discours sur l'intérêt personnel*-je, Csokonai egyik utolsó költeményének (*A lélek halhatatlansága*) néhány gondolata fejezi ki a halál, a síremlék és a nemzeti hős kultuszának szoros kapcsolatát. Kazinczy levelében Gessnerre hivatkozott, egy rövid részletet közölt is Ábel halála elejéről: „Méltán tiszteli a maradék a dalköltő medencéjét, kit a múzsák önmagok szentelésének papjokká, hogy a világnak erkölcsöt s feddhetetlenséget tanítson. Az ő dicsősége fogatlan fényben ragyog, . . .” Majd hozzáteszi Kazinczy: „S legyen ez minden buzdítás helyett mondvá azokhoz, kik a nemzetet szeretik, és annak gyarapodását mindabban, ami szép, jó és igaz, óhajtják.”⁴

Az irodalomtörténészek többféleképpen értelmezték a vitát. Abban azonban mindenki egyetértett, hogy a filológiai kérdéseken túl általános esztétikai, szemléleti, sőt filozófiai és vallási nézetek ütköztek össze a felirat apropóján. „. . . a pör – állapította meg Julow Viktor Fazekas-monográfiájában – voltaképpen nem Árkádiáról és a számárlegelőről szólt, még csak nem is csupán Csokonai művészi hagyatékának sorsáról és megítéléséről, hanem kétféle nemzettudat, kétféle magyarságkép és a nép s nemzet »hogyan tovább«-járól való kétféle elképzelés csapott itt oly keményen össze.”⁵ Julow szerint Kazinczy feudális-arisztokrata, ironikus attitűdje, a barokk és rokokó törekvésekkel is szimpatizáló „mediterrán” műveltsége ütközött valójában össze Fazekas népiességével, kálvinista példabeszédyszerűségével. „. . . a kálvinistákra jellemző protestáns-északnyugati orientáció őt (Kazinczy) a germán klasszika, Winckelmann, Goethe – idilli, idealizált – mediterrán kultusza felé terelte, s így került *részben* (kiemelés: J. V.) egy platformra a barokk gyökerű, katolikus alapú mediterrán (főleg olasz, spanyol) orientációval . . . Együttal olyannyira tiszteletre méltó, fanatikusan igényes hazaszere-tetésben, nemzetén minden áron való segíteni akarásában egy szinte paradox mintát alakított ki a maga és a nemzeti művelődés számára, amelyet meglehet, egy kissé merészen »világpolgári kulturális nacionalizmus«-nak neveznék.”⁶

A sokféle értelmezés között eleddig háttérbe szorult az egyik legkézenfekvőbb: az Árkádia-pör *ikonológiai* vizsgálata, értékelése. Pedig Kazinczy lépten-nyomon utal képzőművészeti példákra az antik szobrászattól kezdve („a halotti medencének szorosan antik rajzolat szerint kell készülnie lenni, különben bántják a szemet”⁷), Poussinen keresztül egészen a XVIII. század végi Landon-féle francia művészeti annalesekig. Kazinczy neoklasszikus ízlése képzőművészeti példákra és inspiráción alakult ki, s alapjaiban különbözik a pusztán vagy javarészt irodalmi fogantatású, szélsősége törekvésektől. Egyaránt elhatárolta magát a doktriner klasszikus irányzatoktól, Boileau *rien n'est beau que le vrai* eszté-

³ Hazai Tudósítások, 1806. augusztus 16. H. T. I. k. XIV. sz. 119–120.

⁴ Uo.

⁵ JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*. Bp. 1982. 330.

⁶ JULOW, *I. m.* 332.

⁷ Csatkaí Endre doktori értekezésében alaposan feldolgozta Kazinczy és a képzőművészetek kérdéskört, szólt az Árkádia pör ilyen aspektusáról. CSATKAÍ Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek* (1925). Bp. 1983. 47.

Ikonológiai szempontból utalt az Árkádia pörre Szörényi László is. SZÖRÉNYI László, *Arany János Visszatekintés című versének képanyaga*. ItK 1970/3. 327.

tikai objektivizmusától, a „deákos” klasszicizmustól, Voltaire-től, akiről kijelenti: „nem az én emberem”⁸ és az affektív, szubjektív, emocionális irányzatoktól. Míg ellenfelei a filológiai igazságot abszolutizálták, mereven, egyoldalúan értelmezték a valóság és a művészi eszme viszonyát, addig Kazinczy képes volt szintézist teremteni az objektív és szubjektív komponens között, s ezzel együtt szuverén módon kezelni a művelődéstörténeti hagyományt.

Az Árkádia-metaphora

A görög irodalomban Árkádia a kecskelábú istennek, Pánnak szentelt hely volt, ahol gyakran lehetett hallani, amint az isten sípján játszik. Pauszaniász és Polübiosz szerint az itt élők különösen jó zenészek voltak, szigorú erkölceikről, paraszti vendégszeretetükről ismertek, de ugyanakkor mély butaságukról és durva életmódjukról is. A régi görögök Árkádiával kapcsolatban éppen nem a vonzó pásztori életre, a felhőtlen boldogságra gondoltak. A Hellas Peloponnesus középső tartománya különösen kellemetlen klímájú, szegény, kifosztott vidék volt. Negatívan jellemezte Strabón is: „Az arkadiai törzsek ... valószínűleg a legrégebbi hellén törzsek. A vidék teljes elpusztulása következtében nem volna érdemes hosszasan tárgyalni; az előző időkben nevezetes városok ugyanis a folytonos háborúskodás következtében megsemmisültek ...”⁹

A régiek számára a tökéletes boldogság színtere a rendkívül kellemes klímájú Szicília volt, virágzó réteivel, ligeteivel. Olyannyira, hogy Theokritosz rögtön az első idilljében arra buzdítja Pánt, hogy hagyja el a hozzá méltatlan vidéket.

„Pán, Pán, Arkádiát hagyd el ma ...
jöjj le, Szicília messze szigetjén hívlak utólszor,
értem hagyd el most Arkasz híres temetőjét.”

(Trencsényi-Waldapfel Imre ford.)

Ovidius *Fasti*-jában még summásabban íéli el Árkádia lakóit. A szokások és a stúdiumok nem nevelték őket, állati színvonalon élő, művészetet nem ismerő, durva nép volt.¹⁰

Erwin Panofsky Poussin-ről és az elégikus hagyományról szóló, témánk szempontjából alapvető jelentőségű tanulmányában kimutatja, hogy az *Árkádia* szó tartalmának megváltozása Vergilius eklogáiban következett be. A „városi” római költő számára Árkádia az ígért földje, a tökéletes boldogság szinonimája lett. Benne őlt testet az élet édessége, itt valósulhatnak meg a legszebb indulatok. Az emberfölötti tökéletességben az érzékek folyamatosan gyönyörrel telnek el. Árkádia egyben refúgium is: a költői szubjektumban megteremtett ígért földje ellensúlyozza az értékektől megfosztott, sötét jelent. Vergiliusnál az ott élő pásztorok fiatalok, szépek, értenek a versíráshoz. A hetedik ekloga arról szól:

„Mindegyikük viruló fiatal, mindegyikük arcas,
S versre csakúgy, mint egymással versengeni készek.”

(Lakatos István fordítása)

Nálunk az Árkádia pör során mind Kazinczy, mind Szemere hivatkozik Vergiliusra, s a hetedik ekloga fenti részletére.

Ebben a világban a halál sem lehet borzalmas, feloldódik az általános boldogságban és optimizmusban. A gyöttrő fájdalom, a végsőkéig felzaklatott idegállapot helyébe a mélabús levertség lép. A szép,

⁸ Kazinczy neoklasszicizmusának kérdéséről többek között I. PÁL József, *Le goût néo-classique de Ferenc Kazinczy*. in *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Bp. 1984. pp. 395–399.

⁹ STRABÓN, *Geographika*. Bp. 1977. 413–414.

¹⁰ OVIDIUS, *Fasti* II. 291–292.

„Vita ferae similis, nullus agitate per usus;
Artis adhuc experts et rude vulgus erat.”

nyugodt, örökké regenerálódó természet ideális környezetet nyújt az emlékek elégikus fájdalommal való újbóli átélésére. Jellemző, hogy az ötödik eklogában közvetve értesülünk Daphnis haláláról. A tájban megjelenik a sír is.

„Majd sírdombot emelve, e vers díszítse a dombot:

»En, ki az erdekből hírem felvittem az égig,

Alszom alant, szép nyáj százszor szebb pásztora, Daphnis«”

(Lakatos István fordítása)

A téma későbbi útja szempontjából figyelemre méltó, hogy a felirat itt egyes szám első személyben íródott, ezáltal mintegy a halott „beszél” az őt túlélő, a sírhoz látogató pásztorokhoz.

A Vergilius nevével „hitelesített” utópikus Arkádia-kép bekerült a köztudatba, a későbbi korok egyre kevésbé törődtek az eredeti történelmi, földrajzi és etnikai kötöttségekkel. Az Arkádia lassan azzá vált, aminek a római költő gondolta: a lélek állapota, a jelen sötét horizontjával szembeállított *aurea aetas*. Az újabb korokban ehhez a jelentéshez társult egy pszichológiai mozzanat: az antikvitás nosztalgikus szemlélete, vagyis az az érzés, hogy a szépség a régiek életében töretlenül megvolt – Winckelmann szerint nem függetlenül az éghajlattól és a kedvező szokásoktól –, míg a jelenben elveszett, csak a művészet létformájában rekonstruálható. Vergiliusi reminiscenciákból építkezik az olasz Sannazaro *Arcadia* című hosszú költeménye.¹¹ A halál itt is elégikus szomorúságot okoz a társát sirató pásztornak:

„Elfáradt nyelvem nem dicsőít többé

magában, dalban, versben,

velem pásztorok énekelnek versenyt.

A szerelem lelke ha köztetek leng,

ti lombos, büszke tölgyek,

ármýazzátok be, hol nyugszik, a földet.”

(Sárközi György fordítása)

Lorenzo de' Medici, Poliziano Arkádiának nevezte a fiesolei Villa Mediceat, ahová el lehetett menekülni a felkavart jelen elől, s ahol megvalósulhatott mindaz, ami az életben elveszett.

Két évszázaddal később Rómában alakult egy költőiskola, amely az Accademia dell'Arcadia nevet vette fel. A XVIII. században Európa-szerte ismert olasz költők, Rolli, Frugoni és főleg Metastasio új, klasszikus témákon, sablonokon és stíluson alapuló érzésvilágot terjesztett el, amely összefüggésben volt a későbarokk, rokokó, arisztokratikus eszményekkel és életvitellel. A római árkászok – közelebb akarván maradni a természethez – a Gianicolo-domb oldalán kijelölték maguknak a Bosco dell'Arcadiát. A Rómában időző Goethe maga is belépett a pásztorköltők közé, az *Itáliai utazás* mottójául az *Et in Arcadia egót* tette, s ezzel arra utalt, hogy a félszigeten ő is együtt élhetett az antik szépség emlékeivel, ő is költő. A római Akadémia működését Kazinczy fontos érvnek tekintette maga mellett, gyakran hivatkozott a magyar árkászokra, főleg Hannulikra.¹²

Az 1790-es évek legelején bekerült irodalmi köztudatunkba egy másik Arkádia, amit immár a XVIII. századi itáliai és görög ásatások eredményeit is hasznosító műből ismertek meg. Kármán József *A nemzet csinosodása* című tanulmányában lefordított egy rövid részletet Barthélemy abbé *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du IVe siècle avant l'ère vulgaire*, 1788 című regénye ötödik kötetének 52. fejezetéből. Korszakunkban – tudunkkal – itt kerül először egy lapra a görög tartomány és Magyarország. Kármán, összevonva mintegy a kétféle hagyományt, Arkádia történelmében annak

¹¹ PARATORE, Ettore, *La duplice eredità virgiliana nell'Arcadia del Sannazaro*. in *Antico e nuovo*. Caltanissetta–Roma 1965.

¹² A római Arcadia költőiskola magyar tagjairól, magyarországi hatásáról más-más vonatkozásban részletesen szól SÁRKÖZY Péter, Sante GRACIOTTI, SZAUDER Mária és SZÖRÉNYI László tanulmánya a *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese, 1982. Szerkesztette. KÖPECZI Béla és SÁRKÖZY Péter.

bizonyítékát látta, hogy a költészet képes civilizálni az enélkül eredetileg vad és barbár népeket. A tanító-költő Orpheus lantja hatalmával szelídítette meg a vadakat. „Az emberiség történetkönyvei mindenütt a poézisen kezdődnek, és a vadságból kivetkező nemzeteknek szelídülését mindig a költés esz-közlötte.”¹³ A két nép kiinduló helyzete szorosan analóg: mind az antik tartomány, mind hazánk lakosai „ellenséges klímában” éltek. Van azonban mód a kiemelkedésre, a rossz környezeti hatások semlegesítésére. A példa – mondotta Kármán – előttünk áll: a bölcs árkászok belátták, hogy a kultúrával, a költészettel civilizálhatják a nemzetet, míg a környező népek megmaradtak ősi tunyaságukban. Ugyanezt kell nekünk is tennünk. Kármán az *Anacharsis*-ből idézi: „Vad és durva elméjüket (Árkádia első lakosainak), hogy megszelídítsék, leghathatósabbnak vélték a felső értelmű bölcsek az új és gyenge érzések felindítását, és kedvet szerettek náluk a poézishez, énekekhez, tánchoz és innepekhez. Soha az értelem sugári ily szapora és közönséges fordulást az erkölcsökben nem szerettek! . . . Az előljárók elhíttván magokkal, hogy csak ezen ígűző mesterségek által tehetik bátorságba a nemzetet a klímának ellenséges befolyása ellen . . .”¹⁴ Kármán a magyar állapotok leírásakor tanulmányában végig használja az *Anacharsis*-részletből vett kifejezéseket.¹⁵

Kármán alap gondolatát újrafogalmazta Kazinczy: az 1806. szept. 8-án Kis Imrének írt levélben Debrecen maradiságát, műveletlenségét kárhoztatta. „Oh, Debrecen, Debrecen kinek vastag atmoszférája még az olyan embereket is, mint Szentgyörgyi és Kis Imre, bé tudja ködösíteni.” A szókészlet is rokonságot mutat. A Kármán-fordítás „vad és durva elme”, „klímának ellenséges befolyása” kifejezései párhuzamba állíthatók Kazinczy „vastag atmoszférája”, „bé tudja ködösíteni” szóösszetételével.

A pör – mint tudjuk – Kazinczy és a „debrecenyiség” képviselői, Fazekas Mihály, Kis Imre között zajlott le. Kazinczy nagyvonalúan kezelte a Vergiliustól eredetét vevő, Poussin, Goethe, Schiller művei által kanonizált Árkádia-metaphorát. Egy pillanatig sem kételkedik a vele egy művészetelméleti, poétikai és művelődésszemléleti platformon lévő költők, festők hitelességében. Ellenfelei viszont képtelenek voltak túllátni a közvetlen vonatkozásokon, mereven ragaszkodtak ahhoz, amit filológiai alapon helyesnek, „objektívnak” gondoltak, s arra a következtetésre jutottak, hogy ez sérti városukat.

Idézett levelében Kazinczy elősorolja azokat a tényeket, amelyek az Árkádia szó pozitív értelmét bizonyítják: hivatkozik a római költőiskolára, Vergilius eklogájára, Schiller Auch ich war in Arkadien geboren! kezdetű versére, N. Poussin híres festményére, majd meghatározza az itt olvasható *Et in Arcadia ego!* epitáfiumot. „Ez ezt teszi: Művész valék, s boldogul éltem a művészi szép élet szférájában.” Kis Imrének viszont nem tetszett az Árkádia Barthélemy-féle változata sem, „az elején mindjárt kedvetlenül megy a hasonlatosság, ahol azt mondatja Anacharsissal Arkadiáról – les paturages-y-sont excellents, surtout pour les ânes etc.”¹⁶ A debrecenieknek tehát nem tetszett a Kazinczy által rájuk osztott egy szerep, amely szerint nekik kell a költészet által civilizálódniuk.

Az *Et in Arcadia ego!* mondat alanya

A Poussin képéről vett¹⁷ mottót hol latin, hol *Árkádiában éltem én is* fordításban idézi Kazinczy. A két mondat tartalma azonban nem teljesen azonos. Az eredeti állítmánya nincs kitéve, a fordítás viszont kitesz egy múlt idejű állítmányt (éltem), s ezzel (önkönyesen) értelmezi is a feliratot. Az *Et in Arcadia ego!* alanya lehet a *halál* is, s ekkor a mondat állítmánya jelen idejű lesz: én (a halál) Árkádiában (értsd: felhőtlennek tűnő boldogság, szépség honában) is jelen vagyok. Ebben a felfogásban a halál éppen nem a neoklasszikus költők antik szerenitás-eszméjével hozható összefüggésbe, hanem a keresztény-barokk *memento mori*-val. Fazekas – az angol protestáns költők (Young, Hervey, Gray) temető- és sírkultuszához hasonlóan – az utóbbi, pesszimista magyarázatot tartotta helyesnek. A má-

¹³ KÁRMÁN József, A nemzet csinosodása. in *Válogatott művei*. Bp. 1955. 86.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Pl. „vad és durva elmék”, „érzések felindítása”, „kedv a poézishez”, „értelem sugári”, „mesterségek művelése”, „nemzetet a klímának ellenséges befolyása ellen” „tisztelik a gazdálkodás törvényeit”.

¹⁶ Hazai Tudósítások. 1806. október 29. H. T. I. k. XXXV. sz. 292–293.

¹⁷ Hazai Tudósítások. 1806. október 11. H. T. I. k. XXX. sz. 252–255.

sik – kontinentális példákon alapuló – magyarázat a közismertebb, ami szerint a *pásztoröltő* az ego, s az állítvány (mint Kazinczynál) múlt idejű. Egy, a felvilágosodás tudományos optimizmusából táplálkozó, az antik képzőművészet bővületében élő korban ez, a pszichológiai szempontból jóval kedvezőbb, „pogány” szemlélet vált uralkodóvá. Lessing híres tanulmányában (*Wie die Alten den Tod gebildet*, 1769) arról szól, hogy csak egy rosszul felfogott vallás távolíthat el a szépségtől s az olasz Cesare Ripa *Iconologia* című emblemagyűjteményében közölt halál/csontváz/-alakkal szembeállítja az antik műalkotásokat, ahol általában egy gyönyörű ifjú, Thanatosz, az Álom testvére jelképezi az emberi élet végét.

Nem kisebb dologról van tehát szó, mint az élet alapvető kérdéseinek filozófiai, vallási, neveltetési, művelődési és egyéb mozzanatok által determinált felfogásáról, s a végső dolgok művészi ábrázolásáról. Mi lehet az oka annak, hogy a mondatot ennyire ellentétesen értelmezték?

A kérdésre ikonológiai kutatások adhatják meg a választ.¹⁸ A latin mottó Guercino olasz festő 1623-ban befejezett képén fordul elő legelőször. E. Panofsky kimutatta, hogy minden bizonnyal Giulio Rospigliosi manierista költő (a későbbi IX. Kelemen pápa) találta ki. Guercino festményén az ellenreformációs ikonográfia attribútumaival ábrázolta a jelenetet, amint két pástor egy síra bukkan. A kép jobb oldalán egy téglából rakott oszlopon (nem márvány!) egy koponya látható, amelyen egy egér és egy légy van. A halálfej szája alatt a felírás: *Et in Arcadia ego!* A jelenet pontosan olyan borzalmas, mint a XIV. század közepén, a pisai Camposantóban festett *Halál diadala*, ezen a képen három lovas találkozik három bomló tetemmel. Guercinónál a virágzó természet, pástorok (Árkádiában vagyunk) és a koponya borzalmas látványa között drámai ellentét feszül. Itt a halálfej mondja – összhangban a barokk ikonográfiával –, hogy mindig, mindenütt, még a legnagyobb boldogság és szépség pillanataiban is jelen van. A beszélő koponya előfordul másutt is. Shakespeare IV. Henrikjében (II. 11.4.) Falstaff mondja:

„Peace, good Doll! do not speak like a death's head: do not bid me remember mine end. (vv. 253–255.)”

Shakespeare itt *death's head*-et, „halálfejet” írt, nem *dead man's head*-et „halott ember feje”. Michelangelo is szükségesnek tartotta megjegyezni: „la sepoltura parla a chi legge questi versi”.¹⁹

A jezsuita megrendelésekre is dolgozó N. Poussin 1624-ben érkezett Rómába. Minden művészettörténeti kézikönyv megírja, hogy a poussin-i oeuvre-ben milyen jelentős változást hozott a festő személyes találkozása az antik képzőművészettel. A római tartózkodás kezdetén azonban még ugyanazokból a motívumokból építette fel az *Et in Arcadia ego!* festmény első változatát, mint Guercino. Itt négy alak (három pástor és egy szép pástoriány) böngészi a szarkofágon lévő feliratot. Az immár klasszikus márvány medence tetején azonban még mindig ott van (kis méretben ugyan) a koponya. Ez

¹⁸ Mindenekelőtt I. Erwin Panofsky tanulmányát: Erwin PANOFSKY, „*Et in Arcadia ego*”: *On the Conception of Transience in Poussin and Watteau*. in *Philosophy and History. Essays Presented to Ernst Cassirer*. Edited by R. Klibansky and H. J. Paton. Oxford 1936. 223–254., továbbá: BIAŁO-STOCKI, Jan, *A halál kapuja* Művészet és Vanitas. in *Régi és új a művészettörténetben*. Bp. 1983. 183–238. Megjegyezzük, hogy figyelembe vettük Guy de Tervarent ikonológiai rendszerét is. Eszerint az ikonológia négy területe: közvetlen utalás, pl. a szerző közli művészi szándékát, mint Rubens levelezésében; a kép hozzámérése a vizuális hagyományban meglevő egyértelmű motívumokhoz; az irodalmi szövegek „megmagyarázzák” az ábrázolt jelenetet, ide tartoznak azok a művek, amelyeken a művész valamilyen történetet fest meg, pl. Szent Kristóf a Legenda aureából; végül a negyedik terület, amikor a képek és a szövegek „konkordálnak”. „Cependant les meilleurs résultats et les plus probants sont obtenus par le concours des images similaires et des textes.” Az „*Et in Arcadia ego*” véleményünk szerint ez utóbbi lehetőségre nyújt jó példát. Guy de Tervarent, *De la méthode iconologique*. Bruxelles 1961. Továbbá: Ernst BLOCH, Arkadien und Utopien. in *Sensibilità e razionalità nel Settecento*, a cura di Vittore Branca. Firenze 1967. I. P. I. és GRISIÉRI, Andreina, *Arcadia: crisi e trasformazione fra Sei e Settecento*. in *Storia dell'arte italiana*. Torino 1981. II. 523–595.

¹⁹ „A sír beszél ahhoz, aki olvassa ezeket a sorokat.” Idézi Panofsky is.

az ikonográfiai mozzanat egyértelművé teszi: itt is a halálfej beszél, ő a mondat *egója*, tehát a szép pásztorok gyönyörű világában, még az élet legszebb pillanataiban is jelen van. Az ikonológiai szempontból egyetlen helyes értelmezést megerősítik grammatikai szabályok is. A latinban – mint erre E. Panofsky is rámutatott – az állítmány csak akkor maradhat el, ha jelen idejű létige állna ott (*sum*), egyébként ki kell tenni (*vixi*, *fui*). S ugyanígy az *et* kötőszó is az utána álló főnévre vonatkozik (Árkádiában is), nem a mondat végi *egó*ra (én is, értsd: Én is pásztor voltam ...).

Poussin azonban még egyszer megfestette a témát. A régi szobrok, domborművek és síremlékek római tanulmányozása során nem találkozott sem csontvázzal, sem koponyával, sem kaszával, sem homokórával, semmi olyan motívummal, amely a halál borzalmait közvetlenül jelenítené meg. A második, az igazi *Et in Arcadia ego!* (ma a Louvre-ban látható) képet teljesen olyannak akarta megfesteni, amilyen egy antik műalkotás, s ezért elhagyott minden barokk funerális elemet, attribútumot. Itt a sírlap látható a felírással, az ezt értelmező, egyértelművé tevő koponya eltűnt, s így lehetőség nyílt a különféle interpretációkra, az alany megváltoztatására, az állítmány múlt idejűvé váló (kissé önkényes) átalakítására. Poussin ezen a művén szinte rákényszeríti a nézőt, hogy a filológiaiag ugyan helytelen, de lélektanilag kedvezőbb, a kép egésze szemléletéhez sokkal jobban illő, téves magyarázatot fogadjon el. A nyugodt délszaki táj, az antik öltözetű alakok (szintén három férfi, egy nő), a mélabús nyugalom, csendes levertség, de mégis pozitív lelkiállapot „becsapta” azokat, akik egyébként is hinni szerettek volna az antik szerenitásban, a halál optimista felfogásában, s akik – talán még inkább – ellene voltak a halálfélelem politikai, ideológiai kisajátításának, s az ezzel való zsarolásnak.

A kortársak természetesen még tudták az eredeti jelentést. A művészetelmélet- és festőéletrajzíró Giovanni Pietro Bellori, Poussin barátja, még pontosan meghatározta az *Et in Arcadia ego!* jelentését: „che il sepolcro si trova ancora in Arcadia, e la Morte a luogo in mezzo le felicità”.²⁰ Alig néhány évvel később Poussin másik biográfusa, André Félibien elkövette a *felix culpát*, s ezzel elindította a félreértések sorát. Vele kezdődtek a helytelen nyelvtani, de helyes művészi interpretációk. Meghatározása Kazinczyét előlegzi: „Par cette inscription on a voulu marquer que celui qui est dans cette sépulture a vécu en Arcadie et que la mort se rencontre parmi les plus grandes félicités”.²¹ A hibát sorra elkövetik a neoklasszikus poétika és művészetelmélet létrehozói. Du Bos az *et* kötőszót *cependant*-nak (mégis, azonban, mindazonáltal) fordította: Je vivais cependant en Arcadie. Diderot-t is elbűvölte Poussin festménye. *A De la poésie dramatique*, 1758 XIII. fejezetében egy bekezdést szentel a képnek. Ő is a halál optimista felfogása szempontjából értelmezte a mottót, latinról *Je vivais aussi dans la délicieuse Arcadie* formában fordította le.²² „A stílus varázsa, amelyről itt szó van, néha egy szón fordul meg, amely a szememet a főtárgytól elvonja és oldalvást, mint Poussin tájképén, a tért, az időt, az életet, a halált vagy valamely más nagy és melankólikus eszmét mutatja nekem, mely a vidámság képei közé van vetve. Ezek az egyedüli ellentétek, melyek nekem tetszenek.”²³ A gondolat a későbbi *Essais sur la peinture*, 1766? című tanulmánygyűjteményben még szélesebb perspektívába kerül: az élet utazás, a sír egyfajta azílum, pihenőhely.²⁴

A *Dichtung und Wahrheit*-ből (1809–1814) tudjuk, hogy az ifjú Goethére felszabadítóan hatott az a Winckelmann által is megfogalmazott tétel, hogy az antik művészek az Álom testvérének mutatták be a Halált. Ezáltal el tudta választani azt vallásos jellegétől, s átmenthette a borzalomból a szépség birodalmába. Itáliai útja során felhagyott korábbi, szentimentális koncepciójával, s a régi képzőművészetből merített új irodalmi ihletet. A veronai sírok, Cestius piramisa, a Via Appián lévő tombák, a

²⁰ BELLORI, Giovanni Pietro, *Le vite de' pittori, scultori, et architetti moderni*. Roma 1672. 447 és további lapok „hogy sír még Árkádiában is található, a halál a legnagyobb boldogság pillanataiban is jelen van”.

²¹ FÉLIBIEN, André, *Entretiens sur les vies et les ouvrages des peintres*, Paris 1705. IV. 71. „Ezzel a felírással azt akarták jelezni, hogy az, aki ebben a sírban van, az Árkádiában élt, és hogy a halál előfordul a legnagyobb boldogság (pillanatai) között is.”

²² DIDEROT, Denis, *De la poésie dramatique*. in *Oeuvres esthétiques*. Édition de P. Vernière. 241. „Én is a gyönyörű Árkádiában éltem.”

²³ Uo.

²⁴ DIDEROT, i. m. 709.

Cecília Metella mauzózeum és a girgenti Theron síremlék mind alkalom Goethének, hogy hangot adjon megváltozott halálszemléletének. A versben leírt sírok pogány életörömmel telítődnek.

„Sírkövet, úrnát élettel díszített a pogány fel:
bakhánsnők kara ring s faun buja tánca topog ...”

(Rónay György fordítása)

Az *Auch ich war in Arkadien geboren* fordítás Schiller esetében sem véletlenszerű, ámbar például a *Görögország istenei* című költeményben sokkal távolabb van a letűnt aranykor a jelentől, s így különbségük is fájóbb, mint Goethe műveiben.

„Nem lépett a haldoklóhoz akkor
Szörnyű csontváz. Csók emelte le
Véglehelletét a lágy ajakról
Fáklyáját egy génusz keze
Földnek fordította.”

Az a művelődéstörténeti anyag, amiben Kazinczy feltétlenül hitt, Fazekasban kétségeket ébresztett. Az angol költőkön kívül – akik pesszimizmusukban sohasem szakítottak teljesen a XVII. századi halál tematikájú irodalom és képzőművészet motívumaival, stílisis elemeivel²⁵ – Fazekas Mihály volt tudunkkal az egyetlen, akiben felmerült a kérdés: vajon nem a szarkofágus beszél-e? Kazinczynak írt válaszelevelében bővebb felvilágosítást kér néhány dologban: „*Poussin egy igen szép paysázt festett. Egy szarkofágus áll a képen ezen szókkal: Et in Arcadia ego!* (Kiemelés: F. M.) Valljon nem a szarkofágussal mondatja-e Poussin ezeket a szókat, az ezt tenné: *A legszebb környéken is ott vagyok én*, (kiemelés: F. M.) és valljon az ő képe piedesztálján nem ez a szarkofágus van-e kímetsze az inscriptioval együtt? Azt ugyan, hogy *et in Arcadia etc.* (kiemelés: F. M.) nem láthatom által, hogy lehessen így fordítani: *én is Arcadiába.* (Kiemelés: F. M.)”²⁶ Ugyanitt problémái vannak a Schiller-idézettel is.

Érdekes, hogy Fazekas ezen alapvető megjegyzésére nem reagált Kazinczy, s még ennél is furcsább, Fazekas sem emlegette többé. Kazinczy válaszában: *Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve eránt tett jelentésre* elismételte a számára fontos adatokat, s kiegészítette még néhány utalással (pl. a francia művészettörténész, Landon németre fordított *Französische Kunstannalen*jának említésével).

Kis Imre nehezményezte a felírásban az alanyváltást, ti. az első három sor harmadik, az utolsó pedig – Kazinczy interpretációjában – első személyben áll. A kérdéshez mindketten többször visszatértek. Kazinczy ezúttal is emlékezetével válaszolt, azzal kezdte: az epitáfium helyes, mert ugyanez van N. Poussin párizsi sírján is. „*Nicolas Poussin, Peintre de l'Académie Française, né ... mort ... Et in Arcadia. Ego! Az Arkadiában Éltém én is!* azonfelyül hogy az olvasott olvasónak azért volt kedves, mert Poussinra, Schillerre emlékezteté, s a klasszikusok boldog régiójában tenné által, azért is jó, mert így nem kell odatenni ezt: *poéta.* (kiemelések. K. F.)”²⁷ Egy hónappal később már ingerülten utasította vissza a szemrehányást. A *Magyarázó jegyzésekből* az is kiderül: szerzője még ekkor (1806. október 11-én) sem tudta eldönteni magyarul vagy latinul kerüljön-e fel a mottó, tehát meg sem fordult a fejében, hogy talán mégis Fazekasnak van igaza, a kettő nem ugyanazt jelenti. Az alanyváltást olyan apróságnak tekintette, amely a megcáfolást sem érdemli, „hogy az első sor *harmadik személyben*, az utolsó *elsőben* mondatik. – (De hát ha a mottó nemcsak más *személyben*, hanem más nyelven is mondatnék?)”²⁸ (Kiemelések: K. F.)

²⁵ PANOFISKY, i. m.

²⁶ Fazekas Mihály levele Kazinczy Ferencnek. Debrecen, 1806. szept. 23. in FAZEKAS Mihály, *Összes művei*. Bp. 1955. II. 93–94.

²⁷ Kazinczy Ferenc levele Kis Imrének. Széphalom, 1806. szept. 8. *KazLev.* IV. 308–311.

²⁸ Hazai Tudósítások. 1806. október 11. H. T. I. k. XXX. sz. 252–255. L. még *KazLev.* IV. 320–321.

Az *ultima ratio* természetesen nem nyugtatta meg Kis Imrét. Október végén ismét visszatért a felíráshoz. „A felülírásra nézve, nem merem meghatározni, ha szép-é? Az emlékeztető írásokban az a lírikus-forma ugrás, amit ebbe látok – Csokonai Vitéz Mihály hamvai Született – megholt – eddig szól az, aki az oszlopot emelte. Árkádiában éltem én is! Itt pedig már más személy hozódik be szólva, s a megholt elevenítődik fel, és már ezt ő mondja magáról.”²⁹ (Kiemelések: K. I.)

Szemere Pál viszonylag későn, 1807 márciusában kapcsolódott be a vitába. Ő is felsorolta azokat a helyeket, ahol Árkádia szerepel, s így foglalta össze azt, amit a hatalmas művelődéstörténeti anyagban talált: „Midőn már az új klasszikus írókban ennyi dokumentumokat találók Arcadiának szép jelentésére, ugyanakkor ütközöm meg az ellenkezőt állító régiekben, . . . a régieknek Arcadiáról való ítéleteik két részre is magyarázathatók lévén, bizonytalanok: az újak ellenben tudtomra mind a Virgil szép jelentésébe vészik, s egymással megegyeznek; következésképpen az újak mind hitelt, mind követést érdemlenek.”³⁰ Szemere tehát helyesen ismerte fel az Árkádia szó szemantikáját, s figyelemre méltó az új klasszikus írók kifejezés is, hiszen vele olyan, főképpen XVIII. századi költőket, írókat (Jacobio, Delille, sőt Winckelmann, Mendelssohn) jelölt, akik az antik művészet követését valamilyen formában feladatuknak érezték. A fiatal magyar író még egy dolgot kapcsolt az Árkádiához és a benne levő sírhoz, immár pontosan megfogalmazva és következetesen végiggondolva: a patriotizmust. „Járuljunk oda (Csokonai sírkövéhez), s szíveink ezen nemes cselekedet méltóságos kezdője eránt hálaadó hazafiúsággal teljen meg.”³¹

A természet regenerációja, a szépség, a nagy emberek mint a nemzetet időben és térben egységben tartó példaképek, az emlékezés és a sírok összekapcsolása nem volt új dolog. A gondolatot Szemere átvethette az általa is idézett szerzőktől, mégis fontos utalnunk arra, hogy Kazinczy és környezete európai, kozmopolita műveltségét mennyire közvetlenül állította hazai célok szolgálatába.

A Poussin, Delille, Kazinczy által propagált Árkádia-gondolat látenszen örökké meglevő eleme a patriotizmus. A nemzeti érzések időnként főhangsúlyt kaptak. A Szemere által is idézett Delille *Les Jardins* című hosszú költeménye a „melankólia szomorú gyönyörűségeit” ábrázolja. A francia költő felszólítja kortársait, hogy Poussint utánozzák, s leírja a híres festményt, a mottó francia fordításával (!): *Et moi fus aussi pasteur dans l'Arcadie* (múlt időben, egyes szám első személyben). (Ezt a részt hozza Szemere.) Delille „kertjeiben” azonban nem messze a Poussin-féle sírtól áll egy másik is, ezen a felírat: *A nos braves marins mourants pour la patrie*.³² A síremlék, a természeti környezet és a hazafias érzések történelmileg is bizonyíthatóan egységet alkotnak. Bernardin de Saint-Pierre a kínaiakra és a vademberek törzseire hivatkozott: „Chez les Chinois – a sírok – les fondaments de l'empire”, másutt „les plus forts liens de la patrie”.³³

Az Árkádia-pör során Kazinczy nem hangsúlyozta külön, valószínűleg vitapartnerei ilyen irányú túlzásai miatt, a haza és a sír belső egységének a gondolatát. Másutt azonban kifejezésre juttatta, hogy mennyire fontosnak tartja a virágzó természet és a patrióta hőskultusz kapcsolatát. A VIII. Erdélyi levélben írta le a jelenetet. „Temetőkápolna van itt is az egyik hegymagasságú domb tetőjén. Tetszik a gondolat; ott nem könnyen fognak háborgattatni a szent ereklyék, s a maradék kevélykedve tekint fel az egész nemzet által tisztelt őseire, s annak lelke, mint egy intő tuteláris géniusz, emlékezteti unokáit, hogy viszont ő is kevélykedni óhajt bennök. Szerencse a nemzetre, mikor az intés értetik, mert szereti tisztelni a jókat.”³⁴ Az élők és a nemzet nagy halottai közötti intim kapcsolat, a jelen küzdelmeihez a sírok fizikai valóságából meríthető példa és erő Kazinczy általi megfogalmazása eszünkbe juttatja Ugo Foscolo: *I Sepolcri* című költeményét, különösen annak egyik gondolatát:

²⁹ Hazai Tudósítások. 1806. október 29. H. T. I. k. XXXV. sz. 292–293.

³⁰ Hazai Tudósítások. 1807. március 21. H. T. II. k. XXIII. sz. Toldalék 189–192.

³¹ Uo.

³² DELILLE, Jacques, *Oeuvres complètes*. Paris 1855. pp. 26–27. „En is pásztor voltam az Árkádiában”; „Bátor tengerészeinknek, akik a hazáért haltak meg.”

³³ BERNARDIN DE SAINT-PIERRE, *Études*. in *Oeuvres, mises en ordre par L. AIMÉ-MARTIN*, 1840. Különösen fontosak ebből a szempontból a 101, 406, 454, 457. lapok. „A kínaiaknál (a sírok) a birodalom fundamentumai”, „a haza legerősebb kötelékei”.

³⁴ KAZINCZY Ferenc, *Válogatott művei*. I–II. Bp. 1960. 360.

Égi a szerető
érzéseknél ez a korrespondenciája,
égi adomány az emberekben; gyakran
általa élünk elhunyt barátunkkal
és az elhunyt velünk.³⁵

Kazinczy frissen reagált az európai eszmékre. A IX. levélben a buja természet és a Hallerek pantheonjának ellentétében gyönyörködik. Ez a leírás az „árkádiai atmoszféra” egyik legtekélyesebb magyar nyelvű megjelenítése. Figyelmet érdemel emellett az a tény is, hogy ekkor nálunk volt ilyen „neoklasszikus” pantheon. „Bakra indulánk s az agg tölgyek alatt kerülünk a gloriétte felé, gazdag virág-szakaszok között. A gyeptáblákban még virítanak a rózsák; a mákok pirosoltak; a heliánthus óriási növéseben mutogatta sárga heliánth virágait, a delphinium nemei messzire kékeltek. Túl ezeken az eleven obeliszkeken nyírbált fenyő-spallér voná el magos falát, s holt szökőkúthoz vitt volna le, ha a tó felé nem vevénk vala inkább utunkat, hol a bujaágú gyászfűz a széket alatta egészen elfedi. Vig erőben nőtt és állott minden . . . , a szép tó hosszú deszka rostélyjaival, a virágtáblák s semmi sem inkább, mint a királyi tölgyek, gyönyörrel tölték el szememet, lelkemet. Valóságos tündérlak!”

Pál József

Diderot és a magyar felvilágosodás

A Két India történetének hatása Magyarországon

A magyar felvilágosodás irodalmi és társadalmi mozgalmára Voltaire és Rousseau művei gyakorolták a legjelentősebb és leglátványosabb hatást. A jozefinizmushoz, majd II. Lipót trónra kerülése után a nemzeti függetlenségi törekvésekhez kapcsolódó reformista gondolkodók elsősorban e két szerző műveitől remélték, hogy választ adnak politikai, filozófiai vonatkozású kérdéseikre. Rousseau *Társadalmi szerződése* és *Considérations sur le gouvernement de la Pologne* (Gondolatok Lengyelország kormányzatáról) c. műve ugyanakkor találunk magyarországi visszhangra, amikor Voltaire történeti művei és aktuális politikai mondanivalójú történeti tragédiái.¹

Diderot-nak, a francia felvilágosodás nagy triumvirátusa harmadik tagjának magyarországi hatása jóval halványabbnak tűnik.

Diderot művei mostoha külföldi fogadtatásának elsősorban az az oka, hogy alkotásainak nagy része csak jóval halála után jelent meg. A kis példányszámú Correspondance littéraire-ben megjelent írásai, jelenlegi adataink szerint nem váltak ismertté hazánkban. A saját neve alatt, életében megjelent írásai közül három fontos, műfajilag teljesen különböző alkotásnak volt visszhangja hazánkban a XVIII. században: az *Enciklopédiának*, a *Filozófiai Gondolatoknak* és *Père de famille* (Családatya) c. drámájának.

Az *Enciklopédia* főszerkesztőjeként szinte az egész korabeli magyar társadalomra hatást gyakorolt. Teleki József már 1761-ben feljegyezi Párizsban írt naplójába, hogy Diderot nemcsak a cikkek

³⁵ Olasz eredetiben: „Celeste è questa / corrispondenza d'amorosi sensi, / celeste dote è negli umani; e spesso / per lei si vive con l'amico estinto / e l'estinto con noi”, FOSCOLO, Ugo, *I Sepolcri*, 29–33.

¹ F. BIRÓ, *Voltaire et Rousseau en Hongrie à l'époque des Lumières*. L. HOPP, *Voltaire et Rousseau. L'apparition des Lumières en Hongrie in Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et orientale*. Bp. 1981. 23–43; L. HOPP, *Fortune littéraire et politique du Contrat social en Hongrie et en Europe orientale*. Studies on Voltaire, Oxford, 1980. I. 320–324. Voltaire történeti művei közül különösen az *Essai sur les mœurs*, vagyis világtörténete gyakorolt jelentős hatást, aktualizálható mondanivalójú történeti tragédiáiból 1772 és 1790 között 12 magyar fordítás készült, jó részüket színházban is bemutatták.

nagy részét írja meg, hanem munkatársait befolyásolva is érvényesíti véleményét. Ezt egyébként sajnálatosnak tartja, Diderot ateizmusa miatt.² Az *Enciklopédia* cikkelyeire egyébként többen hivatkoznak, vagy fordítják azokat (Csokonai, Nagy Gábor, Dessewffy). Kármán József Urániaja bevezetőjében az *Enciklopédiát* egyik mintájaként említi. 1829-ben Döbrentei Gábor az *Enciklopédia* nyelvi tisztaságát dicséri. Diderot „Szótárának” hatása feltehetően jelentős volt a magyar folyóirat-irodalomban az újságíró pártatlanságáról zajló vitára is a század végén.³

Teleki József hűséges naplója említést tesz Diderot egy filozófiai művéről is, ismét bíráló jelleggel: a *Pensées philosophiques*-ről. Ez a mű, amely az emberi gondolkodást akarja felszabadítani minden béklyó alól, megjelenését követően nagy vitákat váltott ki Franciaországban.⁴ Hatása a magyar filozófiai gondolkodásra is jelentős, bár igen áttételes és nehezen elkülöníthető Holbach *Système de la nature* c. művének magyarországi visszhangjától. Diderot gondolataira ismerhetünk egyértelműen abban a műben, amelyet a magyar materializmus első rendszeres összefoglalásaként értékelhetünk: Martinovics Ignác francia nyelvű *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée* című, 1788-ban megjelent írásában.⁵ A *Filozófiai Gondolatok* pozitív hatásánál jobban ismerjük azokat az írásokat, amelyek bírálják Diderot művét. A magyar hitvédő irodalom képviselői sorra célba veszik ezt a merész munkát, melynek szerkezete a kor legfontosabb vallási és filozófiai vitáit követi. A könyv az új szellem francia ellenfelei körében negyven éven át megkülönböztetett figyelem tárgyát képezte. Hazánkban Csapodi Lajos teológiatanár, a jezsuita Molnár János és Nagy János, a piarista Bielek László, valamint Zsivics Mátyás kanonok a francia felvilágosodás több fontos műve mellett Diderot-nak ezt a művét is bírálják és felelőssé teszik a vallástalanság elterjedéséért, az erkölcsök lazulásáért, sőt az 1789 után írt cáfolatokban a forradalom kitéréséért is. A bírálatok általában nem a szerzők önálló véleményét tükrözik, íróik legtöbbször nem is olvassák Diderot könyvét, érveiket a francia jezsuiták műveiből vagy újságjükből, a *Journal de Trévoux*-ból kölcsönzik.⁶

Alighanem Diderot drámájának első magyar nézője is Teleki József lehetett, ez a magyar gróf, akit F. Csanak Dóra találóan hagyományörző és ugyanakkor felvilágosult gondolkodóként jellemez. Teleki a *Père de famille* második előadását látta 1761. február 20-án Párizsban. A korabeli fogadtatásról tudjuk, hogy félsiker volt, és csak a nyolc évvel későbbi felújítás idején vált ünnepelelt darabbá. (Diderot másik polgári drámája, a *Fils naturel* sok huzavona után 1771-ben került csak bemutatásra Párizsban, de akkor is megbukott.) Teleki feljegyzései jó esztétikai érzékről tesznek tanúbizonyságot. E komédia új műfaj, mondja, majd mindennapi témaválasztását, egyszerűségét dicséri. Ugyanakkor hibáit is jól látja: nem elég mozgalmas, nem mulattató, minden jellem túl jó, „sem vétek, sem virtus nincs benne”. Rövid elemzését azzal a következtetéssel zárja, hogy a darab a felsorolt hibák miatt tanító célját sem tudja elérni. Teleki esetében természetesen elszigetelt, egyéni hatásról beszélhetünk, de a darabok gyorsan ismertté váltak Magyarországon. Elterjedésükben Bécs és a német közvetítés szerepe jelentős. Diderot színpadi műveinek német fordítása már 1760-ban megjelenik.⁷ Bécsben, Trattner nyomdájában mindkét drámát kiadják franciául, a *Père de famille*-t 1768-ban, a *Fils naturel*-t 1771-ben.⁸

² RÁCZ Lajos, *Gróf Teleki József naplójából*. Napkelet, 1925. I. 406–408; F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán* (Teleki József...). Bp. 1983. 83, 361.

³ B. GESMEY, *Les débuts des études françaises en Hongrie (1789–1830)*. Szeged, 1938. 178, 194, 207; URÁNIA, 1794, I.; KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*. Bp. 1905. XII. 480; KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 235.

⁴ R. MORIN, *Les Pensées Philosophiques de Diderot devant leurs principaux contradicteurs au XVIIIe siècle*. Paris, 1975. (Annexe II: Diderot a korabeli irodalmi szótárakban, 138–146.)

⁵ MARTINOVICS Ignác, *Filozófiai írások* (Mátrai László előszavával). Bp. 1956. A mű először Londonban jelent meg, címe magyarul: *Filozófiai emlékiratok vagy a leleplezett természet*.

⁶ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 168, 171, 174, 210; B. KÖPECZI, *Les Philosophes de la Révolution française dans l'opinion publique hongroise contemporaine in Hongrois et Français*, Bp. 1983. 377, 385; BRUNNER E., *A francia felvilágosodás és a katolikus hitvédelem*. Pannonthalma, 1930. 12, 14, 17, 20–21, 52–54.

⁷ DIDEROT, *Das Theater der Herr*... II. Teil, Berlin, 1760. Ez a mű, valamint a *Père de famille* 1761-es, a *Fils naturel* 1766-os német fordítása külön is megtalálható könyvtárainkban.

⁸ VERA ORAVETZ, *Les impressions françaises de Vienne (1567–1850)*. Szeged, 1930. 115–121.

A bécsi francia színházban 1771-ben játsszák mindkét darabot, a *Fils naturel* bécsi bemutatója fél évvel megelőzi a párizsi premiért. A polgári dráma Diderot alkotásaival hódítja meg a bécsi közönséget.⁹ 1787-től a német színházban már Budán is nagy sikerrel játszották a *Père de famille*-t.¹⁰ A pozsonyi kastélyszínház programjában is szerepelt.¹¹ A pesti magyar színház is műsorára tűzte, fordításáról 1793-ban tájékoztat a Magyar-Hírmondó.¹² Diderot drámaelmélete is valószínűleg német közvetítéssel vált ismertté hazánkban.

Diderot eszméi nemcsak saját neve alatt megjelent műveiben hatottak Magyarországon, politikai gondolatainak széles körű elterjedése Raynal abbé hazánkban jól ismert gyarmatosítástörténetének köszönhető.¹³

Raynal abbé nevét a francia felvilágosodás nagyjai között említik Franciaországban és Európában 1770-től a század végéig. Hírveve Voltaire és Rousseau mellé emeli, egy időre még Diderot-ét is elhomályosítja. A „forradalom atyját” tisztelik benne, s még azt is elnézik neki, hogy „gyermekét” megtagadja.¹⁴ Hírnevét az 1770-ben és 1774-ben névtelenül, majd 1780-ban saját neve alatt megjelenő *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les Deux Indes* c. műnek köszönheti,¹⁵ amelyet a kor nemcsak mint a gyarmatok enciklopédiáját, hanem mint az Ancien Régime elleni „harci fegyvert” is értékelte. A francia felvilágosodás legnépszerűbb társadalmi vonatkozású tanait, Rousseau társadalomfilozófiáját, Diderot és Voltaire toleranciaelméletét Montesquieu gondolataival együtt olvashatjuk ebben a műben a gyarmatosítástörténetből vett példákhoz csatolva. A száraz adatokat szenvedélyektől fűtött, az igazságot és törvényességet szem előtt tartó, az egész emberiséggel szolidaritást vállaló politikai koncepció kapcsolta össze. Ez a sokak által csak kompilációként értékelt művet egységesé és igen aktuálissá tette. II. József és II. Frigyes éppúgy csodálták az író, mint a forradalmárok, vagy Toussaint-Louverture, a haiti négek felkelésének vezére, Napóleon is rajongott érte. Az emberiség boldogságát mindenáron szolgálni akaró alkotást a francia parlament azért ítélte máglyára, mert „becstelen, szentségtörő, és a népeket arra csábítja, hogy lázadjanak fel az uralkodó hatalom ellen és forgassák fel a társadalmi rend alapelveit.” Ugyanakkor ezt is olvashatjuk benne: „A legboldogabb hatalom az igazságos és felvilágosodott despotáé lenne.” 1781-ben tiltották be Franciaországban, és még ugyanabban az évben nálunk is, Migazzi érsek javaslatára. Hazájában már ekkor köztudott, hogy Diderot és több filozófusbarátja közreműködött a mű létrehozásában. M. Duchet kutatásai alapján ma már bizonyosan tudjuk, hogy Diderot már az első kiadáshoz is hozzájárult írásaival, az átalakítások jó része, sőt a mű végleges formája, legradikálisabb gondolatai, a harmadik kiadás mintegy egyharmada az ő tollából származik. A történeti, statisztikai leírások, a jólérsélttség legtöbbször az abbé ügyességét dicsérik, de Diderot politikai koncepciója található mindenütt, ahol erkölcsről, rabszolgaságról, egyenlőségről, igazságos társadalomról olvashatunk lázító, forradalmi gondolatokat. „A Brutuszokat nemző könyv”, amely „hajánál fogva ragadja

⁹ J. WITZENETZ, *Le théâtre français de Vienne (1752–1772)*. Szeged, 1932. 98, 108.

¹⁰ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *A nemzeti színházszász kezdetei Közép-Kelet-Európában in Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 475; KÁDÁR Jolán, *A budai és pesti német színház története 1812-ig...* Bp. 1914. 36–37, 39, 96, 103.

¹¹ Batthyány Fülöp színházában, Gemmingen adaptációjában, 1794. XI. 4-én játszották. L. STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak*. III. Bp. 1964. 55.

¹² M. H. 1793. III. 721. Idézi BAYER József, *A magyar drámairodalom története*. I. Bp. 1897. 149.

¹³ DIDEROT, *Oeuvres politiques*. Paris, 1963. P. Vernière előszava, I–VII.

¹⁴ A forradalomtól megrémült Raynal levelet intézett a Nemzetgyűléshez, amelyet 1791. május 31-én tettek közzé. Mérsékletre inti honfitársait, a törvényesség betartását, sőt a királyság megerősítését kéri tőlük. Elismeri saját felelősségét és sajnálkozik amiatt, hogy ő maga is forradalomra lázított. A forradalmárok hevesen bírálják nézeteinek megtagadása miatt, de tekintélye oly erős, hogy személyét senki sem meri támadni. (A forradalom alatti szerepéről: R. MORTIER, *Les héritiers des „philosophes” devant l’expérience révolutionnaire*. Dix-huitième siècle. 1974. 45–57; D. MORNET, *Les origines intellectuelles de la révolution française*. Paris, 1934; A FEUGERE, *Un précurseur de la révolution*. L’abbé Raynal. Genève, 1970. Slatkine reprints.)

¹⁵ Idézeteink az 1783-as Genève-Neuchâtelben megjelent kiadásra vonatkoznak.

meg és vonszolja a polgári és egyházi tirannusokat” (ahogy Diderot jellemzi Raynal művét), ellentmondásait mégsem az abbé és az együttműködők eltérő politikai nézeteinek köszönheti.¹⁶ Diderot és filozófustársai politikai gondolatainak legmélyebb ellentmondásait tükrözte ez a „kollektív” mű, amelyben az abszolút monarchia apológiája éppúgy megtalálható, mint a köztársasági eszme és a felkelésre lázítás.

A mű gondolatgazdagsága és ellentmondásossága miatt különbözőképpen hatott a magyar olvasókra. A gazdaságpolitikus Berzeviczy Gergelyre a kereskedelem és a szabadság összefüggéseiről szóló gondolatok hatottak elsősorban. Barcsay Ábrahám mintegy tíz éven át írt a gyarmatosítás kegyetlenségeit, a rabszolgatartás borzalmait elítélő verseket, ami annál inkább érdekes, mert ez a téma felvetés a kor költészetére egyáltalán nem jellemző.¹⁷ Raynalhoz hasonlóan ingadozik a magyar költő is a gyarmatosítás hasznának megítélésében, mint azt kis remekműve, *A Kávéra* c. vers is bizonyítja.¹⁸ Kármán József egzotikus, szentimentális elbeszéléseket fordított Raynal művéből. Az Urániában 1794-ben megjelenő két fordítás közül az *Eliza* c. történet Diderot írása, a XVIII. században Európában igen ismert (több gyűjteményes kötetben is szerepelt). Kazinczy Ferenc is lefordította 1797-ben *Raynal búcsúja Elizától* címmel. A másik elbeszélés *A' Két Szeretseny Ifjú* a négerek erkölceit heroizáló „vadromantikus” történet.¹⁹ *A Két India története* legjelentősebb politikai gondolatai a magyar jakobinusok körében találtak visszhangra, közülük is a szociálisan is radikális Őz Pál volt a legérzékenyebb a Diderot-tól származó társadalomfilozófiai gondolatokra.

Raynal abbé művére Magyarországon azért irányult különleges figyelem, mert ezt a gyarmatosítástörténetet hazánk függő viszonyára gondolva olvasták nálunk, és helyzetünket a kizsákmányolt „vad nemzetekével” asszociálták.²⁰ *A Két India* e sajátos jelentéstartalmú mű széles körű elterjedéséhez mindenképpen hozzájárult.

¹⁶ Az idézet helye: *Apologie de l'abbé Raynal*, in *Textes politiques de Diderot*. Paris, 1960. Éd. Soc. 204–205. A műre vonatkozó irodalomból a legfontosabbak: a már említett, először 1922-ben megjelent, úttörő jelentőségű Feugère-tanulmány; H. WOLPE, *Raynal et sa machine de guerre...*, California, 1957; Y. BENOT, *Diderot de l'athéisme à l'anticolonialisme*. Paris, 1970; ESQUIER, *L'anticolonialisme au XVIIIe siècle*. Paris, 1951. és M. DUCHET tanulmányai: *Diderot et l'Histoire des Deux Indes ou l'écriture fragmentaire*. Paris, 1978; *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*. Paris, 1971, *L'Histoire des Deux Indes: une histoire philosophique et politique*, in *Histoire au XVIIIe siècle*. Aix-en Provence, 1980. 79–101; *Diderot et l'Histoire des Deux Indes*. Europe, 1984. mai, n^o spec. 51–57.

¹⁷ A gyarmatosítás bírálata a következő versekben: *A magyarországi tudományoknak fő-gyülekezetéhez, Lengyel–török–moszka háború kezdetén, A háborúskodás ellen, A fősévénységről a Tiszának méregetésekor, Barcsay báró Orczynak midőn a vizek folyásának egyengetésére rendeltetett volt*. BESSENYEI György, *A Montezuma lelke ajakairól* c. verse hasonló ihletésű. A verset 1774 és 1778 között írta és a *Tolerantia* c. könyvecskében *Montezuma és Kortéz* dialógusa mellett olvasható (Nyíregyháza, 1978. 52–54.).

¹⁸ *A Kávéra* c. versről L. SZÖKE György, *Barcsay Ábrahám: „A kávéra”*, in *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 765–779. és BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp. 1976. 76–95. (Raynal hatását is elemzik a verssel kapcsolatban)

¹⁹ Uránia, 1794. II. 111–118. és III. 243–245. és KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Bp. 1979. 174–177. (Kazinczy az elbeszélést brünni fogsága idején fordította.)

²⁰ Ezt az asszociációt jól mutatja Martinovics Ignác beszéde, amelyben II. Lipót trónralépése előtt a leendő király eljárását Kolumbusz, Bougainville és Cook cselekedeteihez, országunk helyzetét a gyarmatokéhoz hasonlította: „Amíg nincsen nyeregben”, megtartja „ceremoniáinkat”, felölti „köntösünket”, hogy „készségünket elnyerje”, de azután azonnal megváltozik. MARTINOVICS, *A Magyarország gyűlésiben egyben gyűlt méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790-dik esztendőben tartott beszéd*, 1791. (Laczkovics ford.) 121. Idézi RÓBERT Zs., *Az 1790–91-es országgyűlés pasquillus irodalmához*, in *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 786.

A *Két India történetét* a vidéki birtokosnemesség, a jozefinista és a patrióta értelmiség egyaránt olvasta.²¹ Észak-Magyarországon, Péczely József könyvtárában éppúgy megtalálható, mint Pesten, Kreil Antal professzornál, vagy délen, Endrődy Julianna aradi gyűjteményében.²²

Legkorábban, 1780 körül, a magyar szabadkőművesek körében volt általánosan ismert. A szabadkőműves páholyokban különböző társadalmi osztályokhoz tartozó tagok olvashatták a művet, az arisztokráciától a művelt polgárságig. Társadalmi hovatartozásuktól függetlenül Magyarország gazdasági elmaradottságának okát a bécsi udvar vámpolitikájában látták, és az ország „gyarmati” helyzetén politikailag is alapvető reformokkal szerettek volna változtatni. Körükben ismerkedett meg Berzeviczy Gergely Raynal művével. E mű olvasása győzte meg a kereskedelmi szabadság szükségszerűségéről, melynek megvalósítása volt élete célja mind műveiben, mind adminisztrátori ténykedése során.²³

Folyóirataink 1781-től, a mű betiltását közlő cikktől tíz éven át írnak Raynalról, mindig nagy megbecsüléssel. A gyarmatosítás szörnyűségei, az egzotikus árucikkek, a „Két India” furcsaságaival vonzó világa, erkölcei sok cikkben szerepelnek, ha a forrás nem is mindig ez a mű (Magyar Hirmondó, Mindenest Gyűjtemény, Hadi és Más Nevezetes Történetek).²⁴

1790-től a jakobinus mozgalom leveréséig idézik a legtöbbet. Decsy Sámuel a magyar kereskedelem és a sajtószabadság, Bárány Péter a nőemancipáció kérdésében hivatkozik Raynalra, ill. művére.²⁵

A jakobinus mozgalom vezető egyéniségeinek legfontosabb olvasmányai közé tartozott, Szentmarjai, Martinovics, Laczkovics, Batsányi vallották Raynalt kedvelt írójuknak. Martinovics azzal dicsekedett, hogy személyesen is ismerte. Szinte minden írásában hivatkozik rá.²⁶ Batsányi „harci fegyverként” használja több ízben is a *Két Indiából* vett idézeteket: a Magyar Múzeumban a kormány ideológiai kényszerével szemben az újságíró pártatlanságáért, a „Szent Igazság” szolgálatáért harcol, önvédelmében a törvényesség betartására inti bírát a francia író soraival.²⁷

²¹FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978; BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy Hazafi?* Bp. 1978. 113–114, 120–121; Uő., *A Magyar Jakobinusok Iratai* (A későbbiekben: *M. J. I.*). Bp. 1957. I. p. XXI.

²²*Catalogus librorum venalium* Josephi PÉTZELI. Pozsony, 1793. 22, 24; ECKHARDT Sándor, *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*. Arad, 1917; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 562.

²³H. BALÁZS Éva, *Contribution à l'étude de l'ère des Lumières et du josphisme en Hongrie*, in *Les Lumières...*, Bp. 1970. 38; TESSEDIK-BERZEVICZY, *A paraszток állapotáról Magyarországon*. Bp. 1979. 353, stb.

²⁴A mű betiltásáról: Magyar Hirmondó, 1781. jún. 23. 233. A gyarmatokkal összefüggő hírek, történetek: Uo. 1792. I. 278–279, II. 129–134, Mindenest Gyűjtemény, 1790. III. 371–379, IV. 334, 379–385, 392–400; Raynal levele a Nemzetgyűléshez: Hadi és Más Nevezetes Történetek. 1791. IV. 779–780.

²⁵DECSY Sámuel, *Pannóniai féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Béts, 1790. 30, 92, 139, 206, 254–255. A nők társadalmi jogainak, kötelességeinek kérdése igen érdekelte a magyar közvéleményt. 1790-ben Bárány Péter fogalmazványa hivatkozik Raynalra, amelyben kéri, hogy a nőket engedjék be az országgyűlésre. L. CONCHA Gy., *A kilencvenes évek reformeszméi és következményei*. Irod. tört. vázlat. Bp. 1885. 99.

²⁶ECKHARDT S., *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 118–119; *M. J. I.*, I. 129, 139, 141, 354, 581, 639, 762, II. 203, 776.

²⁷*Vélekedés és javallás* in Magyar Museum, 1792. II. 418; *A Viaskodás Toldaléka*, 1810. in BATSÁNYI J., *Összes Művei*. Bp. 1962. IV. 35, 106; *M. J. I.*, II. 589. (1795. ápr. 28: „Malheur à l'État où il ne trouverait pas un seul défenseur du droit public! Bientôt ce royaume se précipiterait, avec sa fortune, son commerce, ses princes et ses citoyens, dans une anarchie inévitable. Les lois, les lois pour sauver une nation de sa perte, et la liberté des écrits pour sauver les lois.” („Jaj annak az államnak, amelyben a közjog nem talál védelmezőre. Ennek a királyságnak sorsa gazdagságával, kereskedelmével, hercegeivel és polgáraival együtt menthetetlenül az elkerülhetetlen anarchia lenne. Törvényeket, törvényeket, hogy megmentsük a hazát bukásától és írásszabadságot a törvények védelmére.”))

Az eddigieknél is nagyobb figyelmet érdemes szentelnünk azoknak a francia nyelvű jegyzeteknek, amelyeket a mártírhalált halt Őz Pál készített Raynal gyarmatosítástörténetéből.²⁸ A fiatal ügyvédet kortársai a korabeli Magyarország egyik legtehetségesebb emberének tartották.²⁹ Ő állt legközelebb a *Két India* legdemokratikusabb gondolataihoz, még a francia szerzőnél is jobban jellemezte őt a szociális radikalizmus. Az országgyűlésen készített hiteles naplója tette ismertté nevét országszerte. Egyéniségét jól jellemzi, hogy ügyvédi gyakorlatában mindössze egyetlen nemes perében vállalt védelmet, és hogy a korabeli törvényeket is azért bírálta, mert azok „a népek legszámosabb és leghasznosabb részét csaknem minden jussukból kirekesztik”.³⁰ A mozgalomhoz elveinek különbségét hangsúlyozva csatlakozott, mivel ő a közvélemény nevelésétől, az alkotmány átalakításától remélte az ország boldogságának elősegítését, de úgy érezte, „hogy az ember legfőbb és elsőrendű kötelességét teljesíti, ha másokkal egyesült erővel” a nép boldogulásán működik.³¹

Őz Pál „Jegyzetei” (*Annotations*) az eddigi, áttételesebb hatásoktól vagy egy-egy gondolat kiemelésétől, idézésétől eltérően azt is elárulják, hogyan válogat ez a radikális gondolkodású magyar olvasó. A harmadik és negyedik kötet 640 oldalából mintegy 60 oldalt kijegyző Őz Pál aktív szövegszerkesztése, logikus szövegfelosztása mély megértésről tanúskodik. A kérdés-felelet formává alakítás, a válasszok pontokba, sőt alpontokba szedése, a címszavak vagy fontosabb szövegrészek aláhúzással történő kiemelése arra enged következtetni, hogy a szépen írt jegyzeteket nemcsak saját maga számára készítette. (Őz Pál „töredékei” között is találunk olyan jegyzeteket, pl. a francia alkotmányból, amelyek nem az ő kezétől származnak.)

A harmadik kötet negyedénél elkezdett jegyzetelés a XVIII. század egyik központi gondolatának kifejtésével indul: az emberi boldogság elérésének lehetősége foglalkoztatja itt a kereskedelem fontosságáról és ezzel összefüggésben a luxus szükségességéről elmélkedő francia filozófust. Az embert vágyainak elérése teszi boldoggá, a szükségletek sokasodása pedig az emberi aktivitás és a társadalmi fejlődés hajtóereje. A szabad kereskedelem az emberi kapcsolatok kiterjesztését, az egész emberiség boldogságát szolgálja. Ebben a részben találhatók az alábbi, Diderot által megfogalmazott gondolatok is: „a szabadság a kereskedelem lelke”, a „versengés fejleszti az ipart”, a kereskedelemre épített kapitalizmus „laissez-faire laissez-passer”-ja, e sokat idézett mondattal együtt: „Désir de jouir, liberté de jouir, il n’y a que ces deux ressorts d’activité, que ces deux principes de sociabilité parmi les hommes.”³² Kijegyzi a későbbiekben az anyaország és a gyarmatok kapcsolatának kölcsönösségére aktualizálva ugyanezeket a gondolatokat. Példája Spanyolország, amelynek hanyatlását esztelen gyarmati politikájával magyarázza. (Ez a gondolatmenet Berzeviczynél is visszhangra talál, példája is azonos, mindketten hazánk függő viszonyára gondolhattak.)³³

A gyarmatosítás elveiről kijegyzett rész megrövidítésének módja arra is utal, hogy Őz Pál Magyarország helyzetén, „gyarmati” függőségén törvényesen szeretne változtatni. Következétesen elhagyja a „Két India” gyarmataira vonatkozó konkrét megállapításokat. A gyarmatosítás legáltalánosabb elvein kívül, amiket a francia szerző Rousseau-tól kölcsönözött, azokat a gondolatokat jegyzi le, ahol az író

²⁸ Őz Pál, *Vegyes töredékei*, Magyar, német, francia és latin. XVIII. sz. 94 fol. részben autográf. Oct. Hung. 507. Őz a *Két India* 1783-as Neuchâtel-Genève-i kiadását használta. A mű harmadik kötetét vagyonának elárverezésekor könyvei között találta. (*M. J. I.*, II. 806.)

²⁹ Kazinczy így ír róla: „egyike a legjobb fejeknek az országban”. *M. J. I.*, III. 377.

³⁰ Őz Pál Kazinczy Ferenchez írott levele. *M. J. I.*, II. 721.

³¹ *M. J. I.*, II. 726–727. (KATÓ István ford. L. A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről, Századok 84. 1950. 222.) Őz Pálról Benda Kálmán idézett művén kívül: DEGRÉ Alajos, *Őz Pál szerepe a magyar jakobinus mozgalomban*, Állam és Jog, 1953. szept. 3. 26–37. és SZIRMAY Antal, *A magyar jakobinusok története*. Bp. 1889. 91.

³² „Az élvezet vágya, az élvezet szabadsága, az emberek között a cselekvésnek csak ez a két mozgatórugója, a társadalmi együttélésnek csak ez a két elve létezik.” Raynal gondolatmenetének elemzése: M. DUCHET, *Diderot et l'Histoire des Deux Indes ou l'Écriture Fragmentaire*. Paris, 1978. 166.

³³ ŐZ, *I. m.* 50. fol. – RAYNAL, *I. m.* IV. 187–191; BERZEVICZY, *I. m.* 342–344. (Az alábbiakban Őz művében a folioszámra, Raynalt idézve kötet/oldalszámra hivatkozunk.)

a nemzetek törvényes jogait foglalja össze: az emberség és a jog törvényeit sérti, aki más ember vagy nemzet birtokaira, polgári szabadságára tör, vallása gyakorlásában akadályozza, vagy idegen törvényeket akar neki szabni. A gazdaságban is csak a kölcsönös kapcsolat jogos: a kényszerítőt elűzhetik vagy meg is ölhetik (49f. – IV/107).

Többször visszatér jegyzeteiben az ideális, ill. a rossz államforma kérdésére. Az „önkéntes” hatalom a széthullás felé halad szükségszerűen, a „politikai” és a „polgári szolgaság” a gyarmati sorba süllyedést eredményezi. A klíma, a vallások és az erkölcsök csak erősítik ezt a hatást.

A *Két India történetében* egyszerre jelentkezik a körforgásmélet és a forradalmakkal vagy lassú átalakulással lehetővé váló társadalmi haladás koncepciója, az előbbi inkább a társadalom, az utóbbi azonban inkább az eszmék világában.³⁴

Azon kevés részek egyike, ahol Őz elidőzését a francia szövegnél fordítása is bizonyítja, a nemzeti szellemről írt rövid bekezdés. A meghatározás lényege, hogy a természeti adottságok (földrajzi fekvés, klíma stb.) és a történelmi eseményekből levont „elvek” harmóniája teszi csak lehetővé, hogy egy nemzet a gazdagság és a boldogság útján elinduljon, „melyben reménye lehet szabadon élni helybéli javaival” (51f. – IV/233, kiemelés P. O.). Őz Pál e szöveg mellé (Raynaltól eltérően) a szociabilitásról és a kis természetes társadalmakról kimásolt részeket tette, talán a nemzeti összetartozás és a boldogság összefüggéseit keresve (51–53f. – IV/241–274). Két szövegrészt is lefordít a civilizált és a természetes életforma összehasonlításáról: az egyik a túl nagy lélekszámú országokat, városokat kárhoztatja (Őz Bécs-ellenességét sugallja ez a fordítás), mármár a mai civilizációs ártalmakat sorolva; a kis természetes társadalmak (brazílok) boldogságát állítva ezzel ellentétbe.³⁵

Kijegyzi több helyen is a papokat bíráló, a babonáról, az inkvizícióról írt részeket.³⁶ Szinte mindenütt leírja azokat a sorokat, amelyeket a nők sorsával együttérző hang jellemez.

Több lejegyzett rész inkább csak Őz egyéni érdeklődését vagy a kor divatját mutatja: így a statisztikai adatok, földrajzi és természettani ismeretek (növény-, állatvilág, kőzetek, bányák), antropológiai ismeretek sokasága.

Érdekes, hogy elhagyja a hódítások történetét, a rabszolgatartást, a spanyolok aranyéhségét bíráló írásokat, az antik példákat. Általában nem jegyzi fel a francia filozófus szenvedélyesen lelkesedő vagy bíráló patetikus „szónoklatait”, éppen ezért izgalmas, hogy egyet meghagy közülük, azt, amelyben Diderot a törvény előtti egyenlőség eszméjét hirdeti: „Si le glaive de la loi ne se promène pas indifféremment par-tout; s'il vacille, s'élève ou s'abaisse selon la tête qu'il rencontre sur son passage, la société est mal ordonnée” (38f. – III/203).³⁷

Őz Pál *Jegyzeteinek* külön érdekessége, hogy mintegy egyharmada, szinte minden politikai gondolata Diderot tollából származik, így a kereskedelem, a szabadság, a társadalom fejlettsége és az emberi szabadság összefüggései; a politikai és a polgári szolgaság tragikus következményei, a papokat, az inkvizíciót elmarasztaló sorok, a gyarmatosítás elvei, a nemzeti szellem meghatározása, a civilizált és természetes népek összehasonlítása (ezenkívül a nők helyzetéről írottak, a természettani leírások egy része).

A jakobinus mozgalom leverése után a *Két India történetének* politikai hatására nincs több adatunk. A „Brutuszokat nemző könyv” nem véletlenül volt haladó értelmiségünk érdeklődésének középpont-

³⁴ A hazánkban jól ismert montesquieu-i klímaelmélettel szemben, ez az egyébként Helvétiustól származó elmélet a fatalitást próbálja némileg csökkenteni. (*De l'Homme*, főleg Section VI. ch. 1–8. Részletesen összeveti a két elméletet, némileg vitatható módon Georges BENREKASSA, *La politique et sa mémoire. Le politique et l'historique dans la pensée des Lumières*. Paris, 1983. 182–256.)

³⁵ Bécs lakóinak száma nagyságrenddel nagyobb a magyarországi városokénál. Hasonló aggodalmat fogalmaz meg Barcsay Ábrahám is pl. *Scytháknak védelmök* c. versében.

³⁶ A teokratikus társadalom bírálatát is kiírja, de legrészletesebben a papok Amerikában elkövetett bűneinek lajstromát örökíti meg: ostobák, haszonlesők, tolvajok, megrontották az irányításuk alatt élő egyszerű népeket. 39f. – IV/208.)

³⁷ „Ha a törvény pallosa nem egyformán sújt mindenütt; ha habozik, felemelkedik, vagy alászáll, aszerint, hogy kinek a fejéhez ér, a társadalmat rosszul irányítják.”

jában abban az időszakban, amikor az ország sürgető gazdasági haladását a *Két India történetének* szemléletéhez hasonlóan csak a politikai helyzet változtatásától lehetett remélni. Szenvedélyes, patetikus írásmódja azonban, amelyet Batsányi és Martinovics is csodáltak, megmaradt a kortársak emlékezetében, Ragályi Tamás stíluseszményt keresve Raynal „mennydörgő” stílusára emlékezik 1805-ben, ez a magyarországi Diderot-hatás továbbélését mutatja.^{3 8}

Penke Olga

A pusztulás tragikus látomása

(Világkép, műfaj és tragikum összefüggései Katona József *Jeruzsálem pusztulása* című drámájában)*

Katona József *Jeruzsálem pusztulása* című drámája Ungvárnémeti Nárcisza és Kisfaludy Károly *Irenéje* mellett (a *Bánk bánt* nem számítva) az évtized legjelentősebb drámája, s minden bizonnyal legkomorabb műve. Az eddigi kutatás, főként Gyulai Pál,¹ Bayer József,² Waldapfel József,³ Horváth János,⁴ Orosz László,⁵ Rohonyi Zoltán⁶ és Fenyő István⁷ munkái révén jelentős eredményeket ért el a tárgytörténet, a forráskritika, a drámának az életmű egészében elfoglalt helye és szerepe tekintetében. A főként Bayer s Waldapfel nyomán kialakult értékelés szerint a fiatal szerző fő érdeme az események drámai koncentrálása s változatos, nyelvilag is egyénített jellemek megrajzolása. A magunk részéről a műfaji jelleg és a világkép összefüggései felől szeretnénk megközelíteni Katonának e némileg enigmatikus művét.

Ha a drámaiság legfőbb jegyének a konfliktust tekintjük, akkor e nézőpontból többé-kevésbé el kell marasztalnunk Katonát, mert drámájában sem az ostromló rómaiak és az ostromlott zsidók, sem a várost elpusztítani, illetve megmenteni akarók, sem pedig a háború hívei és a békét kívánók között drámaelméleti értelemben vett konfliktust, tehát olyan cselekvéssort, melynek során a szemben álló felek mindegyikének módjában áll a másik ellen akciókat végrehajtani, nem épített föl. Ha azonban a drámaiságot a szituációval, emberek közötti, feszült viszonyrendszerrel azonosítjuk, mely középpont köré, illetve a világ két szférájának kapcsolata által is megszerveződhet,⁸ akkor véleményünk szerint megfelelőbb vizsgálati nézőpontot vehetünk fel. Erre az eddigi elemzések is bátoríthatnak, melyekben szintén rejtett már egy fontos tanulság. Gyulai figyelte fel először arra, hogy „A mű tulajdonképp inkább Florus tragédiája, mint Berenice és Titusé. Katona azonban, úgy látszik, *sem egyik, sem másik tragédiáját nem célozta, hanem Jeruzsálem pusztulását.*”⁹ Bayer József ugyancsak kiemelte, hogy „*egy egész népet tesz tragédiája hőisévé.*”¹⁰ Horváth János is úgy látta, hogy „ami benne tragikum, az a Jeruzsálem által jelképezett zsidóságnak a tragikuma”.¹¹ A közelmúltban Orosz László foglalt állást

^{3 8} KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*. Bp. 1892. III. 300.

*Részlet egy nagyobb tanulmányból, mely az 1810-es évek magyar drámairodalmát tárgyalja.

¹ GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*. Bp. 1883. 81–85.

² BAYER József, *A magyar drámairodalom története*. I–II. Bp. 1897. I. 255–258.

³ WALDAPFEL József: *Jeruzsálem pusztulása*. ItK. 1929. 301–327. és 397–419.; WALDAPFEL József, *Katona József*. Bp. é. n. (1942.) 58–68.

⁴ HORVÁTH János, *Katona József. Játékszíni és dramaturgiai előzmények*. Katona drámaíró kortásai. Bp. 1936. 35–38.

⁵ OROSZ László, *Katona József*. Bp. 1974. 76–94.

⁶ ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei*. Bukarest 1975. 91–100.

⁷ FENYŐ István, *Haza s emberiség*. Bp. 1983. 94–96.

⁸ BÉCSY Tamás, *A dráma modellek és a mai dráma*. Bp. 1974.

⁹ GYULAI, i. m. 1883. 84.

¹⁰ BAYER, i. m. 1897. I. 256.

¹¹ HORVÁTH, i. m. 1936. 35.

amellett, hogy „nincsen igazi tragikus hőse, egy egész város, Jeruzsálem, egy egész nép, a zsidóság egyetemes tragédiáját vitte színpadra”.¹² Legutóbb pedig Fenyő István hangsúlyozta: „egy egész nép történelmi tragikumát, a zsidó nép nemzeti létének önmegsemmisítését állítja színpadra”.¹³ (Kiemelések tőlem N. I.)

Úgy véljük tehát, hogy a mű nem a konfliktusos drámának felemás módon, bizonytalanul megalkotott példája, hanem igen következetesen felépített középpontos dráma, melynek centrumában Jeruzsálem áll, s a szereplőknek a városhoz, annak sorsához, fennmaradásához vagy pusztulásához való különböző, a megjelenített cselekmény során változó viszonyaiból szerveződik meg a drámai világ. Jeruzsálem azonban nem csupán egy nagyváros, melynek pusztulása sokezer ember halálát jelenti, hanem a város, melynek kövei a zsidó nép sorsát, történelmi hagyományait testesítik meg. Salamon temploma sem csupán kincstárként is szolgáló kultikus hely, hanem a templom, mely e nép vallását, kiválasztottság-tudatát, kultúráját és szellemiségét jelképezi: a vérségi és szellemi összetartozás, a nemzeti lét jele és biztosítéka. Lété ezért egyszeri és megismételhetetlen. Amikor a város tragédiájának beteljesülésekor a kiégett templom romjainál Titus mit sem értő, naiv nagylelkűséggel felajánlja, hogy újjáépítteti a szentélyt, az agg Matathias vigasztalhatatlanul sóhajtja: „Ah, nem Salamon temploma lesz az többé.” Természetesen a város által képviselt értékeket nemcsak a históriából, vagy Josephus Flaviusnak a dráma forrásául szolgáló *Bellum Judaicum*-ból ismerjük, de a mű szövege is hordozza ezeket. „Ezen hely – legszebb, melyet valaha a teremtsé látott – a tartományok paradicsoma, melyet az Isten oly igen szeretett . . .” „Ó, itt én oly sokszor beszéltem az Istennek szavait – itt hallgatott engemet az egykor ájtatos zsidó nép . . .” – mondja József,¹⁴ máskor pedig felidézi a nép történelmének a város-hoz fűződő emlékeit.

Jeruzsálem, melynek sorsa tehát a nemzeti lét vagy nemlét kérdését jelenti, súlyos válságban vergődik. Nemcsak azért, mert a rómaiak ostromgyűrűje zárja körül, de a benne lakó nép is méltatlanná vált a hely szelleméhez és hagyományaihoz. Válsága tehát valójában esszenciális természetű, értékválság. A takarékosan fogalmazott drámai szövegből a város egykori értékeire is azok jelenbeli hiányából következtethetünk. A vérségi és szellemi összetartozást felváltotta a gyűlölködő tirannusok pártérdekeinek küzdelme. „Halljad azon nyomorúságot, mely most a várost gyötri – a tirannusok oly nyomorúságra vitték, hogy csak említeni is rettentő” – mondja Berenice,¹⁵ Mária sorsa pedig az élet lehetlenné válását bizonyítja. Megszűnt az Istennel való összetartozás tudata is: egyrészt Isten elhagyta a várost, és József szerint „most Itáliában vagyok”, míg „jajt kiáltanak az elaggott öregek, és a rólók elfelejtkező Istent káromolva, ősz fejüket a templom falába verik . . .”,¹⁶ másrészt viszont a templomot jobbára csak mint kifosztható kincstárat említik. Jellemző a város állapotára, hogy Adiabeen kivételével az összes pozitív szereplőnek a kitaszítottság a sorsa: József és Berenice a római táborba menekült, József szülei fogságban sínylődnek, az őket megmenteni akaró Júdást megölik. A mű kezdete előtt létrejövő szituációt tehát nem csupán Titus ostroma, hanem a külső és belső pusztító erők együttes fellépése hozza létre.

A szereplőknek Jeruzsálemhez való viszonyai tautológia nélkül, igen változatosan járnak körül a középpontot. Katona még a három tirannus alakját is határozottan differenciálta. Nem csupán jellemük következetesen érvényesített domináns jegye tér el (János flegmatikus, Simon szertelen, Eleázár kevély),¹⁷ de a néppel való viszonyuk is különbözik: Jánosnak egyáltalán nincs kapcsolata a lakossággal, Simon beszél ugyan hozzájuk, de fenyegetéseit némán hallgatják, míg Eleázár, aki számára Jeruzsálem a hatalom biztosítéka mellett a szülőföldet is jelenti, igyekszik a belső vérontást megakadályozni. A rémuralom eszközeivel, a testileg és lelkileg legyengültek könyörtelen likvidálásával kívánják a végsőig folytatni a reménytelen küzdelmet, a templom felégetésével fenyegetőznek, s ostoba merényletet követnek el a rómaiaknak a város feladását és a pusztulás elkerülését javasló

¹² OROSZ, i. m. 1974. 77.

¹³ FENYŐ, i. m. 1983. 94.

¹⁴ Az elemzés alapjául szolgáló szöveg: Katona József Összes művei. I–II. Bp. 1959. 289–365. Idézett helyek: 359, 306, 353.

¹⁵ KJÖM. I. 302.

¹⁶ KJÖM. I. 309.

¹⁷ WALDAPFEL, i. m. 1929. 402–404.

„parlamenterei” ellen. A szereplők között Gessius Florus az egyetlen, aki külső ellenségként nyíltan a város elpusztítására tör. Mindig a birodalom érdekeire hivatkozik, valójában önzése vezérli: bosszút akar állni a fellázadt s őt mint helytartót kompromittáló tartományon, s ezenkívül Berenicét s a templom kincseit akarja megszerezni. Az ő számára Jeruzsálem főként ez utóbbiakat jelenti. Elgondolkodtató, hogy rajta kívül, legalább meggyőződése szerint, mindenki a város megmenekülését óhajtja, még az ostromló sereg fővezére is, s a város mégis elpusztul. Waldapfel óriássá nőtt lovagdrámái intrikusnak nevezte,¹⁸ bár Katona inkább meghunyászkodó, alattomos hitványságát hangsúlyozta. Nem is túl ügyes, még Titus is hamarosan átlát rajta. Életképessége mégis döbbenetes, s ezt nem lehet pusztán a jelleméből levezetni. A pusztító erők, a mulasztások és pokolba vezető jószándékok együttese szolgáltatja számára a táptalajt. Mivel realitásérzéke és emberismerete igen fejlett, éles szemmel veszi észre a szereplők illúziói mélyén a számára támpontot kínáló gyengeséget, s ezt habozás nélkül felhasználja céljai érdekében. Alakjának megformálása éppen arról tanúskodik, hogy Katona végleg elvetette a lovagdrámákból ismert intrikus sablonos figuráját, s a szereplő történetfilozófiai értelmezésére tett kísérletet.

A Jeruzsálemhez való viszonyok közül igen fontos Berenicéé, aki ez időig Katona legösszetettebb jelleme. Waldapfel József figyelt fel személyiségének démoni jegyeire s kettős motívációjára: szerelmére és hazája megmentésének óhajára.¹⁹ Közvetlen céljainak változtatása (előbb meg akarja ölni Titust, aztán szeretné meghódítani, előbb Florus elpusztítására tör, aztán eligérkezik neki) nem érinti a jellem egységét, mert mindig és minden eszközzel a város megmentésén fáradozik. Ezt különösen érdekessé teszi az a körülmény, hogy ő is a kitaszítottak közé tartozik: „Jeruzsálemet utálom, mert büszkeségemet alázta meg; de ne gondold Róma, hogy leányod leszek” – mondja.²⁰ Igyekezete tehát egy izolált személyiség magányos aktusa. Katona túlságosan is funkcionálisan, a városhoz való viszonya által ábrázolta, s alig tett kísérletet az izoláltság élményének megrajzolására, s e gyűlölködő hazaszeretetet pszichikai háttérének mellőzésével elmulasztotta a jellemrajz bensőségessé tétele. A dráma töredékben maradt második, verses kidolgozásának részletei azt jelzik, hogy a szerző éppen ebbe az irányba haladt. Itt Berenice magányélményének kifejtése feszültséggel teli válaszüti drámai rajzával kapcsolódott össze, ahol szembekerült egymással szerelme és hazaszeretete. E belső kollízió következetes végigvitele nem lett volna kis feladat, hiszen elsősorban nem Titus a város pusztulásának oka, sőt valójában meg szeretné menteni.²¹ Alakja egy sokoldalú, dönteni tudó, autonóm individuum körvonalait sejteti. Formátuma tisztelettel tölti el Katonát, de szenvedélyeinek zabolátlansága viszolygást is kelt benne.

A városért küzdő zsidók közül a szerző József, Adiabeen és Júdas alakját emelte ki. Közös bennük az a felismerés, hogy hazájuk a történelmi fejlődés zsákutcájába jutott, eszményei avultak, s egyetlen értéke a múlt, melyhez azonban méltatlanná vált. Ahogy József megfogalmazza: „Úgy vélem tehát, hogy az Isten elhagyta ezen helyet, és a rómaiakhoz költözött, kik ellen most ti kikeltetek; avagy azt gondoljátok, hogy minden gonoszságaitok mellett is oltalmazni fog benneteket az Isten, aki mindene- ket lát, melyek rejtve vannak, és hallja a legmélyebb titkokat? Azonban mi van tinálatok titokban, mi elrejtve? Mi nincs nyilvánosan kiterjesztve, még ellenségeitek előtt is?”²² A leleplezett, méltatlan hazához azonban különféle módon viszonyulnak. József, a „szelíd, istenes zsidó”,²³ az ellenség táborában élő „emigráns politikus”, akit övéi hazaárulónak tartanak. Az ostromlott városfalak előtt elmondott beszédében leleplezi a tirannusok politikáját, a realitásokra figyelmezteti honfitársait, s arra kéri őket, hogy Titusban ne a hódítót, hanem a jószándékú, méltányos ellenfelet lássák. A túlélés esélyéért küzd, „hogy amennyiben lehet, ezen szép Jeruzsálemnek, ha nem tökéletes boldogságot, legalább enyhülést szerezhessek”.²⁴ Katona helyesen döntött, hogy Nikánort nem szerepelteti, csupán mások dialógusa által idézi fel alakját, mert új viszonyt nem képviselne, s így esetleges megjelenése József figurájának

¹⁸ WALDAPFEL, *i. m.* 1942. 62.

¹⁹ WALDAPFEL, *i. m.* 1929. 323–327.

²⁰ KJÖM. I. 292.

²¹ A jellemrajz elmélyítésével függ össze a sorsszemlélet megváltozása is: míg az első fogalmazásban a sors az események végső magyarázatának tűnik, addig itt Berenice a végzet fölébe akar nőni.

²² KJÖM. I. 334.

²³ WALDAPFEL, *i. m.* 1929. 397.

²⁴ KJÖM. I. 300.

megkettőződéséhez vezetne. Júdás a „dezertőr”. A fokozódó terrort látva kissé ügyetlenül szervezett szökésével legalább néhány szenvedőt, József szüleit s az éhező Máriát szeretné megmenteni. Adiabeen a végsőkig küzdő katona, akinek hősiessége makulátlan és értelmetlen. Nem tartozik a hatalom birtokosai közé, s mentes a tirannusok önző pártérdekeitől: „Amit cselekedtem, Jeruzsálemért cselekedtem, és amit cselekedni fogok, Jeruzsálemért történik. Igenis. Adiabeen, hazáért ontsd véredet, és féljed az istent.”²⁵ A város süllyedésére jellemző, hogy már az ilyen tiszta heroizmus is csak a szörnyűségeket tetézi: bátor kitörése teremt alkalmat az őrült Mária iszonyú tettének végrehajtására. E gyermekét megölő, majd megfőző nő sorsa, akárcsak József börtönbe vetett szüleié, az ember alapvető viszonyainak, az egyszerű emberek életének lehetetlenné válását példázza. Előbbié a szülő és gyermek viszonyának eltorzulását, utóbbiaké pedig a férj és feleség kapcsolatának otthontalanná, kirekesztetté válását. Azt a komor, már-már groteszk tragikum, emezt a bensőséges idill egymást ellenpontosító színeivel jeleníti meg. A börtönbe zárt agg, az egykori főpap sorsa a városnak a hagyományaitól való elidegenedését is jelzi.

Waldapfel József „Titus rendíthetetlen jóságának a dráma rovására való érvényesítése.”-ről beszél,²⁶ melynek során a szerző felmenti a fővezért a pusztulás közvetlen előidézésében való részesség bűne alól. Ennek következtében felvethető, hogy a párhuzamosan futó jelenetsorokat összekapcsoló ötödik felvonás, a győztesek és a leigázottak találkozása az égő romoknál nem eléggé megrendítő, hiszen Titus megdöbben, de véten szemlélőként viszonyulhat a katasztrófához. Így a befejezés a sorsmotívum felerősítésével, melyet az ismert bibliai jóvendölésekre való korábbi utalások készítenek elő, a sorstragédia felé közelíti a drámát. A nemes szándékú, jó uralkodó képzetéhez való ragaszkodásban kétségtől szerepet játszhatott az a körülmény, hogy Katona a felvilágosodás állambölcseletének az osztrák kameralistikák által megfogalmazott változatához állt közel, mely az állam békéjének, a polgárok dolgos életének, nyugodt gyarapodásának legfőbb biztosítékát az uralkodói hatalom stabilitásában látta. Kétségtelen, hogy az uralkodót a nép atyjának tekintő felfogás időszaki lehetett 1814-ben, a lipcei csata és a bécsi kongresszus közti időben, amikor sokak számára úgy tűnt, hogy a háború szenvedéseitől gyötört Európa számára a legitim uralkodók hatalmának biztosítása hozhatja meg a nyugalmat.

De Katona az *Aubigny Clementiával* szemben e művében már differenciálta s izgalmasan bonyolulttá tette a jóságos uralkodó figuráját, s messze meghaladta azt a Titus alakjával kapcsolatos drámatörténeti hagyományt, melyet Illel János 1767-ben kiadott *Titus kegyelmessége* című munkája képvisel. A fővezér minden jósága mellett egy idegen birodalom képviselője, aki az emberséges uralmat a szabadságért cserében kínálja. Az őrült Mária „fösvény Titus”-nak nevezi, aki nem elégedett meg saját birodalmával. Helyzetének paradoxonát a templom lángjainál maga is felismeri: „... a célnál állunk immár, és az embertárs csak könnyezve nézze azt, amit mint ellenség hódított”.²⁷ Titus képtelen törekvés az embertárs és a hódító szerepének összehangolására Katona mesterien beleágyazza életidegen etikájának rajzába. Titus ugyanis a rómaiságot a becsületességgel, saját magatartását pedig a „szent virtussal” azonosítja, s ezzel olyan hamis tudatot alakít ki magának, hogy képtelen felismerni helyzetének feloldhatatlan ellentmondását, s összehangolhatónak véli szerepeit.

Csak hogy a római morális felsőbbrendűségének eszméjét egyértelműen megcáfolják az élet gyakorlatának cselekménybe épített elemi tényei. Megtudjuk, hogy a birodalom mélységesen korrupt, Bere-nice például erszénye segítségével akadálytalanul eljutott egészen Titus sátráig.²⁸ A rómaiak ironizálása abban is kifejeződik, hogy miközben dicsőreteiket halljuk, Tituson kívül az egyetlen névvel bíró és megszólaló képviselőjük – Florus. Titus keserűen jegyzi meg: „Szégyenülve kelletik azt vallanunk, hogy rómaiak vagyunk, mert azt felelhetné valaki: Florus is az volt.”²⁹ Pedig ő nem kivétel.³⁰ A műben említik még Marius, Catilina, Nero, Pilátus és Albinus nevét, akik szintén nem az erény bajnokaiként ismertek. Nem rendkívüli, hogy Florus ártatlannak bizonyult Nero bírósága előtt. Ezért érezhetjük,

²⁵ KJÖM. I. 309.

²⁶ WALDAFFEL, i. m. 1929. 317.

²⁷ KJÖM. I. 354.

²⁸ KJÖM. I. 291–292.

²⁹ KJÖM. I. 358.

³⁰ Orosz 1974. 88.

hogy lelepleződése és elfogatása a megoldás során inkább bűnbakkeresésnek tűnik, mint a tragikum feloldásának.

Ilyen körülmények között Titus szigorú etikájának, mely a korabeli erkölcs-tani irodalomból ismert virtueszményt emeli a személyiség megítélésének normájává, nincs társadalmi fedezete. Tiszta kötelességtudata az adott situációban embertelenül rideg: „Nem az ezernyi édes óráknak emlékezete, nem szeretetem Elysiumának elvesztése érzékenyít engemet ennyire – nem, mert ezen áldozatot az érdem és becsület kívánják; de hogy téged oly megromolva látlak magam előtt . . .”³¹ – mondja Berenicének. Végtelensége hipochonder szigorúsággá válik, mely a személyiség autonómiájának feladásához vezethet, amennyiben mások megítélésétől teszi függővé az önértékelést. A szuverénebb Berenice e felfogással a maga individuális etikáját állítja szembe, mely az önmagunkhoz való hűség belülről fakadó követelménye alapján ítéli meg a cselekvést: „Csak az a vétkes, kedves Titusom, aki a szívét vétkesnek tartja.”³² E norma a hősnő magányából, kivettségéből, a két tábor között elfoglalt helyzetéből következik, s eleve lemond a másokra való kiterjeszthetőség lehetőségéről. Felszabadult aktivitása így válik gátlástalanná. Nézőpontjaik ütközése során Titus romlottnak nevezi, míg ő a fővezért bálványimádónak. Titus normája viszont fővezéri pozíciójával kapcsolatos, s a maximális kiterjeszthetőség igényével lép föl. Ez azonban a birodalmi realitásokat ismerve illuzórikus elvárás, mely az eszmény és a gyakorlat végtelen eltávolodásával fenyeget, ezáltal a norma szélsőséges, öncélú szigorát eredményezi, gyakorlati életvitelként pedig a realitásérzék csődjéhez és passzivitáshoz vezet. Jellemző az előbbire az a különös vakság, hogy Titus Florust első leleplezésekor a saját embereinek őrzésére bízta, az utóbbira pedig a fővezér állandó menekülése a döntéstől, iszonyodása a cselekvéstől. A hatalom cselekvési szférájában kialakult vákuumba nyomul be tehát Florus ördögi dinamizmusa. Titus ily módon nem csupán fizikai értelemben válik cselekvésképtelenné, mint a harmadik felvonás befejezésekor, s passzivitása következtében joggal vehető fel a felelősség kérdése. Szándékai morálisan tiszták voltak, ám viselkedésének gyakorlati következményei mégis katasztrofálisak. Véleményünk szerint ez az a magatartás, melyet a korabeli erkölcsi antropológia, így hazánkban Köteles Sámuel 1817-ben megjelent műve, mely a nálunk már korábban megismert nézeteket összegyezte, az „illegalitas sine immorality” kategóriájával jelöl. „Ha a' tselekedet a' törvénnyel ellenkezik; de az akarat nem volt rossz, vagy talám a' tselekedet egészen akaraton kívül történt: a' tselekedet törvénytelen, de nem erköltstelen” – írja Köteles. Ez a megállapítás pontosan érvényes Titusra, akinek erkölcsisége nélkülözi tehát a törvényességet. „Ez olyankor vagyom, a' mikor a' jó szándékot, és akaratot nem lehet teljesítésbe venni, vagy talám a' jó szándékból külsőképpen rossz következik.”³³ Titus hódító voltának hangsúlyozása mellett ez az etikai összefüggés is jelzi, hogy a szerző saját korának problémái felől közelítette meg a fővezér alakját. (Véleményünk szerint ez a nézőpont a *Bánk bán* morálfilozófiai értelmezését is elősegítheti.)

Katona e művében teljes értékű situációt szervezett, mely a szereplők viszonyrendszerének ismétlődésmentes gazdagsága révén változatos jellemformálást tett lehetővé. A szerző a középpontos dráma értő megvalósítója, alkotása műfaji szempontból igen jelentős teljesítmény, s így nem fogadhatjuk el azt a többször is felbukkanó kritikai észrevételt, melyet Waldapfel úgy fogalmazott meg, „hogy a tragikum s a drámai küzdelem a két szemben álló fél közt elkülönül”.³⁴ Ez ugyanis a drámaiságnak a konfliktussal való azonosításán alapul.

A műfaji kvalitás összefügg a dráma cselekményének alapanyagául szolgáló történelmi események drámai koncentrációjával. „Katona forrásának pusztá sorrend-kapcsolatát bensőbbé teszi”,³⁵ a történetet magát hiánytalanul beépíti a dialógusok által felidézett cselekménybe, figyelme csak a katasztrófával kapcsolatos legfontosabb eseményekre terjed ki, s a drámai események törésmentes kauzalitása feszes időszerkezetben érvényesül. Flavius mintegy félévnnyi történelmi anyagát a dráma

³¹ KJÖM. I. 324–325.

³² KJÖM. I. 324.

³³ KÖTELES Sámuel, *Az erkölcsi filo'sofának eleji*. Tiszta Erkölcsi Filo'sofia. Marosvásárhely 1817. *Az erkölcsi filo'sofának második része*. Erkölcsi Anthropologia. Marosvásárhely 1817. Idézett helyek: I. 122–123.

³⁴ WALDAPFEL, i. m. 1929. 412.

³⁵ WALDAPFEL, i. m. 1929. 313.

megjelenített idejének két napjába sűríti. A drámaszervezés mechanizmusának tökéletes birtokba vétele azonban a jellemek túlzottan funkcionális kezelésével járt, mely gátolta a jellemrajz pszichikai elmélyítését, bensővé tételét. Ehhez a szikár, már-már enigmatikusan tömör, sokszor alig tagolt jelzéssékké sűrűsödő prózai szöveg is hozzájárult (Berenice monológia az I. felv. 6. jel-ben), melynek tömör szükségessége nagy előrelépés a korai átdolgozások néha gáttalanná váló szóözöne után, de nem mindig képes a benső tartalmakat kellően differenciálni. Az átdolgozás verses töredékei éppen az árnyaltabb nyelvhasználat és az elmélyültebb jellemrajz összefüggésében sokat ígértek.

A feszültségteli viszonyrendszer dinamikus cselekménybonyolításra ad módot, s ennek Katona a jelenetfűzés érett dramaturgiájával tesz eleget. Kítűnő a kompozíció következetes és a feszültséget állandóan fokozó párhuzamossága, mely az azonos szálhoz tartozó felvonások közt is érvényesül a fontos párjelenetek megismétlése révén, s ezzel a szereplőviszonyok változásának érzékeltetését teszi lehetővé. Még az olyan mellékesnek tűnő mozzanattal is drámai hatást tud elérni, mint Berenice leveleinek megfelelő időben és a megfelelő szereplő által való felolvastatása.

A drámaszervezés mesteri konstrukciója azonban nem csupán a dramaturgiai feszültségteremtés módszereként szolgál, hanem teljes mértékben közlőfunkciót is hordoz, ugyanis a dráma ezáltal jeleníti meg egy világuralomra törő birodalom és egy útjában álló kis nép találkozásának történelmi pillanatát, Fenyő István találó kifejezésével „az elnyomó hatalom mechanizmusát”.³⁶ Sőt a megjelenítés precízen működő gépezete a történelmet magát is ellenállhatatlan hengerként ábrázolja. Ez a történelemszemlélet, melynek kialakulásában a nemzeti múlt értelmezése éppúgy szerepet játszott, mint a napóleoni háborúk élménye, s a Herder utáni történetfilozófia eszméje az egyéntől függetlenül érvényesülő történelmi folyamatról, mélységesen pesszimista, s a világszemlélet egészének elkomorodásával függ össze. A történelem jellegzetes eseményeként kiemelt, s az ostrom formájában megjelenített történelmi találkozás mind a hódítók, mind a védekezők morális devalválódásával jár. A virtus a hódítás álcájává, a szerelem csalárdsággá, a hazaszeretet önző pártérdekké torzul, s emberismerettel csak a gonosz rendelkezik. A moralitás értelmetlenné vált. „No csak csendesesen, édes Dafné! Mi már a mai világban nem ismerjük többé azon erkölcsöt, mely ilyen lármát szokott ütni” – mondja a római Florus a zsidó Berenicének,³⁷ Titus kitörése Florus leleplezésekor pedig lényegében a morális világrend létébe vetett hit értelmetlenségét jelzi: „Ó, hogy az a nagy lánc, mely az elementumokat összevacsatozza, széjjel nem szakadt ezen iszonyatos cselekedetedor, és az egész teremtetést egyedül a fedjére nem omlattatta.”³⁸ E metafizikaivá nőő semmiségélmény jellemző példája a második felvonásban a gyermekgyilkosságra készülő Mária felpillantása az üres égboltra. Tette azt bizonyítja, hogy az egyetemes pusztulásban egyesülnek a külvilágban és az emberi természetben rejlő pusztító erők.

A dráma világképének magvát e kataklizmaélmény s az általa kiváltott iszony alkotja. Keresztrefeszítettek, megcsontkítottak, felhasítottak, Jordánba vetettek, elrabolt feleségek, megkínzott férjek és tűzbe vetett gyermekek borzalmas víziója bomlik ki a dráma cselekményének háttérében, melynek végkövetkeztetéseit a katasztrófa túlélői vonják le: a szabadság lehetetlen, csak a halál lehetséges, s így az életnél jobb is a halál.

A nemzeti közösség perspektívátlaná vált, az egyén pedig tehetetlenné. Egy kivétellel mindenki meg akarta menteni Jeruzsálemet, s a város úgy bukkott el, hogy utólag látjuk: semmi esélye nem volt a túlélésre. Nemzet és egyén korszakunkra jellemző vitájára, mely a *Jeruzsálem pusztulása* mellett Bolyai Farkas *Pausanias* és Kisfaludy Károly *Irene* című drámájában is megszólal, e művében Katona kettős tagadással válaszol. Talán csak Adiabeen hősiez hazaszeretetének ábrázolása enyhíti ítéletét. Elsőtétető kedélye nem gyönyörködik az emberben, talán ezért is tagadja meg szereplőitől a bensővé tevő megformálás írói adományát. A kataklizmaélményből fakadó komor világkép egyrészt tehát a megsemmisülő Jeruzsálemet helyezte a drámai világ középpontjába, s ezzel egy sajátos drámai műfaj alkalmazására nyílt lehetőség, másrészt viszont a jellemek némileg síkszerű megformálásához vezetett. A jellemrajz belső dimenzióinak vázlatossága miatt az emberi sorsminősítés szenved csorbát, mert az egyetemes pusztulás megrendítő élményéhez csak részben társul az egyén lelki kríziséből fakadó személyes

³⁶ FENYŐ, i. m. 1983. 94.

³⁷ KJÖM. I. 294.

³⁸ KJÖM. I. 331.

tragikum.³⁹ Elidegeníti és deformálja hőseit, mint ahogy a dráma egész szövegébe beleszötte a torzító travesztálás sötét szálait. Mária és a gyermek története, az ártatlan fiú megölése és testének táplálékul adása az evangéliumi történet keserű-groteszk felidézése, a Titus megölését fontolgató Berenice alakja Juditra, József öreg szülei pedig Philemonra és Baucisra emlékeztetnek, ám itt Judit nem hajítja végre tettét, az öregeknek pedig nem adatik meg az együtt meghalás boldogsága. Mintha a mítoszok is értelmüket veszítették volna!

De az egyetemes pusztulás drámájában mégis megszólal egy jámbornak tűnő, a drámai események logikájának némileg ellentmondó, ám a szerző lényének legmélyéről feltörő óhaj. Titus a mű befejezésekor a béke istenéhez, Janushoz könyörög: „Templomodnak bezárt ajtaja engesztelje meg a másneseket, és ha indulatosságom feledékenységből aztat meg akarná nyitni, akkor azon omladékok, vér és keserves könnyek rettentessenek engem attól vissza, melyeket hátrahagyott Jeruzsálem pusztulása!”⁴⁰ Katona talán megsejtette, hogy a jövődő legfontosabb frontja nem Róma és Jeruzsálem, nem a birodalmak és nem a nemzetek között húzódik, hanem a fanatizmus és a józanság, a háború és a béke között. A tét: a Máriák nyugodt életének, a gyermekek felnövekedésének lehetősége és az Adiabeenek esélye az értelmes cselekvésre. *Dona nobis pacem!*

Nagy Imre

Kísérletek a betiltott Szép Szó újjászervezésére

Az 1939 szeptemberében kibocsátott 8310/1939. M.E. számú rendelet a lapok terjedelme korlátozásának öve alatt egyetlen tollvonással száműzte a magyar szellemi életből mindazokat a folyóiratokat, amelyek addig – élve az évente tíznél nem többször megjelenő időszaki sajtótermékekre vonatkozó könnyítésekkel – lapengedély nélkül, de mindenkor a cenzúra árnyékában vívták váltakozó szerencsésű harcukat. Erre a sorsra jutott a József Attila és Ignótus Pál alapította Szép Szó is, amelynek írói közel három és fél éves „kötéltáncuk” során a lehetetlent kísérelték meg: „meggyőzést alkalmazni egy olyan országban, ahol minden komoly meggyőződést nevetségessé tettek vagy üldöztek, magyarázni ott, ahol minden olyan magyarázatot, amely túlmént a neo-feudális állam tantételein, betiltottak, összefogni a szellemeket az emberi megértés érdekében ott, ahol minden engedélyezett összefogás csak a nyers erőszakot szolgálta.”⁴¹ A Teleki-kormány drákói intézkedésekor a lap szerkesztőinek és munkatársainak egy része már önkéntes vagy kényszerű emigrációban élt: Fejtő Ferenc, Hatvany Bertalan, Németh Andor és Hevesi András Párizsban, Ignótus Pál Londonban, Remenyik Zsigmond pedig New Yorkban ütötte fel ideiglenesnek vélt tanyáját. Elárvult szerkesztői széküket Gáspár Zoltán foglalta el, aki K. Havas Géza segítségével állította össze az utolsó lapszámokat.

Hogy a Szép Szó milyen szerepet töltött be a baloldali folyóiratok sorában, s hogy elhallgattatása mekkora veszteséget jelentett a magyarországi progresszió számára – e tanulmánynak nem célja felmérni. Szándékunk csupán annyi, hogy számba vegyük azokat a kísérleteket, amelyek a lap, e – József Attila-i értelemben – „testet öltött érv” újbóli manifesztációjára irányultak, továbbá választ keresni arra a kérdésre, hogy kik, illetve milyen tényezők gátolták e törekvések sikerét.

A megvalósulásig el nem jutott tervekkel az irodalomtörténet nem vagy csak igen ritkán foglalkozik. E nehézséggel nekünk is szembe kellett néznünk a lapalapítási kísérletek eseménytörténetének rekonstruálása során. Forrásaink szinte kivétel nélkül olyan magánlevelek voltak, amelyek információi – lévén azok egy része másod-, illetve harmadkézből származó vagy indulat diktálása – csak megfelelő kritikával használhatók fel. Mindezek ellenére szükségesnek tartottuk a rendre kudarcot vallott próbálkozások bemutatását egyebek között annak érzékeltetésére, hogy a világháborús, majd pedig a koalíciós évek Magyarországa miként viszonyult egy olyan értékeremtő és -orientáló fórumhoz, mint amilyen a Szép Szó volt.

*

³⁹ E ponton egyetértünk a mű bírálóival. L. WALDAPFEL, *i. m.* 1929. 320.

⁴⁰ KJÖM. I. 365.

⁴¹ Bertalan HATVANY *In memoriam „La Belle Parole”*. Nouvelle Revue de Hongrie (Genf), 1944. szept.–okt. 72–76.

Az a szándék, hogy a Szép Szó gárdája kilépjen a kényszerű hallgatásból és biztosítsa lapja kontinuitását a magyar szellemi életben, a betöltés pillanatától munkált a szerkesztőkben. Az első lépést Gáspár Zoltán tette meg, illetve kényszerült megtenni, mivel a lap szeptember–októberi számának 80 oldala kiszedve, ám kifizetetlenül tornyosult az Officina nyomda raktárában, és a tulajdonos, Löbl Ödön egyre türelmetlenebbül sürgette a számla kiegyenlítését. Az anyagi veszteség elkerülése és az értékes kéziratok maradáóságának biztosítása érdekében Gáspár egy kis füzetet állított össze a levonatokból, gondosan ügyelve arra, hogy a cím és a kötetábra megváltoztatásával a cenzúra éber figyelmét elaltassa. A karácsonyi könyvpiacra szánt kötetnek kezdetben a Karácsonyi Almanach vagy Officina, esetleg József Attila Évkönyv címetek adta, de végül Delta Almanach néven hozta forgalomba 1940. március 12-én.² A szép kivitelű s a Szép Szó hagyományaihoz méltón magas színvonalú almanachot Ignótus Pálnak Az egyszerűség ellenforradalma c. tanulmánya³ vezette be, szerzői között pedig többek között helyet kapott József Attila, Weöres Sándor, Fodor József, Füst Milán, Berda József, Hatvany Lajos (Gombossy Sándor álnéven) és Karinthy Gábor. A kötet fogadtatása kedvező volt: a könyvkereskedőktől több utánrendelés érkezett és a sajtó (Esti Kurír, Újság, Népszava) is melegen méltatta, de az eladott példányok csak részben fedezték az előállítás 800 pengős költségét.

Gáspárban természetesen felmerült egy újabb folyóirat alapításának terve is. A Szép Szó egykori mecénásai közül sikerült néhányat, így pl. Hatvany Endrét újabb támogatásra bírni, de a színvonal-őrző újrakezdesre továbbra sem látott reális esélyt. 1940. március 31-én kelt levelében aggodalmait így indokolja Ignótus Pálnak: „Feltételezve, hogy volna pénz csőstül s hozzá még lapengedély vagy átvett lap is, tudod, hogy valósággal zavarba jönnék, hogy mit csináljak vele? Nem vagy egyrészt igazságos Palikám, nem gondolsz arra, hogy a kéziratokat is alig tudnám összekaparni. Ne felejtse el, hogy négyen elmentetek, s ittmaradtunk jóformán egyedül Gézával. Ez nemcsak a Ti kézirataitok kimaradását jelenti, de négyetek összegszerű hiányán felül is az együttes hatás további gyöngülését. A mostani körülmények között egyszerűen nem tudnánk írókat kapni. Talán még komoly tiszteletdíjért sem, nemhogy így.” Tervének feladására készítette Gáspárt az a kudarc is, ami a Kelet Népe átvételéről folytatott tárgyalásai során, 1939 decemberében érte. A lap tulajdonosai, tudomást szerezve arról, hogy az ajánlattevők mögött Gáspár Zoltán áll, 25 ezer pengőben szabták meg a lelépés összegét. A Szép Szó-hívek pedig ennyi pénzt még akkor sem tudtak volna előteremteni, ha Mórincz Zsigmond időközben nem veszi át a lapot.

Látva lehetőségeik korlátozott voltát, Gáspár és K. Havas Géza úgy döntött, hogy végleg lemond a lapalapításról és megkísérli egy állandó, ún. Szép Szó-rovat „kibérlését” valamelyik irodalmi vagy művészeti folyóiratnál. Választásuk az évente tízszer megjelenő Művészet c. lapra esett. A tulajdonossal folytatott tárgyalások hosszú ideig sikerrel kecsegtettek. Megállapodtak abban, hogy a rendelkezésre álló két ív felét (ami két és fél Szép Szó-ívnek felelt meg) átveszik, így biztosítva maguknak állandó fórumot s a Művészetnek az addigi 450 példánynál nagyobb és jövedelmezőbb publicitást. A sokáig sikerrel kecsegtető tárgyalások azonban az utolsó fázisban – ismeretlen okból – megfeneklettek: a tulajdonos 1940 márciusában visszavonta az ajánlatát.

Hogy a Szép Szó gárda e kudarcorozat ellenére sem hullt szét, és rendszeres heti összefüvetelein, valamint előadásain a háborús években is ébren tartotta egykori lapja szellemét, az elsősorban Gáspár Zoltán ügyzeretetének, elszántságának és – nem utolsósorban – leleményességének volt köszönhető. Utolsó kollektív fellépésüket is ő tette lehetővé a Hungária nyomda gondozásában 1941 nyarán megjelent Mai Enciklopédia hasábjain. E társadalomtudományi kézikönyvet Gáspár mellett Csetényi József és Erdődy Elek jegyezte, de a szerkesztés tényleges munkáját Gáspár Zoltán végezte K. Havas Géza

² A forrásként használt Gáspár Zoltán-levél csakúgy, mint a továbbiakban idézett Ignótus-, Fejtő- és Remenyik-levélváltás dokumentumai a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárában jelzet nélküli, még feldolgozatlan állapotban találhatók. Ezért a jegyzetben csak azokat a leveleket tüntetjük fel, amelyek a PIM-ben jelzet alapján visszakereshetők.

³ Óvatosságból Gáspár két ponton megváltoztatta Ignótus szövegét. A „fasiszta mozgalom” helyére „egy jobboldali mozgalom” (6. o.), a „Szép Szó írói” helyére pedig a „baráti köröm” (7. o.) megfogalmazást illesztette. Hogy féelme a cenzúráról mennyire indokolt volt, jelzi, hogy az almanachból kihagyták Horváth Béla *Semmi jót sem várunk* c. cikkét, míg az átengedett *A kis kanász viaskodása* c. verséből töröltek három versszakot.

közreműködésével. Ha megvizsgáljuk a „Szép Szó összefoglaló kifejezésével megjelölhető, elvi következetességű, tiszta liberalizmus szellemében készült” kötetet, azt tapasztaljuk, hogy az gyakorlatilag a Szép Szó műve. 236 oldalából 160 esik az elvi jelentőségű cikkekre, amelyekből 127 oldalnyi a Szép Szó-szerzők tollából került ki: Gáspár Zoltán 35, K. Havas és Major 32–32, Kósa János 12, Szolnoki István 6, Szirtes Andor 5, Pogány Ö. Gábor és Barabás Tibor 2–2, míg Máté Iván 1 oldalt mondhat magáénak. Az Urbánus irodalom c. címszót s benne a Szép Szó írói csoportjának törekvéseit K. Havas Géza írta.

Gáspárral egyidejűleg a New Yorkban letelepedett Remenyik Zsigmond is megkísérelte a Szép Szó kiadását. Tervéről így írt Ignótus Pálnak 1940. január 9-én: „Ugyanolyan külsőben és számonként 80 oldalas terjedelemben fog megjelenni, évente 12 számban. Első számnál kezdem, ellenben a lap aljára lesz nyomtatva, Amerikai Kiadás... A lapot demokratikus irányban gondolom, teljes megtagadásával a különböző színű fasizmusoknak és állandóan kihangsúlyozva a magyar kultúra egyenrangúságát a többi európai népek között... Az európai egységért is dolgoznánk, természetesen!” A szerkesztést négytagú bizottság végezte volna: Párizsból Fejtő Ferenc, Budapestről Gáspár Zoltán, Londonból Ignótus Pál (akire egyben a kéziratok összegyűjtése is várt), míg New Yorkból maga Remenyik. Mint annyi más emigrációs lapalapítási terv, nagyrészt ez is az anyagiakon bukott el, bár a sikertelenségben – közvetve ugyan – Remenyik türelmetlensége is részes volt. Az évi 12 szám megjelentetése tökéletes mecenatúrát, stabil és pontosan „szállító” szerzőgárdát, valamint megbízható előfizető tábor igényelt volna, csak hogy Remenyik egyikkel sem rendelkezett. Tudta ugyan, hogy a kompromitálón gyors bukás elkerüléséhez, illetve az első évfolyam fedezetének biztosításához minimum kétezer dollár szükséges, s ezért igyekezett is – Hatvany Lajos segítségével – támogatói közé vonni pl. Korda Sándort és Molnár Ferencet,⁴ de amikor kudarcot vallott, mégis belevágott a vállalkozásba. Úgy okoskodott, hogy előadásai és propaganda felhívásai elegendő előfizetőt toboroznak a lap számára a sikeres továbblépéshez. Tévedésére csak akkor ébredt rá, amikor az immár Szép Szó Évkönyve 1940 címet viselő kiadvány 1500 példányából csupán 150–160 kelt el, és a többi, postán szétküldöttnek tetemes részét is visszaküldték a címzettek.

Az 1940 májusában megjelent ún. Tavaszi Évkönyv túlnyomórészt utánkölészekből állt, ami – ha az amerikai olvasók számára nem is – a hazai közönségnek nem volt előfizetésre csábító. Még akkor sem, ha kétségtelenül magas színvonalát olyanok szavatolták, mint pl. Jászi Oszkár, József Attila, Hatvany Bertalan, Lesznai Anna, Barabás Tibor, Móricz Zsigmond és Vámbéry Rusztem. A nagyfokú és – tegyük hozzá – indokolatlan érdektelenséget látva, valamint a többnyire fanyalgó emigráns sajtó kritikáit olvasva Remenyik évi négy számra csökkentette kiadási tervét. Ezek a negyedéves kiadványok azonban továbbra is a már megjelent írásokra támaszkodtak volna, hiszen számolni kellett azzal az eshetőséggel, hogy a mind nagyobb méreteket öltő háború csakhamar végleg elszigeteli egymástól a szerkesztő bizottság tagjait. Talán éppen ez a felismerés készítette Remenyiket arra, hogy – bár Gáspártól kapott ugyan néhány cikket – elálljon a következő ún. Őszi Évkönyv megjelentetésétől. 1941 nyarán végleg kiábrándulva emigráns társaiból, „ótestamentumi átkokat” szórva tért haza s tette közzé a kormánypárti Magyarország hasábjain azt a cikksorozatát, amely később oly sok tervének, köztük a Szép Szóval kapcsolatosaknak is buktatója lett.⁵ Meggondolatlan lépését – ha nem is menti – magyarázza az ígéretekben nem fukarkodó, de áldozatokat hozni ódzkodó emigráció iránt érzett indulata. Joggal hitte becsapottnak magát, hiszen amíg hónapokon át a nyomorral küszködve saját és hitelezői pénzéből éltette tervét, hogy „a gonosz időköt élő nagy magyar irodalom jusson végre egy független fórumhoz, ahol biztosíthatassék annak a szellemnek a folytonossága, amelynek érdekében már annyi vér és veríték folyt hazánkban és Európában”, fizetségül csupán otromba támadásokat kapott.

Remenyik Zsigmondnak a Szép Szó kontinuitásában játszott szerepe nem ért véget hazatelepülésével. A világháború ugyan hosszú időre levétetett a napirendről minden progresszív lapalapítási kísér-

⁴ Remenyik Zsigmond levele Hatvany Lajoshoz. New York, 1940. január 9. Közölve: *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Budapest, 1967. 533–534.

⁵ Vö. ANTAL Gábor, „Tudom, hogy nehéz helyzetben helyt álltál...” *Adalékok Hatvany Lajos és Remenyik Zsigmond barátságához*. It 1981. 472–473.

letet, és a Szép Szó munkatársainak egy részét vagy bujkálni kényszerítette, vagy végleg elemésztette, mint pl. Gáspár Zoltánt, K. Havas Gézát és Hevesi Andrást, de amikor Európában végleg elhallgattak a fegyverek, Remenyik ismét és elsőként cselekedett. Még távol lévő társai megkérdezése nélkül, de jóváhagyásuk biztos tudatában beadvánnyal fordult Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz, amelyben a Magyar Írók, Művészek és Műpártolók Egyesülete nevében kérte a Szép Szó kiadásának engedélyezését.⁶

Miniszterelnök Úr!

Kegyes engedelmével bátorkodunk emlékezetébe idézni, hogy a Szép Szót, nagy halottunk, József Attila folyóiratát, a baloldali magyar irodalom harcos és irodalomtörténeti szerepű reprezentatív szemléjét 1939-ben az akkori reakciós rendszer hatalmi szóval elnémította. A Szép Szót annak idején József Attila és Ignótus Pál alapították, szerkesztését pedig József Attila tragikus halála után Ignótus Pálból, Remenyik Zsigmondból, Fejtő Ferencből és Gáspár Zoltánból álló szerkesztőbizottság vette át. A Szép Szó kezdettől fogva a legjobb értelemben vett európai demokrácia szellemében küzdött a szellem szabadságáért és a mindezekért gerincesen helytálló írói erkölcsért, s e törekvésének egyik legfényesebb igazolásaként azok a nagy nevek, melyeknek viselői az egykori Nyugat hőskorát jelentették, erkölcsi súlyukkal s írói munkájukkal egyre teljesebben a Szép Szó mögé állottak, melynek reprezentatív gárdája így gyarapodott – hogy csak a legnagyobbakat emeljük ki e fényes sorból – Ignótus, Bartók Béla, Hatvany Lajos, Móricz Zsigmond, Mannheim Károly (London) személyével.

Ennyi bevezetést tartottunk szükségesnek ama szándékunk bejelentéséhez, hogy a betiltó hatalom kimúlta után most a Szép Szót folytatólagosan megjelentessük s ehhez (!) Miniszterelnök Úr kegyes engedélyét tiszteletteljesen kérjük. A kérésünk elején előadtak talán fel is mentenek az alól, hogy a lap további programját bővebben részletezzük: folytatni akarjuk azt a munkát, melyet halhatatlan alapítónk, József Attila reánk testált, s amelyet e testamentumon túl is a magyarság mai állapotában fokozottabban kötelezőnek tartunk magunkra nézve – nem szólva arról, hogy e munka folytatására a mai magyarságnak még súlyosabban szüksége van, mint azelőtt. Gondolunk itt elsősorban a Szép Szó ama nemzetközi nevére és súlyára a világ baloldali szellemi közvéleménye előtt, amellyel Magyarországon versenytárs nélkül áll – annyira, hogy például (ismét csak a legnagyobbakat említve) Thomas Mann vagy Aldous Huxley számára, kik mindketten munkatársaink, a magyar betűt s a magyar szellem becslését a Szép Szó jelenti ma is. Szerénytelenség nélkül állíthatjuk, hogy a nemzetközi szellem világában a Szép Szó megjelenése a felszabadult magyarság jóhírére s az új magyar rendszer hitelét tetemesen fokozná, sőt a legjobbak szemében e téren bizonyító ereje volna.

Ehhez (!) a munkához, illetve e munka folytatásához kérjük Miniszterelnök Úr kegyes hozzájárulását, tehát pontosabban: tiszteletteljesen kérjük a Szép Szó című irodalmi folyóiratnak havonta egyszer, 160 oldalon, régi formátumában (könyvformátum), méltányos jogfolytonosság alapján történő, Remenyik Zsigmond felelős szerkesztésében való folytatólagos megjelenésének kegyes engedélyezését. Budapest, 1945. május ...

Mély tisztelettel:

Hogy ez az irat, a lapengedélyekért folyamodó beadványok kritériumainak nem mindenben eleget tevő, de hatásosan érvelő kérvény eljutott-e Dálnoki Miklós Bélához, nem tudjuk. Mint ahogy arról sincs tudomásunk, hogy érkezett-e rá válasz. Feltételezésünk szerint a beadvány Remenyik fiókjában maradt, mert írója az őt körülvevő ellenséges légkörben nem akarta egy esetleges elutasítással kockára tenni lapja jövőjét. Ahogy arra már utaltunk, 1941-es cikkei Remenyiket ezekben a hónapokban az irodalmi élet peremére sodorták. Ellentmondásos megítélésére jellemző, hogy amíg egyrésről állami ösztöndíjjal jutalmazták, addig másfelől örökös hírlapi támadásokban volt része, az Újságíró Szövetségből kizárták, sőt egy könyve – tévedésből s rövid időre ugyan – felkerült az ún. fasiszta könyvek listájára. Óvatosságra, illetve taktikai megfontolásra tehát volt indoka bőven. Részleges elszigeteltsége azonban ekkor sem akadályozta meg abban, hogy ha más módon is, de ébren tartsa a Szép Szó szellemét. 1945 nyarán az Officina Kiadváallat jóvoltából egy újabb Szép Szó Almanachot állított össze olyan régi munkatársak írásaiból, mint pl. Radnóti Miklós, Devecseri Gábor, Nagy Lajos, Vas István

⁶ PIM Kt. V. 3504/7.

és Kassák Lajos. A régi folyóirat tipográfiáját és címlapját idéző almanach programszerű hitvallásával is felhívta magára a figyelmet:

„A Szép Szó ellensége a barbárságnak, az erőszaknak, a hatalom imádatának és a szellem lebecsülésének; híve az emberi szellem minden területén az európai gondolkodás logikájának, szabadságának és nyugodt derűjének; ellensége minden kényszerzubbonynak, amelybe bele akarják kényszeríteni az emberi szellemet.”

Remenyik önzetlen ügybuzgalmára jellemző, hogy állami ösztöndíj is a Szép Szó eszméjének szolgálatába kívánta állítani. A pénzt egy Szép Szó-díj alapítására szánta, melyet az Írószövetség adományoz a hónap legjobb könyve írójának, de gesztusát nem fogadták el. 1945–1946 táján igazi sikert csak a Szép Szó Baráti Körök és a Szép Szó délutánok megszervezése hozott számára. Az Officina Bibliotheca Andrássy út 47. szám alatti helyiségében rendezett műsorok neves művészek közreműködésével tisztelegtek pl. K. Havas Géza, Gáspár Zoltán, Sárközi György, valamint József Attila emléke előtt, és népszerűsítették többek között Ignótus Hugó és Hatvany Lajos munkásságát. Jóllehet a sajtó szinte agyonhallgatta e Löbl Ödön finanszírozta rendezvényeket, a kis klubot mindahányszor megtöltötték a régi és az új Szép Szó hívek.⁷

Ignótus Pál, ki rendszeres kapcsolatban állt Remenyikkel, ugyancsak élénk érdeklődést tanúsított a műsorok iránt. Nem egy programját éppen ő javasolta. Barátja beszámolóit olvasva, a sorozatos sikerek hallatán 1946 őszén bizonyosra vette, hogy ez az a pillanat, amikor Fejtővel közösen fellépve kiragadhatják a kátyúból a Szép Szó kerekét. Mindketten úgy érezték, hogy a magyarországi demokratikus átalakulás kedvező feltételeket teremtett tervük kivitelezéséhez, s hogy az újjászülető folyóiratoknak az Új Időktől a Vigilián és az Új Holdon át a Fórumig terjedő sokszínű skálájáról a Szép Szót nem lehet leszorítani. Annál is kevésbé, mert a nevében fellépők immár nem ellenzékként, hanem a hatalom egyik birtokosaként igényelnek szerepet a kulturális élet demokratizálásában. Lapjuk programjának kidolgozásakor e pozícióváltást is igyekeztek érzékeltetni, jóllehet továbbra is ragaszkodtak ahhoz, hogy szervezeti önállóságukat megőrizték. Deklarálták ezt akkor, amikor az 1945 után alakult folyóiratok majd mindegyike a koalíció valamelyik pártjának vagy tömegszervezetének fórumaként jelentkezett. Fejtő és Ignótus a Szép Szót ki akarta vonni e körből. Olyan független, demokratikus és marxista szellemű lapot akartak, amely íróit nem pártállásuktól függően toborozza, hanem a szabadszelleműség és az ízlésbeli rokonság alapján. „Nem ellenzéki, de harcos, bátor, nonkomformista, a különvéleményektől, vitától, polemizálástól vissza nem riadó” lapra van szükségünk – írta Fejtő 1947 nyarán. A Szép Szó különbözőségét a már meglévő folyóiratoktól a világirodalmi tájékozódás jelentette volna. Ennek érdekében kezdetben három: budapesti, londoni és párizsi szerkesztőség igazgatja, melyekhez később csatlakozik egy moszkvai és egy washingtoni is. E szerkesztőségek levelekben számolnak be a külföld irodalmi, színházi, képző- és zeneművészeti eseményeiről, továbbá versek, novellák és esszék fordításai révén ismertetik meg olvasóikkal pl. az új olasz, spanyol, német, szovjet és – nem utolsósorban – a szomszédos államok szellemi irányzatait. A hangsúly minden esetben az avantgarde-on lesz. A műfajok közül a lap egyedül a szociográfiának nem kíván teret adni. Olvasókra a jövőben nem a polgárságból, hanem elsősorban a baloldali értelmiség és a munkás elit soraiból számít, de szeretné megnyerni magának a paraszt elitet is, amelytől elődjét „csendőrszuronyok” zárták el.

Az a tény, hogy ebben az időszakban Fejtő és Ignótus még mindig külföldön tartózkodott, megkönnyítette ugyan a programban vázolt profil kialakítását, de egyben hátráltatta a leendő munkatársak megnyerését, a követendő taktika egyeztetését és főleg az engedélyeztetés procedúrájának lebonyolítását. A nehézségek már technikai vonatkozásban is megmutatkoztak, hiszen a vitás kérdések megoldása csak hosszadalmas levelezés révén volt elérhető.⁸ Az idővesztés pedig fokozatosan csökkentette a siker esélyeit. A Szép Szó megjelenése egyre inkább a hazai belpolitikai élet, vagyis az erőviszonyok gyors változásának függvényévé vált. Az idő tényező szerepét Fejtőék is gyorsan felismerték, és 1947 nyarán személyesen vették kézbe az addig Remenyik és Komlós Aladár vezette tárgyalások irányítását. Mindenek előtt a belső egységet kellett megteremtíteniük, ami már a program elfogadtatá-

⁷ A sajtóviszszhangról lásd. Világosság 1946. dec. 8. 10. o.

⁸ A lapalapítási terv megfogánása és feladása között tizennégy hónap telt el, melynek tetemes részét a levélbeli ügyintézés emésztette fel.

sakor akadályokba ütközött. A Belvárosi Kávéházba összehívott munkaértekezlet résztvevői számos ponton vitába szálltak Fejtővel. Faragó László, ki eleve szkeptikus volt a sikert illetően, úgy vélte, hogy csupán 5–600 olvasóra számíthatnak, szemben a Fejtő remélte 2500–3000-rel. A munkatársak kiválasztása kritériumaként ő is a szakértelmet és a tehetséget jelölte meg, de a népi írókkal folytatott vita lezárásával nem értett egyet. Szalai Sándor a mellőzni kívánt szociológia rovat mellett tette le a voksát, mondván, hogy pl. az államosítás vagy a bürokrácia kérdéseit a Szép Szó nem kerülheti meg. Füst Milán az írók nevelésében látta a lap igazi feladatát. „A többi lapok csak közölnek, a szerkesztés több: a szó legjobb értelmében vett pedagógia és résenlét” – mondta, majd hozzátette: „Irodalmi életet kell teremtenünk. Ez hiányzik legjobban.” Kuthy László a sznobéria veszélyeire figyelmeztetett, valamint arra, hogy a túlzásba vitt igényesség elriasztja a népesebb olvasórétegeket. Aggodalmát többen is osztották: Erdődy János a szellemi elitre való támaszkodás meddő voltával érvelt, míg Hatvany Lajos felszólította a jelenlévőket, hogy „tanuljunk meg népszerűen írni, s ne csináljunk Horizont-szerű sznob és ezoterikus lapot, mert kevesekhez szólni nem érdemes.” Replikájában Nádass József kijelentette, hogy igényes közönséget csak igényes lappal lehet nevelni. Álláspontját Németh Andor is magáévá tette: „Legyünk egy magasrendű orgánus, amely állandóan pezsgésben tartja a szellemi életet. Legyünk frissek, kombattánsak, a sablontól eltérőek.” A további felszólalók közül Szabados András a munkásságra, mint meghódítandó olvasó táborra hívta fel a figyelmet, Trencsényi Waldapfel Imre a kommunisták bevonásáért emelt szót, Hárs László pedig a még nem létező irodalmi élet megteremtését sürgette. Zárszávában Fejtő kijelentette: „Olyan lapot akarunk csinálni, amilyen még Magyarországon nincs, amilyenre szükség van, amely méltó lesz Attilához, kinek nevét, mint alapítót a lap viselni fogja; több leszünk, mint a lap: mozgalom, amely stílust igyekszik kialakítani a stílustalanságban és a nonkonformista magyar szellem műhelye lesz... Olyan kis, de válogatott gárdát szeretnénk összegyűjteni a Szép Szó körül, amely írói termése legjavát a Szép Szónak szánja. A budapesti szerkesztőségnek éppen ezért az egyik legfontosabb feladata a fiatalok felfedezése lesz.” Az értekezlet az alábbi szerkesztőbizottsági névsor elfogadásával zárult: Barabás Tibor, Bóka László, Déry Tibor, Faludy György, Faragó László, Füst Milán, Gáspár Endre, Hatvany Lajos, Justus Pál, Képes Géza, Komlós Aladár, Mátrai László, Nagy Lajos, Németh Andor, Remenyik Zsigmond, Szalai Sándor és Vas István. Lehetőségként felmerült még Nádass József, Palotai Boris, Vészi Endre, Szabados András és Jemnitz Sándor neve is, de róluk végül is nem döntöttek. A szerkesztőbizottság vezetői természetesen Fejtő Ferenc és Ignóus Pál lettek.

Fejtő budapesti tartózkodásának legfőbb célja az volt, hogy kiadót találjon a lap számára. Jóllehet többen is ajánlkoztak, így pl. a Dante és a Budapest, de eredeti tervének megfelelően Fejtő a Népszava Kiadó mellett döntött. Szabados András és Lányi Margittal abban reménykedtek, hogy a Szocialista Könyvbarátok Szövetsége is segítségükre lesz, és lehetővé teszi, hogy tagjaik között egy olyan kombinált előfizetést közzésszenek, amelyen a Szép Szó is szerepel. Ezen túlmenően tervbe vették egy magasabb szintű, ún. támogató előfizetés terjesztését a vállalatoknál és a pártszervezeteknél. Reményeik szerint a lapnak csak az első két-három számhoz kell majd igénybe vennie az SZDP anyagi segítségét, mert a későbbiekben önfenntartókká válnak.

A gyors sikert és karácsonyi megjelenést ígérő tárgyalások után a szerkesztőket hideg zuhanyként érte a Népszava Kiadó elutasító határozata. Szabados és Lányi előterjesztését Justus Pál érvelése alapján elutasították, jóllehet Kéthly Anna és Horváth Zoltán a javaslat mellett foglalt állást. Nincs tudomásunk arról, hogy ez a döntés milyen mérlegelés következménye volt, csupán feltételezésekre hagyatkozhatunk, miként Fejtő. Ezek szerint Justus – bár korábban támogatást ígért – a szavazáskor azért fordult a Szép Szó ellen, mert időközben beválasztották a frissben megindított Kortárs szerkesztőségbe. Másoknál pedig – ugyancsak Fejtő szerint – az volt/lehetett a döntő szempont, hogy a lap szerkesztőbizottságában túl sok a kommunista. Anélkül, hogy bármelyik hipotézis mellett állást foglalnánk, leszögezhetjük: jelen fórumon a Szép Szó az SZDP-n belül folyó hatalmi harc áldozata lett.

A Népszava visszalépésével ismét előtérbe került a többi kiadó, csakhogy ezek lehetőségei időközben megváltoztak. A Dante és a Cserépfalvi készségeit az anyagiak hiánya tette kiaknázhatatlanná, míg a Budapest, illetve vezetője, Vázsonyi Endre a szerkesztőbizottság összetételének módosítását kérte. Azt akarta, hogy koalíciós jellege még egyértelműbb legyen, s ennek érdekében szerepeljen benne egy parasztpárti is, mint pl. Erdei Ferenc. Ignóus fenntartásokkal fogadta a javaslatot. Nem volt ugyan kifogása Erdei ellen, de nem látta értelmét a koalíció hangsúlyozásának. „A mai koalíciónak senki sem lehet elszántabb híve, mint én – írta Fejtőnek 1947. október 9-én, de nem tudom megér-

teni, mi jó származik a koalíciónak abból, ha amikor éppen az adja létjogát és erejét, hogy sokféle vonzerővel sokféle embert tud mozgósítani, egyfelé szűrkíti magát?” Indoklasként azzal érvelt, hogy neki azért tetszik jobban pl. a Válasz, a Vigília és a Huszadik Század, mint a Forum és a Magyarok, mert nem koalíciósak, „legfeljebb némelyik prokoalíciós”. Az ideális állapot az lenne – fűzte hozzá, ha az adott keretek között teret adnának mindenkinek, had’ „fussa ki teljes formáját, s az egésznek propagálását végezzük el azzal, hogy egymással rendszeresen, bőven és ha nem mindig kínosan szőrméti kezelésben is – mert ez is csak szűrkíti és elkedvetleníti az olvasót – de valójában tőlünk telhető tárgyilagossággal és jóindulattal foglalkozunk”. Ennek jegyében kell néhány folyóirat között „literary men’s agreement-et” teremteni. Levele végén Ignótus azt javasolta Fejtőnek, hogy álláspontját hozza Lukács György tudomására, annál is inkább, mivel Lukácsról mindketten tudták, hogy döntő, mégpedig negatív értelemben eldöntő szava lehet a Szép Szó sorsát illetően.

Ha választ akarunk kapni arra a kérdésre, hogy mi táplálta Fejtő és Ignótus aggodalmát, vissza kell kanyarodnunk Lukács György és Révai József 1938–1940 között megfogalmazott Szép Szó-, valamint Fejtő-értékeléséhez. A marxista irodalomszemlélet hazai elterjesztésében kulcsszerepet játszó két teoretikus a háború előtt egyetértett abban, hogy a Szép Szót komoly felelősség terheli a népfront-szellem térhódításának hátráltatásáért. Cikkírói – így pl. Ignótus Pál, Zsolt Béla, Hatvany Lajos és a Révai által „az antibolsevik humanizmus specialistája”-ként aposztrofált Fejtő Ferenc – mindent elkövettek, hogy a kommunistákat kirekesszék az antifasiszta egységfrontból. Ez a törekvésük a népi írókkal folytatott vitáikban is megnyilvánult: „Bűnükül rótták fel azt is, ami érdemük, hogy nem hajlandók a polgári demokrácia feltétel nélküli híveinek elszegődni. Nemcsak és nem mindig a fasisztákkal való érintkezéspontokat bírálták népiességükben, hanem azt, ami a szocializmusra való vágyakozás benne, az érintkező pontokat a proletárszocializmussal” – írta Révai.⁹

Lukácsnak a Szép Szó igényességét és magas színvonalát méltányoló alapos elemzése összecseng a Révaiéval, különbségek csupán a probléma megközelítésének módjában mutatkoznak. A lap népfront- és kommunistaellenes tendenciáit az önmagát komolyan nem vevő polgári demokratizmus következményeiként értékeli. Szemére veti továbbá a szerkesztőknek, hogy a földosztás kérdésében „hídeg közönyösséget” mutattak, s hogy kapcsolatukat a tömegekkel a „rettegés” jellemezte.¹⁰

Nem célunk ehelyütt a két értékelés minősítése,¹¹ rövid summázatukat csak azért idéztük fel, hogy érzékeltesük a két politikus gyanakvásának eredőit az általuk elvetett Szép Szó-szellem esetleges továbbélésével szemben, illetve aggodalmukat az MKP-étől eltérő demokrácia felfogás publicitása iránt. Egy változatlan koncepciójú Szép Szó megjelenését egyikük sem tarthatta kívánatosnak. „A Szép Szó kritikája még ma se pusztán történeti kérdés, hanem a legszorosabb összefüggésben van a fiatal magyar demokrácia legégetőbb kérdéseivel. Egyáltalában nem közönyös, hogy a magyar értelmiség ama kitűnő része, amely a Szép Szó ideológiáján nevelkedett, egyenes vonalban fogja-e folytatni a régi irányzatot (összes hibáival együtt), vagy pedig a közbeeső rettenetes korszak tanulságai segítségével továbbfejleszti, korszerűbbé, demokratikusabbá fejleszti azt” – írta Lukács Ignótus Pálnak.¹²

Amint az a Szép Szó már ismertetett programjából kitűnik, Fejtő és Ignótus levonták a megfelelő konzekvenciákat a megtisztelőnek, ám egyoldalúnak tartott Lukács-féle bírálatból csakúgy, mint a Magyarországon kialakult új hatalmi helyzetből. Erre utal többek között az a tény is, hogy az ún. népi-urbánus vitát mesterséges szembeállításként értékelték, s éppen ezért lezártak tekintették. Fenntartásaik ugyan továbbra is voltak azokkal szemben, akiknek népiességében egykor – megítélésük szerint – túltengtek a reakciós elemek, de szót emelni ellenük csak abban az esetben szándékoztak, ha kooptálásuk az irodalmi életbe nem nézeteik revíziója, hanem „szerecsenmosdatás” révén következne be.

⁹ RÉVAI József, *Marxizmus és népiesség*. Új Hang (Moszkva), 1939. 4–8. sz.

¹⁰ LUKÁCS György, *Harc vagy kapituláció?* Új Hang (Moszkva), 1940. 2. sz. Újra közölve: *Magyar irodalom, magyar kultúra*. Bp. 1970. 196–218.

¹¹ AGÁRDI Péter, *Értéktrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Bp. 1982. 20–23. Agárdi e könyvében nem elsősorban Révai és Lukács „egyoldalú” értékítéletét emeli ki, hanem kihagyásos, elhallgatásokkal teli Fejtő-képüket bírálja.

¹² AMBRUS János, *Az új magyar demokráciáért. Ignótus Pál és Lukács György levélváltása 1945/1946-ból*. Kritika, 1985. 4. sz. 9–14.

A házagpótló szerepet betölteni vágyó Szép Szó vonzó programja nem érte el a remélt hatást. A gyanakvás mind több és több buktatót emelt a lapalapítási terv útjába. Lukács pedig, hogy a programot egyáltalán tárgyalási alapnak tekintse, feltételeket szabott: a szerkesztők jelentsék ki, hogy hívei a Duna menti államok szoros gazdasági egységének és Magyarország keleti orientációjának, továbbá, hogy nem szándékoznak arisztokratikus, tömegellenes irodalmat művelni. Fejtő és Ignótus értetlenül fogadta és kötelező hűségüként értelmezte Lukács feltételeit. „Minek még egy bizalmas használatra szánt nyilatkozatban is olyan szóhasználatot elfogadni, amelyet Nagy Ferencék és Súlyokék tomboló lelkesedéssel fogadhatnak – bizonyítékaul annak, hogy aki a mai rendszer híve Magyarországon, az a nyugati civilizáció ellen harcol, nem a demokrácia mellett?” – tette fel a kérdést Ignótus. Fejtő pedig a következőképpen érvelt: „A 2. kérdés nem számít. Ki a fene akar tömegellenes irodalmat? Ami az 1.-t illeti, hivatkozhatunk arra, hogy a Szép Szó régi vonalát akarjuk folytatni, amely egyszerre volt nyugatos és a szomszéd államokkal való együttműködés szószólója. A Dunánál című vers mégis csak a Szép Szóban jelent meg. Viszont mi a fenének hűségnyilatkozatot tenni egy olyan gazdasági és politikai orientáció mellett, amelyhez a Szép Szónak, mint tiszta kulturális és irodalmi lapnak semmi köze nem lesz. Kultúrában csak világirodalmat ismerünk. Más kérdés, hogy meg lehet ezt írni, nem veszik-e kitérő válasznak?”

Hogy a „hűségnyilatkozat” letételére végül is nem került sor, abban nem annyira Fejtő és Ignótus elvi vagy taktikai megfontolásai játszottak szerepet, noha voltak ilyenek, hanem maga a történelem. 1947 végére a szerkesztők által ideálisnak vélthez képest a koalícióban mind dominánsabbá vált az MKP szerepe. A két baloldali párt egyesülése küszöbön állt. Fejtőék lapjukra nézve végzetesnek ítélték ezt a fejleményt. Úgy vélték, hogy ha csökkennének is az ellenük intézett támadások,¹³ a megváltozott hatalmi helyzetben könnyűszerrel kiragadhatjuk kezükből „szellemi gyermekük” irányítását, ezért inkább végérvényesen feladták a közel egy évtizeden át dédelgetett tervüket.¹⁴

E szövevényes lapalapítási história végére óhatatlanul is odatolakszik a „mi lett volna, ha...” történelmietlen kérdése. Válasz helyett csupán annyit kívánunk leszögezni, hogy az a Szép Szó, amelynek programját a fentiekben ismertettük, figyelemre méltó, maradandó értékeket termő fóruma lehetett volna a magyar- és a világirodalomnak. Hogy nem lett, nem lehetett az, valamennyiünk kára.

Nagy Csaba

¹³ Vö. AGÁRDI Péter *i. m.* 23. Lukács több ízben is kifejezésre juttatta aggodalmát Ignótusnak a Haladás hasábjain között visszaemlékezése, illetve annak Veres Péter és Illyés Gyula ellen irányuló éle miatti, ezért Ignótust a „semmit sem felejtő Bourbonok”-hoz hasonlította.

¹⁴ Prager Jenő, Londonba emigrált csehszlovákiai könyvkiadó 1947 végén kísérletet tett a Szép Szó angliai kiadására, de tervéhez nem sikerült megnyernie az SZDP-t.

Jankovics József

BETHLEN JÁNOSNÉ VÁRADI BORBÁLA ELLEN ÍRT PASQUILLUS

A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 9–10. kötetéből érzékelhető, milyen élénk pasquillusháború dúlt a fejedelmváltozásokkal jellemezhető 1657–1663-as évek Erdélyében. A más-más pártan álló pasquillisták nem kímélték az ellentáborhoz tartozókat, külső és belső, testi és lelki tulajdonságaikat egyaránt pellengérré állították. Fő- és köznemesek, nők és férfiak egyaránt a gúny céltáblái lehettek. Híres és hírhedt pasquillistákat tartott a kor számon, de általában a szerzemények a szerző védelme miatt név nélkül keringtek, jártak szájról szájra, társaságból társaságba. Közülük is kiemelkedik az az eddig ismeretlen gúnyvers, amely Váradi Borbálára, a híres erdélyi politikus-lírátor Bethlen János feleségére irányítja gúnyoros-feddő nyilait.¹ Kiténik egyrészt azzal, hogy nem sok olyan emlékünknél maradt fenn a korból, amelyben nőt támadtak volna a politikába való avatkozása miatt, másrészt pedig kiténik kvalitásai miatt.

A vers szerzetetésének körülményeiről maga az – ismeretlen – szerző árul el fontos mozzanatokat, de konkrét történelmi és személyes utalásaiból is további adatokra lehet következtetni. Állítása szerint a versíró egy Bethlen Jánoshoz írt s elfogott Váradi Borbála-levél ösztönözte dorgáló versének megírására. E levélnek minden bizonnyal a versszerző (vagy másoló) kezétől származó másolata, melyhez a vers mintegy mellékletül íródott, 1658. január 21-i keltezését mutat, s tartalmában valóban azonos a versben kiemelt és bírált momentumokkal.

A vers tehát röviddel a levélben említett dátum után keletkezhetett, erre enged következtetni a

Jól tudom, hogj miért vagj te is buval tele,
Edgjet ért Medgiesen az orszaghnak fele,
Az mas fel Erdeljben de mereggel tele

sorok közvetlen eseménytörténeti utalása. Emögött ugyanis az 1658. januárjában lezajlott eseményeket fedezhetjük fel. Ekkor a már leváltott II. Rákóczi György egy éjszaka Medgyes városa alatt termett hadával, és sikerült elérnie, hogy az országgyűlésnek helyet adó városba beengedjék, s január 14-én, lemondatva Rhédey Ferencet, újra őt válasszák Erdély fejedelmévé. Hogy a vers nem sokkal az események után született, arról az

Igen hidegh helljen vala it az szallas,
Czak az Olt mellet lön verseimmel valasz

kitétel árulkodik; vagyis még a tél folyamán kelt a vers, s az az Olt menti vár, melynek piacán a szerző sétált, talán Fogaras lehetett.

A vers történetileg hiteles situációt örökít meg. Rákóczi-párti szempontból láttatja azt a „fejetlen lábságot”, ami a két fejedelm között megoszló erőkre, törökpárti és törökellenes táborra szétszakadt országot jellemzi, s amiről Bethlen János maga is szemléletesen számol be Erdély történelmének lapjain.

¹Jelzete: OL Csáky cs. lt., P 72, 73. cs. 513. fasc. – A szöveg végén: „FINIS”. Hátlapján más kézzel: „Valami bolond erdélyi versek”.

A pasquillus szerzőjét tehát Rákóczi hívei között kell keresnünk, ezért is támadhatja az ekkor Rhédey pártján található Bethlen Jánost – aki mindig is ellenségesen viszonyult Rákóczihoz –, és a törekvéseiket támogató Váradi Borbálát. Ők képviselik a negatív pólust, a velük szemben álló személyek pozitív értékeit felvillantó említése egyben Rákóczi-pártiságuk ékes bizonyítéka. A „szegenj Ban” nem más, mint a később szerencsétlen sorsot megért erdélyi fejedelem, Barcsai Ákos. Lugosi és karánsebesi bán volt, s versbeli említése annak tulajdonítható, hogy a megyesi országgyűlésről másodikként őt küldték követül Gyaluba Rákóczihoz „bizonyos ígéretekkel”, de „mint járt, ő tudta” – írja Szalárdi.² Petki István Rákóczi tanácsosa és udvari főkapitánya volt, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkapitányaként a székelységet jelentette Rákóczi támogatásában. Kendi (Kende) Gábor is híve volt Rákóczi Györgynek. Ő egyébként más pasquillusoknak is „hőse”,³ egyik erdélyi kortársa pedig azt tartja róla feljegyzésre érdemesnek: „Fel zavará, tsak ott hagyá Erdélyt Kende Gábor.”⁴

A versfők a VARADI BORBALANAK-ot adják, s a szerző ironiája középpontjába azt az életrajzi tényt állítja, hogy ősei mindig csak kereskedők voltak, s nem járatosak a nemesi életformával járó hadviselésben. Váradi Borbála – Bethlen Miklós anyja – a gazdag kolozsvári kereskedőpolgár Váradi Miklós lánya volt. 1637-ben vette feleségül Bethlen Jánost, és 1661-ben halt meg, úgy, hogy II. Rákóczi György fogságba is vetette, főleg Bethlen János zsarolása végett, de talán e vers arra is bizonyítékul szolgálhat, hogy a Rákóczi-táborban magának Váradi Borbálának sem volt jó híre, talán Rákóczi személyesen is ellenségének tekintette.

A vers egyéb tartalmi vonatkozásait megvilágítja az alább közlendő levél is, melynek felmerülhet esetleg hamisítvány volta – hogy belecíphessenek az ellentábor egyik vezéralakjába –, de a szituáció és az események ismeretében ugyanilyen joggal feltételezhetjük valódiságát is.

Végezetül, a szerzőség kérdéséről csupán annyit, hogy e pasquillus indításában, modorában, verselési technikájában feltűnően emlékeztet az ún. Rákóczi-eposzra. Rokonságuk, esetleges kapcsolatuk megállapításához azonban nem elégséges az RMKT XVII/9. kötetében közölt töredékes szöveg.⁵ A kérdés eldöntéséhez várunk kell az újabban megkerült teljes szöveg kiadásáig.

1. Vnalmas gondaim hogj farasztanak
Minap utát jarvan egj var piaczanak,
Parnassussi Musak hozzam jarulanak,
Latvan bus voltomat, trefalva mondanak.

- ⁵ 2. Azki mi kertünket akarja tisztelni,
Jol tudod, nem illik annak busnak lenni,
Teis ha akarod mű kedvünket tenni,
Siesd kezeidet az pennara vetni.

- ¹⁰ 3. Rendel megh felelnem nehez vala nekik,
Szomatis nem varvan, töllem ismet kerdik,
Talam semmi hir nincz, mint rollad ismerszik,
Hogj magad viseled, ha felnél, ugj tetszik.

- ¹⁵ 4. Arra keves szoval en illjen valaszt tök,
Uj hirem semmi nincz, ha nem hallottak ök,
Hallottuk, mondanak, s hogj illjen valaszt tök,
Ismet ő hozzajok im illjen kerdest tök.

² Szalárdi János *síralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte SZAKÁLY Ferenc. Bp. 1980. 406.

³ Vö. RMKT XVII/10. 106–107. sz. vers.

⁴ Uo. 51/II. sz. vers.

⁵ RMKT XVII/9. 181. sz. vers.

- 20 5. De kerlek, az új hirt nekem megh mondjátok,
Tudom, nem ellenzi Apollo batyátok,
Írasomra nincz út, ha el tagadjátok,
Job azért előttem ha most megh valljátok.
6. Igen szépen erre edgjik így felele,
Jól tudom, hogy miért vagj te is buval tele,
Edgjet ért Medgjesen az országhnak fele,
Az más fel Erdeljben de mereggel tele.
- 25 7. Bolond, ertetlen nép pogány szóvat hiszi,
Kiert ura ellen annak kedvet teszi,
Azt gondollja, bővön hogy jutalmat veszi,
Nem tudja kinjeret hogy még az megh eszi.
- 30 8. O, de halgas mégis egy jeles újságot,
Talam nem hallottal hasonló csúfságot,
Egy nőstenj general az egész országot
Akarja hordozni, mutat batárságot.
- 35 9. Remenlem de hogy nem Tomiris Regina,
Noha bokrossával merges voltat hannya,
Sok úri rendeknek veszeset kívannya,
Azt mondja okának, hogy hazáját szannya.
- 40 10. Bezzegh jelesen jött aszszonyom regnalni,
Tudnais, ha volna kinek imperialni,
De felek, az székben hogy nem fogh be ülni,
Job hat az tűzheljre ha megjen czirkalni.
11. Azt velem, had vezér semmi vére nem volt,
Egerben nemzete, sem Budan nem tanolt,
Vitezlő iateka, el hiszem, volt az bolt,
Kiből mikor arult, tudom, hogy göggel szolt.
- 45 12. Remenlem, az singel többet meregettek
Nemzeti, hogy sem mint kopiával kergettek
Mezőn ellenséget, inkább pénzt zörgettek,
Mídon lottal merven gallont tekergettek.
- 50 13. Aszszonyom de miként készíti hadait,
Írva latam tegnap egy néhány szavait,
Verve hajtya ele gyalogi javait,
Zab szalman hizlalja serege lovait.
- 55 14. Nem írja hadanak hogy volna fegjvere,
De csak gondot viselt azok köntösire,
Megh de ki viselli, nincz olljan embere,
Mennyen el az köntös Medgjes mezejere.
- 60 15. Artalmas emberek, írja, hogy volnanak,
Kik az országh ellen nem iókot szólnanak,
Meltonak ítülte, hogy mind megh halnanak,
Valakik Medgjesen olljanok volnanak.

16. Kiczoda, aszszonyom, valljon az arulo?
Alnok praktikakhoz illjen forman nyulo?
Enis rea hajlok, az olljan fondorlo
Vetkejert megh halljon az gonoszt forralo.
- 65 17. Ne legj olljan merges, aszszonjom, hertelen,
Nem kel az nagj embert megh ölni büntelen,
Nem io haragodat üzni olj szertelen,
Mert talam azt mondjak, hogj vagj embertelen.
- 70 18. Nem bizom semmitis en vitezseghtekben,
Uradot tanaczlod, hogj mennyen Szebenben,
Inkab illik hadat most varni mezöben,
Mint sem az köfalrul nezni kerengöben.
- 75 19. Nem czuda, mert oda az nyargalo fejer,
Tudom, Rakoczitol azon semmit nem nyér,
Kendi Gabornak löt az akkori io bér,
Felek, Janos uram bizonj ahoz nem tér.
- 80 20. Türkekkel tragjazott fringia pallossal,
Aranjnjal villago bonczokos szerszammal,
Oda niderlandi szep egj par pistolljal,
Kinek feketellet agya hebenummal.
21. Ezüstel boritot maiczos kengjellel,
Kek ispringh selyemböl szöt hevederekkel,
Arany szkofiumbol czafragh tündöklessel,
Oda van az karman jaspisos nyereggel.
- 85 22. Az artalmas ember talam az szegenj Ban,
Ö erdemlettee az halalt az szablyan?
Pedigh hogj nyavaljas nem erzette magan,
Igen megh busult volt az kegyelmed szovan.
- 90 23. Avagj Petki Istvan arulta el urat,
Hogj palaczkba külte nekie io borat,
Mikor Medgies ala hozta volt taborat,
Jo let volna akkor megh ütni satorat.
- 95 24. Azert volt arulo, hogj nincz bövön hüti,
Az mint egj nemelljik ottan penzel gyüjti
Az szabad esküvest valoba sürgeti,
De kár, akarattjat keves követ lesi.
- 100 25. Ezeket beszélven előttem az Musa,
Bennem valo vérem ugjan megh posdula,
Ugj tetszik eszt halvan ha ugjan megh gjula,
Ugj irek osztanon egj keveset rolla.
26. Kegyelmes uramis volt mar el arulva,
Eletetis bantak, szolgálhoz nyulva,
De megh tromfolta volt egj nehanj nap mulva,
Ejjel Medgies ala czendesen jarulva.

- 105 27. Azt hagjom, ebbeli dolgodat megh sirasd,
Erdeljnek orszagat masokkal ne birasd,
Titkos leveledet peczetesben irasd,
Gyalogidat harcra idejeben allasd.
- 110 28. Peidaban hallottad tudom az pavarol,
Hogj maga roszt voltat ismeri labarol,
Midön arra veti szemet szep tollarol,
Ennek az értelme, ercz megh, hova fordul.
- 115 29. Azert, io aszszonyom, töllünk maszszor el ferj,
Magad hataraban Czapafalvara terj,
Az apad hazanal singel kamukat merj,
Imatkozzal azon, többször olljant ne erj.
- 120 30. En iram, aszszonyom, hogj kedvedet tennem,
Erte aidasodat bokrossaval vennem,
Hogj ha pedig ezert atkodat szenvednem,
Bezzegh en magamra azokat nem vennem.
31. Seregedre szalljon az olljan bal aldas,
Uramtol en ream, el hiszem, hogj jö mas,
Igen hidegh helljen vala it az szallas,
Csak az Olt mellet lön verseimmel valasz.
- 125 32. Nevet aszszonyomnak ha ki megh tanulni
Akarod, versem ne und megh szamlalni,
Azok eleiben be fogtam formalni
Egnehany bötüvel – s haza mehetsz halni.

[Váradi Borbála levele Bethlen Jánoshoz]

Isten aldasa legjen kgddel Uram.

Az kgd levelet veven, Uram, latam mit ir, nemelljek iok ugjan, hogj minden orszagok io akarattal volnanak, az igen helyes, nekemis ugj tetszik. Adna Isten, hogj volna es lenne ugj, es kgtekis tudna hasznat venni az jóakaratnak. De mi haszna, hogj igj busungunk az köztünk valo tökelletlen emberek mia, hallom, miczoda nagy felelemben vagjon kgtekis. Adna Isten, hogj jöne el az ora, meljben vesznek el az artalmas emberek, mert abban semmi kart nem vallana az orszagh; Istenert kerem kgdet, hogj ha Szebenbe kel menni, mennjen be, s azis, az ki olljan, es ugjan vegje eszeben, hogj ot vagjon, ne küldözgesse, mikor akar, mostis roszzul löt, hogj sokak ki mentenek, mert ketelen hütnek tartjak azt az eö hütököt, most illjen hirt hallok, hogj Rakoczi hadat kialtatna, mostani Urunk nevel megis hihető, mert azis hozza illik, mint az többi, olj bolond ugjanis az paraszt ember, hogj nem ker levelet, vigjazni kellene, ha igaz ember volna; miért nem boczat kgtekis ki az orszagban haza szeretö hü

embert, az ki biztatna az nepet, es az ki az mas hazugsagat rontana, ha igi tart dolgunk, igis kel romlanunk, költségekünk bőlis fogjunk, illjen hirtelen az gyalogokatis nem igen allathattjak ele, azoknakis magam vöttem ruhat, fegivert, hanem ha njakon kötvé küldöm oda ökö, ha az szabadosokis ele jünek, azoknakis köntöst vöttem, ho penzt es az adotis az it valokert magamnak kel megh adnom, nem tudom, mint vigyük sokaigh, ha Isten megh nem szan, penteken el küldöm mind lovast, gyalogot, ha el hajthatnam. Az ki olj igen hozza Rakoczit oda, ha Istenek vagion az varmegje es szekeljsegh követinek, vagi ha valamennyire ugjan gjűlnenek, szabljara hannanak edgjet; minel hamareb tudositson kgd ha hire jü, mert ot nem szapora am sok czeledet tartani, kgd ugi vegje eszeben, es ha Szebenbe kel kgdnek menni, oda liszt es egeb czelednek valo költsegh kel. Isten adgion örvendetes hirt halhassak kgd felöl, es lathassamis io egesseghben. Irtam kis Bunon, 1658 esztendőben, boldogh aszszonj havanak 21 napjan

Kgd io akaro Felesege
Varadi Borbara

Nemzetes Bethlen Janos Uramnak, nekem szerelmes Uramnak adassek.

Madácsy Piroska

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ FRANCIA KAPCSOLATAIHOZ

Kosztolányi francia kapcsolatainak csupán az egyik oldalát vizsgálták eddig behatóan – a műfordító Kosztolányit. (Baráth Ferenc, Tímár György, Rónay György s elsősorban Rába György.)¹ A másik oldalt, vajon a franciáknak mi a véleményük Kosztolányiról, s mit fordítottak tőle franciára, még éppen csak csak érintették a kutatók. Az MTA kéziratárában őrzött gazdag Kosztolányi-hagyatékban vannak eddig még meg nem fejtett francia nyelvű levelek, cikkek, újságkivágások, melyek mozaikszerű adatok ugyan, de elrendezésük révén egységes képpé állhatnak össze.

„Rengeteget fordított” – írja Illyés Gyula az *Idegen költők* bevezetésében.² Szinte lehetetlen felsorolni csak a franciákat is: – Villontól Paul Valéryig, Hugótól Baudelaire-ig vagy Balzactól Henri Barbusse-ig, Molière-től Edmond Rostand-ig. Fordításai szinte az egész francia irodalmat átpásztázzák, minden korszakát, annak műfaji sokrétűségét, bizonyítva, hogy valóban élvezettel „táncolt gúzsba-kötvé”. Az egész világot bejárta volna, szeretett utazni, többször járt Franciaországban (1925-ben Grenoble-ban), s ahová nem jutott el a valóságban, oda így jutott el: műfordításai varázsszőnyegén. *Lángelmék* című kötetébe Illyés Gyula hat nagy franciáról szóló tanulmányát illeszti (pl. Racine-ról, Maupassant-ról, Anatole France-ról stb.), de nem csak őket ismerte. „Becsületesen és bátran mindenkitől tanulni akart; tanulmányainak ez az alaphangja.”³ S szeretett volna a kortárs nagy francia írókkal is közelebbi kapcsolatba kerülni. „Irodalmunknak nem volt önála jobb diplomatája külföldön. De éppoly kitűnően képviselte a külföldieket is nálunk. Európai volt.” (Illyés Gyula)⁴ A hagyaték vonatkozó anyaga a baráti figyelem szempontjából nem árul el olyan kölcsönösséget, melyre Kosztolányi vágyott. Lehangoló a levelek gyér száma, de tanulságokat rejtenek a dátumok. Az adatok és a dátumok az 1930-tól 1932-ig tartó időszakból valók. 1930–31-ben zajlik a Meillet-vel folytatott „nyelvitája”; 1931 – a Duhamellel való levelezése, s 1931-ben látogat Duhamel Budapestre; 1932 májusában van a PEN Club X. kongresszusa Budapesten, s 1932 nyarán kapja meg Kosztolányi a francia becsület-

¹ BARÁTH Ferenc, *Kosztolányi Dezső*. 1938. Zalaegerszeg. 118–127.

RÁBA György, *A szép hűtlenek*. Bp. 1969. 215–318.

TIMÁR György, *Egy versfordító dilemmái*. In: *A műfordítás ma*. Bp. 1981. 347–378.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Idegen költők*. Sajtó alá rendezte Illyés Gyula. Bp. 1942. 7–8.

³ *Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei*. IV. kötet. *Lángelmék*. Nyugat, ILLYES Gyula bevezetése. 5.

⁴ I. m. 7.

rendet. 1927 és 1935 között már 11 novelláját fordítják franciára.^{4/a} Ugyanakkor a felmerülő francia írók nevei is egymáshoz kapcsolhatók, pl. Georges Duhamel, Jules Romains ugyanannak az írói körnek a tagjai, s jártak Budapesten is, Maxime Beaufort és François Gachot, Kosztolányi műveinek francia fordítói szinte ugyanabban az időben élnek és alkotnak Magyarországon, Mauriac pedig a legdivatosabb, legtöbbet fordított francia író nálunk ebben az időszakban. A magyar-francia irodalmi kapcsolatok e periódusra eső újabb fellendülésére utalhat bizonyos francia nyelvű újságok megindulása nálunk és Párizsban is. (*Revue Franco-Hongroise*, Paris. 1928.; *Revue des études hongroises*, Paris. 1928–1935.; *Gazette de Hongrie*, Bp. 1929.; *Nouvelle Revue de Hongrie*, Bp. 1932–1943.) Kosztolányi francia kapcsolatainak erősödését kétségteljesen 1930-tól tapasztalhatjuk, amikor a budapesti PEN Club elnökévé választják, de 1930 februárjában jelenik meg a *Lenni vagy nem lenni* című esszéje a Nyugatban, s az *Életre-halálra*, az *Európa* című költemények ugyancsak 1930-as keletkezésűek. Bizonyos küldetésváltás, lázas, közösségi aktivitást vállaló magatartás kialakulásának tanúi vagyunk tehát.⁵

A „mit ér az ember, ha magyar” kérdés jegyében polemizál olyan okos és türelmes szenvedéllyel „nyelvőrzként, nyelvvédőként” Antoine Meillet-hez írt vitairatában, amely *A magyar nyelv helye a földgolyón* címmel ugyancsak 1930. július 16-án jelenik meg a Nyugatban. Ugyanezt a tanulmányt a *Revue Mondiale* 1931. január 15-i száma a lap élén közli francia fordításban.⁶ Kosztolányit Meillet: *Les Langues dans l'Europe nouvelle* (Nyelvek az új Európában) című könyvének újbóli megjelentetése készítette nyílt levélre a Collège de France tanárához (a könyv először 1918-ban jelent meg). Meillet azt írta: „a mai Európa nyelvi helyzete képtelen.” Ésszerűtlen, hogy olyan sok dirib-darab nyelv van, s különösen alantas helyet foglal el itt a magyar, mert gyökértelen, mert nyelve érthetetlen és nehéz másoknak – nem régi civilizációs nyelv s irodalmának nincs tekintélye.⁷ A vitát mindannyian ismerjük, Kosztolányi fájdalmas és szenvedélyes hangon kér „igazságot”, s érvel a magyar nyelv élethez való joga mellett. (Érdekes, hogy itt is Jules Renard-ra hivatkozik: a világosság – mondja Renard – az író udvariassága.)⁸ E nyelvvitára két párizsi újság cikke is reagál. Az egyik a *L'opinion* 1931. február 14-i számában, a *Chroniques internationales* című rovatban jelent meg (írója: André Thérive), a másik a

^{4/a} SÁFRÁN Györgyi, *Kosztolányi Dezső hagyatéka*. MTAK 11. Bp. 178. Ms 4619/91–106. Novellái franciául.

98. „Le Boueux.” Ford. ÚJVÁRI Pál és GIRAD, Jean. 9 f. 15 Février. 1927. Paris. Europe

95. „Journaliste.” Ford. KUBET Edit. 12 f. Juin. 1929. Revue de Genève.

102–103. „Omlette à la Woburn.” Ford. François GACHOT. 15 décembre. 1931. Nouvelle Revue de Hongrie. Ua.: Ford. KOSZTOLÁNYI Dezső 1 octobre. 1933. La Revue Belge.

91. „Auréole grise.” Ford. RÓNAI Pál és TOSI Emile. 9 f. Europe. (dátum nélkül)

92. „Aventure bulgare.” Ford. RÓNAI Pál. 5 f. Mai. 1932. Nouvelle Revue de Hongrie.

93. „Balaton.” Ford. KOSZTOLÁNYI Dezső. 8 f. 1932. V. Tome: XLVI. Nouvelle Revue de Hongrie.

96. „L'avocat céleste.” Ford. GACHOT, François és RÓNAI Pál. 6 f. 1932. (nincs pontos adat)

97. „Du berceau jusqu'au cercueil.” Ford. GACHOT, François és RÓNAI Pál. 5 f. 1935. III. Nouvelle Revue de Hongrie.

99. „Le canot automobile.” Ford. AUCEL, Henri. 4 f. 6 avril. 1935. Feuilleton de la Gazette de Hongrie.

100. „Le manuscrit.” Törödék. 2 f. (nincs pontos adat)

101. „Le varech.” Ford. RÓNAI Pál és TOSI, Emile. 4 f. 1933. Feuilleton de la Gazette de Hongrie.

⁵ Vö.: KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979. 505–529.

⁶ Nyugat hírei. Nyugat, 1931. február.

Ua.: SÁFRÁN, i. m. Ms 4619/94. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Défense d'une Langue Nationale*. Ford. GARA László 13 f. La revue mondiale, Paris, 15 janvier, 1931.

⁷ Vö.: KOSZTOLÁNYI, *A magyar nyelv helye a földgolyón*. in *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 89–108.

⁸ I. m. 90.

Revue Franco-Hongroise 1931. áprilisi számában: Egy nemzeti nyelv védelme címmel.⁹ Ez utóbbi tökéletesen igazat ad Kosztolányinak, „aki szinte az irodalom minden területén bebizonyította már tehetségét, és a magyar írók között megérdemelt hírnévnek örvend”.¹⁰ Érdekesebb és jelentősebb a L'opinion cikke, melyben objektív hangú reflektálást olvashatunk. Megköszöni a Revue mondiale-nak, hogy publikálta M. Kosztolányinak, a PEN Club elnökének vitairatát, amely nagyon tanulságosan fejezi ki a mai általános érzelmet. Nem ad igazat Meillet-nek a magyar nyelvvel szemben felhozott vádjaival kapcsolatban, de általában leszögezi: egy jellegzetesen izolált nyelv a mai modern világban, úgy tűnik, fatálisan szegényes sorsra van ítélve, mert a civilizált Európában az emberek közti kommunikáció két vagy három nagy nyelv segítségével történhet. A kis- és közép-nemzeteknek létfeltételük a kétnyelvűség. Nem szabad tehát „befalazni” magunkat nyelvünk korlátai közé, le kell győznünk a nemzeti nyelvek féltékeny büszkeségét, mert az általános műveltség két vagy három civilizált nyelv által terjed Európában. Ezek között, úgy tűnik, a francia megőrzi kiemelkedő helyét. André Thérive, a cikkíró véleménye szerint tehát Kosztolányi hagyta érzelmei által elragadtatni magát, és inkább hivatalból adódóan, kötelességszerűen, mint a PEN Club elnöke védte meg nyelvét, nem okosan gondolkodva.¹¹ E vitában Kosztolányi, legalábbis a francia közvélemény előtt, alulmaradt. Majd csak 1932. december 31-én tér vissza újra e témához, illetve utal a fentebb említett vitára, egy érdekes szituációban. 1932. december végén a legnagyobb francia lapok képviselőiben 10 francia újságíró érkezett Budapestre.¹² Tiszteletükre a La Fontaine Társaság és a Magyar–Francia kapcsolatok Irodalmi Társasága irodalmi estet adott. Az összejövetelen többek között Kosztolányi is tartott egy sikeres előadást, *A magyar irodalom hangszere* címmel. A Gazette de Hongrie részletesen közli a beszédet.¹³ Ez a „hangszer” természetesen a magyar nyelv. Kosztolányi franciául beszél, és így kezdi: „Beszélni egy irodalom értékeiről olyan hallgatónak, aki nem ismeri ennek az irodalomnak a nyelvét, majdnem – udvariatság.” Ezért a magyar irodalom helyett az irodalom hangszeréről, pontosabban a magyar nyelvről szól, hiszen a költő hangszere a nyelv, amelyen kifejezi magát, és amelynek szolgál. Itt a kölcsönösség a legfontosabb. Egy francia statisztika szerint (tudjuk: Meillet-é) a magyar a 11. helyet foglalja el a mai 120 nyelvet beszélő Európa nyelvei között. Kosztolányi ezután bemutatja a magyar nyelv történetét, szókincsének bőségét, sajátos kifejezőkészségét, közvetlenségét – a franciáknak, akiknek latin szellemét a magyar mindig intellektuális forrásaként becsülte.^{13/a} Tudták-e követni a francia újságírók Kosztolányi utalásait? Nem biztos. Lehet, hogy nem is olvasták a fentebb említett vitát. De Kosztolányi beszéde nagy sikert aratott, s ha Franciaországban nem is, úgy tetszik, itthon megértették.

A másik érdekes tanulságot Kosztolányi Georges Duhamellel kialakult barátsága szolgáltatja számunkra. Ugyanis három, Kosztolányi Dezsőhöz címzett francia nyelvű Duhamel-levelet és egy táviratot, valamint 4 francia nyelvű válaszlevelet találunk a Kosztolányi-hagyatékban.¹⁴ A legkorábbi 1931. augusztus 11-i keltezésű, pontosan jelzi, hogy miről van szó. Kosztolányi meghívta Duhamelt, tartson előadást Budapesten.

Georges Duhamel elfogadta a meghívást, úgy képzelte, hogy Bukarestbe utazva megállna egy-két napra Budapesten is.

⁹ SÁFRÁN Gy., *I. m.* Ms 4627/11. Francia nyelvű újságkivágások: André THÉRIVE, *Le destin des langues nationales* (A nemzeti nyelvek sorsa) L'Opinion, 14 février. 1931. 13–15. *Chroniques internationale. La défense d'une langue nationale* (Egy nemzeti nyelv védelme) Állandó tudósítótól. Revue Franco-Hongroise, IV. année N° 29. Avril, 1931. 15–16.

¹⁰ *I. m.* Revue Franco-Hongroise.

¹¹ Vö.: *I. m.* L'Opinion.

¹² *Un groupe de parlementaires français à Budapest* (Egy csoport francia képviselő Budapesten) Revue de Hongrie, 1932. I. janvier-décembre. 184–187.

¹³ *La visite des journalistes français à Budapest* (francia újságírók látogatása Budapesten) Gazette de Hongrie. Budapest, 31. décembre 1932. 45. sz. 4. évf. 1–3.

^{13/a} Désiré Kosztolányi, *L'instrument de la littérature hongroise* (A magyar irodalom hangszere) Uo.

¹⁴ SÁFRÁN, *i. m.* Ms 4622/152–155. Duhamel, Blanche; Duhamel, Georges levelei Kosztolányi Dezsőnek. Ms 4621/148–196. Kosztolányi Dezső levelei Ismeretleneknek, francia nyelven.

La Nouvelle Maison
la Naze
VALMONDOIS
(SEINE-ET-OISE)

1931. augusztus 11.

Kedves Kollegám,
Hágai kongresszuson való találkozásunk alkalmából Ön baráti ajánlatot tett nekem: ha kedvem lenne Budapestre jönni, és ott tartani egy előadást, bizonyára szívélyes közönségre találnék. Úgy gondolom, ezt a kedves tervet éppen most megvalósíthatnám. Az ősszel feleségemmel Bukarestbe kell utaznom. Szeretnék megállni Budapesten, és ott valóban tartanék egy vagy két előadást, aszerint, ahogy Ön jónak tartja. Minthogy nekünk legkésőbb november 3-án kellene elhagynunk Budapestet, az előadást október 30. és november 3. között lehetne megtartani. Sajnálom, hogy ennyi gondot okozok Önnek, de ha mindez lehetséges, hálás lennék, ha tudatná velem és eligazítana, milyen feltételekkel lehetne mindezt valóra váltani.

Remélem tehát, hogy lesz alkalmam Önt hazájában is üdvözölni. Kérem kedves Kollegám, fogadja legszívélyesebb baráti üdvözetemet.

Duhamel¹⁵

A szeptember 17-i keltezésű, egy kissé türelmetlenebb és hűvösebb hangvételi Duhamel-levélből megtudhatjuk, Kosztolányi ugyan augusztus 14-én válaszolt, de nem elég pontosan, nem vette figyelembe, hogy Duhamel nem akárhová, Közép- és Kelet-Európába készül, s nem tért ki a részletekre.¹⁶

La Nouvelle Maison
La Naze
VALMONDOIS
(SEINE-ET-OISE)

1931. szeptember 17.

Kedves Uram,

Újra olvastam az Ön augusztus 14-én kelt kedves levelét, és egy kicsit nyugtalan vagyok, az Ön tárgyalásait követve, mert Ön jelzett nekem egy gyors választ is, amely eddig még nem érkezett meg. Az idő nagyon gyorsan telik, s alig egy hónap múlva útra kell keljek Közép- és Kelet-Európába. Azt hiszem most már pontosítanom kell utazásom minden részletét. Nagyon lekötelezne, ha pontosabban felvilágosítana terveinkről. Örülök, hogy üdvözölhetem majd Önt szép és híres városában, s kérem fogadja szívélyes, baráti üdvözetemet.

Duhamel

Kosztolányi válasza Duhamelhez francia nyelvű levelek „Ismeretleneknek” címszó alatt fellelhető a hagyatékban.¹⁷

Monsieur,

Au moment où je me suis justement proposé de vous écrire, le facteur m'a apporté votre lettre si aimable.

Dans la crise économique actuelle, nos bureaux de concert m'ont fait des propositions tellement confuses que j'ai préféré d'interrompre toute négociation avec eux.

¹⁵ Ms 4622/153. Duhamel, Georges Kosztolányi Dezsőnek. Valmondois, 1931. augusztus 11. 2 f. francia nyelven.

¹⁶ Ms 4622/154. Duhamel, Georges Kosztolányi Dezsőnek. Valmondois, 1931. szept. 17. 2 f. fr. ny.

¹⁷ SÁFRÁN, i. m. Ms 4621/159. Kosztolányi Dezső levelei Ismeretleneknek, francia nyelven, gépet levél.

J'ai donc formé le projet de vous demander au nom du Pen Club Hongrois de vouloir bien faire votre conférence en question dans la salle du „Fészek”, notre cercle d'artistes le plus élégant.

Le groupe assez nombreux des écrivains de notre petit pays (qui, depuis longtemps sont tous vos admirateurs) vous attend avec le plus grand plaisir et vous prie de vouloir bien lui faire l'honneur de votre visite. Quant à moi qui connais chaque ligne de votre oeuvre, j'en suis sûr que la Hongrie vous intéressera tout spécialement. de même que Budapest, cette ville où Salavin aurait pu également naître.

Je vous serais obligé au plus haut degré si vous aviez la grande complaisance de nous faire connaître à l'avance le moment précis de votre arrivée, de même que vos désirs spéciaux, pour pouvoir prendre les dispositions nécessaires.

En attendant le plaisir de vous lire, veuillez croire, Monsieur, à mes amitiés les élysées sincères.

D. K.

Uram,

A postás éppen akkor kézbesítette kedves levelét, amikor elhatároztam, hogy levelet írok Önnek.

Szervező irodáink olyan bizonytalan ajánlatokat tettek nekem, hogy jobbnak láttam megszakítani velük minden kapcsolatot a jelenlegi gazdasági válságban.

Ezért tehát úgy terveztem, hogy a magyar Pen Club nevében kérem fel Önt, tartsa meg a kérdéses előadást a Fészek Klubban, legegánsabb művészkaszinóknban.

Kis országunk számos írója (akik hosszú ideje csodálják Önt), nagy örömmel várja és megtiszteltetésnek érzi az Ön látogatását. Ami engem illet (hiszen én jól ismerem az Ön műveit), bizonyos vagyok benne, hogy Magyarország különösen érdekelni fogja Önt, s Budapest is, az a város, ahol Salavin akár világra jöhetett volna.

Nagyon örülnék, ha tudatná velünk előre érkezésének pontos dátumát, s különleges kívánságait, hogy megtehessem a szükséges intézkedéseket.

Levelét várom, őszinte barátsággal:

Kosztolányi Dezső

A következő levelet már Blanche Duhamelnek írja Kosztolányi.^{1 7/a}

Madame,

je vous remercie de votre aimable lettre et je m'empresse de vous faire savoir que le Pen Club Hongrois offre pour la conférence de M. votre mari la somme de 1000 francs. La modicité de cette somme ne représente pas le degré de haute estime que nous remontons pour M. Duhamel, mais est malheureusement l'expression de la situation maternelle de notre pays. Quant à la date que vous proposez — le 2 novembre elle nous convient, mais nous préférons le 1. novembre que se trouve être un dimanche. Je vous serais bien obligé de me mettre au conscient de votre décision et de m'avertir du jour de votre arrivée.

Veuillez agréer, Madame l'expression de mes sentiments distingués et veuillez présenter de ma part à M. Duhamel nos remerciements anticipés.

D. K.

Asszonyom,

köszönöm kedves levelét, és sietek bejelenteni Önnek, hogy a magyar Pen Club férje előadásáért 1000 franc honoráriumot ajánl fel. Az összeg szerénysége egyáltalán nem a mi nagyrabecsülésünk mércéje M. Duhamel iránt, hanem sajnós országunk anyagi helyzetét jelzi. Az Ön által ajánlott november 2-i dátummal egyetértek, de esetleg jobb lenne a november elseje, amely egy vasárnapra esik. Értesítenek, hogyan határoztak és mikor érkeznek.

Szívélyes üdvözetemet küldöm Önnek, Asszonyom és férjének.

Kosztolányi Dezső

Íme a válasz — a Mme, mint ügyintéző, figyelme minden apróságra kiterjed.^{1 8}

^{1 7/a}SÁFRÁN, i. m. Ms 4621/183. Kosztolányi Dezső levelei *Ismeretleneknek*, francia nyelven, fogalmazvány, javításokkal.

^{1 8}Ms 4622/152. Duhamel, Blanche levele Kosztolányi Dezsőnek. Paris, 1931. okt. 6. 2 f. fr. ny.

1931. október 6.

Uram. Köszönöm levelét. Férjem elfogadja tehát a felajánlott tiszteletdíjat – figyelembe véve a jelenlegi nehézségeket. Egy nappal előre hozhatjuk utazásunkat is, és ahogyan Ön óhajtja, előadását november 1-én, vasárnap fogja megtartani Budapesten. Meg fogjuk Bécsből táviratozni pontosan érkezésünk idejét. Október 31-én szombaton akarunk vonatra szállni, és így valószínűleg este érkezünk majd Budapestre. Nagy szívességet tenne Uram, ha utánanézve a Bécs–Budapest közti vonatok menetidejének, és jeleznék nekünk a számunkra legmegfelelőbb vonat indulási idejét. Szívességét előre is köszönöm.

Szívélyes üdvözléssel a férjem és a magam nevében:

Blanche Duhamel

Kosztolányi ezúttal gyorsan válaszol.¹⁹

Budapest, le 12 Octobre 1931.

Madame,

C'est avec une joie sincère que nous avons appris votre décision de nous rendre visite.

En réponse à votre question, je me permets de vous informer que le train le plus agréable est celui qui part de Vienne à 8 heures 33, de la Gare de l'Est (Ostbahnhof), pour arriver à 13 heures 12 à Budapest, Gare de l'Est (Keleti pályaudvar).

Je me charge de faire parvenir le billet gratuit à l'adresse de Monsieur votre mari avant le 25 du mois. Le billet en question sera valable de la frontière hongroise jusqu'à la frontière roumaine. Cela va sans dire qu'une chambre convenable vous sera retenue.

Veuillez redire, Madame, nos salutations cordiales à Monsieur votre mari et agréer en même temps l'expression de mes sentiments très distingués.

D. K.

Asszonyom,

Összintén örömmel értesültem látogatásukról. Kérdésére válaszolva közlöm, hogy a legkényelmesebb vonat Bécsből 8 óra 33 perckor indul az Ostbahnhofról és a Budapesti Keleti Pályaudvarra 13 óra 12 perckor érkezik.

E hó 25-ig megküldöm a férje címére a vonatjegyet is (gratuit), a kérdéses jegy érvényes a magyar határtól a román határig. Természetesen megfelelő szállást is foglalunk Önöknek.

Adja át férjének legszívélyesebb üdvözlömetem, kezeit csókolja

Kosztolányi Dezső

S végül egy távirat Duhameléktől Bécsből jelzi, hogy: „1931. október 31-én 13.12 órakor, szombaton érkezünk.”²⁰

De hogyan jut eszébe Kosztolányinak Georges Duhamelt meghívni? Mint a fentebb idézett levélből is tudjuk, Duhamellel már a PEN Clubok Hágai Kongresszusán, 1931-ben találkozott. Közelebbi ismeretségük tehát innen számítható, de a személyes rokonszenvenek talán más oka is van.²¹ Ha csak a Nyugatban, 1926-tól megjelent Duhamelről szóló írásokat nézzük, szembeötlő a Duhamel iránti figye-

¹⁹ Ms 4621/181. Kosztolányi Dezső levelei *Ismeretleneknek*, francia nyelven, gépelt levél.

²⁰ Ms 4622/155. Wien, 1931. okt. 30. távirat, fr. ny.

²¹ Az „Ismeretleneknek” írt francia nyelvű levélfogalmazványok között található még egy Duhamelnek szóló Kosztolányi-levél, mely barátságukról tanúskodik. (Ms 4621/150. francia nyelvű fogalmazvány, javításokkal.)

Cher Monsieur, je vous remercie infiniment de l'honneur que vous m'avez fait en m'envoyant votre nouveau livre. J'ai commencé à le lire et j'ai été touché de la vigueur toujours renouvelée de votre puissant talent. Quand j'aurai terminé la lecture, j'écirai mes impressions dans une de nos revues

lem. 1932 körül ez csak fokozódik. (Ebben az időszakban 6 érdemleges tanulmány jelenik meg róla.)²² Nincs most lehetőség e tanulmányok részletes ismertetésére, de kiemelhetünk néhányat: Komor András pl. Jules Romains-nel veti össze, Illyés Gyula Duhamel oroszországi utazásáról ír, és a legtöbb kritikus a „Salavin-könyvek” nyugtalan lelkivilágát idézi, vagy Duhamel Querelles de famille című könyvét vitatja, amely a technikai civilizáció ártalmas áldásai ellen szól. (Illés Endre, Gyergyai Albert.)²³ Igaz, 1931-ig csak Duhamel egyetlen regénye, az Éjféli vallomás jelenik meg nálunk magyarul (Komor András, 1927.), de éppen a Nyugat cikkei Duhamel többi művéről, írói módszereiről, egyéniségéről is tájékoztatják az olvasókat. Kosztolányi tehát úgy érzi, hogy ideje bemutatni Duhamelt a maga emberi mivoltában is Budapesten, a nagyközönség előtt. Ez meg is történik. Duhamel megtartja az előadását, a korabeli újságok tudósításai szerint nagy sikerrel.

A Gazette de Hongrie már 1931. október 31-én hírül adja: Georges Duhamel a budapesti PEN Club meghívására Budapestre érkezett, és előadást fog tartani az MTA előadótermében november 2-án, hétfőn 5 óra 30-kor. Az előadás címe sokat sejtető: Le secret de l'écrivain (Az író titka).²⁴ A további tudósítások mind az 1931. november 3-i, keddi újságokban jelennek meg: Magyarság, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Újság, ez utóbbi három részletes tudósítást is ad. (Az Est, a Magyarország és a Népszava nem említi.) Az Újság tudósítója szerint az akadémia előadótermében tartott előadás óriási érdeklődést váltott ki, a közönség be sem fért a terembe. Megnyitót mondott és elnökölt Berzeviczy Albert. E jellegzetesen inkább jobboldali hangvételű újság a teljes előadás ismertetését mellőzi, de fontosnak tartja Duhamel bevezető szavait: „A franciák nagy része nagyon jól ismeri a mi ezeréves kultúránkat, világtörténelmi jelentőségünket, sőt – a mi szenvedéseinket is.” stb.²⁵ A Pesti Napló címszáva „Le kell győznünk a gépet” – mondja Georges Duhamel. Ez a tudósítás sokkal igényesebb. Duhamelt mint író-t is méltatja, aki megérdemli az ünneplést, remek író és remek humanista, s munkásságával most már egy kicsit hozzátartozik ahhoz, amit „Európa lelkiismeretének” szoktak nevezni. A tudósító külön interjút készített az íróval, aki beszélt kiemelkedő műveiről. „Salavin a mai kor legkülönbözőbb típusainak találkozási pontja, ún. geometriai helye, és bárhol fellelhető. Ma világviság van, mert az emberiség nem tud uralkodni a technika fölött. S mi az író szerepe a civilizáció nagy váltságában? Csak egy feladata lehet: olyan élesen ábrázolja a mai kort, a mai világot, hogy ettől az ábrá-

et je rangerai le volume (merci de votre flatteuse dédicace) auprès de vos autres oeuvres qui sont le trésor de ma bibliothèque.

Veuillez présenter mes hommages à Mme Duhamel recevez cher Monsieur l'expression de mes souhaits les plus cordiaux.

D. K.

Kedves Uram, nagyon szépen köszönöm figyelmességét, hogy elküldte nekem legújabb könyvét. Azonnal elkezdtem olvasni, és megragadott az Ön kiemelkedő tehetségének erőteljes megújulása. Ha befejeztem a könyvet, szeretném benyomásaim közlését egyik folyóiratunkban. Majd elhelyezem ezt a kötetet is (megköszönve a hízog dedikációt) az Ön többi műve között, melyek könyvtáram kincsei.

Adja át legszívélyesebb üdvözetemet Mme Duhamelnek, és fogadja legőszintébb hálátat:

Kosztolányi Dezső

²² KOMOR András, *Georges Duhamel*. Nyugat, 1926. II. 393–396.; ILLYÉS Gyula, *Duhamel Oroszországban*. Nyugat, 1927. II. 713–717.; CARRÈRE, Jean: *Salavin*. Georges Duhamel regénye. Nyugat, 1930. II. 72–73.; BÁLINT György, *Querelles de famille*. Georges Duhamel könyve. Nyugat, 1932. I. 592–593.; ILLÉS Endre, *ue*. Nyugat, 1932. I. 593–594.; GYERGYAI Albert, *Georges Duhamel*. Nyugat, 1932. II. 341–343.

²³ I. m. GYERGYAI Albert, Nyugat, 1932. II. 341–343.

²⁴ *Lettres, Sciences et Arts* c. rovat, Gazette de Hongrie, Troisième année. N° 43. Bp. 31. octobre, 1931. 3.

²⁵ *Tudomány – irodalom*. Georges Duhamel előadást tartott az Akadémiában. Újság, Bp. 1931. nov. 3. kedd. VII. évf. 249. sz. 7.

zólástól a világ öntudatossá váljék. Fokozni kell ennek a civilizációnak az önismeretét: ez a lényeg.”²⁶ A Budapesti Hírlap Duhamelben a nagy emberbarátot méltatja, s idézi tőle, dőlt betűkkel szedve: „Franciaországban sokkal több rokonszenv és becslés tapasztalható Magyarországra, mintsem gondolná az ember.” Itt olvashatjuk a cikk végén, hogy a PEN Club este vendégül látta Duhamelt, és az író franciául Radó Antal köszöntötte.²⁷

Van még két részletes francia nyelvű beszámoló erről a budapesti látogatásról. (Revue de Hongrie 1931. II., Hankiss János és Gazette de Hongrie 1931. november 7., François Gachot.)²⁸ De meglepő, hogy a cikkek inkább Duhamel nagyságáról, mint annak előadásáról szólnak, s ennek oka van. Az előadás valószínűleg csalódást keltett, nem volt több, mint egy vidám „filológiai óra”, anekdotákkal és általános frázisokkal fűszerezve. Jellemző, hogy csak egy született francia, François Gachot meri leírni: „Miért, hogy Duhamel hétfői előadása, ahelyett, hogy ékesszólóan bizonyította volna, csak érintette előttünk gondolatainak mélységét, s nem hagyta, hogy megfejtsük titkát?”²⁹ Duhamel bizonyára lebecsülte a magyar közönséget. Később Gyergyai Albert is erre utal a Nyugatban megjelenő írásában, amikor ezt írja: Duhamel „tavalyi előadása Budapesten még rajongó híveit is lehűtötte: a várt „message” vigasza és horizontja helyett több mint másfélóra hosszat a nyelv gépieségei ellen hadakozott, ami egy nyelv- és írástudónak érthető és szükséges szórakozás, ami azonban éppen úgy, mint orosz vagy amerikai útikönyvei egyúttal bizonyos aprólékosságról s kispolgári mániakusságról is tanúskodnak, s a tiszta, az igazi, a magas értelem helyett mintha csak az átlagos, a társadalmi, a józan ésszel képviselné”.³⁰

Duhamel csak átutazott Magyarországon, és ugyanolyan távolságban maradt, mint volt, tőlünk magyaroktól. Valószínűleg Kosztolányitól is., akiről érdekes módon, e számtalan cikk egyikében sem esik szó. Kosztolányi a háttérben marad, pedig a főszereplő ő, Duhamel mellett. Tehetsége is hasonló a nagy francia íróéhoz. (Ezt írja A. Sauvageot is egy Esti Kornélról írt francia nyelvű kritikájában, amikor Esti Kornél személyiségét, illetve Kosztolányi írói énjét Salavin, Jules Romains, Roger Martin du Gard kortársának nevezi.)³¹ A közelebbi barátságról nincs több Kosztolányihoz írt Duhamel levél, de van egy francia nyelven írt Kosztolányi levélfogalmazvány, s ez megrázó dokumentum. E levél Sáfrán Györgyi Kosztolányi hagyatékáról készített repertóriuma szerint G. Duhamelhez íródott. (Jelzése: Ms 4621/143.)³² A levél dátum nélküli, nehezen olvasható, kusza írás. Kosztolányi a kórházból írhatta.

„Kedves Barátom, bizonyára nem tudja, hogy nagyon beteg vagyok. Ez az ínydaganat („epulis”), amelyet már megoperáltak a Fásor Szanatórium ínyosztályán, kiújult, és én három újabb, egymást követő súlyos operáción estem át. Mialatt a kórházban feküdtem, G. Duhamel barátom volt olyan kedves, hogy meglátogatott, és majdnem egy órát töltött mellettem. Ez az ismeretség köztünk néhány éve jött létre, az Ő egyik budapesti látogatása alkalmából, s már barátsággá teljesedett. Van egy ötletem! Elküldöm neki az Édes Annát, amelyet Ön lefordított. Kérem Önt, legyen olyan jó, segítsen nekem ebben. Küldök Önnek két példányt. Mihelyt megkapja ezt a levelet, javítsa ki és küldjön egy példányt könyvet M. Georges Duhamelnek. Tegyen hozzá néhány szót és emlékeztesse őt a mi régi találkozásunkra a Szent János Kórház B. pavilonjában.”

Kosztolányi

²⁶ „Le kell győznünk a gépet” mondja G. Duhamel, aki a technikai hipochonderekről, a civilizáció válságáról és a nyelvtani hibákról beszélt Budapesten. Pesti Napló, 1931. nov. 3., kedd, 82. évf. 249. sz. 9.

²⁷ Georges Duhamel előadása a nyelv titkáról. Budapesti Hírlap, 1931. II. évf. 249. sz. nov. 3. kedd. 2.

²⁸ Lettres, Sciences et Arts. La conférence de G. Duhamel par François Gachot. Gazette de Hongrie, 7. novembre, 1931. 3. Le monde littéraire. Georges Duhamel à Bp. (HANKISS János) Revue de Hongrie, 1931. II. 185–186.

²⁹ I. m. de F. Gachot.

³⁰ GYERGYAI Albert, Georges Duhamel. Nyugat, 1931. II. 341.

³¹ A. Sauvageot, Kosztolányi Dezső: Esti Kornél (Éditions Genius Budapest, 1933.) Revue des études hongroises. 11e année, 1933. 388–389.

³² SÁFRÁN, i. m. Ms 4621/143. Kosztolányi Dezső levele Duhamel, Georgesnak. fr. ny. fogalm. 2 f. Ms 4621/143.

A levél tehát nem Duhamelhez, hanem Maxime Beauforthoz íródott, az Édes Anna fordítójához, valószínűleg 1934-ben. Kosztolányi már nagyon beteg ekkor, de az ötlet, mely legkedvesebb, utolsó teljes regényéhez kapcsolódik, nem hagyta nyugodni.

Az Édes Anna 1926-ban jelent meg, és egy másik levél tanúsága szerint Kosztolányit már foglalkoztatja a gondolat – le kellene fordíttatni franciára. Wlassics Gyula Magyar Királyi Vallás- és Közoktatási Helyettes Államtitkár 1927. október 21-i levelében ezt írja Kosztolányinak:

Kedves Barátom,

Maxime Beaufortban azt hiszem, megtaláltuk azt a franciát, aki a magyarral is annyira tisztában van, hogy jó fordításokat készíthet anélkül, hogy még egy francia kézen kelljen a fordítást áteresztetni, ami mindig az egyöntetűség rovására van és sokszor félreértéseket is teremt.

Kérlek, légy szíves velem közölni, Édes Annád francia fordítási jogát nem adta-e át valakinek s rendelkezhetnének-e abban az irányban, hogy a francia fordítást Beauforttal készíttessük. Szeretném, ha azt válaszolnád, hogy látni szeretnél előbb egy fejezetet (talán meg is jelölhetnéd, hogy melyiket), hogy megítélhesd mennyire adja vissza intencióidat. S így, ha próbafordításra vállalkozik, legalább nem veszünk zsákbanacsát.

Szívből üdvözöl igaz híved

Budapest, 1927. október hó 21.-én

ifj. Wlassics Gyula³³

M. Beaufort, aki jól tud tehát magyarul, már 1927 végén megbízást kap a fordításra, és hamarosan be is fejezi a munkát.³⁴ Azonban csak a kézirat készül el, a mű franciaországi kiadása késik. Ez ügyben fordul Kosztolányi még két nagy francia íróhoz, *Jules Romains*-hez és *François Mauriac*-hoz. (S valószínűleg Duhamelnek is ezért küldeti el a kéziratot, hátha felfigyel talán ő rá, hiszen barátja!)

A Jules Romains-nek szóló levél is a hagyaték publikálatlan darabja, dátum nélküli, magyar fogalmazvány. Neki ugyancsak elküldte – Beaufort közvetítésével az Édes Annát, s kéri olvassa el.

Mester,

A nyár végén, barátom M. Maxime Beaufort egy levelet s egy legépelt kéziratot hagyott az ön lakásán. Sajnos, nem találhatta otthon.

A levélben emlékezetébe igyekeztem idézni azt a számomra felejthetetlen találkozást, amikor önnel Teleky Sándorné szalonjában az Abbaye-körből, s az új francia irodalomról beszélgettem, és megkértem önt, hogy amennyiben még nem felejtette el azt a kis pontot, mely az ön emlékezetében lehetek, tekintsen be kéziratomba. Több könyvem megjelent Angliában, Németországban, Amerikában. (Ez a kézirat legújabb regényem, melyet legtöbbször becsülök.) Ha érdemesnek tartja, kérem, írjon eléje néhány szót s egyengesse utamat abban az országban, ahol – lélekben – állandóan élek.

Ugye nem veszi rossz néven, hogy érdeklődöm a levelem és kéziratom iránt?

Válaszát várva vagyok régi híve és tisztelője:

D. K.³⁵

³³ Ifj. Wlassics Gyula levele Kosztolányi Dezsőnek. Budapest, 1927. okt. 21. 1 f. Sáfrán i. m. Ms 4625/273.

³⁴ M. Beaufort Romain Rolland-ról tart előadást a magyar-francia irodalmi társaságban, nagy sikerrel. 1932. április 30. Gazette de Hongrie.

³⁵ SÁFRÁN, i. m. Ms 4621/679. Kosztolányi Dezső levele Romains Julesnek, 1 f. fogalm.

E sorok kissé kibővített francia nyelvű fordítását is megtaláltuk a hagyatékban.

Monsieur,

Permettez-moi que je viens en aide à votre mémoire. Votre voyage en Hongrie, qui nous sera toujours une épisode inoubliable évoquera sans doute un conglomerat de visages, de gestes et de vies dans votre imagination. C'est pourquoi que je trouve nécessaire d'attirer votre attention sur ce point, que je suis. Vous y réussirez peut-être à le découvrir quelque part.

Nous causions un après-midi au salon de la Comtesse Alexandre de Teleky à Buda, de „l'Abbaye” de „Copains”, ainsi que de la littérature française et hongroise. Puis, vous vous fîtes déclamer des vers hongrois par ma femme et après la représentation du „Dictateur”, j'avais encore l'honneur d'échanger que les paroles avec vous durant le festin, donné en votre honneur.

Maintenant, j'ai à vous demander un grand service. Monsieur Maxime Beaufort, le porteur de ces lignes, a traduit un de mes romans en français. Ce serait mon début dans ce pays, où mon âme vit continuellement. Jusqu'ici on ne connaît mon nom qu'en Allemagne et en Amérique. Je vous prie donc de vouloir bien lire mon livre et si vous lui attribuez, et toute franchise, quelque valeur, de prémunir l'édition française, d'une préface écrite par vous, afin que je ne sois pas aussi isolé dans l'agglomération brillante de la littérature la plus illustre.

En tous cas je vous prie de me faire savoir votre opinion et décision à ce sujet.

Je le sais bien, que je vous demande beaucoup, mais on dit que affection a le don d'enhardir. Excusez moi.

D. K.^{35/a}

Jules Romains-t tehát ismeri, találkozott vele.³⁶ (Jules Romains és Duhamel jó barátok, az Abbaye, „Poésie immédiate” nevű írócsoport tagjai, amely 1906-ban alakult Créteil abbáságában.)³⁷ Tudjuk, Jules Romains 1932 tavaszán a PEN Club kongresszusán Budapesten járt. Mikorra datálható tehát ez a levél? Valószínűleg 1932 őszére. De Kosztolányi Jules Romains-t nemcsak egyszerűen ismeri, amit a „francia szellem” számára jelentett, a legteljesebben róla szólva fogalmazza meg: „Te vagy a bátorság, a szabadság, a gúnynak az a prometeuszi szikrája, melyet örökre kaptál rokonaitól, a bájjal és az arányérzékkel együtt, ez az alkotó destrukció, mely ezerszer szentebb, emberibb a romboló, építeni képtelen, elveket csirizelő konstrukcióknál. Élesség, erő, szerénysége a nagyságnak, kedvessége a mélységnek. Francia, francia. Fény, fáklya, emberiség fáklyája. Latin szellem, mely nélkül szegény lenne a földgolyó. Ezért szeretlek téged.”^{38/a} – Van rá adatunk, amelyből kiderül, hogy Jules Romains válasza se méltatja.

François Mauriac-hoz is ebben az ügyben írt.³⁸ Mauriacot nem ismeri, de lefordította magyarra a *Le désert de l'amour* (1925) című művét, s szereti Mauriac művészetét. (Megjegyezzük, hogy Mauriacról rendkívül sokat fordítottak magyarra még Kosztolányi életében: 10 regényét.)³⁹

Mester,

azon tűnődöm, milyen joggal írok önnek? Nyilván a szeretet jogán. Évek óta foglalkozom az ön kivételes művészetével. Én fordítottam magyarra remekművét: A szerelem sivataga címűt (*Le désert de l'amour*). Ez a szeretet ad erőt nekem erre a lépésre.

^{35/a}SÁFRÁN, i. m. Kosztolányi Dezső levelei *Ismeretleneknek*, francia nyelven, Ms4621/160. A francia nyelvű fogalmazvány gépelt formátumú, Kosztolányi ceruzás javításaival.

³⁶SÁFRÁN, i. m. Ms 4625/4950. Teleky Sándorné (Szikra) levele Kosztolányi Dezsőhöz. 1927. augusztus 8.

³⁷Az Abbaye-kör 1906-ban Créteil abbáságában alakult „Független költészet” elnevezéssel. Tagjai szocialista és demokrata elveket vallottak, intellektualizmust a való világgal szemben.

^{37/a}KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színház*. 143–144. Idézi: KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*. 382.

³⁸SÁFRÁN, i. m. Ms 4621/678. *Kosztolányi Dezső levele Mauriac, François-nak*. 1 f. fogaim.

³⁹L. Magyar Könyvészet 1921–1944. Bp. 1981. OSZK, VI. Nyelvészet-irodalom.

Író vagyok. Angliában, Németországban, Amerikában több regényem megjelent. Most legújabb regényemet, az Édes Annát franciára is lefordították. Tudom, hogy az ön hazájában megjelenni több, mint bárhol a világon. Itt azonban egyedül vagyok, minden összeköttetés nélkül. Eddig mindössze néhány versem, novellám jelent meg franciául.

Ezt kérdezem: elküldhetem-e önnek legépezt kéziratomat, s remélhetem-e, hogy belepillant abba? Remélhetem-e, hogy pár bevezető szót ír eléje s kinyitja előttem a világ kapuit?

Csak annyit kérek, amennyire munkám érdemes. Ön nem ismer engem. Kérem, ismerje meg munkámat. Ha nem érdekli, dobja félre.

Átoltasom leveletem. Meghökkenek merészségétől. Azokhoz, akiket kevésbé becsülök és szeretek, aligha mernék hasonló kérést intézni. A szeretet követelőző.

Kérem válaszát. Igaz híve és tisztelője:

D. K.

A levél hangja végtelenül szerény, mondhatni, alázatos. De ne felejtjük el, egy készülő francia nyelvű levél magyar fogalmazványa, szinte minden kötelező, franciás udvarias szólammal előre ellátva, Kosztolányi magyarul fogalmaz, de franciául gondolkodik. Melyik levelet írhatta előbb? A Mauriachoz szólót vagy a Jules Romains-hez címzettet? Valószínűleg egy időben, illetve miután Jules Romains-től nem kapott választ. De Mauriac sem reflektált a kérésére, legalábbis nincs erre semmi jelzésünk. S az Édes Anna francia fordításának közléséről csak Kosztolányi halála után, a *Le Temps* című lap ad hírt 1937 augusztusában. A mű könyvalakban pedig Maxime Beaufort fordításában: *Absolve domine* címmel jelenik meg 1944-ben Párizsban, az Idegen mesterek sorozatban.⁴⁰ A könyv megjelenési időpontja a háború végére esik, és a jelenleg fellelhető talán egyedüli magyarországi példány a Széchényi Könyvtárban, még ma is felvágatlan, eddig senki sem olvasta.

1932. nem csak a levelek szempontjából fontos év. A PEN Club 10. kongresszusát májusban Budapesten tartották. Kosztolányi ugyan 1931-ben lemondott elnöki tisztjéről (hivatalosan Berzeviczy Albert az elnök), de a kongresszus idejére átmenetileg megegyeznek, és így három „író-elnök” van: Herczeg Ferenc, Heltay Jenő és a legfiatalabb, Kosztolányi Dezső.⁴¹ A Kosztolányi hagyaték erre az eseményre vonatkozóan is tartogat meglepetéseket: újságkivágások 1932-es francia újságokból stb.⁴² Az egyik francia újság cikke (*Les Nouvelles Littéraires*) a magyar PEN Club bemutatását tűzi ki célul, és Kosztolányiról is szól: „Kosztolányi igazi költő. Anyanyelvének szerelmese, senki sem ismeri jobban nála a szavak muzsikáját, és senki sem játszik azon különkül. Ebben a korszakban, amely nem kedvez a költészetnek, Kosztolányi mély elhivatottságot érez... Ha nagyszerű költő, regényírónak sem kisebb. Chère Anna című regénye, a magyar regény történetének új fényjelzője...” Ugyanennek az újságnak egy másik cikke a budapesti programról, eseményekről tudósít. A küldötték május 14-én érkeznek, és felfedezik Budapestet, az „orgonák és akácok” városát. De a fény után „felhők” gyülekeznek.

⁴⁰ Désiré KOSZTOLÁNYI, *Absolve domine (Anna édes)* Roman traduit du Hongrois par Maxime Beaufort. Les maîtres étrangers. Paris, Fernand Sorlot.

⁴¹ PEN Club: Poets, Essayists, Novelists, – a világ íróinak szövetsége 1921-ben jött létre, angol kezdeményezésre. A magyar PEN Club 1926-ban alakult. Első elnöke Rákosi Jenő, második Kosztolányi Dezső, 1930-tól. Az ő érdeme az 1932-es budapesti X. kongresszus. Lemondását a jobboldali írók provokálják ki, mert Kosztolányi Móricz Zsigmondnak és Krúdy Gyulának adta át az angoloktól 1931 decemberében kapott 2000 fontot, mint az év legjobb szépirodalmi művei szerzőinek. A kongresszus idején hivatalosan Berzeviczy Albert az elnök, de azután rögtön le kellett mondania, mert 39 író – szolidaritásul – kilépett.

⁴² SÁFRÁN, I. m. Ms 4627/14. Cikk a *Les Nouvelles Littéraires* c. újság 97. lapján. A *PEN Club tagjai Budapesten*. Franciául.) Írta: Tibor KOEVES. Ms 4627/13. *Les Nouvelles littéraires*. Le strapon-tin volant. *Le congrès des PEN-club* – írta Léon KOCHNITZKY. Ms 4627/12. *Le Temps*. Lundi 18 avril 1932. Hírt ad a kongresszusról.

Ua.: Lettres, Sciences et Arts. *Le congrès du P.E.N. Club*. Gazette de Hongrie, 1932. máj. 21. 4. évf. № 20. Tudósítás Galsworthy, a PEN Club elnökének látogatásáról; itt voltak és felszólaltak még *Marinetti*, *Jules Romains*, Illyés Gyula stb.

Sikerül-e politikamentes légkört teremteni? 250 résztvevő, 4 napig – 4 tudományos ülés. A tudósító kiemeli és hangsúlyozza a nagyszerű magyaros vendégfogadást és udvariasságot. Találkoztak Babits-csal, a költő-regényíró Kosztolányival, s öt vagy hat nyelvet nehézség nélkül beszélő „európai magyarokkal”.⁴³ E francia újságokban, érdekes, meg sem említik a hivatalos elnök, Berzeviczy Albert nevét, sokkal inkább szó van Kosztolányiról. Mindenki ismeri tehát Kosztolányi érdemeit a kongresszus budapesti megszervezésében. A kongresszus megrendezése a jelek szerint nagyszerűen sikerült, mindez igazi elégtétel Kosztolányinak a franciák előtt is, pedig ekkor már nem hivatalos elnök. Nem baj! 1932 nyarán nagy francia kitüntetést kap, a Becsületrend Lovagjává avatják, Eckhardt Sándorral és Hevesi Sándorral együtt. Azért ennek a kitüntetésnek is megvan a maga kis története. Tanúskodik róla a hagyatékából egy másik publikálatlan Kosztolányi levél francia fogalmazványa, Franciaország magyarországi nagykövetének, Budapesten 1932. november 18-án.⁴⁴

Nagykövet Úr,

a Becsületrend Lovagja kitüntetést, amelyet a nyár elején volt olyan kedves címemre és a mi külügyminiszterünknek továbbítani csak nemrég adták át nekem a hivatalos hatóságok. Először is elnézést kérek tehát, hogy ilyen későn mondok köszönetet Excellenciának a Francia Köztársaság értékes kitüntetéséért.

Gyermekkoromtól kezdve a latin kultúrán nőttem fel, s főleg a francián, s mindig arra törekedtem, hogy honfitársaim figyelmét és szeretetét is e kultúra kincsei felé csalogassam. Költőként, fordítóként és publicistaként is boldog vagyok és büszke, hogy úgy becsülnek meg hazámban, mint e nyugati kultúra hűséges őrzőjét. Ha, egészen bizonyosan Excellenciád kedves és bölcs tanácsára, a francia kormány volt olyan kedves megtisztelni ezzel a magas kitüntetéssel, akkor részemről is megengedhető, hogy abban nemcsak munkáimnak és erőfeszítéseimnek a jutalmát lássam, de biztatást a jövőre nézve is.

Teljes szívemből tolmácsolom legforróbb köszönetemet Önnek, Magyarország barátjának, s mi több, az irodalom kollegiális hívének, és arra szeretném kérni, tolmácsolja (annak, akit ez illet) legmélyebb hálámat.

Hálás köszönettel és legőszintébb jókívánságaimmal fogadja mély tiszteletem kifejezését.

D. K.

A levél tanulsága Kosztolányi Dezső számára: a kitüntetés jutalom és biztatás a jövőre nézve. De Kosztolányi már 1933 nyarán érzi magában a pusztító betegséget. Nem sok ideje maradt hátra.

Az eddig vizsgált dokumentumok az 1930-tól 1932-ig tartó időszakot körvonalazták. Amit ezután áttekinthetünk, a jövőre vonatkoztatva, azt ő már nem érte meg. Halála után a *Notre langue-notre forteresse* ... című írását közli a *Nouvelle Revue de Hongrie* Kosztolányi francia nyelvű fordításában.⁴⁵ Itt írja: „beletörődöm abba, hogy megsemmisülök. De nem tudom elfogadni, hogy szellemiségemnek legalább az a töredéke ne maradjon utánam, melyet valaha átíttam lelkemmel, s hogy miután lélegzetem mindörökké elakad, legalább azok a szavak ne lebegjenek a sírom fölött, melyeket egykor a lehelletemmel mozgattam, az anyanyelvem, a legközelebbi testvérem beszéde, a lélek beszéde, mely minden elmúláson túl is olyan mint a családi folytonosság dallama. Úgy érzem, hogy az élet e nyelvi

⁴³I. m. *Gazette de Hongrie*. Galsworthy budapesti beszédéből; „Magyarország táplálja mindig a vágyat bennünk, hogy létrejöhön a nemzetközi béke, amely az igazságon és a nemzetek közötti egyenlőségen alapul. Európa civilizált népei között még szorosabb kapcsolatokat kell létrehoznunk, amelyre ma nagyobb szükség van, mint valaha!”

⁴⁴SÁFRÁN, I. m. Ms 4621/145. *Kosztolányi Dezső levele Franciaország magyarországi nagykövetének*. Bp. 1932. november 18. fr. ny. fogalm. 1 f.

⁴⁵*Notre langue – notre forteresse* ... *Nouvelle Revue de Hongrie*. (Kosztolányi fordítása franciára.) SÁFRÁN: I. m. Ms 4619/105. Ue. KOSZTOLÁNYI Dezső: *Erős várunk, a nyelv*. Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei. I. Nyugat.

túlvilág nélkül aljasan állati volna, s a halál még vigasztalanabb és sötétebb.”⁴⁶ A közlemény érdekesége, hogy franciára még maga Kosztolányi fordította ezt az írást, melyben a magyar anyanyelvről, mint élete legnagyobb eseményéről szól. Üzenet ez: a magyarságról és az európaiságról. Ez a kettős szerepvállalás összeegyeztethető. Kosztolányi Dezsőné hagyatékában is vannak eddig még nem említett, erre vonatkozó dokumentumok. Jean Cuttat levelei Kosztolányi Dezsőnének 1946 februárjából egy szerződésről tizenkét Kosztolányi novella francia kiadására. (A közvetítő Hubay Miklós.)⁴⁷ És még jó néhány levél, pl. Montarier Hubert-től és feleségétől még 1966-ból is, két Kosztolányi-vers kéziratot fordításával együtt.⁴⁸

Fejezzük be a sort, mintegy összefoglalásul egy újabb hagyatékban fellelt kiadvány felidézésével. 1948-ban a Magyar Írók Nyugat-Európai Kiadására készül egy kis csoport magyar Svájcban Hubay Miklós vezetésével. A füzet mottója Kosztolányi-idézet: „Néma gyermek minden kismagyar, S a nagyvilág nem érti a szavát.” A genfi magyar diákok már 1944 márciusától iparkodnak különböző francia nyelvű publikációkkal, valamint a Nouvelle Revue de Hongrie genfi folytatásával tenni valamit külföldön a magyar kultúra ügyéért. Céljuk: a magyar szellem jelenléte Nyugat-Európában és a nyugat-európai szellem jelenléte Magyarországon. A lap címe „Bulletin Bibliographique de Budapest”. Terüük, hogy a füzetet kéthavonként jelentessék meg, s a magyar írók kiemelkedő, franciára fordított műveit elküldenek kiadóknak. (Kiadásra szánt szövegek például József Attila válogatott nyolcvan verse, s Kosztolányi tizenkét novellája Rényey Viktor fordításában vagy Gachot Ferenc, Keresztury Dezső tanulmányai stb.) A hagyatékban található I. füzet utolsó oldalán Kosztolányi Európa című versét olvashatjuk franciául, fordította: A. Prudhommeaux et Z. Sárffy.

A fentebb idézett dokumentumok segítségével levonhatjuk Kosztolányi francia kapcsolatainak tanulságait. Mindezek ismeretében magyarázható az Európa című költemény hitvallása is.

„Europe! C'est toi
C'est vers toi que va mon chant
Dans le trouble aveugle de notre siècle,
Et pendant que d'autres t'enterrent au son des tocsins dans la nuit,
Je te salue avec un dithyrambe sonore
Je te dis bonjour.”

(Európa! hozzád,
feléd, teféléd száll szózatom a század
vak zűrzavarában,
s míg mások az éjbe kongatva temetnek,
harsány dithyrambbal én terád víg,
jó reggelt köszöntök.)”

⁴⁶ Erős várunk, a nyelv. 223. Idézi: KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi* 509.

⁴⁷ SÁFRÁN, I. m. *Kosztolányi Dezsőné hagyatéka*. Ms 4635/50–52. Cuttat, Jean levelei Kosztolányi Dezsőnének. Paris, le 20 février, 1946. Ue. Ms 4635/441. Roudélet, G. levele Kosztolányinének. Paris, le 20. Mars 1946.

⁴⁸ SÁFRÁN, I. m. Ms 4635/392–393. Montarier, Hubert levele Kosztolányi Dezsőnének. Bp. 1966. május 13. 1 f. fr. ny. mellékelve: Montarier, Hermine et Hubert fordításában két Kosztolányi vers: „L'allumer de réverbère, chamte . . .” „Les arbres du boulevard d'Üllő.”

JÓZSEF ATTILA IRODALOM ÉS SZOCIALIZMUS CÍMŰ ELŐADÁSÁNAK SZÖVEGVÁLTOZATA

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában végzett kutatómunkám során, az *Irodalom és szocializmus* gépiratát tanulmányozva rábukkantam József Attila híres művészetbölcseleti fejtegetésének egy olyan gépiratos fogalmazványára, amelyről a *József Attila Összes Művei* III. c. kötet, az 1958-ban megjelent kritikai kiadás még nem tudott, s amely azóta sem vált ismertté. Ha csupán jelentéktelen eltérések lennének az alább közölt szöveg és a kritikai kiadásban olvasható változatok között, vagy ha szavakra, esetleg néhány mondatra terjednének ki a különbségek, nem tartottuk volna fontosnak a fogalmazvány publikálását. Ennél azonban jóval többről van szó. Az eltérés oly mérvű, megismerése oly mértékben gazdagítja a gondolkodó József Attiláról alkotott tudásunkat, hogy hiba volna várni közzétételével a költő prózai műveinek újabb kiadásáig. A fogalmazvány a szabadelőadás első passzusainak, a nyelvről folytatott József Attila-i elmélkedéseknek változata:

„Amennyiben marxisták vagyunk, mindannyian tudjuk, mi a szocializmus, ki tudnók fejteni lényegében egyöntetűen. Azonban az irodalommal már bajok vannak, mert habár azt mondjuk róla, hogy nyelvi művészet, vagyis az a művészet, amelynek anyaga a nyelv, azzal még csak azt tudjuk róla, hogy az íróknak mindenek előtt a nyelv törvényeit kell figyelembe vennie. Hiszen minden művészetet kötetnek anyagának a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz, a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait felfogja, tagadja, vagy elfogadja. Így a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzetiségi különös mozzanata, és a közösséget tevő nyelvi anyag törvényeinek értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzetiségi különös mivoltukat. Az egyes nemzetek irodalmában ezen túl található különbség történelmi, amennyiben az egyes nemzetek nem mint nemzetiségek, hanem mint a termelő társadalom alakulatai fejlődtek egymástól többé-kevésbé eltérően a termelés számára különbözőképpen adott előfeltételek és szükségletek szerint. A nemzetiségi külön mivoltot, bár ezt szintén az egész emberi termelés történelmi változatai alakították ki és határozzák meg, nem szabad összetévesztenünk azzal a változattal, amely a már különböző nemzetiségeket egységbe foglaló társadalom további történelmének a forduló és egyenlőtlen fejlődéssel elért újabb tagolódásán alapszik. A különbség történelmi, nyelvi és nemzetiségi, eme különbözős történelmi, ideológiai és társadalmi. Ideológiai egyezés nem zárja ki a nyelvi különbséget, de a nyelvi különbözőség sem zárja ki az ideológiai egyezést. A nemzetiségi különbözőség annyi, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozó íróknak különböző nyelvi anyagot kell megformálniuk. A különböző nyelvi versekben egy és ugyanazt a fogalmi szerepet játssza a „Tisch”, „table”, „asztal” szó, mert mindegyik ugyanaz a fogalom. Ám ugyanakkor eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó, más anyag. Bizonyos vonatkozásokban áll ez az osztályirodalmakra is. Minden társadalmi osztálynak, rétegnek, sőt foglalkozásnak is megvan a maga nyelve, amely akkor, amikor ez az osztály, réteg vagy foglalkozás történelmileg előtérbe kerül, szókinsét és szófűzését a nemzetiségi változaton belül köznyelvvé emeli, gazdagítja és ezáltal megváltoztatja a köznyelvet, amihez rendszerint az is hozzájárul, hogy a köznyelvből addig irodalmi, azaz művészeti jelentőségre emelt szavakat, szófűzéseket és szólásokat kiszorít, vagy – ami lényegében ugyanezt teszi – jelentésüket megváltoztatja. Ha valamely szó az osztálynyelvből általános használatba kerül, kiszélesedik a jelentése, de osztályeredetének bélyege rajta marad továbbra is, amennyiben „uralkodó jegye azon képzeletelemek valamelyike lesz, amelyek az illető osztályon belül való használatban tapadtak hozzájuk”. Ugyanaz a szó mást jelent a köznyelvben és mást az osztálynyelvben, és nem ritkán az osztálynyelv szavának jelentése nyomja el a történelmi fejlődésben a köznyelvi szó jelentését. A köznyelv maga állandóan változik, mégpedig aszerint, hogy a társadalom melyik rétege a hordozója. A mai magyar köznyelv történelmi hordozója pl. a kispolgárság, amely az összes osztályokkal közvetlenül érintkezik. A magyarországi proletárság dicsőséges emlékü harcának el nem múló eredményei pl. a köznyelvben is éreztetik hatásukat: osztálynyelvi szavai köznyelvi szavakká váltak (proletár, burzsoá). Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az irodalmi nyelv nem szükségképpen azonos a köznyelvvél, tőle a nemzetiségi változaton belül is egészen eltérhet. Az uralkodó irodalom az uralkodó osztály irodalma, így nyelve is az uralkodó osztály nyelve. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a tőkés uralkodó osztály nem vagy alig termel irodalmat, hanem csak finan-

szírozza, s hogy az irodalmi termék áru létére tömegcikk, akkor természetesnek találjuk, hogy a kapitalista irodalom nem a kapitalisták nyelvén, hanem köznyelven szól, amely köznyelv azonban át meg át van szöve a tőkések osztálynyelvével. Így jöllehet a „proletár” és „burzsoá” szavak immár köznyelveik, művészi alkalmazásuk mégis más a proletár és a polgár számára. Utóbbi valószínűleg még művészi „polgárjogát” is kétségbevonja az ilyen szavaknak. Ámbár tárgyi fogalmi mozzanatuk egy és ugyanaz proletár, burzsoá számára egyaránt, a polgár fülében mégsem hangzanak költemény gyanánt, mert nem tud proletáru és nem tud marxistául, aminthogy a francia idegentől is távol áll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul. Ebből látjuk, hogy a nyelvtörténet az irodalom történeti megértésének szempontjából igen fontos szerepet játszik. De nyelvtörténet nem csinálható művelődéstörténet nélkül, a művelődés történetének megértése pedig elválaszthatatlan a gazdaság történetének a megértésétől. Íme, az irodalom – már csak anyagát, a nyelvet tekintve is – elválaszthatatlanul társadalmi alapjához, a gazdasághoz tapad.”

Az *Irodalom és szocializmus* szövegének első bekezdése (József Attila *Összes Művei* III. 78–79.) és az általunk közölt változat három szakaszon állítható párhuzamba, vethető össze egymással. A kritikai kiadásbeli közlés első tizenöt sora és a fentebb idézett részlet eleje jelentéktelen különbségeket leszámítva teljes egészében fedi egymást. A kritikai kiadás ezután következő, „Tehát a nyelv minőségéből adódik . . .” szavakkal kezdődő és a „mindegyik más szó, más anyag” szavakkal befejeződő részlete és az itt közölt szöveg „A nemzeti különbözőség annyi . . .” szavaktól a „megvan a maga nyelve . . .” szavakig tartó szakasza között lényeges átfedéseket és ugyancsak lényeges eltéréseket állapíthatunk meg. A kritikai kiadás szövegének az „Ugyanígy a „burzsoá” fogalma . . .” szavakkal kezdődő és a „ha nem tud magyarul” tagmondatral záruló szakasza a fenti szöveg „Így jöllehet a „proletár” és „burzsoá” szavak . . .”-tól a fogalmazványban ugyancsak olvasható „ha nem tud magyarul” tagmondatáig tartó részletével fut párhuzamosan.

Az általunk közölt fogalmazványban a két szöveg első és második párhuzamos részlete között négy olyan mondatot olvashatunk, amelyek a kritikai kiadásbeli változatból teljesen hiányzanak. („Az egyes nemzetek irodalmában . . .” szavaktól „a nyelvi különbözőség nem zárja ki az ideológiai egyezést” tagmondatig.) A második és a harmadik párhuzamos részlet között kilenc olyan mondat van, amelyet a kritikai kiadás szövegében hiába keresnénk. (Az „amely akkor . . .” szavaktól „a tőkések osztálynyelvével” szavakig.) Végül az eddig ismeretlen fogalmazvány nem zárul le azon a ponton, amelyen az Irodalom és szocializmus első bekezdése, hanem három további igen fontos mondatral folytatódik. (Az „Ebből láthatjuk . . .” szavaktól a „gazdasághoz tapad” szavakkal bezárólag.)

A két szöveg összehasonlításából igen nagy valószínűséggel megállapítható, hogy az általunk közölt variáns a korábbi változat. Ezt rövidítette le a költő, kiemelve belőle néhány fontosnak ítélt megállapítást az előadás teljes szövegébe, a lerövidítés során némileg csiszolva, módosítva a megfogalmazásokat. A rövidítésnek az lehet a magyarázata, hogy a művészetbölcseleti fejtegetés szóbeli előadásnak készült, és erre a célra túlzottan hosszúnak bizonyult. Nem fért el a megadott időhatárok között. Ezért volt kénytelen a költő megszabadulni az általa leírt szöveg egy részétől és újragépelni az előadást. Ám ez a rövidítés nem bizonyult elegendőnek, ezért az előadó zárójelekkel, illetve halvány áthúzással újabb bekezdéseket iktatott ki az Irodalom és szocializmusból, amint ez a gépiraton jól kivehető. Azért fontos ezt megállapítanunk, hogy a kihagyás miatt ne úgy tekintsünk a fogalmazványra, mint amelyen a költő túlhaladt, s amelyet valamilyen oknál fogva nem vállalt, hanem a kihagyást csupán technikai jellegű, gyakorlati célú műveletként értékeljük.

Költészetbölcseletének magvát, nyelv és költészet viszonyáról alkotott nézeteit József Attila először a húszas évek végén, az *Esthetikai töredékek*ben, az *Ady-vízió*ban, a Babits-pamfletben és a *Magyar Mű és Labanc Szemlé*ben fejtette ki, lényegében „barthás” színezettel. Úgy vélte, hogy a költőnek a nép nyelvtveremtő tevékenységét kell tanulmányoznia és alkotó tevékenysége során azt kell folytatnia. A nemzet, a nyelv és a költészet között szoros, szerves, bensőséges kapcsolatot feltételezett. Ezt a gondolatot fogalmazta meg többek között abban a tételben, hogy „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”. Amikor 1930 második felében bekapcsolódott a forradalmi munkásmozgalomba, tehát az Irodalom és szocializmus fogantatása idején, világnézeti fordulatot hajtott végre.

Ez a fordulat kihatott nemzetfelfogására is. A nemzetet ettől kezdve nem homogén egésznek, hanem antagonisztikusan fennálló osztályok egységének látta, ami szükségessé tette a fentebb idézett formula újrafogalmazását, nyelv, költészet és nemzet viszonyáról korábban alkotott felfogásának módosítását. Ezt az újrafogalmazást hajtotta végre az Irodalom és szocializmus c. szabadelőadása első bekezdésében.

Helyénvaló, ha a változásokat csupán módosításnak minősítjük, mert a költő kollektivista nyelvfelfogását mindhaláláig megőrizte. Élete utolsó évében, *Hazám* c. szonettciklusában is így fogalmazott: „Rám csapott, / amiből eszméletem, nyelvem / származik s táplálkozni fog, / a közösség”. Sőt, az *Irodalom és szocializmus* bevezető sorai tanúsítják, hogy szocialista költőként is a nemzeti közösség tagjának tekintette magát, a magyar szót más anyagnak tartotta, mint a német, francia stb. szót, tehát „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs” formula érvényét nem vonta vissza. Szocialista költészte sohasem vált vértelenül kozmopolitává, nem veszítette el magyar színeit, népi ízét.

Az újdonság „barthás” korszakához képest az volt, hogy a nyelveket ezután nem csupán egymásmellettiségük szerint, hanem mélységükben, szociológiailag is tagolni igyekezett. A nemzeti nyelvek mintájára az osztályok nyelvi magatartását is elkülönítette. Az osztályharc, az osztályantagonizmus kérdése nem pusztán nyers, társadalmi, politikai valóságában jelent meg számára, amit a költőnek utólag kell szavakba foglalnia, versbe öntenie, hanem nyelvi, azaz szorosan vett művészi problémaként fogta azt föl. „Másként ejtjük a szót” – írta osztálya nevében *A város peremén* c. versében, majd e történelmi materialista óda egy másik helyén így fejezte ki a munkásosztály uralmát a technika fölött: „Kezes állat. No, szóljatok rá! / Mi tudjuk a nevét.” Ugyanebben a szellemben nyilatkozott, amikor Halász Gáborhoz írott levelében kijelentette: „Én a proletárságot is formának látom.” Nem csupán a proletárságról, illetve annak nevében akart tehát szólni, hanem proletárul kívánt beszélni. Arra vállalkozott, hogy a nyelvi művészetet a legbensőbb összefüggésbe hozza a proletariátus világnézetével, hogy – a költészet nyelvteremtő aktus lévén – megalkossa, vagy legalábbis újraterejtse a munkásosztály anyanyelvét.

Ez a felfogás eddig is kihüvelyezhető (talán helyénvalóbb így fogalmazni: kikövetkeztethető) volt az *Irodalom és szocializmus* első bekezdéséből, noha itt sokkal rövidebben, utalásszerűbben fogalmazta meg nyelvfelfogását a költő, mint korábbi értekezéseiben a költészet és nemzet összefüggését a nyelvvel. Az általunk közölt fogalmazvány jelentősége éppen abban áll, hogy a költőnek az *Irodalom és szocializmus*ból ismert felfogását alapvető fontosságú megállapításokkal egészíti ki. Világosabban és konkrétabban körvonalazódik benne József Attila nyelvi kollektivizmusának újabb, a tudományos szocializmus tanításaival összehangolt változata, s így rekonstruálhatóvá válik az a módosulás, amely a húszas évek végén nyelv és költészet viszonyáról József Attila gondolkodásában végbe ment. Annak aki erre a feladatra vállalkozik, az Ady-víziói vagy a Babits-pamflettel nem az *Irodalom és szocializmus* „főszövegét”, hanem az előadás itt olvasható korábbi fogalmazványát kell összevetnie. A szövegváltozat egyébként nem szakad félbe, ahol mi lezártuk, de a kritikai kiadásban közölt variáns-tól csak kis mértékben tér el, ezért itt nem idézzük tovább.

D. Molnár István

JÓSIKA MIKLÓS ESZTHER CÍMŰ REGÉNYÉRŐL ÉS LENGYEL „ROKONAIRÓL”

1

Bár az *Eszther* 1853 és 1929 között féltucatnyi kiadást ért meg, szinte teljesen elfelejtett alkotásnak számít.

Az ún. akadémiai irodalomtörténet szerint az *Abafi* szerzőjének prózájában a múlt század közepétől kezdve gyakoribb lett az öncélú kalandosság, a hatásvadászat, műveinek szerkezete szétesővé vált. Jelentőségüket az adta, hogy fenntartották az olvasók érdeklődését a magyar történelmi témák iránt. A kézikönyv az író „hanyagló korszakának” termését mérlegre téve említést tesz ugyan az *Eszther*ről is, de más regényt tart sikerültnek.¹ Mezei József nem hozza szóba a műfaj hazai fejlődésrajzát adó könyvében, de ő az, aki kimondja: Jósikát méltatlanul feledte el az utókor, mert „Meglepően érett író, stílusa hajlékony, élvezhető, színes, Jókai előtt ő az első színvonalas prózaírónk. Regényeivel iskolát alapít. A történelmi díszletezésű, jelmezű lélektani regény (kiemelés tőlem – D. M. I.) mintája tőle származik. Jósika tagadhatatlanul hagyománnyá lett.”²

Horváth Károly szükségesnek látja egy Jósika-monográfia elkészítését, amit a romantika korszakának magyar és lengyel történelmi regényeit összehasonlító Andrzej Sieroszewski ugyancsak indokolt-nak tart, mivel az utolsó ilyen jellegű feldolgozás is jó fél évszázaddal ezelőtt jelent meg.³

Az *Eszther* kiválasztásának oka címe volt. Feltételeztük, hogy – történelmi tárgyú alkotásról lévén szó – főhőse a XIV. században uralkodó Nagy Kázmér lengyel király kedvese vagy az ószövegségi *Eszter könyve* központi alakja. A regény Jósika emigrációban született, név nélkül kiadott első magyar nyelvű műve volt. Olyan sikert aratott, hogy az író több alkotását *Eszther szerzője* álnéven adta ki, tehát az előbbi nyilván fontosnak tartotta.

Az *Eszther* nem remekmű, de érdemes kiemelni a feledés homályából. Egyrészt témája miatt, mert vannak, ha nem is rokonai, de kelet-közép-európai megfelelői. Ezért *genezisével* tüzetesebben szeretnénk foglalkozni. Másrészt mert – remélve, hogy feltételezésünket sikerül meggyőzővé tenni – mondani-valója és Jósika 1849 utáni munkásságában elfoglalt helye ezt indokolta teszi.

Esterkát (vagy Esterát) a XV. századi Jan Długosz krónikája óta (mélyet Jósika is használt) a lengyel történetírás valóságos személynek tekinti. Nagy Kázmér kedvese volt az uralkodó élete végén, és a zsidók pártfogójaként vált híressé. A király elhalmozta anyagi javakkal, kastélyokat építtetett neki (amelyek egyikében játszódna Jósika művének egyes eseményei), végrendeletében pedig gondoskodott közös gyermekeikről. Esterka és várai többször adtak témát képzőművészeknek és legendák is szólnak róluk.⁴

¹ A magyar irodalom története. III. kötet. Budapest, 1965. 506, 508.

² MEZEI J., A magyar regény. Bp., 1973, 225.

³ HORVÁTH K., A magyar romantika-kutatások kérdéseiről. ItK 1971. 563.; SIEROSZEWSKI, A., Węgierska i polska powieść historyczna w dobie romantyzmu. Warszawa, 1976, 43. (A magyar és lengyel történelmi regény a romantika korában.)

⁴ Vö. DŁUGOSZ, J. Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego. Księga dziewiąta. Warszawa, 1975, 360.; magyarul: PÓR A. Nagy Kázmér lengyel király családi élete. Száz. 1903. 704. l.; DÉZSI L. Bárá Jósika Miklós. Bp., 1916, 305. Esterkáról egyébként mind a korábbi, mind a XX. századi lengyel történelmi munkák tudnak. Kivételt képez a népszerű esszéíró, JASZENICA, P., aki szerint (*Polska Piastów*. Warszawa, 1974, 357–358.) az uralkodó kedvese lengyel nemesasszony volt, de fiainak neve megegyezik az Esterkától született törvénytelen „királyfiakéval”.

Az előbbieken alapján feltételezzük, hogy a lengyel uralkodó híres szeretőjéről beszélő, történelmi kútfőkből származó ismereteket jórészt a képzelet szülte. Magvukként az Ószövetség Eszter-története szolgálhatott, amely szerint Ahasvérus perzsiai király fő hivatalnoka, Haman, mivel megharagudott Eszter gyámjára, Mordechaira (Mardocheusra), az uralkodó jóváhagyásával ki akarta irtani a perzsa államban élő zsidókat. A szép nő hatására a király megváltoztatta döntését, sőt hivatalnokát is megbüntette. A bibliai elbeszélés számos művészt megihletett, amit többek között del Sellaio festménye, Racine tragédiája és Händel ennek nyomán komponált oratóriuma vagy a XVI. századi magyar Ester-históriák és egy későbbi iskoladramánk is tanúsít.⁵

2

Mi készíthette Jósikát arra, hogy Nagy Lajos mellett Eszthert mint Nagy Kázmér kedvesét és a zsidók pártfogóját, valamint a lengyel uralkodót túlnyomórészt lengyelországi környezetben, főalakokként jelenítse meg regényében?

A magyar író *személyes emlékei*, tapasztalatai csak a lengyel környezet megrajzolásában és egyes mellékalakok megformálásában segítettek. Először halála évében, 1865-ben kiadott *Emlékirata* (amely a 30-as évekkel lezárul) bizonyítja, hogy élményeit gyakran évtizedek múlva öntötte szép-irodalmi formába. Ifjú katonaként 1811–12-ben hosszabb időt töltött lengyel földön, amely „például a Viszla (Wisla vagy Visztula helyett) mentén, Krakkó, Wielicska (Wieliczka) és Bochnya (Bochnia – D. M. I.) táján elragadó szép és változatos vidék”.⁶ Az *Eszther* egyik fejezetének, *A vidám lovagok* címűnek a cselekménye ugyanitt játszódik. Mind visszaemlékezéseiben, mind az utóbbi helyen szó esik a zord lengyel térről (amikor mind a magyar katonáknak, mind a regénybeli lengyel lovasoknak vigyázniuk kell, nehogy orruk és fülük lefagyjon), valamint egy-egy (XIX., illetve XIV. századi) Zamoyski grófról és családjáról. Az *Emlékirat*ban leír egy „kísértetes”, elhanyagolt udvarházat, amelynek szellemtől a környékbeliek rettegnak, míg a fiatal magyar katona ki nem deríti, hogy abban állatok tanyáznak. Emellett jobb napokat látott, szegényes városkákat emleget. Az *Eszthernek A kísértetek tanyája* c. fejezetében is a narrátor valaha népes, a jelenben nyomorúságos helységekről beszél. Egyikük régi temploma madarakkal, viharvert kastélya a néphit szerint gonosz szellemekkel van tele. Visszaemlékezései tanúsítják, hogy Jósika megcsodálta Krakkó történelmi emlékeit is, amelyek között a cselekményt több fejezetben át bonyolítja.

Az író *Egy éj Sulowban* c., ugyancsak lengyel tárgyú társadalmi novelláját (1848)⁷ szintén „egy szigorú téli napon”, Wieliczka közelében, a Visztula mentén indítja. Központi alakja Smilinszki gróf. Ez a neve Eszther névleges férjének is a regényben.

A szabadságharc bukását követően Jósika Galíciában keresett menedéket, ahol lengyelek segítettek szökésében, bár csak sejtették, hogy a levert küzdelem menekültje. Innen sikerült nyugatra jutnia.⁸

Erről az úttárról többet nem tudunk, az viszont tény, hogy az *Eszther* kiadásának évében (1853) napvilágot látott *A gordiusi csomó* c. társadalmi regénye, amelynek központi alakja lengyel (mellesleg korántsem rokonszenves). *A két barát* (1860) c. történelmi témájú alkotásának szintén van lengyel szereplője. *Klára és Klári* (1863) c. regényében Zách Klára és Felicián irodalmunkban gyakran felbukkanó történetét dolgozta fel. Fontosabb jellemei közül nemcsak Róbert Károly felesége, Lokietek

⁵ A XV. századi Botticelli-tanítvány, Jacopo del Sellaio *Eszter Ahasvérus előtt* c. képe a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható. J. B. Racine *Esther* c. tragédiája (1689) nyomán G. F. Händel oratóriumot szerzett, amelyet a Zenei Lexikon (II. kötet. Bp., 1965) szerint előbb *Haman und Mordechai* (1720), majd *Esther* (1732) címen mutattak be. A magyar művekről I. BAYER J., *Egy magyar Eszther-dráma*. Bp., 1904.

⁶ JÓSIKA M., *Emlékirat*. Bp., 1977, 110. A továbbiakban említett helyek e kiadás 2. kötetének (Katonakorom) 2–5. részéből (102–137., főleg pedig 108–130.) valók.

⁷ SZINNYEI F. (*Jósika Miklós*. Bp., 1915, 33.) szerint először a *Pesti Divatlap* 1848. évi 26. számában jelent meg. Tanulmányunkban a következő kiadványban közölt szövegére hivatkozunk: JÓSIKA M., *Régiebb és újabb novellák*. Pest, 1862.

⁸ Vö. SZAÁK L., *Báró Jósika Miklós élete és munkái*. Bp., 1891, 90–92.

Erzsébet lengyel, hanem annak öccse, Kázmér herceg (a későbbi király) is, akinek a cselekmény kibontakoztatásában döntő szerepet juttat.

Hogy Jósika nem egyszer évekig érlelte írói ötleteit, ez esetben az *Eszther* igazolja. Nagy Lajosnak lengyel uralkodótársához írt levelében ezt olvassuk: „... emlékeztetem a szerencsétlen Zách Klárára, ki szenvedélyének hasonlóul áldozata lőn, s kinek atyja, vakmerő gyilkos szándékra ragadtatván lánya szerencsétlensége miatt, az egész Zách-család s annak minden rokonai kiirtattak a föld színéről.”⁹ Később a bosszútól tartó Eszther szájába adja a Kázmért jellemző szavakat: „Ki feledné valaha a szerencsétlen Zách Klárát s a király könnyelműségének gyászos következtetéseit.” (184. l.) A lengyel uralkodó szerzői jellemzése is nagyfokú hasonlóságot mutat a két műben.

Jósika különböző műfajú írásaiban többször mond véleményt a régi gyökerű magyar–lengyel kapcsolatokról, sőt narrátori közléseiből szinte a lengyel nemzeti karakterről alkotott képe is élénk tárul. Mindez azonban önmagában nem ad választ az *Eszther* keletkezésének kérdésére, a címszereplő alakjának megformálására. Az író „Nemzedékének kifejezője, angolmán, mint Széchenyi... Talán egyedül képes nemzedékéből egyeztetni a Széchenyi–Wesselényi elveihez való vonzalmát Kossuth radikalizmusával.”¹⁰ A polgárosodást szorgalmazó nézetei sem teszik azonban érthetővé, miért választott ő, az emigrációba kényszerült magyar arisztokrata pár évvel a szabadságharc után lengyel környezetben mozgó zsidó főhőst.

3

1826-ban jelent meg Drezdában németül Aleksander Bronikowski (1787–1834) regénye, a *Kazimierz der Große, Piast*, majd két év múlva Varsóban lengyel változata, a *Kazimierz Wielki i Esterka* is napvilágot látott.¹¹ A csaknem elfelejtett, termékeny korai romantikus sziléziai családból származott, hol lengyel, hol porosz területen élt. Németül írt, mert jobban tudott és több olvasót akart.

Mivel Bronikowski (és mint látni fogjuk, F. Bernatowicz is) más időszakban és más szemmel nézte a politikus és magánember Nagy Kázmért, mint Jósika, minket nem a lengyel szerző (és említendő kortársa) regényének művészi sajátosságai érdekelnek, hanem az alapkoncepció és a cselekmény váza, a történelmi és fiktív események elegyedése.

Bronikowskinál az események 1357 és körülbelül 1364 (a valóban lezajlott krakkói királytalálkozó) között játszódnak. Adelaida királyné, Kázmér megunt és száműzetésben élő második felesége Esterka nagyapja, a varázsló-kuruzsló Mardachai (!) segítségével akarja elszakítani férjétől annak kedvesét, a cseh Rokiczanát, ami sikerül is. Nagyapjához hasonlóan a szépséges zsidó lány börtönbe kerül, de mivel az uralkodónak megtetszik, kiszabadulnak. A művet záró szerzői közlésből derül csak ki, hogy Kázmérnak és Esterkának, aki egyébként a király kedveseként a zsidók pártfogója volt, több gyereke született. (Ezek vagyonát a lengyel uralkodó ellenében politizáló Nagy Lajos később elkoboztatta.) Adelaida meghalt, Rokiczana kolostorba vonult, így – Esterkától függetlenül – Kázmér újabb házasságot köthet.

Az író külpolitikai szempontból nyugalmas időszakot mutatott be regénye keretként (pedig Halics megtartásáért ekkor is harcoltak a lengyelek). Ezért érthető, hogy a középpontban, érzelmei rabjaként Kázmér, a hozzá kötődő három nő, valamint Mardachai áll. Esterka egyrészt szerető, másrészt – legalább annyira – a zsidók szószólója. (A magyar király a háttérben szövi önző terveit.)

A Walter Scott utánzása miatt bírált, de életében népszerű és kortársait inspiráló Bronikowski érdeme, hogy a XIV–XVII. századi lengyel történelem nagy egyéniségeit kritikusan szemlélve, hiteles forrásokra támaszkodva újfajta művekkel gazdagította a lengyel szépirodalmat is. (Magyar tárgyú regénye nálunk sem maradt ismeretlen.)¹²

⁹ JÓSIKA M., *Eszther*. (Ötödik kiadás.) Bp., 1902, 145. A regényből a továbbiakban külön jegyzetek nélkül, a lapszámok feltüntetésével idézünk.

¹⁰ MEZEI J. i. m. 225.

¹¹ Az íróval kapcsolatos összes adatokat l. RATH L., *Aleksander A. F. Bronikowski*. Lwów, 1937, 50–51, 128–132, 143–147.

¹² *Die Magyaren*. I. Abteilung: *Verlobungsfest zu Murány*, II. Abt.: *Balthasar und Anna*. Leipzig, 1833–34, valamint 1837. A Debreceni Egyetemi Könyvtárban megtalálható.

Feliks Bernatowicz (1786–1836) *Nalecz. Romans z dziejów polskich* (1828) címen adta ki egyik történelmi regényét, amely német fordításban (*Nalencz. Ein Roman aus der polnischen Geschichte*, Lipcse, 1834) is megjelent.¹³ Az alkotásaiban megjelenített litván és ukrán környezetet jól ismerő író a lengyel politikai és kulturális életben meghatározó szerepet játszó Czartoryski család titkára volt, így hozzájutott a történelmi forrásokhoz. Scott nyomán kedvelt témáit nemzete múltjának dicsőséges korszakából, a XIV. századból merítette.

A *Nalecz* cselekménye 1360-ban indul és ugyancsak 1364 körül zárul. A címszereplő története elemzésünk szempontjából nem lényeges, a Nagy Kázmérral kapcsolatos eseményszál viszont annál inkább. A királynak itt komoly politikai ellenfelei vannak, ami megnehezíti a cselekményben ezúttal jelentős szerephez jutó, Halics megtartásáért a litvánokkal vívott küzdelmét is. Háborúja idején ismerkedik meg a sebeit gyógyító Esterkával. A korábban feleségül vett cseh Rokiczana hazatér (mert kiderül, hogy az uralkodó előző házasságát a pápa nem bontotta fel). Kázmér és a zsidó nő szerelme (amelyről egyébként nem sokat tud meg az olvasó) a „hivatalos” feleséget a hazájába való visszatérésre készíti. Esterka a király feletti hatalmát népe támogatására használja fel. Az uralkodó végül kapcsolatba kerül későbbi következő feleségével, és – az első kiadást záró szerzői kommentár szerint – a zsidó nőt a segítségére tovább nem számító hitsorsosai megölik. (Rokiczana Báthory magyar herceghez megy feleségül!)

A „vadromantikus” regényben a politikai események vannak a középpontban, így a szerelmi szálak kevésbé fontosak. (Mind az elhagyott Adelaida, mind Esterka ezúttal Jonasz nevű nagyapja háttérbe szorul, bár nem annyira, mint Lokietek Erzsébet, aki Krakóban is fia, Lajos jövője érdekében vállalkozik politikai machinációkra.) A dicső kor és az erős központi hatalom ábrándja ugyanolyan, mint Bronikowskinál. Bernatowicz hangsúlyozza az uralkodó és a pápa, illetve a papság ellentétét, elsősorban pedig a lázadó mágusok megfékezésének szükségességét. Nagy Kázmér igazságos, békeszerető, birodalma hódítások nélkül is erősödik. A hagyományos felfogásnak megfelelően „parasztkirály”, de országában – még inkább, mint Bronikowskinál – a zsidóknak is helyük van. A mű korához szóló eszmei tartalma a béke, a politikai rend és a cári megszállás összevetése. A Bernatowicz-monográfia szerzője szerint a meglepő finálé (Kázmér megadja magát az egyháznak) éppen a megszállók cenzúrájának tulajdonítandó.

Bronikowski és Bernatowicz szóbanforgó regényének gyengéi (túl erős irányzatosság és idealizálás, a hősök egyénítésének és történelemábrázolásának hiányosságai) számunkra itt nem lényegesek. Fontosabb A. Sieroszewski megállapítása: „Ennek az idealizálásnak és a legfényesebb múltbeli momentumok kiválasztásának világos célja volt. Csak ilyen történelmi vízió erősíthetett, ébreszthette és őrizhette a nemzeti öntudatot és a hazafias érzéseket, sorakoztathatta fel a nemzetet az egy nagy közösséghez tartozás gondolata köré.”¹⁴

4

Jósika a lengyel íróknál korábban kezdi és a záró szerzői közlést is számítva, nem fejezi be hamarabb az *Eszther* cselekményét (1349–54, illetve 1364), amely két főszálra bontható. Az egyik Kont lovag vagyis Nagy Lajos és későbbi felesége, Kotromanics boszniai bán lánya, Lizinka (Erzsébet) vonalmának kifejldése, a másik a Nagy Kázmér – Rokiczana – Eszther szerelmi háromszög csúcspontjait összekötő „erővonalak” változása. Minden egyéb, így a két király közös halicsi harca is e két, többnyire párhuzamosan futó szálnak rendelődik alá.

Krakóban az öreg Lewi értékes kincset és titkot hagy unokájára, Esztherre. Bosznia székvárosában szerelem szövődik „Kont lovag” és Lizinka között. A nejét korábban száműző Kázmér a Prágából hozott Rokiczánát (akinek „bátyja” Zdenko, Kont barátja) csellel feleségül veszi, de családja lelepleződik, sőt az egyház átokkal sújtja. (A félrevezetett nő Lengyelországból való eltávovázása előtt itt elégtelt kap: a magyar király megrendezteti a „cseh” asszony álarcos esküvőjét a lengyel uralkodóval.) Káz-

¹³ Az íróval kapcsolatos adatokat l. KUBACKI W., *Twórczość Feliksa Bernatowicza*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964, 3–9, 39–40, 51, 82–83.

¹⁴ SIEROSZEWSKI, A., i. m. 30.

mér megismeri a zsidó lányt, aki népe érdekében vállalkozik a királyi szerető szerepére. Ezért és gyermekei sorsa miatt mindenre kész, hogy megakadályozza királya visszatérését Rokiczánához. Leleplezi az utóbbi titkát: a nő a két uralkodóval hadakozó Lubart litván hercegnek és a bosnyák bán húgának természetes lánya (tehát végül – mint a „cselekményen túli” közlésből megtudjuk – Zdenko párja lehet). Az utolsó esemény Lajos király lánykérése.

Azt mondhatnánk, egyrészt Nagy Lajos és Lizinka, másrészt Nagy Kázmér, valamint Eszther és Rokiczana szembe állítása vonul végig a regényen, és ebből a kontrasztból fejthető meg annak fő jelentése is. A két főszálban azonban a magyar király, illetve a zsidó kegyencnő az igazi mozgató. Jósika Długosz krónikájából csupán annyit tudhatott, hogy a hites felesége elűzése miatt az egyház által kiátkozott, „buja természetű” Kázmér, miután ágyasától, Rokiczánától megundorodott, helyébe Eszthert választotta, aki meg nem érdemelt előjogokat harcolt ki a zsidók számára. Szerzőnk magyar történeti kútfőkből csak a magyar és boszniai alakok valóságos „mintáiról” meríthetett bővebb ismereteket, illetve tudhatott meg részleteket is. Forrástanulmányai révén szerzett ismeretanyaga említett lengyelországi tartózkodásainak emlékeivel bővült, vált alkotói élménnyé.

Elvben minden egyéb lehetne az írói képzelet terméke. Jósika életműve igen élénk alkotói fantáziáról tanúskodik, ami nagy műveltséganyaggal ötvöződik. Mégis, anélkül, hogy a cselekmény apró részleteinek mikrofilológiai mérlegelésébe kezdenénk, Eszther figurájának más alakokhoz fűződő kapcsolatai és cselekménybonyolító szerepe miatt valószínűnek tartjuk, hogy Jósika – esetleg még mielőtt íróként jelentkezett – megismerte a németül írt vagy a németre fordított Eszther-regényt, vagy mindkettőt. Bernatowicz *Nalecz* c. művének 1834-es lipcsei kiadása például még akkor sem számított réginek, hozzáférhetetlennek, amikor szerzőnk 1849-ben a városban időzött. Bronikowski iránt az ugyancsak 1834-ben Lipcsében megjelent *Die Magyaren* is felkelthette érdeklődését.

Bronikowski Kázmérról és Eszterről szóló regényében (I. kötet, 3. fejezet) a már kegyvesztett Rokiczana elmeséli: azért kellett Lengyelországba jönnie, mert apját elvesztette. Az első lengyel kiadás gondozója lábjegyzetben megemlíti (173. l.): nem tudni, honnan vette az író, hogy a nő apja meghalt. A tudomásunk szerint forrás által nem igazolt közlést megtaláljuk Jósika művében (*Visegrád* c. fejezet) is.

Bernatowicz, illetve a magyar szerző regényének egyes eseményei és jellemei között hasonlóság a királyáért mindenre kész lovag (a címszereplő), illetve Zdenko alakja. A velük történtek mindkét alkotásban külön eseményszálnak tekinthetők. Bronikowski regényével ellentétben Eszther nagypája sem Bernatowicznál, sem Jósikánál nem aktív szereplő. Az elhagyott Rokiczana mindkét műben rátalál élete párjára, aki mindkét esetben fiktív alak és idegen (Báthory, illetve Zdenko). Szerkezeti hasonlóság a cselekményszálak párhuzamos, a „királyi szálakat” néhányszor keresztező vezetése. Mindkét regényben – Bronikowskietől eltérően – megalkotójuk hangsúlyozza a történelmi és fiktív tettek politikai jelentőségét, nyilván, mert nagy időszakot idéznek fel szomorú jelenük számára.

Le kell szögeznünk: Jósikánál nem beszélhetünk utánzásról, mechanikus kölcsönzésről, sőt az *Eszther* egyik értékének *sajátos eredetiségét* tartjuk – annak ellenére, hogy az említett szerzők és a magyar író alkotása között nemcsak tipológiai, hanem genetikai összefüggéseket is feltételezünk. A magyar regény cselekménye érdekesebb, fordulatosabb, szerkezete tisztább, átgondoltabb, létező-rűbb fő- és melléalakokat sorakoztat fel, és tetteik többnyire motiváltabbak, az ábrázolás korhűbb, mondanivalója mélyebb. Csúpan arra gondolunk, hogy Jósika, a lelkiismeretes anyaggyűjtés és forrástanulmányozás híve, megismerte a két külföldi regényt, melyek egyike (vagy mindkettő?) *ötletadó* élménnyé érett benne. *Nem mintaként* használta. Az alkotási folyamat ilyen vagy hasonló lefolyását számos más, a lengyel írókénál nagyobb képzelőerőről tanúskodó részlettel bizonyíthatnánk. Feltételezzük: Jósika – később tárgyalandó fő céljának megfelelően – Bronikowski vagy inkább, a *Nalecz*-ből sugárzó politikum ereje következtében, Bernatowicz királyfigurájával (és annak kedveseivel) szembe állította saját nemzeti uralkodóideálját (és annak szerelmesét, aki felesége lett).

Az előbbieket látszik igazolni Jósika *egész életműve*. Mástól merített ötletet például *Klára és Klári* c. önállóan (Zách Klára életbenhagyásával, hasonmás megformálásával), bár a valósághoz való hűség tekintetében vitatható módon megírt regényéhez.¹⁵

¹⁵ A Zách-témát Jósika előtt számos magyar író, köztük Kisfaludy Károly, Petőfi Sándor, Arany János feldolgozta. Vö. DÉZSI L., i. m. 361–362.; uő, *Hazai elbeszélő források. A történeti tárgyú szépirodalom*. Bp., 1929.

Jósika méltatói – rendkívüli műveltségét, olvasottságát figyelmen kívül hagyva hatásokat keresnek nála, de bizonyítékaik a mai összehasonlító irodalomtörténet szemszögéből nézve nem meggyőzőek. Tucatnyi külföldi alkotót soroltak fel, megelégedve arról, hogy közöttük, művészi attitűdjüket és alkotói módszereiket tekintve jelentős különbségek voltak, tehát nem inspirálhatták mindnyájan az igen tudatosan dolgozó magyar szerzőt.¹⁶

Véleményünk: általában csak *olvasmányokról* beszélhetünk, amelyek hozzájárultak írónk élményvilágának kialakulásához. Szinnyi Ferencel értünk egyet, aki szerint nem állapítható meg, milyen alkotások inspirálták közvetlenül a rendkívül olvasott Jósikát. Úgy véli, az *Eszther* létrejöttében német Scott-utánczók is szerepet játszhattak. Számunkra fontos a következő gondolata: „Mindenesetre még sok egyezésre rávezethet a véletlen s a további rendszeres kutatás. A végeredmény azonban más nem lehet, mint az, ... hogy Jósika *nem követett* feltűnően egy külföldi regényíró sem, hanem *mindenkitől tanult* valamit *impresszionálható* (kiemelések tőlem – D. M. I.) természeténél fogva: modort, hangulatot, különféle technikai fogásokat, s kölcsönözhetett bizonyos milieu-k, motívumok és jellemek iránti vonzalmat.”¹⁷

Ha így értelmezzük a „hatás” szót, használatával nem vitatjuk el a magyar író önállóságát vagy eredetiségét.¹⁸ Maga Jósika igen tárgyilagosan értékelte saját művészi alkotását. Scottot ugyan a legjobb regényírónak tekintette, de cáfolta a vádak, amelyek szerint az angol mestert vagy másokat utánzott. Ezt, sok megismert szerzőt több helyen felsorolva, számos, rég elfelejtett könyvre utalva szubjektívebb is megfogalmazta: „Ha nem élt volna *Shakespeare, Byron, Goethe* – ha nincsen *Victor Hugo* –, sőt még *Dumas Sándor a táti* nem létezik: akkor A. B. C. D. és E. F. nem írtak volna semmit. Az ember e borzalmas életrajzok után ítélve, maga előtt egy nagy üres főt lát roppant tölcserrel hegyében, melyen át aztán életírói szépecskén tele töltik ... s mikor aztán színig van – felkiáltanak: és mégis eredeti volt!!!”¹⁹

5

Jósikának 1848–49-ben vállalt szerepe és nézetei, illetve a rá kirótt halálos ítélet miatt kellett külföldre menekülnie, ahol függetlenségi eszméihez ragaszkodva politikai tevékenységet is folytatott. Pályája utolsó szakaszában tehát csak a hazai irodalmi életből szakadt ki. Az *Eszthert* mint a dicső múltat idéző, már nyelvünkön írott művét nyilvánvalóan a magyar irodalomban a szabadságharc bukását követően gyakran kifejeződő gondolat, a *nemzetfenntartás* eszméje diktálta.²⁰ Mivel e regénye megjelenése után nem sokkal fejtette ki a műfajra vonatkozó nézeteit, azokat az *Eszther* keletkezésének történelmi-társadalmi hátterére is érvényesnek tarthatjuk. Szerinte a múltat mutató regények fő hibája, ha az alkotók megfosztják a történelmet alapvető értékétől, az okulást szolgáló eseményektől. Az a mű, amely nem tanít valamire, nem is regény. A kritikusoknak arra a kifogására, hogy a szokatlant, a vonzót hajszolva elhanyagolja a formát, kijelenti: nem a formai szépség a fontos, hanem az érdekes mese.²¹

Úgy véljük, az *erkölcsi ráhatás* kérdése és az *események érdekessége* e regény struktúrájának, tartalmi és formai összetevőinek vizsgálatában is használható kiindulópontokat jelent. Másrészt segítenek megállapítani, mennyire felel meg Jósika műve az 1849 utáni történelmi regény romantikus modelljének.

¹⁶ Vö. SZAÁK L., i. m. 306, illetve 320–345.; ZSIGMOND F., *Scott és Jósika*. It 1913, 217.; HANKISS J., *Európa és a magyar irodalom*. Bp., 1943, 376–377.

¹⁷ SZINNYEI F., i. m. 106–117. (Idegen hatások), illetve 111.

¹⁸ Vö. ZSIGMOND F., *Jósika Miklós*. Bp., 1927, 26.

¹⁹ JÓSIKA M., *Regény és regény-írtészet*. Pest, 1859, 122–123.; uő, *Emlékirat*. Pest, 1865, 2. kötet, 185–187., 4. kötet, 118–119.

²⁰ Más a helyzet az 50–60-as évek bűnügyinek nevezhető prózai alkotásaival, amelyek keletkezését a termékeny alkotó „íraskényszere”, illetve az életében ekkor jelentkező anyagi nehézségek magyarázhatják.

²¹ JÓSIKA M., *Regény* ... , 51, 88.

„Mint a nagy történelmi események résztvevője, meggyőződhetett arról, hogy a történelem nem absztrakció, hanem valami, ami létezik, és megszabja a népek és az egyes emberek sorsát”²² – jelenti ki az *Eszther* szerzőjének a szabadságharc utáni tevékenységében bekövetkezett fordulatról A. Sieroszewski. Az e korszakból való, értékesebbnek tartott *Második Rákóczi Ferenc* c. regényében az író csaknem nyíltan bevallotta, hogy nem fogadja el a függetlenség elvesztésébe való belenyugvást. A szerzői kommentárok ugyanezt sugallják, de az *Abafi* egyik kiadásához fűzött utószavában válik igazán világossá, hogy a magyarságtól aktív ellenállást vár – olyat, mint Rákóczi idején tanúsított.²³ Hasonló gondolatok foglalkoztathatták az *Eszther* írásakor, tehát ugyanabban az időszakban, amikor a XVIII. századi szabadsághósti meglevenítő regényen is dolgozott, vagy legalábbis érelődtek benne a művet létrehozó ötletek.

Vissza kell térnünk arra a kérdésre, miért állította elemzett alkotása középpontjába Nagy Lajost (és vele szemben Nagy Kázmért), valamint a nehéz sorsú népet pártfogoló Eszthert. Csak azért *Eszther* a mű címe, hogy jobban vonza az olvasókat?

A magyar király alakja nyilvánvalóan a dicsőséges múlt tanító célzatú felidézését jelenti. Természetesen nem az erősen idealizált romantikus jellemre gondolunk, hanem arra, hogy Jósika történelmi személyt mintázott meg, tehát a regényfigura egy fontos történelmi korszak tudományos értékeléséből is sok elemet hordoz. Nem véletlen a „Nagy” jelző használata, amit talán ő tett általánossá. Köztudott, hogy elterjedésével szinte egyidejűleg olyan tudati elemek kapcsolódtak hozzá, amelyek máig urálják a közgondolkodást. A „három tenger mosta” magyar birodalom víziójára gondolunk. Ám sem a regénybeli Nagy Lajos, sem a narrátor nem hangoztatja ezt a nagyhatalmi eszmét. (Csupán a bosnyák bán leánya említi apjának lelkesen mint a király érdemét. 311. l.) Az író nem is a Kázmér halála utáni időszakot választotta, amikor Lajos birodalmának már három tenger mosta partjait.

Ismeretes, hogy nagy királyunk uralkodása alatt szinte állandóan háborúk folytak. Az *Eszther*ben azonban csak a halicsi harcok kerülnek szóba, amelyekben Lajos szövetségesét (és rokonát) segítette. Céljuk nem hódítás volt, hanem a korábban megszerzett területek megtartása. Jósika hangsúlyozza, hogy a magyar király mindig kerülte a felesleges vérontást.

Nem beszélhetünk a nemzeti felsőbbiségérzet vagy fölény kifejeződéséről sem. Egyrészt mert az író korhűségre való törekvése nem teszi lehetővé a nemzeti öntudat meglétének feltételezését, másrészt regényalakjai megértőek minden más nép képviselőivel, ha azok nem számítanak ellenségnek.

Jósika azt az egészséges nemzeti büszkeséget fejezi ki, amelyet az erős XIV. századi államiség képei indokoltak tesznek. Ebben az országban nincsenek ellentétek nemzetiségek és nagyobb társadalmi csoportok között. Az emberi kapcsolatokat humánus vagy humanitárius viszonyoknak nevezhetjük. Lényegük, hogy mindenki belenyugvással, békésen tudomásul veszi, hogy „lent” él, mások pedig „fent”. Ez a regény romantikában gyakori gyengéje. Az író mentsége, hogy külpolitikailag erős, független országot akart láttatni olvasóival – az állami függetlenség teljes hiányának éveiben. Az élénk társulói lengyelországi összkép hasonló, de Kázmért kritikusabb szemmel nézi. A lengyel király alakjának megformálásával azt akarta kifejezni, hogy a nemzet élén álló személyiség nem lehet érzelmei, szeszélyei rabja, akkor sem, ha a lovagi eszménynek, a hazafiság kívánalmainak megfelel. Ilyen értelemben tehát Jósika szembeállítja Nagy Kázmért az országot mindenben szolgáló magyar uralkodóval. A kontrasztot erősíti, hogy a békés nemzeti létet magasabbra értékeli, mint a háborús sikereket.

Nagy Lajos alakjának jelentése az, ami történelmünkben dicső, értékes volt. A lengyel múlt hasonló korszakával való szembeállítás még inkább erre irányítja a figyelmet, főleg mert azt is értékesnek tartja. (Nem feladatunk annak bizonyítása, hogy az írónak ez utóbbiról festett képe jobban megfelel a történelmi igazságnak, mint az eszményített magyar XIV. századé.)

Feltételezzük: azért *Eszther* a mű címe, mert a női főszereplő hordozza az eszmei tartalom másik részét, azt, aminek lennie kell a nemzet életében.

Az elfélt Jósika 1853-ban névtelenül sem adhatta volna ki alkotását Pesten, ha abból a cenzorok könnyen kiolvashatták volna a hazai viszonyok megváltoztatását akár burkoltan célzó mondanivalót. Ha a több évig írt, de csak 1861-ben, már az író nevének feltüntetésével megjelent *Második Rákóczi Ferenc*ben allúziókhöz is kellett folyamodnia, az *Eszther* megalkotásakor még inkább erre kényszerült.

²² SIEROSZEWSKI, A., i. m. 43.

²³ JÓSIKA M., *Abafi. II. Rákóczi Ferenc*. Bp., 1960, 460–468.

A királyfigurák segítségével végzett múltidősítést a kultúrpolitika irányítói elfogadták, ennél többet azonban nem. A tudatosan alkotó Jósika véleményünk szerint olyan regényt írt, amelyben könnyű volt rálelni a jelenre való utalásra – a dicső múlt idézésében. Ezt mind az olvasók egy része, mind a cenzorok azonnal felfedezték, mást nem is kerestek.

Pedig valószínű, hogy a szerző kétszeresen álcázta Eszther alakját, mert többet akart mondani. Mind az említett bibliai elbeszélésben, mind a legalább részben irodalmi Esterka-történetekben a zsidó nő tudatosan vállal áldozatokat népéért, és azt minden eszközzel támogatja. Úgy gondoljuk, Jósika, egyéni sorsát is elemelve-értékelve, arra használta fel a történetet, hogy párhuzamba állítsa az örökké üldözött, rabságban élő zsidóság és függetlenségét már nem először elvesztett nemzete sorsát. Ez nem jelenti, hogy machiavellista vezetőktől várta volna a magyarság helyzetének jobbrafordulását, csupán a magánérdekek következetes feláldozására, a nemzeti ügynek való alárendelésére gondolhatott. 1849 után tudta meg, hogy a társadalomtól csak úgy várható el aktív ellenállás, ha az egyes emberek cselekednek.

Ezt az értelmezést alátámasztják a regény struktúrájának egyes elemei. Említettük már, hogy az író választhatta volna Nagy Lajos uralkodásának későbbi, Nagy Kázmér halála utáni szakaszát, amikor a magyar birodalom még nagyobb volt. Nem a történeti kronológia korlátozta, hiszen ahhoz nem tartotta magát pontosan. Egyedül az volt fontos számára, hogy Eszthert is szerepeltesse az uralkodók mellett. Egy másik bizonyíték, hogy a könyvben a *Befejezéssel* együtt 20 fejezet van, amelyek közül a királyi szerető 12-ben jelentős, 9-ben meghatározó szerepet játszik a cselekmény fejlődésében. Nagy Lajos csak 7 részben áll az események középpontjában, Kázmér pedig még kevesebbszer. Bronikowski, de főleg Bernatowicz hasonló tárgyú alkotásának végén Esterka, illetve gyermekei sorsa rosszra (sőt a legrosszabbra) fordul. Csak Jósika műve zárul azzal, hogy az uralkodó kegyeit tovább élvező nőnek sikerül a zsidók helyzetén könnyítenie és népét maga köré gyűjtenie.

Ha a magyar szerző reformkori regényeinek irányzatosságát, a hazafias tábor politikai programjának szolgálatát joggal hangsúlyozzuk,²⁴ akkor a szabadságharcot követően is valószínű, hogy alárendelte munkásságát, de legalább egyes műveit egy politikai koncepciónak, a cselekvő ellenállás hirdetésének. Amennyiben nem tévedünk, az már magyarázatra sem szorul, miért *Eszther szerzője* álnéven adatta ki következő regényeit. Az ilyen „rejtőzködés” gyakori a romantikus irodalomban (Bernatowicz is így tett!),²⁵ ez esetben azonban Jósika kénytelen volt önmagát és mondandóját egyaránt leplezni.

A fentiek alapján nem tartható véletlennek, hogy Jósika alkotásának legsikerültebb jelleme Eszther. Lehetséges ellenvetés itt az, hogy az író a királyok alakjának megformálásában korlátozták az áttanulmányozott kútfők, illetve a történeti hűség követelménye. Ám ennek egyrészt nem mindig tett eleget, másrészt, bár kisebb mértékben, a zsidó nő személyiségjegyeit is megszabta egy bibliai-történeti vagy/és-történeti irodalmi minta.

Jósika munkásságának legalaposabban feldolgozott területe *jellembrázolása*. Már első kutatói megállapították, hogy a régebbi magyar írók passzív nőalakjaihoz képest újat adott, összetettebb jellemeket formált. Véleményünk szerint azonban nem mindig motiválta meggyőzően vonásaik megváltozását, nem indokolta kellőképpen tetteiket, néha „hirtelen” alakította jellemeit. Ezeket a hiányosságokat a mese túl gyors tempójával, az érdekesítő események előtérbe tolásával magyarázták.

Pap Ferenc a címszereplő „kaméleon-természetét” kifogásolta, amelynek segítségével Jósika bármit indokolni tud. Az ártatlan lány igen gyorsan válik kitanult, ravasz királyi kedvessé, hol szeretni látszik az uralkodót, hol teljesen hideg iránta. Az egyik pillanatban egyféle nemzeti hős, a következőben csak gyermekeire gondoló anya.²⁶

²⁴ Vö. V. SZENDREI J., *Hagyománykultusz és jelenérdeklőség Jósika Miklós történelmi regényeiben*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1970. 311–314.

²⁵ *Nalęcz* c. alkotását mint *A Pofata szerzője* jelentette meg!

²⁶ PAP F. B. Jósika Miklós és B. Kemény Zsigmond. *Budapesti Szemle* 140. kötet, 1909, 1–25.

Úgy véljük, ez a sokszínűség inkább az avatott íróra valló módon sűrítő, a változásokat jól jelző Jósika érdeme. Amikor Eszther már a király kegyencnője, a környezete számára kétes helyzetben is kívívja magának mások tiszteletét. Az író valószínűleg, meggyőzően tudja érzékelteni, ahogy a nő megvalósítja szándékait. „Úgy tudott kedvében járni, annyira értette szerepének szellemét, hogy magát úgy szólván, minden találkozáskor meg tudta újítani, s Kázmér végre kész leende minden kívánságát teljesíteni. Kísérte a királyt vadászataira, vele lovaglott egy amazon ügyességével. Ha Kázmér kéjtelgő élete titkos czimboráit várába gyűjtötte, bájosabb, szeretetre méltóbb házi nőt Lengyelhon elő nem tudott mutatni. Ellenben országos dologba soha sem elegyedett, s ha ki tudta a király jótéttségét pártoltjai előnyére aknázni, hivatalt s kitüntetést senki számára nem sürgetett” (120. l.) – jellemzi.

Amit e téren hibának tarthatunk, részben a korstílus sajátossága. Azt a kijelentést is megkockáztatjuk, hogy ha Jósika nem romantikus regénybe illő helyzetben, egy nagy eszme szolgálatában, nem romantikus kellékek között cselekedtetné Eszthert, akkor azt akár realista író formálta jellemnek is elfogadhatnánk. Erre vall női hiúsága, indokolt önbecsülése és önérzete. Vonásainak többsége nem rendkívüli, megalkotója mind értékes tulajdonságait, mind „hétköznapi” hibáit rendszerint aprólékos elemzéssel, részletező környezetrajz segítségével, tetteinek okát magyarázva tárja elénk. Előfordulnak ugyan a motiválásban hézagok (mint az *Élet-örvény*, *életterv* fejezetben Smilinszky lovag iránti felálgolása), ám ezek nem gyakoriak.

Nagyobb hiányosság, hogy Jósika nem cselekedtetni és beszélteti eleget a két királyt. A szerzői jellemzés önmagában – mivel ráadásul történelmi személyekről van szó – kevés. Ezen keveset segít, hogy az uralkodókat, különösen Nagy Lajost rendkívül sok jellemvonással ruhazza fel, gondolataikat pedig gyakran ismerteti. A magyar király figuráját azért tartjuk gyengén sikerült jellemnek, mert az eszményesített következtében nem életszerű, illetve „mozdulatlan”. (Udvarlása lehetne az egyetlen kivétel, de Lizinka iránti szerelmének kifejeződése hamis, mert szó sem lehet ifjú tapasztalatlanságról, hiszen a királynak már volt egy felesége.) Vitézségének, a lovagi eszmény kiteljesítésének ábrázolása, ha érzékesebb lenne, mint romantikus alakot is értékesebbé tenné. Így csak higgadtságának, józanságának megmutatása meggyőző. „– Nem mentem őt, s Istennek hála, Kázmérral az emberrel kevés érintkezésem van . . . , de az oly oktan fellépéseknek, minő a Bariczkaé volt, minden színeze mellett a vértanúságnak s erélynek, igen káros következményei szoktak lenni. – A túlbuzgó hév az indulatokat felláztatja, s azokat is helyeselhetetlen tettekre bírja, kik kíméletes fellépésre megtérnének. Mert . . . nehezebbek a csaták, melyeket magunk ellen vívunk ki, mint azok, melyekben nyílt ellenség előtt vérezünk” (93. l.) – mondja lengyel uralkodótársáról, illetve a Kázmér által kivégeztetett papról (aki inkább jezsuitának tűnik, mint a hit lovagkori terjesztőjének).

A lengyel uralkodó alakja az életszerűség mértékét tekintve sikerültebb. Mondanivalójának megfelelően az író nem idealizálta, ezért kétféle énye, gyengéinek kiemelése a romantikus irodalomban is viszonylag ritka és ezzel együtt értékes királyfigurává teszi. Kár, hogy jellemvonásai szintén nem cselekedeteiből ismerhetők meg. „Kázmér királyban két ember létezett: az élvadász és a király. Kiket fényes hivatalokkal megbízott, azok az ifjú, élvágyó emberrel a királyban sohasem találkoztak. A király jól meg tudta embereit választani, s a nép sokat tartott helyes tapintatáról s emberismeretéről. Ellenben a másik ember, ki Kázmérban létezett, . . . került a komor, bölcs férfiakat, s azon néhány ifjú, akiket mellékélete virágos utáiban társul avatott, benne csak Kázmért a férfit, lovagot, szerelmezt és élvágyót ismerték. Jaj volt, ha a rokonszeny által elvakítatva eszükbe jutott oly előnyöket követelni s oly vágyakat nyilvánítani, melyeket csak a király teljesíthetne. Utolsó szavuk volt ez! s Kázmér . . . elfordult tőlök, mintha soha sem látta volna őket” (68. l.) – írja róla a szerző.

Ami a főalakoktól függő, önállóan ritkán cselekvő mellékfigurák többségét (Rokiczana és Lizinka, valamint Zdenko, Micoslaw, Smilinszky) illeti, ezek túlságosan kevés és csakis jó tulajdonsággal felruházott sablonok. Mindenekelőtt a cselekménybonyolításnak megfelelően romantikus alakok. Ugyan-csak romantikus, de dinamikus jellegüknek köszönhetően sikerült, értékes és rossz tulajdonságokkal egyaránt jellemzett figura Lubart litván herceg és Diána, a bosnyák bán húga, akiket egy titok (Rokiczana lányuk) kapcsol össze és motiválja szinte minden tettüket.

Az *Eszther* alapjában véve romantikus alkotás, de gondolnunk kell arra is, hogy a múlt század ötvenes éveinek magyar regényirodalmában megkezdődött a realista próza jegyeinek lassú térhódítása. Jósika alkotása beleilleszkedik e folyamatba.

Utaltunk már a regény szerkezetének átgondoltságára. A cselekményről, bár a mű első olvasásra bonyolult szálak kusza szövevényének tűnhet, hasonló a véleményünk. Olyan struktúra, amelyben minden elemnek megvan a funkciója, és a részeket összetartja a mondanivaló. A cselekmény két főszálon futtatása a mű kettéágazó eszmei tartalmának megfelelő forma. Minden mellékszál és epizód szervesen illeszkedik valamelyik főszálhoz mint tengelyhez. Maga a cselekmény bonyolultsága tipikusan romantikus sajátosság, ahogy több motívum is az. Ilyen az álneven szereplés (Nagy Kázmér mint Polávszky lovag, Lajos király mint Kont lovag), az idegenek által felnevelt gyermek (Rokiczana), az álarcviselés (Lajos így rendezi meg Kázmér és Rokiczana „álesküvjét”) vagy a szereplők sorsának alakulását megszabó titkok (Lubart és Diána titka: Rokiczana születése). A különlegesség keresése azonban nem borzalmas vagy megrendítő történetekben nyilvánul meg, hanem a változatos életfordulatok és kalandok halmozásában. Bár a regény terjedelméhez mérve sok van belőlük, annak egyik értékét jelentik. Az ilyesfajta érdekességet maguk a fejezetcímek (*A kísértő, A fekete vendég, A kísértetek tanyája, Hollókárogs, Fordulat, A tömlős vendégek*) jelzik.

Köztudott, hogy saját nemzeti múltjuk jelentős eseményei gyakran adtak témát a romantika alkotóinak. Ritkábban az idegen kultúrák, népek iránti fogékonyság is jellemző magatartásformája a korszak íróinak. A magyar romantikus szerzőknél, ha elő is fordul ilyen érdeklődés, az másodlagos fontosságú. Jósika kivétel, mert sokkal nyitottabb, amit neveltetése, műveltsége és élettapasztalatai magyaráznak. (Erdélyi származása már önmagában biztosíthatta több együttélő nép ismeretét és megértését.) Tártyalt regényének cselekménye, alakjai és ábrázolt környezetük a *hazai* és az *idegen* (lengyel, litván, ukrán, cseh, bosnyák) harmonikus ötvözte és egyben a mű eredetiségének lényeges eleme.

Az élet minél nagyobb intenzitással való átéléséből következik a romantika szenvedély- és érzelemkultusza. Az *Eszther* főalakjainak életében szerepük jelentős, de nem alapvető. (Kivételt képez Lubart és Diána figurája.) Közvetlenül az író oldaláról nézve sem beszélhetünk erről a romantikus sajátosságról és következményeiről. Regényében a szubjektívizálás vagy lírizálás nem játszik döntő szerepet. Alighanem arról van szó, hogy, bár ragaszkodott a romantikus modellhez, a realista minták hatása alól sem akarta kivonni magát.

A romantikus művész legfőbb ihletője képzelőereje és beleérzőképessége. Megnyilvánulási területe itt elsősorban a fordulatos mesebonyolítás és néhány különleges jellem (*Eszther, Lubart, Diána*) megalkotása. Nem állítható azonban Jósikáról, hogy ebben a regényében jellegzetesen romantikus, különleges és autonóm világot teremtett. Romantikus alkatú író volt ugyan, de mire – későn – alkotni kezdett, már a világirodalom realista művei jelentették olvasmányélményei nagy hányadát.

Jósika elemzett regényéről elmondhatjuk, hogy 1849 után tovább tükrözte a „romantikus folytonosságot”. A szabadságharc bukása mind számára, a munkásságában, mind a magyar irodalomban korforduló volt, amit azonban „a lélek nem vett tudomásul”.²⁷ Ez magyarázza az *Eszther* erényeit, de hibáit is.

²⁷ HORVÁTH K., i. m.

NÉVVARÁZS

Egy 1968-ban papírra vetett verselméleti tanulmány részleteit – mintegy harmadát – veszi kézhez az Olvasó. Mivel azóta sok mindent egészen másként látok, s a kor frazeológiája fölött is eljárt az idő, kéziratomat nem szándékoztam közzétenni. Tverdota György biztatására most mégis napvilágot látnak a tanulmány József Attilával foglalkozó részei, változatlan szövegezésben. A terjedelmes verselméleti fejtegetéseket elhagytam.

I. Bevezető

1. A József Attila-kutatás a költő névvarázs-elméletét még egyáltalán nem dolgozta föl, vagy értetlenül elutasította (Forgács László: József Attila esztétikája, Bp., 1965). Az elmélet nincs rendszeresen kifejtve, bár a költő tanulmányai – így elsősorban az *Ady-vízió*, az *Irodalom és szocializmus*, az ún. „*Esztétikai töredékek*” – nagyobb összefüggő részeket őriztek meg belőle. Az elmélet rendszeres kifejtésének készült valószínűleg az a verstan, amelyről Fejtő Ferenc ad hírt (Szép Szó 1938. jan.–febr. 68. l.). De az elmélet filológiailag teljes rekonstrukciója előtt is hasznosnak ígérkezik annak eldöntése, hogy József Attila bizonyos következtetései mennyire alkalmazhatók a verstanban. E gyakorlati szempontból pedig mindenképpen sokkal előnyösebbnek látszik az elmélet töredékeinek elemzése helyett azoknak eredeti – akár József Attila véleményét korlátozó vagy általánosító – fejtegetésekkel való szabad kiegészítése, és ma született verstani javaslatként az irodalomelmélet ítélőszéke elé állítása.

2. E dolgozat módszeréről:

A strukturalisták a költői nyelvet a használt nyelv deformálásának tekintik. Ez a dolgozat József Attila nyomán, aki a költészetben érezte jobban otthon magát – inkább fordítva: a költői nyelvből kiindulva igyekszik a használt nyelvet megérteni.

II. A költői nyelvteremtés mint az eredeti nyelvteremtés utánzása

Hogy a *költői* nyelvi jelsor az általa jelölt valósággal azonosul a befogadóban, az senki számára nem újdonság. De József Attila számára (legalábbis életének bizonyos szakaszaiban) a *köznyelvi* jelsor is valóságnemző képességgel rendelkezett. Dr. Bak Róbert a József Attila kórfolyamatáról szóló tanulmányában tünetként tárgyalja e tümenényt: „a kifejlődött schizophrénia gondolkodászavarban a *szavak egyenértékűvé válhatnak magukkal a tárgyakkal*...” [József Jolán idézi: József Attila élete, Bp., 1947. 298. Mindnyájan ismerjük életrajzából az öcsödi epizódot, ahol „a szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincs. Ez nagyon megdöbentett, úgy éreztem, hogy létezésemet vonják kétségbe”. (JAÖM IV: 34.)]¹ Nyilvánvalóan összefügg ezzel utolsó versének kezdete is:

„Íme, hát meglettem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölébem,
ha eltemet, ki eltemet.”

„Íme, hát meglettem *hazámat*...” Új elemmel, az eddig még nem szerepelt *haza* elemmel bővült tehát a kérdés, amelyet most már így kell föltennünk: mi köze van a név és a megnevezett azonosságának a hazához?

¹A dolgozatban alkalmazott rövidítések: JAÖM = József Attila Összes művei, I–IV, Bp., 1955–1967. AES = LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága*, I–II, Bp., 1965. GIK = MARÓT Károly, *A görög irodalom kezdetei*, Bp., 1956.

A névnek a megnevezettel való azonossága költészettani és néprajzi megfigyelés, amely József Attila esztétikájában is szerepel: a költemény „egyetlen keletkező szó . . . , a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egységbe foglal (JAÖM III: 95)”. A haza, pontosabban a vele rokon értelmű nemzet fogalma ezzel az azonossággal együtt először az Ady-vízió c. tanulmányában szerepel: „Sem nem intuíció – írja –, sem nem spekuláció – a művészet egy harmadik szellemiség, mondjunk egy nevet: ihlet. A szellemiség minőség, s az ihlet tehát legkisebb részében is az, a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De minthogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésekor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat, a nyelvet megteremtette . . . Ha a nemzet külsőleg nyelvében jut kifejezésre, úgy belsőleg a nyelvet alkotó, tevékeny szellemiség. *A nemzet közös ihlet.*” (JAÖM III: 23–4) József Attila a jelenséget, amelynek következtében a nyelvtörténet, akár költői, akár nyelvtörténeti szinten történjék, mindenképpen magasabb értelemben vett *neveket*, azaz olyan jeleket hoz létre, amelyek azonosulnak jelöltjükkel, ezt a jelenséget *névvarázs*nak nevezi idézett tanulmányában. Így ír: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs.” (JAÖM III: 26) Az elnevezés – néprajzi háttére miatt –, mint később kiderül, feltétlenül találó. Egy évvel később, egy vitacikkében határozottan megfogalmazza a nemzet költői tevékenységébe vetett hitét: „mert az ember sokfajta közösségben él, és van olyan közössége is, amelynek alakja a nyelv és tartalma a nemzet, amely nyelv-alkotó, s így lényegében költői tevékenység.” Ugyanitt a névvarázs kifejezés néprajzi háttére is megvilágosodik: „. . . a kultúra keletkezésének első mozzanata éppen a nyelv születése, a nemzet első mozdulata. Tudjuk, hogy eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (tondi-jának) idézete . . . volt. Ezen a nyomon haladva be kell látnunk, hogy a nyelv és költészet keletkezése az időben jóval előbbre esik”, mint a többi művészeté, ugyanis a név sokkal teljesebb mozzanatában jelöli tárgyát, mint a legegyszerűbb rajz. (62) Ismét egy évvel később, egy – munkások számára tartott – előadásában (Irodalom és szocializmus) újra kifejti elméletét, jóval részletesebben. Megkülönbözteti a használt és a keletkező szót; a használt szó intuíció (szemlélet), a keletkező szó pedig műalkotás (név). „Így a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza.” Ennek a megállapításnak a későbbi fejtegetésekben középponti jelentősége lesz: itt hangzik el ugyanis először az, hogy a szó a költeményben szerepet játszik, utánozza a nyelvtörténeti értelemben vett szószületést, vagyis a nyelvtörténet kezdőpontjához archaizál. A névvarázs-gondolat utoljára az Esztétikai töredékek-nek nevezett hatalmas postumus tanulmányban maradt fenn. Az 1926 és 29 között született gondolatot még ebben a tanulmányban is, amelyen kevéssel halála előtt még dolgozott, változatlanul valjára József Attila: „. . . lezögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert a nemzet eszerint: közös ihlet.”

József Attila tehát a nyelvnek eredendő költőiséget (valóságteremtő képességet) tulajdonít. Valószínűleg e meggyőződésének utolsó jelét tartalmazza a Victor Eftimiu „Óda a román nyelvhez” c. versének nyersfordításán végzett javítása (a műfordítást már nem készítette el). A nyersfordítás ezzel a sorral kezdődik: „A hajnalpírból bűvösen tűntél fel . . .” József Attila a *bűvösen* szót *bűvölőn*-re javította a kéziratban. (JAÖM IV: 278)

József Attila is azok közé tartozott hát, akik a költői nyelvben az emberiség anyanyelvét látják. A nyelv e kezdeti, költői állapotát nem választotta el pontosan a mai költőietlen (jelölő és nem ábrázoló) nyelvváltpottól, élete bizonyos szakaszaiban ez utóbbinak fogytákos valóságteremtésére is fogékony volt. De ez a fogékonyaság nem a tudós, hanem a költő József Attiláé.

A költői nyelv, mint az emberiség anyanyelve – ez a fölfogás ókori keletű (vö. Marót Károly: Hérodotosz prózája, EPHK 1943 és uő: Az epepeia helye a hősi epikában Bp., 1964. 87.). A modern tudományban e fölfogást vallók szerint „a költészet mint nyelv, a nyelv mint költészet, vallás születik meg . . .” (GIK 250). József Attila e nézettel valószínűleg Hegelnél találkozott, Solymossy Sándor „Névmágia” és Zolnai Béla „Névvarázs” c. cikkéből (mindkettő: MNy 1927) pedig néprajzi–nyelvészeti adalékokat meríthetett. Marót Károllyal talán föl lehet tenni bizonyos személyes kapcsolatokat is. József Attila mindenesetre legvalószínűbb forrása, Hegel szerint „a költői dikció . . . egy nép körében olyan korban keletkezhetik, amikor a nyelv még nem alakulhatott ki, hanem csak maga a köl-

tészet hozza meg tulajdonképpeni kifejlődését... Ebben az esetben a megnyilatkozás hatalma, a nyelv megalkotása a fődolog, nem pedig sokoldalú művelése és kiművelése, s a dikció a maga részéről egészen egyszerű marad.” (Eszttikai előadások Bp., 1956. III. kötet 220.) Hegel itt nagyon világosan megkülönböztet egy eredeti költészetet, amely „a nemzetnek mintegy megoldja a nyelvét”, és egy másodlagos költészetet, amely a nyelvteremtés eredeti költészetét követi, s amelyben a költői nyelvnek már el kell térnie a közönséges (már megalkotott) nyelvtől, „s újból emelkedtté és ötletessé kell válnia” (i. m. 221). Lukács György csak e másodlagos költészetről hajlandó tudni: „Ha... a költői nyelv a... kialakult... nyelvből származik, akkor rögtön megmutatkozik azoknak a felfogásoknak a helytelensége, amelyek a költői nyelvben az emberiség ’anyanyelvét’ látják” (AES II: 150). E dolgozat kénytelen a hegeli kettős költészetképzelést követni, azzal a megszorítással, hogy az eredeti költészet csak egy – különben valóságosan kimutatható – folyamat fikatív kezdőpontjának tartja. Erről később többet.

A névvarázs az együgyű és a régi népeknél mindenesetre általános. A népmesékben – kivéve a legújabb változatokat – pl. elképzelhetetlen a hazugság. Az adott szóra hivatkozva foglalták el Magyarországot őseink – a fehér ló mondjája szerint. A király is kénytelen a kis kondásnak adni a lányát, ha egyszer megígérte. A név a megnevezéssel azonos. A hősök gyakran eltítkolják nevüket ellenfelüktől, nehogy az megrontsa vagy „halálra nevezze” őket. Így Perceval, mikor Arthus király udvarában neve felől kérdik, ostobának teszi magát, és csak annyit árul el, hogy édesanyja otthon mindig csak beau fils-nak, cher fils-nek szólította. Hasonlít ehhez az orosz Nemtudomka meseje is. Eredetét tekintve a latin Quintus, Sextus is álságosnak minősül. Magyarországon – hogy megtévesszék a hatalmat, mely őt nevével idézte – a beteg gyereket átkeresztelik ilyesformán pl: Nemvaló, Nemvagy, Szemét, Halálú stb. Jól jön a névvarázs a hősnek akkor is, amikor ő tud nevével fogva hatalmába keríteni valakit: „Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál...” – mondja a banya a magyar népmesében. (Az adatok főként Solymossy és Zolnai idézett műveiből valók. A névvarázs irodalmához l. GIK 120. l. 88. jegyzet.)

George Thomson, aki hosszabb időt töltött ír falvakban, azt mondja az ír parasztokról, hogy „bizonyos fokig valamennyien költők, beszédjük mindig hajlamos arra, hogy versben bontakozzék ki” (Marxizmus és költészet Bp., 1948.). Szerinte „a költészet nyelve lényegében primitívebb, mint a közönséges beszéd, mert nagyobb mértékben őrizte meg a beszédben eredetileg rejlő ritmikus, dalmi és képzeleti sajátosságokat.” (I. m. 18.) Az ősnyelvészet szerint is: a még grammatikátlan (egy osztályos) ősnyelv is főként hangfestésen vagy ösztönösen hangreakciókon alapuló mondatzavakat tartalmazott, amelyek – a hallgatót tekintve – inkább ábrázoló-megjelénítő, semmint jelölő feladatot töltöttek be. Amikor azután – az embernek a természettel való anyagcseréjének kiterjedésével – az erősen korlátozott számú mondatzavak nem tudták többé kifejezni a számtalan kifejezendőt, megjelent a második osztály (a grammatika), amely képessé tette a nyelvet arra, hogy a dolgok viszonyaiból az általánosat ragadja meg. A második osztály megjelenése tehát veszteség és nyereség is egyben: nyereség, mert véges számú nyelvi jellel végtelen dolgot lehet jelölni, másrészt veszteség, mert a nyelv egyre kevésbé hivatott az egyedi, az éppen szóban forgó valóság ábrázolására, ezzel párhuzamosan és egyre inkább annak jelölésévé válik, ami az éppen szóban forgó és a többi dolog között általánosan érvényes. A nyelvtörténet mennél mélyebbre hatol, annál érzékletesebb nyelvi valóságábrázolásra bukkan. A néprajzilag-irodalomtörténetileg archaikus kövület, a névvarázs is azt mutatja, hogy a nyelv valamikor teljes valóságnemző képességgel volt megáldva. Erre a képességre a legkevesebb azt mondanunk, hogy a nyelv születése pillanatában költői volt. Mert, bár nem rendelkezett a modern költészet elemi jellemzőivel (pl. írás) sem, a költészet legfőbb sajátosságában, a nyelvi valóságnemző képességben döntően felülmúlta azt. Melyek voltak mármost ennek a ősnyelvi – Arany János szavával – panpoieticus kornak, a névvarázs korának gazdasági föltételei?

A dolgok megnevezése megismerésüket jelentette, pontosabban a megismerés hozza magával a megnevezést is (vö. a latin nosco és nomen szavak rokonságát). A magántulajdon megjelenése előtt a társadalom nem zárta ki egyetlen tagját sem a dolgok elsajátításából. Amennyiben a megismerve-megnevezett dolog egyáltalán elsajátítható, úgy – a magántulajdon megjelenése előtt – a közösség minden tagja számára egyaránt elsajátítható volt. A névvarázs tehát a magántulajdon megjelenése előtt bizonyos mértékig reális.

A munkamegosztás megjelenése előtt a közösségnek a természettel folytatott anyagcseréje igen szűk kiterjedésű volt. Az egyénnek a természettel folytatott anyagcseréje azonban nem volt még ennél

is szűkebb, hanem pontosan akkora kiterjedésű, mint az egész közösség. Az anyagcsere kiterjedésének csak természetadta és nem társadalmi határai voltak. Amikor viszont a munkát elkezdik megosztani, bár a közösség természeti anyagcseréjének terjedelme ugrásszerűen növekedni kezd, az egyén természeti anyagcseréjének terjedelmét újfajta – társadalmi – határok közé szorítják, „mindenki egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni; vadász, halász vagy pásztor vagy kritikai kritikus, és annak kell maradnia, ha nem akarja az élet fenntartásához szükséges eszközöket elvesztani . . .” (K. Marx és F. Engels: A német ideológia, Bp. 1960. 34.. Tehát mennél extenzívebb a közösségnek a természettel folytatott anyagcseréje, annál kevésbé extenzív az egyéné. És mennél intenzívebb a közösségé, annál kevésbé az az egyéné. Mert a munkamegosztás megjelenése előtt ugyan az egyénnek (és a közösségnek) a természettel való kapcsolata még teljesen természetadta, vagyis igen szűk keretek közt valósul meg, és igaz az is, hogy a munkamegosztás kezdetével a közösség a természet egyre intenzívebb megváltoztatására válik képessé, de ugyanilyen arányban válik közvetettebbé az egyénnek a természettel való kapcsolata. E fejlődés csúcspontja az, amikor az egyén számára munkája nem a természettel, hanem a társadalommal folytatott anyagcseréként jelenik meg. „A természetben az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek, és tevékenységüket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással, és a természettel való kapcsolatuk, termelésük, csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe.” (Marx: Bérmunka és tőke, Lukács Gy. idézi: AES II: 577.)

Összefoglalva: a magántulajdon és a munkamegosztás következtében elidegenül a munka a természettől, és ez az elidegenülés megszünteti a névvarázs gazdasági alapjait. (Az elidegenült munkának csak egyik oldalával, a munkának a *természettől* való elidegenülésével foglalkozott, és kizárólag csak ezzel fog ezután is foglalkozni a dolgozat, részint, mert ez az oldal tűnt a legáltalánosabbnak, részint pedig azért, mert e fejtegetések a dolgozatnak a szépségre és a költői képre vonatkozó megjegyzései közt nagyrészt hasznosíthatók lesznek.) A névvarázs gazdaságilag csak a magántulajdon és munkamegosztás megszületése előtt, az őskommunizmusban lehetett megalapozva. Az őrkommunizmus mint társadalmi forma nem illeszthető be a fiatal Marx rendszerébe: ebben a rendszerben nem föltételezhet egy munkamegosztás és magántulajdon nélküli primitív társadalmat, elidegenült munkát. Munkamegosztás és magántulajdon Marx szerint azonosak (Ném. ideol. 33.): az egyik ugyanazt jelenti ki a tevékenységre vonatkozólag, mint amit a másik tevékenység tárgyára és eredményére mond ki. Marx 1844-ben tárta fel azt a folyamatot, amelynek során a magántulajdon (amely mint láttuk, a fiatal Marxnál a munkamegosztással azonos kifejezés), tehát a magántulajdon elidegeníti a munkát (Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 44–53). Ugyanott azonban, bár bebizonyítja, hogy munkamegosztás és magántulajdon szükséges a munka elidegenüléséhez, mégis elsődlegesnek magát az elidegenült munkát veszi. „A magántulajdon tehát a terméke, az eredménye, a szükségszerű következménye a külsővé-idegenné vált munkának, a munkás külsőleges viszonyának a természethez és önmagához.” Mit jelent ez? Pontosan azt, hogy a munka már a munkamegosztás és magántulajdon előtt elidegenült. Az emberi munka céltudatos, s a céltudat már önmagában föltételezi az elidegenülést: A céltudat ugyanis az átalakítandó természetdarab terve, egy még változatlan természetdarabnak a tudatban megváltoztatott képe, vagyis egy darab nem objektíve meglevő természet. A céltudatos ember tehát már elidegenült, már idegen test, már nem egy darab természet, mert a koponyájában hordoz egy olyan képet, amely az objektív természet bizonyos tagadását jelenti. Így tehát az emberi munkaként konstituálódó munka már elidegenült, és létrehozza első termékét, a magántulajdont. „Később ez a viszony átcsap kölcsönhatásba” (id. mű 53.) – mondja Marx, a létrehozott magántulajdon megsokszorozza az elidegenülést. A magántulajdont (és munkamegosztást) csakis az elidegenült munka hozhatja létre, az elidegenült munkát viszont csakis a magántulajdon (és munkamegosztás) képes megteremteni. Ahogy Marx mondja: „... a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka terméke, és másodszor ... a magántulajdon az eszköz, amely által a munka külsővé-idegenné válik”. (Uo.) Ezek szerint tehát elidegenületlen munka nem létezett; az ősközösségben végzett elidegenült munka pedig születésének pillanatában létrehozta a magántulajdont. Keressük viszont azt a munka előtti munkamegosztást és magántulajdont, amely a születő munkát halva szülötté, elidegenültté tette. Marx a céltudatos munka keletkezése előtti munkamegosztás- és magántulajdoncsírárt a családban jelölte ki, amely „kezdetben az egyetlen társadalmi viszony”. (Ném. ideol. 30.) „... A munka megosztása ... eredetileg nem volt más, mint a munkának a nemi aktusban való meg-

osztása . . .” (I. m. 32.) Ezzel a megosztással együtt létezik a „tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája. A családban levő, persze még nagyon kezdetleges, latens rabszolgaság az első tulajdon, amely egyébként itt már tökéletesen megfelel a modern közgazdászok definíciójának, amely szerint a tulajdon idegen munkaerő feletti rendelkezés.” (I. m. 33.)

Az őskommunizmus tehát a fiatal Marx rendszerében csak mint a munkamegosztás és magántulajdon folytonos növekedésének *fiktív* kezdőpontja lenne értelmezhető. A névvarázsa vonatkozó néprajzi-nyelvtörténeti megfigyelések is hasonló eredményre vezetnek: nem léteztek ugyan oly kezdetleges társadalom, amelynek nyelve maradéktalan valóságnevező képességgel rendelkezne, de annyi bizonyos, hogy a nyelv valóságnevező képessége folyamatosan csökken. Tehát itt is jogosult egy olyan fiktív nyelv-történeti kezdőpont kijelölése, amelynek teljes valóságnevező képessége van, s amely a fiatal Marx gazdaságfilozófiai rendszerében az őskommunizmusnak felel meg, mert csak ez a társadalmi forma biztosítja a nyelv maradéktalan valóságnevező képességének gazdasági alapjait.

A munkamegosztás és a magántulajdon fejlődésének eszköze és eredménye az elidegenülés, amely tudati valóság. A tudat a fiatal Marx számára majdnem azonos (az ő kifejtése sem sokkal precízebb) a nyelvvel: „A nyelv olyan régi, mint a tudat – a nyelv *maga* a gyakorlati, a más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, miként a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből keletkezik.” (Ném. ideol. 31.) Ezért a fiktív nyelv-történeti kezdőpontnak valóságnevező nyelvállapotát bizonyos joggal elidegenületlen nyelvállapotnak is lehet nevezni. A dolgot azáltal az utóbbi kifejezést használja majd.

A magántulajdon és a munkamegosztás fejlődésével a természeti tárgyak megismerése (megnevezése) és egyéni elsajátíthatósága egyre távolodik egymástól; a társadalom egésze most ugyan hatékonyabban tudja fölvenni a harcot a természettel, de az egyének a természettel folytatott anyagcseréje a természetnek egyre társadalmilag korlátozott, méghozzá egyre csökkenő területű darabjával folytatott anyagcserévé válik, sőt ez a kapcsolat is egyre közvetettebb. A valóság tehát egyre távolabb kerül az egyéntől, s a szó sem tudja a megnevezettet fölidézni, csak elvontan jelölni a megnevezett fogalmát. E dolgot az elképzelései szerint a valóság és az elidegenült nyelvállapot között egyre szélesedő szakadék áthidalására hajtják végre a második, a *költői nyelvteremtést*. Az elidegenült nyelv valóságnevező képessége folyamatosan csökken, de a költői nyelvteremtés mindig új és új valóságnevező képességgel áldja meg. A költemény, valóságnevező képességét, lényegét tekintve tehát archaikus gesztus, mert az eredeti nyelvteremtés utánzásának minősül. Ilyen megvilágításban érdemes újra idézni József Attila tételét: „... a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza”. A költészetnek az elidegenülés növekvéséből és vele párhuzamosan a nyelv valóságnevező képességének csökkenéséből való eredeztetése szerkezetileg bizonyos mértékig Marx valláseredeztetését követi, amelyet a 4. Feuerbach-tézisben fejtett ki: „... hogy a világi alapzat elválik önmagától és magának a fellegekben önálló birodalmat rögzít meg, az csak abból magyarázható, hogy ez a világi alapzat meghasonlott önmagával és el-
lentmond önmagának”.

A nyelv valóságnevező képessége mindmáig csökken. Amikor a költészet megszületett, a nyelv valóságnevező képességének még összehasonlíthatatlanul nagyobbak kellett lennie a mainál. Sőt, mivel a csökkenés folyamatosnak tekinthető, a költészet történetén *belül* a költészet születésének *pillanatában* kellett a használt nyelvnek még a legnagyobb valóságnevező képességgel rendelkeznie. Mivel pedig a föntiek szerint a második (költői) nyelvteremtés ávegett történik, hogy a nyelvet az eredeti nyelvteremtést közelítő valóságnevező képességgel lássák el, szükséges, hogy az első költemény felülmúlja saját kora használt nyelvének még aránylag elég nagy valóságnevező képességét. Vagyis az ismert költői műfajok közül a legnagyobb valóságnevező képességgel rendelkező műfaj volt az első: ezzel kellett kezdődnie a második (költői) nyelvteremtésnek. Ez a műfaj természetesen a varázsigé. Igaz-e, hogy a költészet a varázsigével kezdődik? Az e kérdésre adott pozitív válasz alkalmas lesz arra, hogy az eddigi fejtegetéseket történetileg alátámassza.²

*

² Itt kimaradt az 1. Függelék, melynek címe „A varázsigé a magyar költészet kezdetén”. Ebben a regösénekeknek, a Júlia szép leány c. balladának, a Bornemisza Pétertől ránk hagyományozott

Az eredeti és a költői nyelvteremtés fönt vázolt összefüggését támasztja alá történetileg az, hogy a költői nyelvteremtés a varázsigével kezdődik. Nem állítható ugyan József Attiláról, hogy mindezt szépen végiggondolta, de mégis, bizonyíthatóan foglalkozott ezzel a témával. Hogy a költői nyelvteremtés az eltávolodott valóság újranevezése végett van, a saját bőrén tapasztalhatta: az ihletet „teljes valóság-fogyatkozásnak” nevezi. Hogy a költőnek a valósághiányból valóságot teremtő cselekvése többé-kevésbé mágikus technikát igényel, azt is tudta: „Az ember azért ír verset, mert a szó szoros értelmében sürgős szüksége van rá. Földézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondíját* s ez sikerül is annak, akinek *mana*-ja, vagyis varázsereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbájos” (JAÖM III: 48). És egy másik adalék: tudjuk, hogy a névvarázsmélet 1926 és 29 között született. Volt már olyan adatunk, amely 1927-hez kapcsolná. Szintén 1927-ről jegyezte föl Németh Andor, hogy a költőnek „művészi eszménye ez időben a ráolvasás és a népdalok együgyű bája. Ezt a két eszményt forrasztotta össze Medáliában. Lejtésük a népdalé, elvarázsolt tartalmuk a varázsigé” (I. m. 77.)

A főnti fejtegetésektől nagyrészt függetlenül ugyan, de mégis mindenképpen csatolni kell egy figyelmeztetést a fejezethez. A fejezet függelékében ugyanis a varázsigé az első költői műfajként íródott le. Ezzel a mindig orális varázs-prélitterature és az öntudatos irodalom közötti különbségről nem vettünk tudomást. De különbség az általunk vizsgált mozgásban – az elidegenületlen nyelvállapothoz való archaizálásban – valóban nincs is köztük; s a varázsigé csak azért archaizál sokkal merészebben az öntudatos költészettől alkotásainál, mert időben is sokkal közelebb esik a fiktív nyelvtörténeti kezdőponthoz még elidegenületlen nyelvállapotához. A varázs-prélitterature és az öntudatos költészet között szerintem inkább csak abban áll, hogy a varázslás a világ osztatlanságának illúziójából táplálkozik, míg a költészet maga teremti meg ezt az illúziót.

III. Az eredeti és a költői nyelvteremtés hasonlóságai

E fejezet a költői nyelvnek ama képességével kívánna foglalkozni, hogy az adott nyelvállapottól elszakadva, bizonyos mértékig vissza tud térni az elidegenületlen nyelvállapothoz. Meggyőződésem, hogy az elidegenületlen nyelvállapothoz való archaizálás tételére egykor majd speciális verstant lehet fölépíteni. E speciális verstan kialakítására vonatkozó előzetes javaslataimat tartalmazza ez a fejezet.

1. A „szublogikus kilépés”

A vers nemcsak gondolati úton hat: ha úgy tenné, az elemzésnek a tisztán fogalmi síkon történő reprodukción kívül más föladata nem lenne. Viszont a vers szavakból, fogalomjelölőkből épül föl. A nem fogalmi hatás kiváltásához tehát a költőnek bizonyos mértékig csorbítania kell a szavak fogalomjelölő képességét, s valami új, fogalmilag meghatározhatatlan közlemény hordozására kell alkalmassá tenni őket. Ezt a folyamatot Hankiss Elemér „oszillációnak”, Jean Cohen „összezavarásnak” nevezi.

József Attila szerint a költeményben, amelynek formája van, okvetlenül lenniük kell nem tisztán fogalmi információknak is, mert „alakja a tisztá fogalomnak nincs” (JAÖM III: 244). Hegel azt mondja (Esztttika, III: 214), hogy a fogalmat „megértjük, de fakó, szürke, az egyéni létezés szempontjából határozatlan és elvont marad. A költői képzelet azért magába fogadja a reális jelenség egész gazdagságát, s azt a dolog belsejével és lényegével közvetlenül eredeti egésszé tudja egybedolgozni.” A fogalom – amennyiben mindig tagadja az aktuális valóságot (mert hiszen „fa” nincs, csak *ez a fa*, vagy *az a fa*) – maga is az elidegenülés egyik megvalósulása: a fogalomban adva lévő általánosítás csak akkor lehetséges, ha a természet *mindig egyedi* tárgyaival való érzéletes kapcsolat már nem áll fönn. „Ennek az

„bájoló imádságoknak”, a bagonyai ráolvasásoknak és néhány középkori, magyar és külföldi forrásnak összehasonlító elemzésével megpróbáltam bizonyítani, hogy a magyar költészettörténet első műfaja a varázsigé. A Függelék záró mondatait közlöm.

a szükségszerű következménye – mondja Lukács (AES II:160) –, hogy a költői nyelv a mindennapival folytatott szakadatlan harcban jön létre. Még ha el is tekintünk a nyelvet megmerevítő és eltorzító konvencióktól, akkor is érvényben marad az a tény, hogy minden szó szükségszerűen, lényegéből kifolyólag absztrakciót jelent. . .” E harc teszi lehetővé, hogy „a nyelv költőileg a képzet és a fogalom közti feszültséggé alakuljon át” (153). Lukács szerint tehát (162) „a költői nyelv arra törekszik, hogy a világosan rögzített fogalmiságot – és ezért: világosan megértett tárgyiasságot – a fogalmak alapjául szolgáló szemléletekhez vezesse vissza”. József Attila (JAÖM III: 244) Lukács elképzelésének mindenben megfelelően azt írja, hogy „az ihlet a szemlélet és a gondolat ellentétében való egység”. De Lukács szóhasználata (különösen a „visszavezetés”-re gondolok) tökéletesebben egybeesik e dolgozat archaikus szempontjaival.

Marót Károly szerint a (költői) fogalomoldás feladata az a megismerésben, hogy „az ilyen nyerstermékek az őket létrehozó, átmeneti szublogikus pillanat elszálltával visszatérő normáltudatunk ítélőszéke elé kerüljenek, és mint a külvilág tárgyaiként megítélhető új, de „saját tárgyaink” sarkalló-össztönző anyagot szolgáltatassanak a fokozottan tágulni képes, örökké haladni hivatott tudatunknak. Ezek lesznek – más szóval – éppen, amik elsősorban fogják a tudat kontinuális fejlődését biztosítani”. (GIK 249.) Marót elképzelésében tehát – aforisztikusan fogalmazva – nem szerepel a logikus megismerés lehetősége: a megismerés – pontosabban a megismerés első foka – mindig valamilyen szublogikus pillanat, és a logikus földolgozás, elsajátítás csak ezután kezdődik. E dolgozat szóhasználatával: az elidegenült tudat, mint Anteusz, mindig erőre kap – és csakis akkor kap erőre –, ha megérinti a földet, és ezt az érintést nevezi Marót „szublogikus kilépés”-nek, megint csak e dolgozat terminológiájában: az elidegenületlen nyelvállapothoz való archaizálás egyik formájának. (Nem szabad elfelejtenünk, hogy – amennyiben költői és nem pl. vallási szublogikus kilépésről beszélünk – a szublogikus kilépés az olvasó tudatában mindig a költemény nyelvi anyagának következménye.) Idézném Marótnak egy másik megjegyzését is, amelyből kiderül, hogy az embertől (az elidegenülés következtében) már *eltávolodott* valóság visszaszerzésén dolgozik a szublogikus kilépés, amelynek „lényege abban áll, hogy a már uralkodó gondolkodás háttérbeszorulásával *magát az életet* engedi előtérbe, aminek azután a további tudatalakulást illetően következményei is nőnek, nyilvánvalóan. Kétségtelen ugyanis, hogy a szublogikus elugrás egyéni drámája után adódó normáltudat már nem lehet azonos az azt megelőző normáltudat-állapottal. Benne – ha kihülten is – nyomai fognak maradni az előzően megélt ’patologikus’ kikapcsolódottságnak, amely az azt megelőző tudattartalmat kényszerűen meggyarapítja.” (GIK 258.) Marót kutatásaival gyönyörűen egybevágh Kosztolányi vallomása a költői „fogalomoldásról” (e szót is tőle kölcsönöztem): „Ha figyelni akarunk, akkor rendszerint nem tudunk figyelni. Arra figyelünk, hogy figyeljünk, s így csak erőlködünk. Lazítani kell tehát a figyelmet, teljesen elveszteni, hogy teljesen visszanyerjük.” (Ábécé Bp., é. n. 158.)

Hankiss az „oszcillációt” (fogalomoldást) valószínűleg joggal tartja a verstan egyetemes kategóriájának (A népdaltól az abszurd drámáig, Kritika 1967). Most, amikor a költői forma bizonyos oldalainak vizsgálatába bocsátkozunk, nem szabad szem elől tévesztelnünk, hogy tulajdonképpen a fogalomoldás egyes megvalósulási formáit figyeljük meg. Ezért kellett előrebocsátani ezt a kis „idézet-tárat”.³

*

³ Itt kimaradt a 2. fejezet: „A rím, mint archaikus versmondattani jelenség”. Ez a fejezet a magyar rímtörténet rövid áttekintését adta, sorba állítva a mondattani párhuzamosságot, a rímet és az asszonánkot, mint egyre kevésbé archaikus jelenségeket, de amelyek mégis mindig megtartják egy fiktív nyelvtörténeti kezdőponthoz való archaizálás képességét. A fejezet egy változata „Archaikus versmondattani alakzatok” címen megjelent az Acta Iuvenum (ELTE) 1972. évfolyamában.

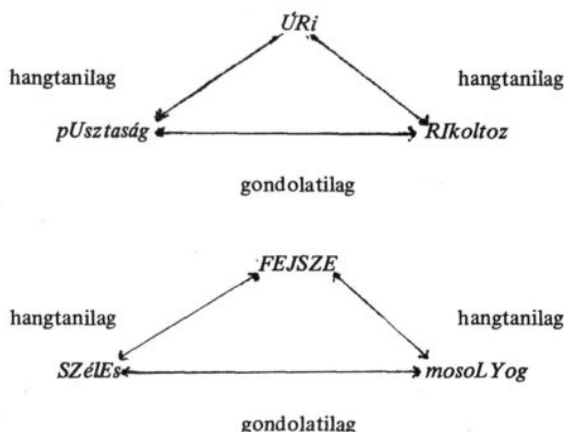
Kimaradt továbbá a 3. fejezet: „Néhány megjegyzés egy talán kialakulandó archaikus szempontú versszótanhoz és -hangtanhoz.” Ez – főként Seymour Chatman „A Theory of Meter” c. művével vitatkozva – az ütemet és a verslábát olyan antiszavakként tárgyalta, amelyeknek nem feltétlenül van szótári jelentésük. (Ezt aztán könnyű volt beépíteni a dolgozat esztétikai rendszerébe.) A 3. fejezet néhány, József Attila költészetéről szóló mondatát közlöm.

A költői nyelv hangtanának archaikus szempontú bővebb vizsgálatába ez a dolgozat egyáltalán nem megy bele. Már csak egy kérdésre szeretné ráirányítani a figyelmet: a nyelvi jel önkénységének kérdésére. A nyelvi jel önkénységének tételét Ferdinand de Saussure állította föl. A nyelvi jel kétarcú: egyrészt jelölő (hangkép), másrészt jelölt (fogalom). „A jelölőt a jelölttel egyesítő kötelék önkényes...” – mondja de Saussure (Bevezetés az általános nyelvészetbe, Bp., 1967. 93.). „A »nővér« fogalmát tehát semmiféle belső kapcsolat nem köti össze az s-ö-r hangsorral, amely jelölőjéül szolgál; éppolyan jól lehetne ábrázolni bármilyen másikkal is: bizonyítják ezt a nyelvek közötti különbségek és maga az a tény, hogy vannak különböző nyelvek: az »ököre« jelöltnak a határ egyik oldalán b-ö-f a jelölője, a másikon pedig o-k-s.” (Uo.) A hangutánzó és hangulatfestő szavak is, ha már belekerültek a nyelvbe, részt vesznek abban a hangtani, alaktani stb. fejlődésben, amelyen a többi szó átme gy, pl. a vulg. latin pipio-ból származó fr. pigeon, és így „elsődleges karakterükből elvesztenek valamit azért, hogy a nyelvi jelnek, amely motiválatlan, az általános sajátosságait magukra öltse” (i. m. 95.). De Saussure tehát egyáltalán nem tagadja, amit az ősnelvészett tanít, hogy a kezdet kezdetén a jelölők még mind csupa utánzások és ösztönös hangreakciók voltak, de leszögezi, hogy „a teljes mértékben önkényes jelekkel jobban megvalósítható az ideális szemiológiai folyamat, mint másokkal...” (i. m. 94.) Úgy gondoljuk, a korábbi fejtegetésekkel összhangban lenne, ha a szemiológiai folyamat tökéletesbedését a munkamegosztás fejlődésével egyenes arányba állítanók. Ez esetben a de Saussure-féle tétel a munkamegosztás fejlődésével egyenes arányban válnék egyre gazdagabbá. E dolgozat terminológiájával: *a jelölő egyre inkább elidegenül a jelölttől*. Ennek a tételnek ideiglenes megszüntetése lenne tehát a költői hangtan főladata, ha a költői nyelv valóban az elidegenületlen nyelvállapothoz archaizál. Vegyük pl. ezt:

„... az úri pusztaság rikoltoz,
a széles fejsze mosolyog.”

(József Attila)

Az e két sorban kifejtett gondolati viszonyoknak megvannak hangtani megfelelőik is: ahogy a „pusztaság” és „rikoltoz” gondolatilag (assziociatív) összetartozik, úgy bomlik ki ugyanabból az „ÚRI” hangképből a „pUosztaság” és a „RIkoltoz” hangképe. Pontosan ugyanez a gondolati-hangtani szerkezet áll a következő sorra is: a „széles” és a „mosolyog” jelölt közül assziociatív sugallja egyik a másikat, tehát van közös gondolati háttérük, minthogy közös hangtani háttérük a „fEJSZE” jelölő, amely magában foglalja a „SZéIEs” és a „moSoLYog” jelölőt egyaránt. Valahogy így:

– József Attila másutt a halál és a szerelem megfelelésének tudta nem-fogalmi lényegét megragadni oly módon, hogy az „öl” és „ölel” igét, másutt az „öl” igét és az „öl” főnevet következetesen együtt használta, és így ugyanolyan megfelelést teremtett a jelölők között, amelyen a jelöltek között volt, vagyis ideiglenesen felfüggesztette a de Saussure-i tétel érvényességét:

„Ölnek, ha nem ölelek.
a harctér nászi ágy”;

másutt:

„öltek, öleltek, tették, ami kell”;

és még egy példa:

„ölj öledbe, ha kellek”.

*

IV. Zárszó: a költemény történelmi helyzete

Marx elmélete szerint az ember, amikor tágitani akarta élettevékenységének, állati módon való termelésének természet adta határait, újfajta, *társadalmi* határokat szabott élettevékenységének: a munkamegosztást és magántulajdont, az elidegenült munkát. A természettel való viszonya felszabadításának eszköze lett a társadalmi rabság: „Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az. Az ember magát az élettevékenységét akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik. A tudatos élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati élettevékenységtől. Éppen csak ezáltal nembeli lény az ember. Vagyis éppen csak azért tudatos lény, azaz azért tárgy a számára a saját élete, mert nembeli lény. Tevékenysége csak ezért szabad tevékenység. Az elidegenült munka akként fordítja meg ezt a viszonyt, hogy az ember, éppen mert tudatos lény, élettevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi *egzisztenciája* számára.” (Gazdasági-filozófiai kéziratok, 50.) „Egy tárgyi világ gyakorlati létrehozása, a szervetlen természet *megmunkálása* az embernek, mint tudatos nembeli lénynek az igazolódája...” (Uo.) Elérkezik végül a pillanat, amikor az ember annyira társadalmasul, hogy végleg felszabadul abból a rabságból, amit termelésének szűk, egyoldalúan természet adta lehetőségei jelentettek. Az állat „csak azt termeli, amire közvetlenül a maga vagy kicsinyei részére szüksége van; egyoldalúan termel amíg az ember egyetemesen termel; az állat csak a közvetlen fizikai szükséglet uralma alatt termel, míg az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel, és az attól való szabadságban termel csak igazán; az állat csak önmagát termeli, míg az ember az egész természetet újratermeli; az állat terméke közvetlenül fizikai testéhez tartozik, míg az ember szabadon lép szembe termékével.” (Uo.) A természetnek való kiszolgáltatottság megszűntével Marx elmélete értelmében megszűnik az elidegenülés oka is: „Ez a kommunizmus, mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus.” (I. m. 68.)

A marxi történet tehát az elidegenülés növekvésével, majd forradalmi megszüntetésével számol. Két elidegenületlen fokot enged így föltételezni: az ő- és az érett kommunizmus fokát.

Ez a dolgozat a költői nyelvnek az elidegenületlen nyelvállapothoz való archaizálásával foglalkozott. A marxi elméletben kijelölt két elidegenületlen fok következtében viszont ez az „archaizálás” legalább ilyen joggal jövőbe nézésnek is minősítendő. „Ebben a nyelvben az »egyor« magába foglalja a *hajdan* és *maiden* kettős értelmét” (Th. Mann), a költő, mikor az elidegenületlen nyelvállapothoz archaizál, csak azt eleveníti föl a múltból, ami a jövőben lesz igazán eleven, ma pedig mindenképpen halott. A költemény nyelvi szférájának szempontjából tehát értelmetlennek tűnik „haladó” és „nem haladó”, „elkötelezett” és „el nem kötelezett” költészet oppozíciójáról beszélni, hiszen az elidegenülés megszüntetéséért küzd a költő, amikor az elidegenületlen nyelvállapotot igyekszik – ha csak egy pillanatra is – helyreállítani. E helyreállítási kísérletek tekintélyes része természetesen egyedi jelenség. Vannak azonban közöttük olyanok is, amelyek az igen tág értelemben vett költői norma, az egyetemes költői hagyomány részei, és így alkalmasak lehetnének módszeres (verstan) vizsgálatra. A jelen dolgozat ezt szerette volna javasolni.

2. Függelék: A költő történelmi helyzete

A költők a hagyomány szerint az öröklét lakosai. A költői mesterség a primitív népeknél általában a prófétaéval esik egybe (GIK 185., Thomson i. m. 45.). Platón a Szókratész-apológia elején egymás mellett említi a költőket és a jóvendőmondókat. A rómaiaknál a költő *vates* volt. A Múzsák a költőknek a múltba és jövőbe látás képességét adományozzák. Hésziodosztól József Attiláig, Vergiliustól Shelley-ig bukolikus költők és forradalmiak egyaránt, ezrével tették közé az aranykorra vonatkozó, első kézből származó információikat. William Blake föllevenítette a hagyományt, és prófétált. Keats csak kevéssel halála előtt írta le e sort: „But I am constant as the northern star . . .” Aztán a lángoszlopok, Petőfi, Victor Hugo:

„Le poète en des jours impies
Vient préparer des jours meilleurs.
Il est l'homme des utopies,
Les pieds ici, les yeux ailleurs.”

Ugyane versében „Il rayonne! il jette sa flamme / Sur l'éternelle vérité!” Rimbaud – és éppen az Alchimie du Verbe-ben – fölkiált: „Elle est retrouvée / Quoi? L'éternité!” Tudor Argezi Archeológiája – mint émelet után is sejthető – ugyancsak a saját örökkévalóságát kutatja. A verset különben József Attila fordította, a „vendég múlt és jövő asztalainál”, aki bevallja:

„En úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.”

Amikor a költő – múltba és jövőbe tekintve – kora használt nyelvét az elidegenületlen nyelvállapothoz közelíti, saját korát a történelem kezdő- és végpontjához viszonyítja, vagyis a történelmi folyamatnak alkotja meg nyelvi modelljét. A költemény tehát nyelvében az adott kort a történelem kezdetével és végével összekötő pályán mozog; amennyire a kifejezésnek értelme van: történelmileg örökkévaló pályán. Látnivaló, hogy ezt a költők nem is titkolják túlságosan. József Attila még levélben is megírja (Vágó Mártának): „Te bögre, amelyre nyilazott szívvel égetve vagyok én, az emberiség egész elmúlt nyelvét meg kell tanulnom módszeresen . . .” De miként tanulja meg? A történelmi pillanattól milyen ajtók szolgálnak az örökkévalóságra? E kérdések vizsgálatába a dolgozat természetesen nem megy bele, csak két megoldási lehetőséget szeretne fölvetni. Ezek a lehetőségek is önmaguk felől bizonytalanok, konstruáltak, kevés megfigyelésre építenek, úgyhogy elmélyedő figyelemre nem tarthatnak igényt. Mégis, a marxista kritika annyira elhanyagolta ezeknek a kérdéseknek kutatását, hogy még az azonnali energikus cáfolatot kiváltó dilettáns föltételezgetések is hatalmas hiányt pótolnak egyszerűen azáltal, hogy alkalmat adnak az energikus cáfolat elhangzására.

a) Azonosulás az egészszel

Szeretnék emlékeztetni az I. fejezetben a Német ideológiából idézett meghatározásra, amelyből (bármilyen pontatlan is fogalmazásuk) kiderül, hogy Marx és Engels a nyelvet *majdnem* azonosnak tartotta a (társadalmi) tudattal. Az osztálytársadalom az osztályellentétek egysége, ennek az egységnek önmagáról alkotott képe a társadalmi tudat, amely majdnem azonos a nyelvvel.

József Attila (JAÖM III: 79) azt mondja, hogy „a művészetnek minden változása és ellentétes megnyilvánulása dacára van egy általános és állandó mozzanata, a művésziség – minthogy a társadalmi és történelmi életnek minden változása és belső ellentéte dacára van egy állandó mozzanata, maga a társadalmiság. És ezzel már a dialektikus felfogás mélysége előtt állunk. Mert ez csak úgy lehetséges, hogy: ami változik, az egyben állandó is. Magyarázatul szolgál, hogy változni csak az változhat, ami van, az pedig önmagával azonos.” József Attila ezeknél az általános megjegyzéseknél mélyebben nem-igen foglalkozott az örökkévalósággal: inkább gyakorolta magát benne.

A történelem nem fogalom, hanem valóság, és minden történelmi pillanat beletartozik. Ha minden történelmi pillanat beletartozik, akkor minden történelmi pillanatnak rendelkeznie kell *legalább* egy közös valósággal, amely történelmileg örökkévaló. Bennünket érdeklő ilyen valóság az eszchatologikus marxi rendszerben a történelem *iránya*, amely az elidegenülés folytonos növekvése, majd forradalmi megszüntetése felé mutat. Mivel minden történelmi pillanat e folyamat egy kis részét hordozza, a történelmi pillanat e folyamat egy kis részét hordozza, a történelmi pillanatot *jellemzi* az elidegenülés bizonyos változása. Ha azonosulok a történelmi pillanattal, amely mégis elég hosszú ahhoz, hogy az

életemet magabazárja, ha azonosulok vele, azonosulok a történelem irányával is. Mennél inkább azonosulok a pillanattal, annál inkább azonosulok a történelmi örökkévalósággal, a történelem irányával.

Marx az embert azonosítja társadalmi viszonyainak összességével. A költő tehát, aki maximálisan korának gyermeke, hiszen annyira azonosul korával, hogy az azonosulás által a történelmi örökkévalóságba lép át, a költő maximálisan kiteljesíti társadalmi viszonyait. Nyelvet teremt, a nyelv pedig nem osztálytudat, hanem *majdnem* társadalmi tudat, a társadalmi tudat pedig az osztályellentétek egysége. A költő tehát *majdnem* az osztályellentétek egységét teremti meg. A költő nem „lép ki” korából, hogy örök dolgokkal foglalkozzék, hanem maximálisan azonosul vele, és ezzel szerzi meg örökkévalóságát, amely pillanatig sem történelemfölöttiség, hanem örökös történelmiség. A költő nem lép ki osztályából, hogy elefántcsonttoronyba zárkózzék, hanem társadalmi viszonyait éppen ellenkezőleg: kiterjeszti más osztályokra is. Ezért tekintette magát a fiatal József Attila osztálytalan-nak. Így jellemzi költészetét 1928-ban: „Tiszta és tökéletes forma. Ezen belül az emberiség sokszor fontos, sokszor derűs heroizmusa, melynek szimbólumát csak a munkásosztályban, egyénenként pedig az osztálytalan intellektuelekben látja.” (JAÖM IV: 19) Egy és múlva így nyilatkozik: „Hiszek a ... tiszta költészetben, mert ő teremtette meg azt a közösséget, amely a társadalom antagonizmusa fölött derűs erő, valóságos egész és mennyei egészség.” (JAÖM IV: 22) Ezeknek az eszméknek versbeli emléke pl. A hetedik, A balga költő (1925): „Lehetnék paraszt, pap, remete, zsúfú, bankár és király is!”

b) Azonosulás a résszel

Égésen más a helyzet azzal a költővel, aki a társadalom radikális elemeinek szolgálatába állítja lantját: pl. ha a forradalmi osztály költője. E költő az a) pontban mondottakkal éppen ellentétes módon viselkedik; ott a társadalom egészével azonosult, itt a társadalom egyik felét – a még hatalmon levő osztályokat – elvontan tagadja.

De még ez a költő is, aki leginkább tűnik a történelmi pillanat emberének, még ez a költő is eljut a történelmi örökkévalósághoz. Azonosul a társadalom fejlődésének értékeivel, sőt, ebben az esetben azonosul csak igazán velük, hiszen a fejlődő osztály érdekei pontosan egybeesnek a társadalom fejlődésének értékeivel. A fejlődő osztály érdekei különben mindig is úgy jelennek meg, mint az egész társadalom fejlődésének közvetlen érdekei. Így tehát e költő eleve szubjektív része a történelem folyamatának, azonosul vele, s ez az azonosulás, mint osztálytársadalmi érdek jelenik meg előtte. Ebből az osztálytársadalmi látomásból táplálkozik forradalmi hite és politikai verseinek hitele. A költő „archaikus” kilépéssel eltávolodik korának elidegenült társadalmi tudatától, és „megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát”. Ez a megszerkesztett és a költemény nyelvével modellezett osztálytársadalmi látomás követeli az adott történelmi pillanatban a forradalmi magatartást. A költő ugyanis mindenképp az adott történelmi pillanat nyelvallapotát viszi közelebb az előtte érzéketlenül megjelenő osztálytársadalmi látomás nyelvallapotához: a költő „*az adott világ* varázsainak mérnöke”.

József Attila késői költői gyakorlatában ezt a b) megoldást követte. Mivel a proletariátus a legelnyomottabb osztály, és győzelme után nem keletkezik alatta új, győzelme az osztály nélküli és elidegenületlen (József Attila így mondaná: társadalmi) társadalom. A proletariátus harcával való azonosulás tehát közvetett ugrást jelent számára a társadalmiságba (elidegenületlenségbe), közvetett ugrás abba a korba, amely megszünteti majd azokat az osztályellentéteket, amelyek József Attila költészetében alkotnak egységet. Össztársadalmi (kommunizmus-) víziója antibolsevizizmusában (vö. JAÖM III: 147, 175 és különösen 148) csúcsosodik ki. Tapasztalata szerint ugyanis a bolsevik marxizmus a proletariátus osztályjellegét az osztálytársadalom felszámolására irányuló harcának rovására domborítja ki, s igyekszik megfeledezni a proletariátus világtörténelmi hivatásáról. Tiltakozik e „bolsevikizmus” ellen, és – osztálytársadalmi víziójának megfelelően – azt állítja, hogy „a munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkás emberek öntudatosak, akiknek „osztályöntudata” az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik ...” (JAÖM III: 149)

*

A költemény nyelvét vizsgáljuk. Úgy látszik, a költő, mint nyelvalkotó, a történelemnek nemcsak kereszt-, hanem hosszsmetszetében is tevékenykedik. Úgy látszik, nyelvalkotó tevékenysége abban áll, hogy – tisztán nyelvi síkon mozogva – befutja az ősközösségtől az érett kommunizmusig változó társadalmi tudat (nyelv) pályáját, és ebből a történelmi mindentudásból beszél ki, amikor költeményeit alkotja. Nyilván ezért annyira veszélyes a politikai költészet, és ezért annyira politikai a költészet.

Tverdota György

MEGJEGYZÉSEK HORVÁTH IVÁN „NÉVVARÁZS” CÍMŰ TANULMÁNYÁHOZ

A tanulmány írója azonos azzal a Horváth Ivánnal, akit a régi magyar irodalom kutatójaként tart számon a szakmai köztudat. Azonos is, meg nem is. Ez az írás ugyanis egy harmadéves bölcsészhallgató szemináriumi dolgozata, a szerző nagyjából 17 évvel korábbi elgondolásainak foglalata. Mi indokolja kései közzétételét? Felelhetünk egy szóval: *időszerűsége*. A felelet mégis magyarázatra szorul. A dolgozat mellett érvel, hogy a névvarázsmélelet József Attila művészetfilozófiájának magva, és hogy ez a húszas évek második felében a költő gondolkodói műhelyében kialakult teória mindvégig meghatározta mesterségéről való gondolkodását. Horváth Iván igyekszik rekonstruálni, sőt saját verstani eszmélmékedéseinek alapjává tenni ezt a teóriát. Álláspontjával teljesen egyet lehet érteni, törekvései jó irányú kezdeményezéseknek tekinthetők. Ez azonban időszerűségének csak egyik oldala, inkább előfeltétele, semmint igazi oka.

A harmadéves bölcsész majd húszesztendő dolgozata azért érdemes figyelmünkre, mert – tudomásom szerint – mindmáig az egyetlen olyan írás a költő művészetbölcséletét elemző irodalomban, amely központi jelentőséget tulajdonít a névvarázsméleletnek, és fölveti a leglényegesebb kérdéseket, amelyekre e teória értelmezése és értékelése során a tudománynak választ kell adnia. Talán sokak számára különösnek tűnik, hogy egy filozopter hallgató ilyen felismerésekhez eljutott, a kutatás pedig furcsálkodó vállvonogatással elment a kínálózó lehetőség mellett, hogy tehát egy helyes tudományos kezdeményezés, egy probléma megoldása szemináriumi dolgozatban s nem komoly szakmunkában kapott helyet. Megértem a kétkedőket.

En magam sem vettem komolyan azt az évfolyamtársamat, aki felolvasott az egyetemi szemináriumon *Névvarázs* c. dolgozatából és ifjonti hévvel védelmezte a benne kifejtett álláspontját. Töredelmesen bevallom, hogy azoknak adtam igazat, akik megütköztek már a dolgozat témaválasztásán is, s nem értették, miért csinál Horváth Iván olyan nagy ügyet a költő mellékesen odavetett néhány mondatából. Csak, amikor a hetvenes évek második felében elkezdtem vizsgálni azt a szellemi befolyást, amelyet Benedetto Croce esztétikája, ez a *nyelvezetiekai rendszer* gyakorolt József Attilára, emlékeztem vissza az annak idején megmosolygott dolgozatra, s láttam be, hogy a dolgozatíró a költő művészetbölcséletének központi magjára tapintott rá, amikor „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs” tételen és ennek rokonain kezdett el töprengeni. Kérészemre a szerző előkereste régi dolgozatát. Meggyőződtem róla, hogy a József Attilára vonatkozó részletei még ma sem vesztektek el aktualitásukat, még most is fontos orientáló szerepet tölthetnek be a József Attila-kutatásban.

Horváth Iván természetesen ma nem vállalja teljes mértékben azt, amit több mint másfél évtizede, felkészülése éveiben leírt, s hiba is volna, ha ezt tenné. De azzal a gesztussal, hogy a nyilvánosság elé bocsátja régi dolgozata részeit, a gondolatmenet lényegét, egykori törekvéseinek velejét ma is érvényesnek vagy legalábbis tanulságosnak, vitára, töprengésre alkalmasnak tartja. Meggyőződése, hogy emiatt nem kell majd szégyenkeznie. Írása az első lépés azon utak egyikén, amelyek József Attila gondolkodói és költői életművének mélyebb megértéséhez vezetnek. Járatlan úton egyedül haladni, nyugtalanító érzés. Ettől a szorongástól szabadítja meg Horváth Iván vállalkozása azt, aki a névvarázsmélelet rekonstruálására törekszik. Bizonyosságul szolgál arra, hogy ha nagyrészt töretlen is a csapás, ösvényt lehet rajta taposni. Biztonságot ad, ha legalább néhány lábnyomot találunk magunk előtt. E csalogató, célt kijelölő szerepe miatt tartom tanulmányozásra érdemesnek ezt a különös, érdekes dolgozatot.

Aki komoly figyelmet szentel a kérdésnek, az természetesen hamar felismeri, hogy a kitűnő megfigyelések, érzékeny elemzések, messzemutató megsejtések egy József Attila-filológiában még nem

igazán otthonos, módszertanilag nem érett egyetemista ragyogó találatai. A dolgozat nem úgy olvasandó, mint egy tisztes, gondosan, körültekintően megírt tudományos munka, hanem úgy, mint egy újat, lényegesen kimondó, fiatalosan szélsőséges, merész és egyben gátlásos megnyilatkozás. Legfőbb erénye nem a kivitelben, hanem az intuíción rejlik. Nem lenne értelme és nem is lehetséges pontról pontra helyretenni minden apróbb-nagyobb tévedését vagy vitázni vele, ahol mi magunk másként gondoljuk. Csak a jobb eligazodás céljából mutatok rá a gondolatmenet néhány gyenge pontjára.

A névvarázsmélet megítélésének kulcskérdése: nyereségként számoljuk-e el a költőnek vele való foglalkozását, vagy olyan teóriát lássunk benne, amely – ha nem is ártott a József Attila-i poétikának, de sem tudományos, sem gyakorlati téren nem volt jelentősége számára. Horváth Iván – nagyon helyesen – hangsúlyt, még hozzá pozitív hangsúlyt tett a költőnek erre a szellemi beállítottságára. Eközben azonban föládott minden distanciát József Attila vélt vagy valóságos álláspontjával szemben, lelkesen magáévá tette azt. Ezáltal teljesen kiiktatta dolgozatából minden tárgyilagos vizsgálódás alapkövetelményét, a költő nézeteinek szembeállítását a tudomány mai vagy egykorú álláspontjával, illetve, célzatosan, csak olyan példákat említett, amelyekkel a költővel összehangolt közös álláspontjukat igazolhatta.

Pedig egy sor olyan nehézség merül itt föl, amelyekkel szembe kell nézni. Például: Hogyan és mennyiben lehet a név az ősi nyelvállapot *egészének* modellje? Áthidalhatja-e a jelen és az ősi állapot között húzódó egész történelmet a primitív ember lelkivilágába helyezkedni kívánó költő? Olyan volt-e a születő nyelv, mint amilyennek József Attila feltételezte? Egyáltalán, rekonstruálható-e tudományos megbízhatósággal az eredet, vagy csak találgatásokra vagyunk utalva, amikor a nyelv homályba vesző múltjának legkorábbi állapotát magunk elé akarjuk idézni? Horváth Iván tehát se nem hitelesíti, se nem cáfolja a költő egyes nyelvészeti, néprajzi természetű megállapításait, hanem . . . egyetért velük.

Pedig ha e munkát elvégezte volna, kiviláglott volna előtte, hogy a költőnek egész sor megállapítása nem védhető tudományosan vagy legalábbis problematikusan érvényű. Nem egy az egyben, közvetlenül fogadható el számunkra, hanem olyan gondolatrendszerként, amely a nyelvtudomány és az etnográfia által megoldatlan kérdésekre a maga „kisipari” eszközeivel keresett választ. Olyan álláspontként, amely a nyelvnek a költő felé mutatott arculatát próbálta fogalmilag megragadni. Egy terra incognitán keresett támpontokat. Említett hiányosságai ellenére mindazonáltal a dolgozat sokkal inkább ebbe az irányba mutat, mint azok a tanulmányok, amelyek elhanyagolták, nem méltatták komolyabb figyelemre a költő nyelvészeti spekulációit.

A másik problematikus mozzanat, az a szerep, amelyet a marxizmus Horváth Iván érvelésében játszik, a névvarázsmélet szaktudományokkal való szembeállítását kerülő útjának megspórolásából következik. A dolgozatíró – egyáltalán nem önkényesen és elméleti előzmények nélkül – úgy hitelesíti a József Attila-i elméletet, hogy összeilleszti, egybehangzónak mutatja azt a marxi történetfilozófiával, elidegenedésmélettel. Ha talán nincs is tudatában, mit tesz, akkor is filozófiailag indokol egy teóriát, hogy a szaktudomány tárgyi ellenvetéseivel ne kelljen számot vetnie. Annak idején, persze, egyáltalán nem ezt a megoldást tartottam elfogadhatatlannak. Sőt, talán ezzel az egy mozzanattal értettem egyet. Ma pedig a szerző is aligha helyesli egykori eljárását, a marxizmusnak ezt a deus ex machina-szerű szerepeltetését.

A marxi gondolatok és a József Attila-i eszmék összeházasítása mégis rendkívül termékeny ötletnek bizonyul, ha meggondoljuk, hogy a költő forradalmi szocialista korszakát megelőzően alakította ki teóriáját (az újabb kutatások kimutatták, hogy az Esztétikai töredékek nem a költő életének utolsó éveiben keletkeztek, mint még maga a dolgozatíró is véli), és a névvarázsmélet további sorsának alapkérdése: hogyan tudta azt összeegyeztetni megalkotója marxista meggyőződésével? Különösen érdekes „ráhibázása” a szerzőnek az, ahol Marxnak a *Német ideológiában* a nyelvről kifejtett nézeteit is bevonja gondolatmenetébe. Tudjuk, a *Német ideológia* József Attila egyik leggyakrabban hivatkozott forrása volt! Ugyanez vonatkozik Hegelre. Aligha van igaza Horváth Ivánnak, amikor a költő névvarázsméletét (többek között) Hegeltől eredezteti, de arra van adatunk, hogy a harmincas évek elején már tanulmányozta a nagy idealista gondolkodó *Esztétikáját*, s így nem kétséges, hogy álláspontja megerősítésében, esetleg továbbfejlesztésében szerepet játszott mindaz, amit Horváth Iván Hegeltől idéz (s az a tanítás is, amelyről nem szól írásában: a freudizmus).

Ahhoz azonban, hogy ilyen következtetéseket levonjunk a dolgozatból, annak gondolatmenetét ki kell mozdítanunk kissé eredeti helyéből, felismeréseit más összefüggésrendszerbe kell illesztenünk. Amit itt fölvetünk, József Attila gondolkodásának eszmétörténeti vizsgálata, ugyanis a dolgozatíró

számára, ha nem is mellékes, de nem is elsőrendű fontosságú. Ő ezt az első lépést mintegy sietősen átugorja, pedig enélkül a további lépéseket a levegőben kénytelen megtenni. Talán éppen ez az oka annak, hogy hallgatói, olvasói annak idején különösebb okulás nélkül napirendre tudtak térni dolgozata fölött. Ha azonban Horváth Iván fejtegetéseit eszmetörténeti mederbe tereljük át, tanulmánya sok felismeréshez nyújt ösztönzést, támpontot, kiindulást, sok feltételezésünkhöz szolgálat érveket. Segítségére van a kutatásnak abban, hogy a költő nyelvésztiikájának vizsgálata terén, ezen, a költői pálya elemzése szempontjából is kulcsfontosságú terepen, végre kimozduljon az origóból. Ezért tartom ma is időszerűnek, ebben látom kezdeményező szerepét, kései közzétételének legfőbb indokát.

PILINSZKY JÁNOS: A MÉLYPONT ÜNNEPÉLYE

1–2. köt. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, az előszót és az utószót írta: Jelenits István. Bp. 1984. Szépirodalmi Kk. 540, 235 l.

Ha Pilinszky János sokat vitatott, sokféleképp magyarázható szemléletmódjának kulcsát keressük, érdemes felfigyelnünk azt a rövid jegyzetet, melyet *Mauriac olvasása közben*, a francia író emlékiratainak tanulmányozása során írt. Azt fejtegette itt, hogy az élete végéhez közeledő író bámulatos erővel tudott lemondani a világról, hogy megtalálja helyette azokat az érzéseket, melyek az emberi lényeg felé tágihatják szemhatárát. Mauriac regényeiről valóban elmondható, hogy bennük szüntelenül a bűnnel és az ember bűnös állapotával viaskodott, de az is tény – Werner Bökenkamp megállapítását idézzük –, hogy írásaiban „a bűnösök közelebb vannak a megváltáshoz, mint a polgárok. Nála a gonosz, sőt néha még maga a bűn is a kegyelem eszköze lesz.” A bűn és a bűnös állapot Pilinszky János életművének is központi gondolata. Jóformán első verseitől kezdve pontosan érezte azt az állapotot, melyet „a csillaghálóban vergődő halak” metaforájával fejezett ki, s jóformán egész életében azt kutatta, hogyan lehet mégis hidat verni a távoli egek felé, miként küzdheti ki az ember a maga számára a kegyelem gyermeki tisztaságát, azt a lehetőséget, hogy a kereszt „szájkái”-től megsebezve végül mégis gyógyulást és megigazulást lelhesen.

A gyermeki egyszerűség és tisztaság volt egyik vezérelve. Felismerte az evangéliumok tanításának egyik legfontosabb figyelmeztetését: „Ilyenek és a mennyek országa” (Máté 19,14). Aligha véletlen, hogy az újszövetségi iratokban a „kicsi” és a „tanítvány” szavak néha egyenértékű fogalmat jelentenek. („Aki pedig csak egy pohár friss vizet ad inni egynek a legkisebbek közül, mert az én tanítványom – bizony mondom nektek, nem marad el jutalma.” Máté 10,42.) Pilinszky János átélt a gyermekségnek ezeket a különös tartalmait. Ezért érezzük folyvást a gyermeki princípium jelenlétét írásaiban. Rácsodálkozott a világra, és arra törekedett, hogy annak benyomásait minél nyitottabban, készségebben fogadhassa

be, s minél áttetszőbben, egyszerűbben értelmezhesse. Ahogy az idős Mauriac, ő is – folyvást hangsúlyozva a maga koraöreg voltát – elfordult a modern világnak minden olyan jellemzőjétől, mely meggyőződése szerint gátolta az ember tisztán látását, s megakadályozta az elmélkedő állapot kialakításában. Ugyanakkor szenvedélyesen kereste azokat a kifejezési formákat, melyek megvilágító erővel döbhenthetnek rá a reménytelenségben is felsejlő reményre. Ezeket a pontokat találta meg a művészetekben – közöttük az irodalomban is –, s részben ez a magyarázata, hogy prózai írásaiban nagyon gyakran foglalkozik a művészetek elmélyülésével, a modern filmnek, zenének és irodalomnak az egyszerűsödés irányába mutató fejlődésével.

1970-ben a nagy francia egzisztencialista gondolkodó, Gabriel Marcel meghívására fél éves tanulmányutat tett Európában. Amikor felkereste a filozófust, beszélgetéseik során leggyakrabban a gyermekség és a zene került szóba. Ha Pilinszky János Bach iránt érzett szenvedélyes vonzalmának gyökereit keressük, alighanem a francia filozófus életének tanulságaihoz kell visszatérnünk. A zene Gabriel Marcel életének is szerves része volt. „Alapjában véve a passiókon és a kantátákon keresztül jutott el hozzám a keresztény élet” – mondta egy ízben Bachhoz való viszonyának okait fejtegetve. S kicsit bővebben kifejtve ugyanezt a gondolatot: „Bach az volt az életemben, akihez nem hasonlíthatom sem Pascalt, sem szent Ágostont, sem egyetlen más szerzőt.” Hasonló vallomások egész sorát lehetne idézni Pilinszky János prózai írásaiból és vallomásaiból is, s ezek kivált akkortól sokasodtak, amikor közelebbi kapcsolatba került Kocsis Zoltánnal, s általa azokkal az új zenei törekvésekkel, melyek a muzsikát mint az emberi alkotás és gondolkodás egyik ősforrását tekintik.

Mielőtt tovább vizsgálnánk, hogyan szemlélte Pilinszky János a művészeteket, szólnunk kell röviden arról a sajátos prózai műfajról, melyet

több-kevesebb rendszerességgel művelt, s amelynek minden eddiginél teljesebb gyűjteményét olvashatjuk most Jelenits István jóvoltából. A szövegek közreadójának és gondozójának valóban igaza van, amikor bevezetésében arról szól, hogy Pilinszky eleinte félszegen és tétován írt prózát. Amikor az Új Emberhez került, szerződése szerint legalább kéthetenként kellett írást adnia a lapnak, akár verset, akár prózát. Eleve nyilvánvaló volt, hogy kéthetenként nem alkot verset. De tárcáit sem írta rendszeresen. Néha-néha különös erővel foglalkoztatta egy téma – rendszerint egy könyv vagy film –, olyankor többször is visszatért az általa felvetett kérdésekhez, aztán egyszerűen „eltűnt”, sokszor azt sem lehetett pontosan tudni, hol tartózkodik, mivel tölti napjait. Mindez persze elsődlegesen nem irodalomtörténeti, hanem életrajzi tény, de egy ilyen nagy író életényei valamiképpen mindig belejátszanak műveibe is. Amikor Jelenits István kötetbe gyűjtötte a föllelhető tárcákat – a műfaj rangját különben éppen Pilinszky szerezte vissza rendszeres művelésével, olyannyira, hogy azóta is vannak szorgos utánpótlói –, igen helyesen az egyetlen észszerű megoldást választva, elvetett mindenfajta mesterséges csoportosítási lehetőséget, s a szorosan vett időrendhez ragaszkodott. Éppígy követhetjük nyomon a költő szemléletének belső fejlődését, melyet ezek az alkalmi íráások – bár e jelzővel óvatosan kell élnünk, mert Pilinszkynek sosem voltak kötelező újságírói megbízatásai, s ha lettek volna, bizonyára nem teljesítette volna őket – talán még hitelesebben tükrözik, mint a versei. Nem oszlatják el azt a homályt, melyet részben maga keltett például azzal, hogy egy majdnem befejezése előtt álló regényéről beszélt, de segíthetnek talányos színműveinek értelmezésében. És a legmagasabb színvonalon reprezentálják a világgal kialakított kapcsolatát, mely éppoly tiszta és egyértelmű volt, mint minden szava, amit csak papírra vetett. Nála egyetlen írásnak sincs rutin jellege. Soha nem élt közhelyekkel. Végtelenül egyszerű, amit mond. Mintha azt az evangéliumi tanácsot fogalmazná újra szüntelen, mely arra figyelmeztet, hogy lehetőség szerint „igen”-nel és „nem”-mel éljünk. Ugyanakkor bonyolultak és gondolatokban bővelkednek írásai, mert a szerző a lét teljességét próbálta átfogni bennük.

Térjünk vissza azonban a prózakötet egyik legizgalmasabb kérdéséhez: Pilinszky János művésztisztségéhez, annak a megjegyzésnek előrebocsátásával, hogy elsőik között mutatott példát arra, hogy az evangéliumi szövegeket is lehet, sőt, úgy is kell olvasni, mint művészi alkotásokat, me-

lyeket az ismeretlen vagy épp ismert szerzők öntötték végső formába, s alakítottak önnön tehetőségük törvényei szerint. Ez az olvasat ma már elfogadott és természetes. Amikor azonban Pilinszky János a kezdet kezdetén ilyen szemmel lapozta az evangéliumokat – mert az ószövetség a jelek szerint kevésbé foglalkoztatta –, akkor gondolatai gyakran váltottak ki meghökkenést és ellenkezést, akadtak olyanok is, akik egy-egy megállapítását herezisnek vélték. Gabriel Marcel módjára idegenkedett minden zárt rendszertől, s ha egy végérvényes struktúrát próbálnánk kibontani tárcáiból, alighanem nagyot csalódnánk. Ha közvetlen eszmétörténeti rokonait keressük, a francia filozófus mellett alighanem Pascal és Ágoston nevét kellene elsőnek említenünk: ő is arra törekedett, hogy a lét teljességében megragadja az emberi részesedést, megközelítse és kifejezze a lét titkát.

Pilinszky János életművével kapcsolatban magától értetődő módon vetődik fel katolicizmusának kérdése. Hívó volt és katolikus. A művészetről azonban azt vallotta, hogy az akkor teljesítheti egyetemes küldetését, akkor felelhet meg leginkább hivatásának, ha jó és igaz művészet. A hazai irodalomszemléletben ebben a vonatkozásban Sík Sándor *Egyetemesség és forma* című tanulmánya jelentette az üttörést. Ő mondta ki ebben az 1935-ben született írásában, hogy egy mű katolikumát nem a hittételek megvesselese vagy prózába oldása sugallja, hanem az egyetemességre való törekvés. Ezt Pilinszky is így érezte, s egészen természetes volt a számára, hogy csak az igazán maradandó műalkotások lehetnek annak a teljességnek a homályos tükröképei, melynek elvészése az egyetemes emberiség legnagyobb drámája. Mert hite szerint valamennyien a kollektív dráma részesei vagyunk, az ősi bűn terhe alatt görnyedezve keressük a megoldást, de azt saját erőnkől nem küzdhetjük ki. A legnagyobbak épp azzal segíthetnek, hogy még mélyebben hatolnak e dráma terébe, s még többet mutatnak föl a bűn kiismerhetetlen természetéből. Ha őszintén, nyíltan, kendőzés nélkül nézünk szembe vétkeinkkel, talán olyan élettartalmak birtokába juthatunk, amelyek segítenek elviselni ránk nehezedő terheinket. Ezért volt számára oly fontos a szeretet, a megértés, amely nem könnyelmű, nem felelőtlen önátadás, hanem szüntelen nyitottság, amelynek végtelenül sok megjelenési formája lehetséges. „A katolicizmus formákban hihetetlenül gazdag – írta Villon kapcsán. Ugyanazon a valláson belül a legkülönbözőbb emberi magatartások tükrözői, a tökéle-

tes szemlélődéstől a robbanó tevékenységig; mint-ha nem is ugyanazt a vallást képviselnék, ahogy azt egy mai magyar író mondta.” Épp e gazdagság teszi lehetővé, hogy a rossz szerepét helyesen értékeljük, megértsük fontos voltát, elhelyezzük a világban, s igazi természetének azt lássuk, hogy egy adott pillanatban „átfordítható”, mert ott lappang benne a jó adottsága is. Az igazi, a terem-tő író arról ismerte föl, hogy az birtokolta a rossz jóra fordításának kivételes képességét. Ennek legnagyobb mesterét látta és tisztelte Dosztojevszkijben, kinek művei állandó, visszatérő olvas-mányai voltak, s akiről épp ezért rendkívül fontos megállapítások sorát mondta el. Dosztojevszkij, akárcsak Homérosz, Dante vagy a Pilinszky szemléletére oly elhatározó befolyást gyakorolt Simone Weil és Gombrowicz – szemléletes metaforája szerint – a képzeletbeli tükörrel mit sem törődve írták műveiket, tehát ráhagyatkoztak a terem-tő szellem mozgására, nem korlátozták magukat az elvontságára, a tudományosságra való törekvéssel.

Tévedés lenne azt hinni, hogy Pilinszky János tudományellenes lett volna. Hogy megértsük álláspontját, idézzük a *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* idevágó részletét, amely Pilinszky művészetfelfogásának egyik alapvető megfogalmazása: „Amikor az újkori művészet a tudományos gondolkodás hatása alá került, félek, hogy elvesztette eredendő önállóságát. Ami a tudományok számára szakadatlan kontrollt, s ennek gyűmölcskeként termékeny egzakttságot eredményezett, a művészetben – paradox módon – a mondatot, a szót, a szöveget, a formát és egykor ’elnémíthatatlan csend’ (a szavak legtökéletesebb rendjével és legteljesebb zűrzavarával se helyettesíthető, mindenféle rendet és rombolást meghaladó) szintje alá süllyesztette. Javarást vitatható előadásokat, jelenléte, láncreakciókat produkált, ahelyett, hogy egy valódi forradalom vagy metamorfózis jegyében vadonatúj és kifizérhetetlen egészzé állott volna, égett volna egybe. A tudományoktól ellesett és megirigvelt egzakttság helyett narcizmushoz vezetett a szavak és mondatok örökös kontrollja. Figyeld meg: azóta beszélhetünk jó stilsztikáról, ahogy Homéroszról vagy Shakespeare-ről még nevetséges volna azt állítani, hogy jó stilsztikák voltak. A tudományoktól el-esett és megirigvelt egzakttság és méghozzá önfel-edt egzakttság helyett az irodalom a természettu-dományok folyamatos önkontrolljának és öniga-zolásának hatására épp az ellenkezőjére, túlon-túl stílárissá, szemben a vak Homérosszal, hálógé-t maga köré csavaró ’tükör-irodalom’-má változott. Kívétel persze itt is akad. Weirle, Gombrowiczra

gondolok. De főképp Dosztojevszkijre. Elragadta-tásában ő csakugyan vakon írt, háttal a tükör-nek. Rossz stilsztika volt. Mondatai oda estek, ahova puffantak. Volt hova esniök, és volt min puffanniok.” (Kilencedik fejezet.)

Pilinszky gyakran emlegette a „tisztá költői-ség”-et. Nagyjából azonos értékű fogalom ez az imént idézett „vakon írt”-tal, amikor az író nem vezeti munkája közben preconcepció, művészetét nem alkalmi ideálok szolgálatába állítja, hanem ösztinteségével igyekszik hatást kelteni. Így juthat az író a mélyben rejlő, eszközeivel mégis megra-gadható dráma kifejezésének közelségébe. „A költő szeretni kívánja a világot, igyekszik az uni-verzumnak legesettebb csillagai felé fordulni. Az éhezőkért és meztelenekért jött a világra. S di-csősége, ha minél nagyobb meztelenséget ruház-hat fel, s minél esendőbb kezekből kapja meg vi-szonzásul a maga ünneplőruháját. De erről már nem beszél. Csak a megközelítés folyamatáról szólhat a költemény. A szeretet csodáját, ha be-következik, némaság kell, hogy óvja-takarja. Ami drága, azt nem koptatjuk, azzal birtokoljuk, hogy nem érünk hozzá egy pillanatra sem.” (*Egy líri-kus naplójából*. I. 290.) Megint csak egy talányos, de alighanem fontos megnyilatkozása ez Pilin-szkynek. A költészet s általában az irodalom lehet a szolgálat eszköze, sőt, akkor teljesíti igazán küldetését, ha jó ügy szolgálatába szegődik. De mihelyt hangoztatja is e küldetését, elveszíti legnagyobb értékét, az a magával ragadni képes belső erejét, melyet Pilinszky némaságnak és csendnek nevezett. Ez a csend hordja magában ugyanis az előrehaladás lehetőségét. „A madár szárnycsapása szakaszos – írja ugyanebben a jegyzetében –, de röpte azért egyenletes. És nem is a szárnycsapás a lényeges, hanem a röpte előre. Mit ér, ha folyamatosan csapkod a szárnyával, mi-közben egyhelyben ül egy háztetőn?” Nos, ez a „csapkodás”, a művészet önmagáért való látvá-nyossága volt számára telán a legidegenebb. Ha ilyen jellegzetességgel találkozott, bezárult, vagy – ez sem ritka – rendkívül udvariasan megkerülte a lényegét. (A szerkesztőségben, ahol dolgozott, adódtak olyan alkalmak, hogy felkérték egy-egy verseskönyv méltatására. Pontosan ki lehet venni ezekből a valóban alkalmi írásokból, mikor ma-radt meg csak a leírás szintjén, s mikor vállalko-zott értékelésre is. Nem volt tévedhetetlen, de a minőségérzéke kitűnően működött, s nagyon kö-vetkezetesen ragaszkodott ideáljaihoz. Hogy eze-ket újságírói tevékenysége közben is ily erővel tudta képviselni, az mutatja igazán, milyen ké-nyesen egyensúlyozott majd minden írásában,

lett legyen az próza vagy vers! Nem volt túlságosan nagy véleménnyel az újságírók zsurnalizmusnak nevezett válfajáról. Különbözik miért idézte volna Franz Kafka és Gustav Janouch beszélgetését? Utóbbi azt kérdezi az írótól, vajon az újságírók butítják-e az olvasókat? Mire Kafka ezt válaszolta: „Nem, nem. Minden, még a hazugság is, az igazságot szolgálja. Árnyékok nem oltják ki a napot.”)

1967-ben a Vatikáni Rádió felkérésére rövid előadást tartott három magyar költőről, Rónay Györgyről, Juhász Ferencről és Weöres Sándorról. Nyilvánvalóan az a legizgalmasabb és legjellemzőbb rá is, amit Juhásztól mondott el, hiszen arról a költőről kellett szólnia, aki az utána következő nemzedék egyik vezéregyénisége volt, s akit a magyar líra megújítójának is neveztek, s épp – ő után! (Juhász Ferencről egyébként még egy tanulságos megjegyzése van a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában megjelent „*Ifjú szívekben élek*” című kötetben. Itt Ady hatásával kapcsolatban a következőket mondta: „Közvetlenül vagy közvetve szinte valamennyiünkben tovább él. Legnyilvánvalóbban Juhász Ferenc lírájában, aki Ady kozmikus sugallatait igyekszik lenyűgöző részletmunkákkal egy az egyhez arányban konkretizálni.”) A Juhász-vers természetrajza mindig is foglalkoztatta Pilinszky Jánost. Mások leírásából tudjuk, hogy *A tenyészet országa* megjelenése után annak egyik legelkeesebb olvasója volt, s pontosan érzékelte benne a kor lírája szemléleti megújításának fontos kísérletét. A jelzett rádióelőadásban alig néhány soros jellemzésben néhány remek megfigyelést tesz Juhász lírájáról általában is. A költő „nem is az anyagi világba, hanem annak valamiféle előzetes, praemateriális állapotába szállt alá, ahol még csak a pusztá felsorolás az egyedül lehetséges reménység. A teremtes éjszakája ez.” Juhász Ferenc költészetének gyökeréig és a következő megállapításával: „ez a visszazsárlás a materiálisba, a végtelen távolságba, ahol egy-egy mítoszteredek is hatalmas földindulást teremt, valójában menekülés, visszafelé tapogatódzás, szemben a modern ember egyoldalúan jövőbe irányuló tekintetével, megfutamodás a jelen valósága elől”. Bár e jellemzés némi vonatkozásban talán kiegészíthető vagy éppen vitatható, „materiálisba való visszazsárlás” fogalma fontos költészettani következtetések levonására adhat alkalmat, és segíthet e líra sokat vitatott természetét alaposabban megismernünk.

Bár Pilinszky János csak a művészet legjelentősebbnek érzett teljesítményei iránt volt igazán fogékony, figyelemmel kísérte a líra „új hullám”-

ainak jelentkezését is, bizonyos esetekben pedig azok egy-egy tagját is jellemezte. Ilyen méltatásai bizonyára a költővé történt kiválasztás nagyszerű pillanatát jelentették a másik fél számára; Pilinszky Jánosnak sem volt közömbös, milyen mélységben találhat kapcsolatot a következő nemzedékekkel, melyeknek tagjai közül nagyon sokan őt vallották mesterüknek, jóllehet ilyesfajta szereptől idegenkedett. Ez – ismervé a világról és az emberről kialakított véleményét – egészen természetes. Hite szerint ugyanis az embernek magának kell hurcolnia életét terhet, s az igazi művészek is hasonlóan kell ideálokat lennie és felmutatnia. A művészeteknek lehetőségük és alkotói tehetségük természetük szerint a teljességet kell célba venniük. Pilinszky János azonban pontosan tudta, hogy a teljesség csak „homályosan” nyilatkozhatik meg a létben. Mit tehetünk, hogy mégis hírt adjunk róla, hogy megsejtessük lényegét? A jó, a hiteles alkotásnak – fejtegeti több változatban – tükröznie kell létrehívójának az életről kialakított „legmélyebb élményét”. Nem szabad „egydimenziós ábrázolás”-ra vállalkoznia. Meg kell kísérlelnie a tényekre rétegezni a „mese”, a „fikció” többletét. Fekete Gyula egyik elbeszélése kapcsán fejtette ki, mit ért a mese igazi természetén: „... mi a mese? Nem egyéb, mint a nehéz sorsú nép filozófiája, életbölcességének foglalatja, mely metaforáiban, mivel épp nehéz sorsa miatt nem adhatja alább, mindig a lét *egészét* óhajtja szemlélni, vagyis a kemény szükségszerűségben az engedelmisség iskoláját, az engedelmisségben a szépség megjelenését, s a kivívott szépségben a világ végső tanulságát. Azt, hogy a lét végül is – csodálatos ellentmondásként – a tiszta szeretet ingyenes műve. Legfőbb realitás. Ajándék.” (I. 346–47.)

Amikor a művészi magatartás egyik legfontosabb jegyének azt érezte, hogy meg kell sejtetnie a lét szépségét és gazdagságát, s úgy vélte, ezt részben épp a meseszerűség jogainak visszaállításával érheti el, nem határozza el magát a szépség megvalósításának egy másik lehetséges – és a modern művészetben oly gyakori – formájától, a fájdalom és a szenvedés őszinte, nyílt, kendőzés nélküli felmutatásától. Ebben Simone Weil is ösztönözte, aki ezt írta egy helyen: „Látni a szerencsétlenséget, és nem megfutni előle, nézni a szépséget és nem közelíteni hozzá: ez a szép.” Ezt a magatartást nevezte Pilinszky „az aszkézis eksztázis”-nak. A modern művészetekről írt jegyzeteiben gyakran hangoztatta, hogy ez a magatartás, mint „stilisztikus jegy”, mint a műveket kathartikussá tévő sokkhatás a modernségnek jóformán egyedül

elfogadható megjelenési formája. „Úgy vélem . . . , hogy a napjainkban olyan gyakran emlegetett művészi sokkhatások közül ez az egyedül törvényes és valóságos. A többi kacat és koholmány; rokona a szemérmertlenségnek, aminél viszont semmi se fedi el biztosabban szemünk előtt a világ paradicsomi evidenciáját.” (I. 378.)

Takács Zsuzsáról, a Költők egymás közt című antológiában írt rövid méltatásában bukkan föl egy nagyon fontos, a maga művészi szemléletére jellemző gondolata: „A bizonytalanságot, az egyre növekvő zavart és bizonytalanságot mind nagyobb gazdagságra fordító hűség; tévedek, ha ezt látom e költészet legbensőbb törvényének, értékének és sorsának?” Ez az elharapott kérdés azonban nemcsak az általa jellemzett költő magatartására és törekvéseire vonatkozóan fogalmazódott meg Pilinszkyben. A költészetet és az irodalmat olyan eszköznek tekintette, amely hűségével és emberi hitelével kifejezheti az embertlétben rejlő bizonytalanságot és zavartságot, s azzal, hogy azt kifejezte, már gazdagságot is ad, mint ahogy a bűnben is benne rejlik a megigazulás lehetősége . . .

A Pilinszky Jánosról szóló mind gazdagabb és művészete, látása természetéről mind többet sejtető szakirodalomban gyakran felbukkan az a gondolat, hogy nem egyszerűen költő volt, hanem filozófus is. Kétségtelen, hogy majdnem minden írásában a létről, a végső kérdésekről elmélkedett. De mindig érezni ezekben a már-már rögtönzészertű s mégis végérvényesen meg-

formált gondolatokban az első megvilágosodás kivételes örömét, a „heuréka” boldogító tudatát is. Pontosan a ráismerésnek ebben a különbségében látta a művész és a filozófus különbségét. Erről árulkodik az *Egy költő naplójából* (1971. január 10.) való részlet: „Számomra az írás ott kezdődik, amikor gyermekmódra semmit vagy szinte semmit se 'érték' abból, ami lenyűgöz. Ilyen értelemben a filozófiával szemben a költő a tökéletes 'értetlenségre' törekszik, hogy aztán újra és újra elnyerhesse az 'első fölismerés' gyermekien komplex, gondolat előtti – világ kezdeti s talán világ utáni – kegyelmét.”

Nagysága és maradandósága egyik titka éppen az, hogy ezt a kegyelmi megvilágosulást, az első pillanatnak és a ráismerésnek ezt a gyönyörűségét íásaiban azonos hőfokon tudja szétsugároztatni. Mindennél többre becsülte a szavak igazságát, s ezért is érezzük sajátjainknak gondolatait. Egész életében, minden művével azt akarta elérni, hogy hiteles, igaz vallomást mondjon el a szenvedő világról, mely hite szerint épp e vallomás kathartikus ereje által lehet tisztább és büntetlenebb. Egyik utolsó írásában, mintegy a mindenkor művészi magatartás egyik lehetséges, felemelően szép paradigmájaként fogalmazta meg a következő gondolatot: „Aki ugyanis a szavakban csal, nem az életét sikkasztja, sinkófálja el, hanem a valóság lehetőségét, azt a pillanatot, amiben még a vesztőhely is kismulhat, mint egy szeretett arc, amikor megbékélt álomba hajol.”

Rónay László

KISS ENDRE: SZECESSZIÓ EGYKOR ÉS MA

Bp. 1984. Kossuth Kk. 293 l.

Vége egy monográfia a századforduló művészetének bámulusos és zavarba ejtő kaleidoszkópjáról – mindenekelőtt és főként a *Jugendstil*, *art nouveau* néven is elhíresült irányzatáról –, amely mindvégig a lényegről beszél, nem ragad bele mellékes, avagy felületi jegyek vizsgálatába, nem éri be az önmagukban sohasem perdöntő ikonográfiai jellemzők pedáns leltározásával. Okfejtése épp ezért nem az untalan emlegetett, s ekként triviálisnak is tekinthető *külső* sajátosságok (pl. a stilizálás, az obligát hullámvonalak és ornamensek stb.) felől közelít a szecesszióhoz, s messze elkerüli azt a szemléleti-gyakorlati hibát, mit a Jugendstil összművészeti törekvéseiben oly gyakori fiaskók legfőbb okozójaként aposztrofál: „. . . a *Gesamtkunstwerk* esztétikai, stílusbeli egységességét nem a nagyobb formák (és gondolatok) távlatai felől kezdték megvalósítani, hanem a kisebb formai-ornamentális elemek (és a

„kisebb gondolatok”) szemmagasságából, s ezután itt is az következett be, hogy az ornamentika rányitott a kreativitásra, a mikrokozmosz burjánzása benőtte a nagy, átfogó összefüggéseket” (51.). E könyv nézőpontja magaslati, rögzített és rugalmas egyszersmind, koncepciója világos és meggyőző, következetesen használt alapfogalmi tiszták, premisszái tartalmasak, gondolatmenete pregnáns és célulvű, konklúziói pedig tágasak és távlatosak. Analízis és szintézis, differenciálás és egységben látás csakúgy erőssége a szerzőnek. Mi sem idegenebb Kiss Endrétől, mint a provinciális szemlélet, a „magyar glóbusz” bűvölete. S épp, mert perspektívája Európa-centrikus, módszere meg a komparativizmusé, nyilatkozhat felelősséggel és autentikusan – a le- és túlbecsülés végtétét kikerülve – a honi szecesszió valóságos rangjáról, súlyáról és jelentőségéről is (238–264.). Sokszínű és sokágú a közelítés mindenütt: az

okfejtés konzekvensen egybesodorja az elméleti, társadalmi-szociális és történelmi, nemkülönben az esztétikortörténeti vizsgálódás szempontjait (265.). Jövendőlnünk is könnyű ilyképp: e nagy fontosságú kísérlet mellőzhetetlen kézikönyve lesz ezután a kutatásnak.

A szecesszió – újabb keletű s öröndetes fejlemény – mind kevésbé rossz hírű irányzat. Hatályukat veszítették a fitymáló, már-már a létét is elvitató, sommás vélekedések, aminő pl. az idős Lukács György: „... szecesszió mint stílus kategórián semmit sem értek. Ez a szó egyszerűen arra való, hogy valaki nem akar, vagy nem tud konkrétan analizálni és a konkrét elemzést egy divatos fétissel pótolja. A szecesszió szónak – mint stílusjelölő szónak – az égvilágon semmi értelme nincs” (It 1969. 378–379.). Ám, ha érvénytelenné váltak is efféle végtelen nézetek s indulatos anatómiák, a Jugendstil helyének, szerepének, jelentőségének, sőt egyes produktumainak megítélésében épp elegendő kétség és bizonytalanság maradt mindmáig. Némelyek – Halász Gábor késő követőjeként – a fogalom abszolutizálására, illetve parttalanítására hajlamanak, eredeztetve és magyarázván a századforduló egész művészetét, sőt világnézetét az art nouveau-ból. Szemben e pánszecessziósnak nevezhető felfogással, mások – Németh G. Béla például – hiányolva belőle az „állító” mozzanatot, csupáncsak érdekes variációknak tekintik a Jugendstilt, utalva ekként „... a manierizmusok körébe és nagyságrendjébe...” Mindkét koncepció (s az itt nem említett számtalan további teória) ellenében nyomós argumentumokat mozgósít Kiss Endre. Tagadván a parttalanító törekvések létjogát, igen meggyőző gondolatmenettel bizonyítja, hogy a szecesszió csak egy szín (bár alighanem a legfőbb!) a századforduló gazdag spektrumában. S rálelvén az „állító” mozzanatra, a Jugendstilt variációvá, manierizmussá lefokozó nézetekhez sem csatlakozhat. Felfogása szerint a „Kunstwollen” a szecessziós művészet egyik központi kategóriája, s példák sokasága igazolja az irányzat rendkívül dinamikus teremtésvágyát, – a szerző kedvelt szavával – kreativitását. Nem a Kiss Endréé az utolsó szó, a végső válasz az art nouveau kérdéskörének megítélésében, ámde úgy vélünk: könyve e témában egyike a legmegalapozottabbaknak s a legokosabbaknak.

A monográfia sűrű szövésű, némelykor már a túlságig tömény gondolatmenetét bajosan kivonathatnók maradéktalanul. Be kell érünk hát itt annyival, hogy a – szerintünk – legfontosabb

tézisekre, vitapontokra, új beállításokra és konzekvenciákra irányítsuk a figyelmet.

Kiss Endre felfogásában a szecesszió az európai modernség második hullámának bizonyítva legmarkánsabb, legjelentősebb komponense. Jól lehet csupán madártávlatból, az elvonatkoztatás magasából pillant a szerző a modern művészet – általa tétélezett – három fázisára (11–14., 268.), roppant találó karakterjegyekkel határolja el őket egymástól. Az első hullám még a hagyományos mimézis csaknem zavartalan egyeduralmának jegyében szerveződik, hogy a harmadikban már az avantgardizmus diadalmas kodjék. E két, egymástól diametriálisan különböző fázis közé ékelődik az a kb. két évtizednyi tartamú periódus, amely gyökeres tagadása az előbbinek, sok szempontból viszont szállás-csinálója az utóbbinak, s amelynek föltétlenül jellegadó, néhol hegemon szereplője a maga világát a *művészi gondolat közvetlen önérvényesítésének* elvével s a *részleges mimézis* eljárásával manifesztáló szecesszió, avagy Jugendstil. A szerző leleménye mindkét kifejezés, s az elemzés során – mint a szöveg leggyakoribb fordulatai – gazdag jelentéssel, értékvonatkozású tartalmakkal telítődnek. A könyv olvastán úgy tetszik: a szecesszió erőterébe tartozó művek csakugyan e kritériumok segítségével azonosíthatók a legautentikusabban. E nagyon egyszerű, de szilárd és teherbíró alapképlet regulálja a monográfia egész gondolatvilágát és problematikáját. S ehhez képest csakugyan felületesnek és esetlegesnek bizonyulnak azon korábbi teóriák, amelyek a Jugendstil lényegét a stilizációban, a dekorativitás kultúrájában, avagy az ornamensek gyakorta öncélú dőzsölésében vélték megnevezhetni.

Kiss Endre többször is (pl. 144., 198., 269.) a *lehetőségek művészeteként* definiálja a szecessziót. Nem egyebet jelent ez, mint a sajátos – személyiség-idealizmus és esztéticizmus szerves egységén nyugvó – angol előzmények alkotó adaptációját. A kontinens egyes országai más-más módon sáfárkodtak a Carlyle, Ruskin, Morris és a preraffaeliták kínálta hatalmas eszmei és formai örökséggel. Eleve meglévő adottságok és lehetőségek, hiányok, igények és szükségletek egyaránt formáltak és konkretizálták a nemzeti szecessziók arculatát. A Jugendstil – a viharos társadalmi dinamika kulturális tükröképeként – homogenizál és különböztet egyszersmind. Feszültségek terméke és kivetítője mindenütt, ám az univerzális modernségre valamennyi ország a maga karakterjegeit vési rá (17., 225–226., 242–243. stb.). Ellentétben számos korábbi

elemzéssel, Kiss Endre *nem* a hanyatlás, az elernyedés művészeteként tartja számon a szecessziót (148–149., 167. stb.), hanem épp a föllendülés, a megújulás nagyszabású manifestumára ismer benne. (A vitahajlam, a perújító kedv, az értékhangsúlyok indokolt módosításának, netán áthelyezésének készsége különben állandó s számunkra fölötté vonzó sajátossága az okfejtésnek, s kivált kedvezően hat reánk, hogy szerzőnk mindig kellő számú és súlyú érv birtokában polemizál.)

A lehetőségek és a feszültségek művészeteként aposztrófált szecesszió az „új” programos hirdetője s megvalósítója, tagadása épp ezért a „rég”, több évszázados mimetikus tradíciónak, nemkülönben a historizáló tendenciáknak. Hordozóját, legfőbb társadalmi bázisát is néven nevezi a monográfia. Csupán első pillantásra paradox, hogy bár a Jugendstil-irányzatok kultúrkritikai szférája a tőkés fejlődés egészét opponálja, a szecessziós alkotások nagy többsége nem más, mint a dinamikus vállalkozói polgárság adekvát művészete (a kötet másik kedvelt szavával: artikulációja). E látszólagos ellentmondást többször is s igen meggyőzően oldja fel a könyv (pl. 213–214.), a paradigmán kívül eső jelenségeket (pl. a Gödöllői Iskolát) mindig gondosan magyarázván. Nagy tanulsága a monográfiának: azon országok szecessziója járt az élen, teremtve máig érvényes művészetet, amelyekben – történeti s egyéb okok folytán – a modernség második hulláma főként a Jugendstil-áramlatokban nyilatkozhatott meg és összegződött (Kiss Endre legjobb ellenpéldája a valóban másodlagos francia art nouveau), illetőleg csakis a kreativitás és az ornamentika termékeny kölcsönhatásából, kivétel egyensúlyi pillanatából születhettek számottevő szecessziós alkotások (az elmozdulást szikár funkcionalizmus, avagy öncélú dekoratív-tás irányába több elemzés is szemlélteti).

A munka vezérgondolatait kivonatoltuk mindaddig. Tanulságnak már ez sem kevés, az okfejtés további fontos mozzanataira csupán utalhatunk. Szemben a korábbi, problémátlan folytonosságot sugalló elképzelésekkel, Kiss Endre nagy és jogos nyomtatékkal hangsúlyozza az angol előzmények és a kontinentális Jugendstil-irányzatok különbségét (14–18., 90–142. stb.). Miközben érvek sokaságával cáfolja az egybemosó, homogenizáló törekvéseket (egyik, nem is legfőbb argumentuma a szigetország és Európa össz-művészeti szándékainak gyökeres eltérése: 118–119.), futja erejéből arra is, hogy sok szempontból új hangsúlyú értékelést adjon Carlyle,

Ruskin és Morris ténykedéséről. Nem kevésbé határozott mozdulattal s pregnáns jellemzéssel határolja el egymástól a kontinens országainak szecesszióját (pl. 176–178., 226–227. stb.). Merőben új értelmezést nyújt az általában mérlegelés nélkül, reflexszerűen elmarasztalt dekadenciáról (138–142., 188., 270., 279.), igazolván, hogy e kifejezés önmagában előjel nélküli fogalom, s csupán bizonyos körülmények hatására válhat az értékhiány, az antihumánus tartalmak szinonímájává. Ellentétben az obligát beállítással, szerzőnk nem a dekorativitás, hanem a részleges mimézis aspektusából tartja igazán fontosnak a Jugendstil és a japán, illetőleg az orientális művészet kapcsolatát (28–29., 273–274. stb.), s ügyesen tapint rá a szecesszió gyors kommercializálódásának okaira (pl. 187.). Jóllehet nem idézi a monográfia Oscar Wilde híres mondatát („Az Élet utánozza a Művészetet...”), több megjegyzése szándéktalanul is igazolja: jóval több volt e szállóige holmi csillogó, ámde alapjában véve üres paradoxonnál (pl. 230., 247. stb.).

Egyike a könyv érdemeinek, hogy rendet akar teremteni valahára abban az irdatlan fogalmi és terminológiai zűrzavarban, amely a századforduló kutatójának oly lehangoló „élménye” (48–82.). Igen racionális s számunkra többnyire meggyőző gesztusokkal próbálja elhatárolni egymástól a szerző az impresszionizmus-posztimpresszionizmus-szimbolizmus-szecesszió kifejezés érvényességi és jelentéskörét, sorolván az előbbi kettőt a mimetikus hagyomány végső fázisába, az utóbbiakat meg (átfedéseiket nem tagadván) eszmevilágukban s formaképző gyakorlatukban eltérő lényegű törekvésként értelmezi (lásd még: 179., 278. stb.). Ígéretes és rokonszenves kísérlet ez, még ha továbbgondolása, itt-ott finomítása szükségesnek tetszik is.

Festményt, épületet, műtárgyat érezhető kedvvel s nem kevés erudícióval elemez Kiss Endre. Könyve koncepcióját, legfőbb téziseit szemléltetik, támasztják alá az analízisek, az interpretáció mégsem erőszakolt. Jóval több mindenkor a művek funkciója, mint holmi magyarázó ábrák. Az általában színvonalas elemzések közt egészen kiválók is akadnak (pl. 155–158., 243–246. stb.), s csupán elvétve érezzük a bemutatást apodiktikusabbnak, homályosabbnak a kelleténél (pl. 232.). Örömmel vesszük, hogy a szerző igazságot szolgáltat a gyakran valódi rangjukon alul becsült gödöllőieknek, s imponál mindenkor a könyv elegáns vitastílusa. Kitetszik a szöveg elismerő hangsúlyából az

is, hogy a monográfus Nikolaus Pevsner méltán híres munkájából (*A modern formatervezés úttörői*) okult a legtöbbit.

Adjunk végezetül hangot néhány polemikus megjegyzésnek, egy nagy hiányérzetnek mindekelőtt. Kiss Endre csupán a festészet, az építészet és az iparművészet szférájában manifestálódó Jugendstilt vizsgálja, s már-már kínosan óvakodik attól, hogy teóriájának érvényét az irodalom közegében is próbára tegye. Szót ejt ugyan Stefan Georgérol és Maeterlinckről, Oscar Wilde-ről és Rilkérol, Franz Kafkát és Balázs Bélát meg egyenesen a részleges mimézis nagy alakjaként aposztrófája (238., 260.), mindez azonban – kifejtés híján – futólag odavetett ötlet marad. Érthetetlen számunkra eme tartózkodás, hiszen Kiss Endre irodalomtudósként is bizonyította immár képességeit. Kétségtelen: másként él és érvényesül a mimézis problematikája a literatúrában, mint a képző- és iparművészet területén, legalább ennyire kétségtelen viszont az irodalmi szecesszió létezése. Szerzőnk egyik forrása, Pevsner nem volt ily óvatos. Nem hisszük, hogy művészi gondolat közvetlen érvényesítésének elve, valamint a részleges mimézis eljárása mechanikusan, áttételek nélkül adaptálható, rávetíthető volna az irodalomra, bár – találomra választva példát – két olyan, vitathatatlanul szecessziós mű, mint Maeterlinck *A vakok* c. egyfelvonásosa, illetve Szomory Dezső *Az Irgalom hegyén* c. novellája – úgy tetszik – épp e kritériumok jegyében szerveződik. Ha a „mindennek mindennel való összefüggése” fontos alapeszméje a Jugendstilnek (36–39., 270–271.), csakis szecessziós hitvallásként értelmezhető ez az Ady-sor: „Egymás mindene minden – minden...” (*A csodák esztendeje*) – s folytathatnók. Bárhogy van is, elfogadhatatlan számunkra, hogy például nálunk csak Balázs Béla és Lesznai Anna reprezentálja az irodalmi szecessziót, s e vetület érdemi vizsgálata híján a könyv is csonkának, befejezetlennek tesz-szik némiképp.

A fentiek miatt nyilván nem pusztán véletlen, hogy a bibliográfiában hasztalan kerestük Bori Imre, Komlós Aladár, Szabó Zoltán (és mások) épp az irodalmi szecessziót faggató tanulmányait, holott Kiss Endre alapos olvasottságához nem fér kétség. Némelykor a szerzői figyelem is kihagy:

Mallarmét pl. oly összefüggésben említi (138.), amelyet – önnön állítását cáfolva – korábban még nem közölt velünk. Az sem egészen világos számunkra, hogy ha a cím a *szecesszió* vizsgálatát ígéri, miért helyettesíti e szót a szövegben már-már kizárólagos érvénnyel a *Jugendstil*. (Csak nem Komlós Aladár indulata éledt újjá a szecesszió megnevezés ellenében?...) Bizonyval a közlendők sokasága teszi, hogy a szerző olykor túltömöríti mondandóját; a zsúfoltság itt-ott a bőség zavarával fenyeget, holott az olvasmányosság tudományos munkák esetében sem lehet melékes szempont! A kiadót s a monográfust egy-szersmind illeti következő megjegyzésünk. Nem lehetett volna a képanyagot szigorúan a könyv igényeihez válogatni? Azt még csak belátjuk – ha meg nem értjük is –, miért oly élvezhetetlenül kicsiny a reprodukciók egy része, s a többségük miért lett illúziófoszlaton fekete-fehér. Arra viszont nincs magyarázat, miért nem mellékeltek *valamennyi* elemzett alkotás lenyomatát. Számos analízis sínyle a reprodukciófedezet hiányát, „cserébe” viszont akad egy-két kép, amelyről a szövegben említés sem esik. Gyanítjuk, inkább a kiadó lelkiismeretét terheli ez az aszinkronia, amiként a néhol zavaró sajtóhibákat (241., 247., 248. stb.) is a nyomda számlájára íránk.

Mi volt *egykor* a szecesszió, kiderül a könyvből. Mit jelent *ma* a szecesszió, megbúvik a szöveg felhangjaiban és sugallataiban. Az egykori iránt érzett nosztalgia, a „neoszecessziós” törekvések mai vágyakat rejtegetnek. A visszarévedés igazából a jelenhez s a jövőhöz keres tanácsot.

Mondják: az igazán jó íróknak is csak egy nagy témája van. E könyv olvastán úgy tetszik, tudósokra is áll a vélekedés. Kiss Endre maga vallja be (21–25.), korábbi művei ennek az utolsónak voltak előmunkálatai. Tanulságaik – megszüntetve megtartott formában – beépültek a *Szecesszió egykor és ma* világába. Sikeres a szintéziskísérlet. A stílussteremtő igény, az összefogottság, a gondolatmenet, a vonalvezetés fegyelme, a pregnáns argumentáció megannyi bizonyíték: eddig ez a mű a szerző legkiérleltebb vállalkozása. Némi átdolgozás s bizonyos kiegészítések után idegen nyelvű publikálását is elképzelhetőnek tartanók.

Lőrinczy Huba

KÉT KÖNYV A NÉPI MOZGALOMRÓL

Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*. Bp. 1982. Magvető K. 194 l. (Gyorsuló idő); Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Bp. 1980. Akadémiai K. 186 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 92.)

Salamon Konrád a népiséget „belülről” faggató, tárgyához rokonszenven közelítő kutatóként ismert a történészi közvéleményben. „Elkötelezett” is írhatnák, ha nem tapadt volna a szóhoz mára valamiféle gyanakvó szimatú ironikus felhang. Elfogultsággal is vádolhatnánk a szerzőt, ha a népiség iránt való bevallott szimpátiája nem párosulna egy olyan tárgyilagos szemlélettel, mely a két világháború közötti Magyarország szellemi és társadalmi jelenségeinek vizsgálatában ritka mozzanat volt hosszú időn át. Salamon Konrád oknyomozást folytat, dolgozataiban elemző módon ír le egy jelenséget, s értékelésében nem az utókor ideologikumtól sújtott követelményeit veszi mércének. Azt követi, ami a történész föladata. Az adott kor szellemi-politikai térképén vallat egy folyamatot. S nem kér számon olyasmit, amit nem lehet.

A vázolt hozzáállás jellemző két könyvére is. A sors fintora kissé, hogy a két könyv valójában egy könyv lenne igazán. Valószínűleg kiadói megfontolás eredményezte azt a furcsaságot, hogy míg az összefüggő tanulmány lényegi részét – a Márciusi Front történetét földolgozó nagyobb egységet – szaktudományi sorozat vállalta, addig a történelem előzményeit áttekintő fejezet egy hangsúlyozottan „népszerűsítő” könyvben látott napvilágot, két esztendő múltán. Ezért kényszerült a szerző arra, hogy *A Márciusi Front* című könyvének bevezetőjében szűkítve összefoglalja az – időben másodikként megjelent – előzmények tartalmát. A két munka egy történeti folyamatot vizsgál, egy szerzői gondolatrendszer terméke (együtt szerepelt kandidátusi disszertációként), így az értékelés szempontjai is csak e tényhez köthetnek.

A tanulmányok olvastán azonnal szembeötlő két – az értékelésben nagyon elismerésre méltó – mozzanat. A honi história jobbára csak a „nagypolitika” történeteire figyel. Érdemes és gazdagon dokumentált könyvekből ismerheti meg az olvasó az egyes korok gazdaságtörténetét, külpolitikai törekvéseit, a „vezetőségben” történeteket, de rendszerint kevesebb tér illeti meg annak bemutatását, miként festett az adott társadalom (értendő ezen az ország népessége is) szellemi, politikai arculata, miként gondolkodott egy – különböző eszmei indíttatásokon fölnevelkedett –

de az ország sorsát ilyen vagy olyan formában magáénak tudó értelmiség. Válasz a kérdésre: mi rejtett – akárcsak potenciálisan is – az adott idő „mélyáramában”, csak ezen problémák föl-kutatása után adható, s végeredményben az 1945 előtti korszak – s nem a politikai vezetés! – is csak eztán tárgyalható érdemben. Memoárok, szépirodalmi jellegű földolgozások nyomán a tudomány is megtette az első lépéseket. Ebben – Juhász Gyula, M. Kiss Sándor tanulmányai mellett – Salamon Konrád szerepe is úttörő jelentőségű.

Az ilyenfajta föltáró munka azonban – hazánk másutt sokat emlegetett sajátosságai miatt – már rég nem csupán a történettudomány belügye. Az újabb időkben „sorsirodalomként” lemosolygott jelenség a két világháború közötti hazai progresszív gondolatrendszerében magától értetődő valóság volt. Ezt az – illyési parabolával szólva – „árvízvédelemre mozgósító” hevületet megszenvedhette ugyan néhol az esztétikum – az igazán jóknál sohasem! –, de a történelemformáló szándék, s a nyomán fölgyűlt gondolatok figyelembe nem vétele – szaktörténeti munkában is – egyszerűen lehetetlen. Salamon Konrád mindezt jól tudja, így munkái a politika- és társadalomtörténeten túl súllyal érintkeznek a magyar eszmétörténettel és irodalomtörténettel. A szerző – anélkül, hogy „határsértővé” válna – egy „integrált” történelemképet ad, ami érdemnek sem kevés.

Utak a Márciusi Front felé című könyve tizenkét esztendő történetét fogja össze, a Bartha Miklós Társaság megalakulásától a Márciusi Front zászlóbontásáig, így szélességképpen elnagyolt, a kapott kép távlati. Jobbára már ismert eredményeket taglal (Lackó Miklós alapvető tanulmányaira hivatkozik legtöbbször), s különösen előszeretettel támaszkodik az egykori mozgalmak még élő tanúinak személyes visszaemlékezéseire. Módszertani fogyatékoságnak is tetszhetne ez, ha a szerző nem szembeátné a kapott információkat a fennmaradt dokumentumokkal. Salamon Konrád ezt – ahol lehetséges – megteszi, így az előszóbeli közlések nem válnak egy erőszakoltan épített koncepció alapjává, csupán a történet fehér foltjait töltik ki olyan fontos mozzanatokkal, melyek nélkül a szaktörténeti leírás-

elemzés óhatatlanul szegényesebb, szürkébb lenne. Szokatlanul – történeti munkában szokatlanul – „mesélőn részletező” lesz így az írás (a kommunista fiatalok gödi kirándulásainak megjelenítésekor már-már túlsordulóan az), de ennek köszönhetően a dokumentumok szárazságából „emberarcúvá” elevenedik a múlt. Módszerét megtartja a Márciusi Front egy esztendejének tárgyalásakor is, de itt – lényegi mondandójához érkezve – már kevesebb a „mankó”, a dolgozat szerkezete is szigorúbb.

Az elrendeződő történeti anyagból kibontakozik egy valós történéseken alapuló, öntörvényű koncepció. Salamon Konrád – szakítva egy szemellenzős iskolán edzett hagyománnyal – nem arra kíváncsi, melyek voltak azok a mozzanatok, amik a népi gondolkörrel elválasztották a munkásmozgalmi értékrendtől. Az érintkezési pontokat keresi. Könyve ekként lesznek a honi progressziós irányzatok sorsának vallatójává. Arra próbál fényt deríteni, milyen haladó erők rejtettek a társadalomban, s azoknak együttműködése – figyelembe véve a kor kényszerítő erőit, tudati kuszaságát – mennyiben volt lehetséges, illetve ez az együttműködés miért lett (lehetett) töredékes. Ilyés Gyula önostorozó fölkiáltásának (Nem volt elég!) történeti-tudati előzményei, azoknak folyamatai izgatják, s célja nem az, hogy – előítélettől megverten – a progresszió egyik vagy másik ágát felelőssé tegye azért, mert a magyar társadalom nem állt készen teljes tudati fegyverzetben a történelem nagy változásakor, amiért is Németh László szárszói félelme nem volt teljesen hiábavaló. Tanulmányai így lesznek a két világháború közötti társadalom- és gondolkodástörténet lényegi csomópontjához is fontos adalékok.

E gondolkodói tisztesség birtokában, az összekötő szálakra figyelve kíséri nyomon a népi és a kommunista eszmeiség Márciusi Front felé vezető útját. Meggyőzően elemzi azt a folyamatot, melyből kiderül: a gondolkodó ember előtt álló hasonló végezni valók – világnézeti meggyőződéstől függetlenül – hasonló megoldásokat eredményezhetnek. Cáfolja azt a vádat, hogy a népiség legjobbjainak gondolköréből hiányzott volna a munkássággal való együttműködési szándék, s megadja a kijáró tiszteletet a többnyire csak a szektarianizmus szűklátókörűségében elmarasztalt honi kommunistáknak. Tudott dolog ma már, hogy a Tandjreform Bizottság fiatal kommunistái „Dimitrov előtt” is népfrontos keretben tudtak gondolkodni. Haraszi Sándor s a debreceniek sem voltak érzéketlenek a parasztság problémáit

fogalmazó népi gondolkörrel szemben. S itt érdemes megállni egy pillanatra.

Tóth Pál Péter könyvéből (Metszéspontok. Bp. 1983. Akadémiai K.) is kiderült, hogy a debreceni egyetemi kör s a Turul ellenzék kommunistái (Újhelyi Szilárd, Zöld Sándor, Losonczy Géza, Kállai Gyula stb.) Szabó Dezső, majd Németh László eszméin is nevelkedtek, s azonosulási számokkal kísérték figyelemmel a népi írók szociográfiáit. Ezeknek a fiataloknak – a kommunista eszméket vallva is – égető valóság volt a paraszti problematika, nem áldozták föl a valóságot a teória oltárán, s a nemzeti eszme demokratikus újrafogalmazására tett kísérletek sokkal kevésbé tűntek nacionalista felhangúnak, mint az a külföldről figyelőknek vagy a más gondolkörön nevelődötteknek tetszhetett. Számukra (s áll ez Donáth Ferencékre is) a nemzeti sajátosság magától értetődött, s nem óhajtottak erről megfedkezni a proletár internacionalizmus – egyébként vallott – gondolata miatt. Innen érthető, hogy a népi gondolkör eszméinek legjavát programtervként is magukénak tudva (l. a második Debreceni Diéta eseményeit) szerves alkotóelemei lehettek a Márciusi Frontnak. Törekvéseikben – jól kimutathatóan – már 1935 előtt. Köztudott az is, hogy a Márciusi Frontban való kommunista részvételt Donáth Ferenc már a megalakulás után jelentette Szántó Zoltánnak, a Külföldi Bizottság vezetőjének. A magyar szekció fölосzlatása utáni „holt” időszakban tudtak Donáthéka a Komintern új irányvonaláról – szem előtt is tartották azt –, de nem volt szükségük – épp valóságérzékük miatt – „felsőbb utasításra”. A Márciusi Front – mivel az illegális párt hatóköre csak nagyon szűk lehetett – érvényesebb cselekvési tért jelenthetett számukra. Ők voltak azok a kommunisták – jól mondja Salamon Konrád –, akik a népi tábor természetes – és nem csak taktikai – szövetségesnek tudták, s így annak értékeit is fölismerték.

Az értelmetlen vitákon felülemelkedve – kommunista vagy népi kezdeményezésként volt-e a Márciusi Front – tud egyértelmű választ adni a szerző. Tanulmánya bizonyítja: nem perdöntő, hogy kik fogalmazták készre a 12 pontot. A Kovács Imre által fölосlasott követelésekben ugyanis nincs olyan passzus, mely a népi gondolköréből ne lenne levezethető. (Ismeretes, hogy vita a kommunistákkal a 12. pont „pánszláv veszély” is főlelmegető része miatt volt.) Kétségtelen, hogy a kommunisták katalizátorként működtek, egységesebb s határozottabb föllépésre biztathatták Ilyésüket. Az események – a népi moz-

galom történetének – logikájára figyelve azonban látnivaló, hogy a Márciusi Front programja *gondolati gyökereiben* a népiséghez kapcsolható, amivel a kommunisták – a közös gond s a népfrontgondolat okán – azonosulni tudtak a viták ellenére is. Az is nyilvánvaló, hogy a népi eszmiség jegyében született megnyilatkozások (szociográfiák, előadások stb.) célja az volt, hogy a gondolatkör egy olyan szellemi, tudati, majd társadalmi bázist teremtsen, melyből idővel egy politikusi beleszólásra is képes mozgalom születhet. A népiség ilyen értelemben lett nagyhatású szellemi áramlat a „hőskor” esztendeiben (Révai József is ekként értékelte 1938-ban), s lett a 12 pont” táborgyűjtő” alap egy remélt – a kommunisták mellett más progressziós erőket is bekapcsolni képes – népfrontos jellegű alakulat számára. A népi gondolat logikájából – természetesen a ködös-kuszált, etnocentrikus programvázlatokat leszámítva – a népfront magától értetődött. Túl azon, hogy a Márciusi Front népszerűsítői (előadói) mindenütt a népiek voltak jobbra, s hogy az akkori köztudat is hozzájuk kötötte a mozgalmat (a kommunisták szerepe nem volt közismert), az eseménysor tehát levezethető a népi mozgalom történetéből.

Nagyobbrészt ebből vezethetők le bukásának – illetve széthullásának – okai is. Az előzményeket tárgyaló könyvben jelzi Salamon Konrád – bár bővebben nem fejti ki – a hatalom azon próbálkozásait, miként óhajtotta megnyerni a radikalizálódó fiatalságot a reformkonzervativista törekvések számára (A Magyar Szemlében való szerepeltetés, Teleki Pál szerepvállalásai stb.). A hosszú ideig romantikus elemeket is őrző – a szegénységen segítéssel, reformokkal segíteni óhajtó, de a struktúrát megváltoztatni nem szándékozó, mintegy a hatalomnak „figyelemfelhívóként” benyújtott – szociográfiai munkák 1936–37-ben már egyértelmű képet mutattak, A Néma forradalom, a Viharsarok, A tardi helyzet már olyan gondokról adtak hírt, melyeken segíteni csak a társadalmi struktúra teljes megváltoztatásával lehetett volna, annak kereteiben – reformokkal – nem. A „hivatal” ezért támadott. Ítéletében a Márciusi Frontot kommunista cimborasággal vádolta, s a könyvelkobzások nyomán kelt perek gazdái – nemzetgyalázást, a társadalmi rend elleni lázítást emlegetve – a hírhedt kommunistaelenes 1921. évi III. törvénycikkre hivatkoztak. A letiltott előadások sorozata, s az ez idő tájt – a német terjeszkedésen is fölbátorodva – hangra kapott, s mind inkább teret nyert jobboldali támadások egyként megnehezítették a mozgalom tevékeny-

ségét. A külső szorító kényszerek nyomán pedig szembeszökőbbek lettek a belső ellentétek, koncepcionális különbségek, s a különböző progressziós erőkkel való remélt együttműködés korlátai is. Megszületésekor a Szép Szó és a Gondolat még üdvözölte – társulásra készen – a Márciusi Frontot, de néhány hónap múltán Ignóus Pálék – ellentéteket fölnagyítva, csak az általuk gyanúsnak érzett ideológiai töltetre figyelve – már erősebbnek érezték az elválasztó tényezőket. A szociáldemokrata–kommunista szembenállás, a népiekben is meglévő – a Szovjetunióból érkező hírek által is táplált – kommunistaellenesség mellett a – Salamon Konrád szerint 1918–19 „megemésztetlenségéből” eredeztethető, de valójában ennél is régebbi gyökerekre utaló – népi–urbánus ellentét okozta, hogy a közönségnek tudott veszély (a fasizmus) s a mindegyikük előtt álló – igaz, másként értelmezett – társadalmi feladatok nem tudták idejében a valóban *közös alapot* meglelni. Évtizedek tudati megvertsége rakódott itt egymásra, s a szorított történelmi időben a gondolattisztító tevékenységet *csak az egyik* progressziós irányzat el nem végezhetette. Hogy a szélesebb népfrontos akcióegység nem jöhetett létre, annak oka nem egyik vagy másik csoportosulás (sokáig igyekeztek ezt is a népiek nyakába varrni), hanem mindez egy szerencsétlen történelmi fejlődés következménye. A népieken belüli vita – párt legyen-e a Márciusi Front, vagy maradjon szellemi mozgalom – csak tetézte a vázolt gondokat, miként a társadalmi nyilvánosság hiánya is (például az egyenlőtlen sajtóviszonyok).

Salamon Konrád értékeket kutató módon elemzi ezeket a folyamatokat s adja meg a Márciusi Frontnak és szereplőinek a történeti érdemet. Munkája több mint egy gazdagon dokumentált, minden eddiginél részletesebb eseménytörténet. Bizonyítja, hogy a Márciusi Frontban rejtett az a lehetőség, mely – demokratikus átalakulás és nemzeti függetlenség egységében gondolkozva – joggal kérhetett a népnek jussot a jövőre, s az, mely a világháborúba rohanva ugyancsak hiányzó nemzeti egység alapja lehetett volna szerencsésebb történelmi fejlődés esetén. Bemutatja azokat a társadalmi folyamatok mélyén rejtőző „hajszálereket”, melyek ismeretében elmondhatjuk, hogy – lehetett bár az elért eredmény nagyon töredékes – nem volt ez a nemzet vejéjéig romlott a két világháború közötti időben.

Salamon Konrád – amellet, hogy koncepciója mindenképpen tárgyalási alap a továbbgondo-

lášhoz – ezzel etikailag is igazságot oszt. Nem a Horthy nevével jelzett korszak – egyébként teljesen szükségtelen – rehabilitációja szempontjából van erre szükség, hanem a többszörösen megcsa-

varodott („dugóhúzóba” került) nemzet- és történeti tudat mind zavartabb formában jelentkező tünetei kívánják ezt.

N. Pál József

ECSEDI BÁTHORY ISTVÁN MEDITÁCIÓI

Sajtó alá rendezte Erdei Klára, Keveházi Katalin. Bp.–Szeged 1984. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 312 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez 8)

Ecsedi Báthory István személye már elég régóta foglalkoztatja az irodalomtörténeti kutatást. Tipikus és egyben kiemelkedő példája ő egy rétegnek, Északkelet-Magyarország 16. század végi művelt nagybirtokosainak. Ezek a férfiak nem jártak külföldi egyetemre, de tájékozottak és olvasottak voltak. Jellemző rájuk, hogy egyházukat, a helvét irányú egyházat, bőkezűen támogatták, s hogy alumnusokat tartottak külföldi akadémiákon – e kegyúri tevékenységeket minden korábbinál és későbbinél eredményesebben végezték, pártfogolva minden ezel összefüggő irodalmi mű megjelenését is. Ezel párhuzamosan szinte mindegyikük valamilyen kapcsolatban állt Balassi Bálinttal és/vagy Rimay Jánossal, hódítottak körükben az újsztoikus filozófia eszméi is, tehát nyitottak voltak a világibb irodalom felé, s ami a legfontosabb: ők maguk is írtak. Elsősorban Homonnai Drugeth Istvánt és Rákóczi Zsigmondot kell közülük említenünk; ha a fennmaradt művek tekintetében szerencsésebb Ecsedi Báthoryról szólnunk, nem szabad róluk sem megfeledkeznünk, akiknek alig maradt meg művük. Figyelemreméltó jelenség: ők hárman is, miként Balassi, nem nyomtattatták ki műveiket (noha megtehették volna), olyan személyes jellegű irodalmat műveltek, illetve művelhettek, amely elütött a kor magyarországi normáitól, s csupán a kéziratok hagyományozódásra bízza ki volt téve az idők viharainak. Ecsedi Báthory István autográf kézírata is csaknem elpusztult. Ha egy Tompa Imre nevű ember fel nem hozta volna az Akadémia könyvtárába 1850-ben, ami belőle megmaradt (miután kimentette azt a szabadságharc alatt feldúlt oláh-fenesi Jósika-kastély kápolnájából), akkor az ő irodalmi tevékenységéről is csak azt tudnánk, amit a végrendelete elmond: írt teológiai értekezéseket, zsoltárokat, dicséreteket, imádságokat és egy latin nyelvű művet a predestinációról. Így viszont már régóta a kezünkben van a három töredékesen megmaradt munka: a „Meditációk”, az először itt, Erdei Klára által elkülönített „Ars

orandi”, valamint a „Traktátus a Szentháromság”-ról, s 134 évvel a felfedezés után végre megjelenhetett ez a régi hiányt pótló szövegkiadás is. A sorozatszerkesztő Keszérű Bálint ugyan szerény: mentegetőzik, amiért az „Adattár...” sorozatban szövegkiadás lát napvilágot, s úgy véli, ez egy ideiglenes, de teljes olvasat, s a jegyzetek sem tökéletesek. Igaza van, mégis nyilvánvaló: sokáig ez lesz „az” Ecsedi Báthory-kiadás, a megálmodott méltó kritikai edícióra még sokat kell várni.

Az első és leghosszabb mű az Erdei Klára kutatásai nyomán „Meditációk”-nak nevezett csapongó imádság-, gondolkodás- és zsoltárfolyam, a főúr állandó párbeszéde Istennel újra és újra átírva, tökéletesítve 1579-től csaknem a haláláig, 1605 januárjáig. Minden szempontból ez a legizgalmasabb a három közül, műfaja azonban még ma is megfoghatatlan, csak rokonai vannak. A végrendeletben említett zsoltárok, dicsérek és imádságok is nyilván ezt próbálják körülírni, beszorítani az akkor nálunk ismert műfaji kategóriákba. A Biblián alapul, néhol valószínűs zsoltárfordítás, sokszor pontosan idéz, de még többször kibogozhatatlanul összeolvad benne a bibliai szöveg a saját fogalmazványával. Ez a szövegszerkesztési mód tipikusan 16. századi, bizonyítéka Ecsedi Báthory alapos bibliaismeretének. Az is érdekes, milyen szöveget idéz: nem magyar fordításokat (1590 után nem bukkann fel nála a vizsolyi Biblia szövege), hanem latinokat kapásból fordítva, mint az a kor prédikátorainál is szokásban volt. A módszer még száz év múlva is élt. 1697-ben ezt írta Tótfalusi Kis Miklós az „Apologia Bibliorum”-ban: „Nálunk a tanult férfiak... vagy soha sem, vagy ritkán követik szorosan a magyar fordítást. Sokuknak vagy nincsen magyar fordításuk, vagy kevésbé kedvelik ezt a fordítást; a héber és görög Bibliát vagy más fordításokat, pl. latint használnak, ezek szövegét olvassák a szószéken, s fordít ki-ki kedvére. Emlékszem, hallottam prédikátorokat, akik magából a magyar Bibliából is egészen másként olvastak, mint ahogyan ott

volt a szöveg.” E késői híradás arra is figyelmeztet, hogy elhamarkodott lenne ebből az idézési módból azt a következtetést levonni, hogy Ecsedi Báthory Istvánnak nem volt magyar Bibliája. S persze azt is észre kell vennünk, hogy az írói öntudat és személyesség alkotó jelenléte mennyire más minőségű munkát hozott létre, mint amikor egy prédikátor írt így a Bibliára támaszkodva. A „Meditációk” műfaji megfoghatatlanságát tovább fokozza, hogy a szabályosan lüktető szöveg ritmikus prózája egy helyen verse csúszik át, s a magyar szövegben előtűnő latin mondatok és szakaszok hosszúsága, sűrűsége is változó. Az izgalmas személyes jellegű betétek is még tarkábbá teszik a képet: reflektál élete és családja eseményeire, de főként kora őt is érintő és érdeklő történeti eseményeire. Ezek: Belgioso nevezetes látogatása nála, Ecsed várában, Hetesi Pethe Márton váradai püspök és katonái kiűzetése Lőcséről, miután erőszakkal el akarták foglalni a templomot, a „felfuvalkodott kevély feltűzött oláh barbarus”, Mihály vajda tettei, és így tovább. Politikai állásfoglalás az is, hogy Bocskay hajdúiról sem éppen jóindulatúan nyilatkozik. A leghosszabb ilyen jellegű rész az, amelyben kedvelt mezővárosát, Szepsit siratja el, melyet a „sanguisuga” (vérszopó) Basta felégetett. Dicséri lakóinak hitét, erkölceit, s nem utolsósorban azt, hogy benne „szép iskola épült vala”. A kötet jegyzeteit annyiban kell még ezzel az eseménnyel kapcsolatban kiegészítenem, hogy az erőszak nemcsak Ecsedi Báthory ellen irányult, Basta pár évvel később csaknem az összes tokaj-hegyaljai gazdag mezővárost elpusztította, amelyek hasonlóan Szepsihez a „kálvinista” reformáció és művelődés bázisai voltak – Szepsi feldúlása tehát csak a sor kezdetére. E nagyobb méretű események mellett találhatók az intímabb önéletrajzi információk, leggyakrabban az 1599-es gutaütést emlegeti (ezt talán éppen Szepsi miatt kapta), amelyből szerencsésen felépült.

A második mű, az 1605 januárjában íródott rövid „Ars orandi” egy főként latin nyelvű értekezés az imádság szükségszerűségéről és módjáról. Ennek műfaja sem egyértelmű, jelentős részét

elfoglalja ugyanis Eobanus Hessusnak a 30. zsoltár alapján írt latin zsoltárparafrázisa, melyet Ecsedi Báthory kis változtatásokkal másolt le.

A harmadik mű, a valószínűleg 1595–1600 között keletkezett „Traktátus a Szentháromságról” már kevésbé személyes, ez lehet a végrendeletben megjelölt teológiai értekezések egyike, de többet egyelőre nemigen tudunk mondani róla. A Keserű Bálint utószavában említett hiányok itt a legérezhetőbbek: hiányzik a teológiai értékelés és a munka elhelyezése a kor hasonló művei között. Keletkezésében nyilván annak is nagy szerepe volt, hogy az erdélyi antitrinitáriusok a Tiszántúlon is térítettek, Basilius István 1577-ben éppen Tasnádon volt prédikátor – Tasnád az Ecsedi Báthoryak birtoka volt, s Basilius tanítása nem maradhatott itt hatás nélkül. A mű egyébként (Ecsedi Báthory Istvánra jellemző módon) nemcsak az antitrinitáriusokat támadja, hanem cáfolja a zsidókat, a katolikusokat és a lutheránusokat is.

A sajtó alá rendezők tiszteletreméltó munkát végeztek: magának a nehezen olvasható kéziratnak az átírása és az összekeveredett lapok sorrendjének ellenőrzése s néhol helyesbítése sem volt könnyű, de a kötet csaknem egyharmadát kitevő jegyzetek is sokat segítenek. (Az egyetlen technikai jellegű hiba az, hogy a 257. és 259. oldal jegyzetszövege felcserélődött.) Az viszont sajnálatos, hogy technikai okokból a lapszéli jegyzetek külön jelöléssel a sorok közé kerültek, illetve az eredeti bibliai helymegjelölések a hátsó jegyzetekbe – így sokkal nehezkesebbé vált a könyv amúgy sem egyszerű kezelése.

Végeredményben egy bevallottan félkész kritikai kiadást kaptunk kézhez, amely a legnehezebbet, az alapvetést végezte el. Rajtunk a sor, hogy ezen tovább dolgozzunk. Elemezni lehet például Ecsedi Báthory István műveltségét, de némi óvatossággal az idézett szerzők és bibliaváltozatok alapján a könyvtáráról is képet kaphatunk. S nem utolsósorban: művei ennyi évvel a felfedezésük után elfoglalhatják méltó helyüket a kor irodalomtörténetében.

Szabó András

Szerkeszti: Rejtő István 76. kötet: Cikkek és karcolatok XXVI. 1888. január–1888. június. Sajtó alá rendezte: Sz. Garai Judit–Rejtő István. Bp. 1982. Akadémiai K. 496 l.; 77. kötet: Cikkek és karcolatok XXVII. 1888. július–1889. január. Sajtó alá rendezte: S. Fűrth Éva–Rejtő István. Bp. 1983. Akadémiai K. 478 l.

A kritikai kiadás (a továbbiakban Krk) e két kötete Mikszáth Kálmánnak az 1888. jan. 1-től 1888. jún. 30-ig, ill. az 1888. júl. 1-től 1889. jan. 31-ig keletkezett publicisztikai írásait tartalmazza. A korábbi, cikkeket és karcolatokat egybegyűjtő kötetekhez hasonlóan, a szerkesztők külön csoportba sorolják a cikkeket és tárcákat, ill. a parlamenti karcolatokat. Mindkét sorozat darabjai szoros kronológiai rendben követik egymást.

A parlamenti karcolatok témája – hogy mindjárt azzal a csoporttal kezdjem, amely mindkét kötetben második – természetesen a Sándor utcai „tisztelt Ház” élete; a 76. kötetben elsősorban az 1888-as költségvetési vita foglalja el a legnagyobb helyet (vö. Krk 76. köt. 194. l.), a 77. kötetben pedig az ún. „véderő-vita” (vö. Krk 77. köt. 196. l.). Jóval nagyobb változatosságot mutatnak a cikkek és tárcák. Viszonylag sok a nekrológ: a 76. kötetben harmincegy cikkből, ill. tárcából hét, a 77. kötetben huszonkilencből négy. Ez nem meglepő, hiszen – mint ahogy magától Mikszáthtól megtudjuk (Krk 76. köt. 20. l. vö. 194. l.) – Ő volt a Pesti Hírlapnál a nekrológok felelőse A legérdekesebbek ezek közül azok az írások, melyekben az álhíreknek bizonyuló halálhírekről van szó (Krk 76. köt. 18. l.; 23. l.; 30. l.), ill. a Rudolf trónörököszt búcsúztató cikk (Krk 77. köt. 85. l.). Néhány tárcá csupán egyetlen, kerek, önálló anekdota ismert személyekről (Fabiny Teofil, Deák Ferenc stb., Krk 76. köt. 73. l.; 67. l. stb.) vagy névtelen „hőskről”, „hősnőről” (Krk 77. köt. 16. l.; 53. l. stb.), de legtöbbször az anekdota beépül a cikkbe: majdnem minden második írásban – beleértve most a parlamenti karcolatokat is – találunk egy-két anekdotát. (Ezek funkciójára a cikk végén visszatérek.) Szó esik a színházi életéről (Krk 76. köt. 10. l.; 77. köt. 13. l. stb.), az Akadémiáról (Krk 76. köt. 50. l.; 77. köt. 49. l. stb.); és természetesen tudósítás is akad (Krk 76. köt. 27. l.; 77. köt. 20. l. stb.). Több írás témája az 1888-as nagy árvíz (Krk 76. köt. 47. l.; 53. l.; 61. l.; 68. l.); és jó néhány foglalkozik az új kultuszminiszter (Csáky Albin) megválasztása körüli „kedélyes leleplezésekkel” (Krk 77. köt. 30. l.; 32. l.; 39. l.; 46. l.). Különösen érdekesek azok a cikkek, melyekben a korabeli szerkesztőségi életéről, az újságírói mű-

helytítkekről számol be Mikszáth (Krk 76. köt. 18. l.; 43. l.; 77. köt. 81. l.); amelyekben saját írói módszeréről vall (Krk 77. köt. 71. l.; 139. l. – ez utóbbi már a parlamenti karcolatok között); s melyekben az őt ért támadásokra reagál (Krk 77. köt. 74. l.; 76. köt. 178. l. – ez utóbbi szintén a parlamenti karcolatok között).

A témák vázlatos ismertetése után vegyük szemügyre a kiadás „kritikai” részét.

Általánosságban: a szöveggondozás és a jegyzetelés példamutatónak lelkiismeretes és pontos. Értelemzavaró helyesírási hibára sehol sem bukkantam; amit találtam, csupa apróság (pl. Krk 76. köt. 198. l.: lemaradt egy csúcsos zárójel a *szaronyakon* [sic!] szó után; 77. köt. 441. l.: kétszer szerepel a *névjelzés* szó; 77. köt. 424. l.: *indulafatokról* áll „indulatokról” helyett).

A kiadás egyik legfőbb érdeme az eredeti szövegek és a jegyzetapparátus közötti ideális arány. Nyoma sincs a magyarázó szövegek „hatalmas, esetenként nehezen áttekinthető szövevényé”-nek, melyet Szajbély Mihály tesz szóvá kritikai kiadásainkról szólva a Berzsényi-kiadás kapcsán (megemlítve a Petőfi- és Csokonai-kiadásokat is). (Vö. ItK, 1981, LXXXV. évf. 4. szám 478.) A Mikszáth Krk e két kötetében a jegyzetek nem akarnak „mindent elmondani”, ugyanakkor megvilágító erejük elégséges, jelzik „önmaguk határait” is (pl. Krk 77. köt. 291. l.), s eligazítják azokat, akik tovább kívánnak nyomozni egy-egy érdekes kérdés után (pl. Krk 77. köt. 292–293. l.).

A „Jegyzetek”-ben a cikkek címe után a kézirat lelőhelye következik: a 76. kötetben közölt hatvanhat cikkből negyvenegynek, a 77. kötet ötvenkilenc cikkből negyvenhétnek maradt fenn az autográf kézírata. [Mindegyiket az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) őrzi.] Ezek után az eddigi megjelenések felsorolása következik: a legtöbb cikk a Pesti Hírlapban látott először napvilágot, csak elvéve találunk néhány olyat, amelyet másutt (pl. Ország-Világ, Vasárnapi Újság) tettek először közzé. A legtöbb írásról kiderül, hogy most, a Krk-ban jelennek meg először kötetben. Itt azonban két kiegészítést kell tennem.

A 76. kötetben a *Meghalt Csanády bácsi* (15. l.) című 1888. január 8-án írt cikkről ezt a megállá-

pítást olvassuk: „kötetben itt először” (211. l.). Ez a megállapítás azonban csak részben igaz: tény, hogy az 1888. évi cikk először itt kerül kötetbe, a szerkesztők figyelmét azonban elkerülte, hogy a Jubileumi kiadás (a továbbiakban Jk) 37. kötetében ez a cikk – néhány apróbb helyesírási különbségtől eltekintve – szó szerint olvasható egy későbbi, Csanády Sándorról szóló nekrológba ágyazva (a cím itt is: *Meghalt Csanády bácsi*). (Mikszáth Kálmán munkái. Hátrahagyott iratok [Hi], 5. kötet. Sajtó alá rendezte Dr. Rubinyi Mózes. *Az én halottaim*. Nekrológok. Kiadta a Révai Testvérek, 1914, 173–177. l.) Ez az utóbbi írás eredetileg – a Jk tanúsága szerint – a Pesti Hírlap 1892. július 19-i számában jelent meg abból az alkalomból, hogy „Csanády bácsi” akkor hunyt el *valóban*, hiszen az 1888-as nekrológ – mint kiderül (Krk 76. köt. 211–212. l.) – álhíren alapult. A Krk az 1892-es cikket várhatóan egy későbbi kötetében teszi majd közzé (ahonnan a *visszaütalás* már bizonyosan nem hiányzik majd), de a Krk „Kötetben itt először” jegyzete – még ha részben igaz is – félrevezető. Másutt viszont éppen egy példászerű *előretalálást* találunk: a Krk 77. köt.-ének 270. lapján nemcsak a *Doktor Ferenczi* című cikk bizonyos motívumainak kilenc és fél évvel későbbi felhasználására hívják fel a szerkesztők a figyelmet (amely a Krk egy későbbi kötetében fog megjelenni), hanem azt is megemlítik, hogy hol jelent meg már a kilenc és fél évvel későbbi cikk.

A másik pontatlanság szintén a 76. kötetben található: A *kecskeméti „kínos ügy”* (82. l.) című írás ismét a „Kötetben itt először” megjegyzéssel van ellátva (273. l.), holott a Jk 29. kötetében (Apró vázlatok és rajzok, I. Kiadta a Révai Testvérek, MDCCCXC., 168–173. l.) szinte szóról szóra olvashatjuk »Kínos ügy« címmel. Ez a szövegvariáns azért is fontos, mert talán eligazítást nyújthat egy, a cikk kapcsán felmerülő kérdésben. A szerkesztők megállapítják: „A Polónyi Géza interpellációjának stílusát felidéző rész kézirata nem MK autográf kéziratában maradt fenn... Ennek oka homályos.” Majd azon töprengenek, vajon a szerkesztőség egy másik tagjának stílusparódiája-e, vagy pedig Polónyi valamelyik korábbi interpellációjának szövegét kimásolva illesztette-e Mikszáth a karcolat szövegébe. (Krk 76. köt. 274. l.) A szerkesztők szerint a kollaboráció a kézirat alapján valószínűbb, viszont elgondolkodtató – bár a szerkesztők vélekedését nem feltétlenül cáfolja –, hogy a vitás rész a Jk kötetébe – egy-két helyesírási különbséget nem számítva – változatlanul kerül, viszont

a Jk-ban kimarad a Tisza beszédét parodizáló részből (amely már Mikszáth autográf kéziratában maradt ránk) egy mondat: *Lukács Gyula tüntetőleg kezét szorította a szónokkal* [mármint Tiszával] (Krk 76. köt. 86. l.).

Ahol a szöveg névjelzés nélküli, a szerkesztők az OSZK-ban található autográf szöveggel bizonyítják Mikszáth szerzőségét (néhol e nélkül a cikk még a „gyanús Mikszáth-írásk” közé sem kerülne be, vö. Krk. 77. köt. 211. l.); máshol motivikus kapcsolatokra, a stílus és szerkesztés jellegzetes jegyeire támaszkodva valószínűsítik azt, hogy Mikszáth a szerző. Felfigyelnek több, eddig ismeretlen Mikszáth-szignóra, melyek az Írói álnévlexikon számára szolgálnak hasznos adalékokkal (l. Krk 76. köt. 221–222. l.). Különösen érdekes az X. szignó, amely először 1887. nov. elején tűnik föl (vö. Krk 75. köt. 123–124. l.), s a 76. kötet cikkeiben folytatódik. Összesen hat írás rendelkezik az X. szignóval, (vö. Krk 76. köt. 221. l.); érdekes, hogy a 77. kötetben közölt írások közül egyik sem viseli. Sajnos egyetlen X. névjelzéses írásnak sem maradt fenn az autográf kézirata, a stílus és a téma alapján azonban valóban valószínűsíthető a szerzőség. Kételyem csak egyetlen esetben, a *Harmadszor* című cikk esetében támadt (ebben a cikkben használja Mikszáth az X. szignót másodszor, 1888-ban először). Az írás témája: nekrológ Keszthölczy Miklósról, akiről kétszer terjedt el halálhíre, mielőtt harmadszorra valósnak bizonyult. A második álhírről szóló rész első mondatai így hangzanak: „Miklós úr másodszor ezelőtt öt évvel halt meg. Én is ott voltam a temetésén. Mint vidéki újságíró, hosszú nekrológot írtam róla, sőt, ha jól emlékszem, néhány szöveget én is vertem a koporsójába.” (Krk 76. köt. 25. l.) A szerkesztők semmiféle megjegyzést nem fűznek ezekhez a mondatokhoz. Holott a dolog nem magától értetődő. A cikk 1888. február 25-én jelent meg a Pesti Hírlapban, ugyanakkor tudjuk, hogy Mikszáth 1880 decemberében már Pesten van az Ország-Világnál és 1881 májusában kerül át a Pesti Hírlaphoz, melynek csaknem húsz esztendeig munkatársa, egyhuzamban. 1883-ban tehát – amikor a cikk szövege datálna a vidéki újságíróságot – Mikszáth már kb. két éve pesti újságíró. Hová tegyük hát ezt a megnyilatkozást, ha a cikket valóban Mikszáth írta? A Krk minden cikkeket és tárcákat tartalmazó kötetének névmutatóját áttanulmányozva sem bukkantam a Keszthölczy névre, mely nyomra vezethetne: hol az a bizonyos „hosszú nekrológ” (ha van). Ugyanakkor a cikk stílusa is gyanús:

nem szerepelnek benne igazán sajátosan mikszáthi fordulatok, stiláris jellegzetességek (éppen azok, melyeknek alapján a Krk azonosít, vö. Krk 77. köt. 205. l.), sőt, a cikket meglehetősen pátosz hatja át, s ilyen mondatokat találunk benne (minden ironikus felhang nélkül): „mint mikor a gólya sírása reszket a csillagokat fürdető tavak tükrén...” „A ravatal közepén sötétén vált ki a fénynek tengeréből”. Valóban olyan jellegzetesen mikszáthi mondatok volnának ezek (különösen a többi nekrológ hangvételével összehasonlítva), melyek megnyugtatóan támasztanak alá egy stiláris alapon történő attribúciót? Viszont az is igaz: nem valószínű, hogy egy szerkesztősen belül egy időben ketten használják ugyanazt az X. szignót, s az is, hogy a többi X. szignós írás bátran tulajdonítható Mikszáthnak. Az sincs kizárva: az öt évvel ezelőtti nekrológ emlegetése egyszerű írói fogás, Mikszáth szerepjátékainak egyik példája, mellyel többször élt már és fog is élni (l. Krk 77. köt. 145. l.; képzelt riportját Sándor szerb trónörökösrel: Krk 77. köt. 11. l., és a megjegyzéseket: 77. köt. 374. l.), valamint a későbbi egész Katángy-ciklust, mely a Krk 82. kötetében kerül majd sorra (vö. Krk 77. köt. 371. l.). De csak ha pusztán írói fogással állunk is szemben: egy megjegyzést az a pár mondat igazán megérdemelne, különösen ott, ahol a szerzőség kérdését igyekeznek tisztázni a szerkesztők.

Még egy helyen támadt hiányérzetem: *A szavazás* c. parlamenti karcolat kapcsán (Krk 77. köt. 188. l.). A karcolat első bekezdésében a következő mondatot olvashatjuk: „azzal elmentem a belvárosi plébánia templomba, meggyóntam, s minthogy már az idő túl járt a tíz órán, nagy sietve hajtattam a Házba szavazni”. A kézirat fennmaradt: a szerző kétségtelenül Mikszáth. Hová tegyük azonban a lutheránus (evangélikus) Mikszáth tolla alól kifutó, önmaga vallásgyakorlatára vonatkozó, jellegzetesen katolikus színezetű szavakat: *plébániatemplom* és *gyónás*? Mikszáth lutheránuságára nézve még a most recenzeált 76. kötetben is találunk bizonyítékot: „Ne beszélj ma – mondták a barátaim –, mert most rossz idő jár a lutheránusokra.” [Krk 76. köt. 123. l.; ennek a karcolatnak is fennmaradt a kézírata, sőt – változatlan formában – az 1892-es Légrádykiadásba is bekerült (Mikszáth Kálmán Országgyűlési Karcolatai, Budapest, 1892. 174–178. l.).] Talán a mikszáthi szerepjáték (l. fentebb) kelléke lenne ez a katolikus terminológia? Nem akarok itt felekezeti kérdésekbe bonyolódni (a

lutheránus, ún. Evangéliumi Gyónás viszonya a katolikus gyónáshoz stb.), de azt hiszem, ez a néhány „katolikus ízü” szó is érdemelt volna némi magyarázatot.

A Jegyzetekben *A kézíratról* és *A kézirat szövegjavításai* címek alatt szereplő adatokat tíz „szűrőpróbával” ellenőriztem, az OSZK Kézirattárában őrzött eredeti Mikszáth-kéziratokkal vetve egybe őket. A jegyzetelés lelkiismeretes, csak néhol bukkantam apróbb pontatlanságokra, pl. *Betörés Jókainál*: a kéziratban a cím fölött áthúzva: *Színház* (Fol. Hung. 2169/2. 128 folio), ezt a Krk nem említi (vö. Krk 76. köt. 196. l.); hasonlóképpen hiányzik a Krk-ból az ugyancsak 128-as folion található tollhiba: *Jókai is jo jart volna* [sic!] („jól járt volna” helyett) (vö. Krk. 76. köt. 196. l.); *Az eltűnő nagyurak* kéziratáról szólva a szerkesztők megállapítják: „Az első lap felső részében a beszámozást végző kéz adta meg a nyomdai utasítást: »borg. compr.» (Krk 76. köt. 208. l.), holott a kéziratban egyértelműen garm. compr. szerepel (Fol. Hung. 2169/2. 131 folio), de mindezek szinte jelentéktelen semmiségek. Ugyanakkor bámulatos, mennyire megbízhatóan betűzik ki a szerkesztők Mikszáth sokszor bizony majdnem olvashatatlan, kapkodó, ékezeteket sokszor teljesen negligáló kézírását: a törölések „alatt” különösen nagy teljesítmény ez. Éppen emiatt a gondosság miatt meglepő, mikor egy (viszonylag) jól olvasható szócsoporthoz (pl. (teszem azt) (Fol. Hung. 2169/3. 124 folio) – mint olvashatatlan szövegrész – a szerkesztők „kipontoznak” (vö. Krk 77. köt. 241. l. 50 : 6).

A cikkekhez találó címmel fűzött kommentárok, a Tárgyi magyarázatok, az Életrajzi jegyzetek, s a jegyzetekbe épített, mindkét kötetet átszövő gazdag utalásháló segítségével biztonsággal tájékozódunk el a kor szereplői és eseményei között. Sok olyan mozzanattal, összefüggéssel gazdagodik a Mikszáth-kép (beleértve Mikszáth sokat vitatott politikai szereplését is), melyek igen hasznosak a kutató számára.

A kötetekben szereplő írások természetesen nem tartoznak Mikszáth „nagy művei” közé, de sok szálon kapcsolódnak az életmű kiemelkedő darabjaihoz. Érdekes például megfigyelni, mennyire keresi Mikszáth a nekrológokban, a jellemzésekben a *tipust*: nem a lukácsi értelemben vett *tipikus*at, hanem éppen a különcöket; azokat, akikből *Az eladó birtok* (1893) Marjánszky Mihály, *A Szent Péter esernyőjének* (1895) Gregorics Pálja és – legfőképpen – a *Beszterce ostroma* (1894) Pongrácz Istvánja lesz. „Tipikus alakunk

úgyse sok van. Kezdenek az emberek mind egyformák lenni” – írja például a *Meghalt Csanády bácsi* c. cikkben (Krk 76. köt. 17. l.).

Feltűnő az is, mennyire hasonlít ezeknek a cikkeknek a felépítése számos elbeszélésének, novellájának szerkesztésmódjához: igen gyakran egy tételemmondatból indul ki, az eseményről inkább általánosságban értekezik, majd hirtelen közel hozza egy párbeszéddel, hogy azután az újabb, általánosabb leíró részeket egy-két anekdotával támogassa meg, egyben tovább erősítve ezzel tételemmondatát. Az előadói mód a történet végére felgyorsul, s rendszerint csattanó zárja le. (Pl. Krk 76. köt. 33. l.; Krk 77. köt. 157. l. stb. stb.)

Mint a témák ismertetésénél említettem: a cikkekben, tárcákban csak úgy, mint a parlamenti karcolatokban tömördek anekdota található. Merészség volna az életmű ilyen keskeny szeletének recenziója kapcsán a mikszáthi anekdota sokat vitatott kérdésének perújrafelvételét kérni. Úgy vélem azonban: az egyre gyarapodó anyag birtokában talán érdemes lenne újra megvizsgálni a Mikszáth-anekdotáknak „realizmust elősegítő és hátráltató” kettősségét, melyet majd mindegyik Mikszáth-kutató részletesen elemez. Talán a mikszáthi anekdoták különböző fajtáinak feltérképezése, tipológiai vizsgálata vihetné előbbre ezt a kérdést. Úgy tűnik ugyanis: a pusztán illusztratív anekdoták mellett találunk olyanokat is, melyeknek van valami önmagukból fakadó, felhívó modalitásuk is; van bennük valami olyan erő, amely – paradox elemek és hiperbolák révén – ha nagyon áttételesen is, de a szűkebb és tágabb emberi helyzettel, állapottal való szembenézésre, döntésre szólítanak fel (a „döntés” szót itt igen tág értelemben használva). [Pl. a *Nelson-anekdota* (Krk 76. köt. 9. l.), a *Komáromy-Csernovics-anekdota* (Krk 76. köt. 15. l.) stb.] Ezek az anekdoták, történetek, ha tetszik: „mini-drámák” ugyanis nem pusztán megállapítanak, leírnak,

mint a tétel, a szentencia vagy az illusztratív anekdota, hanem szerepeltetnek; nem pusztán elfogadásukat követelik, hanem részessé tesznek valamilyen. Nem csupán a szereplők teszik ki ezeket a rövid történeteket, amelyekbe a való élet alakjai egyszerűen behelyettesíthetők, hanem sokkal inkább a cselekmény, amelyet egy pillanatnyi „kifejlet” jellemez. [Sokszor az anekdota tárgya éppen maga a döntés, pl. *A nagy habozó*-ban (Krk 76. köt. 32. l.); *A „korona” vagy „írárs”*-ban (Krk 77. köt. 33. l.).] A „válság”, a bizonytalanság érzetét természetesen csak az az anekdota keltheti bennünk, amely nem pusztán illusztratív, amelynek „nem tudjuk még a végét”, amelyben még „többféle megoldás lehetséges”. S a felhívó modalitást természetesen erősen csökkenti, ha helyettünk vonják le a tanulságot az elvárt megoldást adva kezünkbe, vagy ha előre számítottunk valamiféle „happy ending”-re; Mikszáth olvasása közben ez gyakran megtörténik.

A Krk sokban hozzásegít ahhoz is, hogy közelebb kerüljünk Mikszáth alkotói módszerének megismeréséhez. Azoknak a történeteknek, eseményeknek nagy részéről ugyanis, melyeket Mikszáth a parlamenti karcolatokban ír meg, fennmaradt egy viszonylag „objektív”, semleges leírás a Képviselőházi Naplóban. A kötet szerkesztői lelkiismeretesen nyomon követik: hol és mennyiben tér el Mikszáth a Naplóban rögzített tényektől, hol idézi szó szerint a képviselők szavait, hol toldja meg az eseményeket egy-egy csattanó kedvéért stb. Ezek pontos feldolgozása, úgy vélem, akár „művészetszichológiai” szempontból sem lenne érdektelen.

Összegzésképpen elmondhatjuk: a Mikszáth-filológia tovább gazdagodott két olyan kötettel, melyekből megbízható tényeket, s a kutatást segítő, terelő szempontokat egyaránt meríthetnek Mikszáth életművének, „életének és korának” bűvárai.

Kállay Géza

BALÁZS BÉLA LEVELEI LUKÁCS GYÖRGYHÖZ

Szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Lenkei Júlia. Bp. 1982. MTA Filozófiai Intézet. 273 l.

Balázs Béla Lukács Györgynek írt levelei nemcsak újabb részletekkel, de újabb árnyalatokkal is színezik a magyar századelő irodalmának, szellemi mozgalmainak freskóját. A gyűjtemény (a továbbiakban: *Levelek*) nem homályosítja ugyan el a *Napló* szövegeinek összehasonlíthatatlanul na-

gyobb dokumentumértékét, mégsem nélkülözhető sem a *Naplót* író Balázs, sem pedig a *Napló*-ban érintett problematika esztétikai, kortörténeti vagy filozófiai vizsgálatában. A *Levelek* hasonló sokszínűséggel villantják fel az impresszionista Balázs „életszenzációi”-t, tudósítanak percenként

új élményekben úszó léttörténetéről, az élményeknek való mámoros odaadásáról. Nemegyszer oly mértékben bővülnek meg Balázst a vele találkozó események, az „éppen ez” misztikus csodája, hogy azt kell éreznie: élete „meg van rendezve”, akár egy színpadi előadás, eseményei „belső ritmus” szerint váltják egymást. Belső élményeinek intenzív lelkesítő hatása nemegyszer a *fatalizmus*, nem a nietzschei, de a Balázs Béla-i *amor fati* magasságába röpíti. Az ilyen élmények, belső történések leírása nem ritkán válik középonti tartalmává egy-egy levélnek; úgy érzi, hogy ezekről feltétlenül tájékoztatnia kell barátját. Az, hogy éppen akkor „él-e beleletet” vagy sem, „indul-e vándorlásra”, „kinyílt-e minden ajtaja”, netán „megrendezi-e a nagy magába térés”-t, nyelvi megfogalmazásaiban is sokatmondóan és hitelesen rögzíti az impresszionista világkép személyes oldalának, e „léleksors”-nak mindennapos történeteseit.

A Lukács Györgynek írt *Levelek* impresszionizmusa hű képét adja a századeleji „második”, azaz *Nyugat* utáni generáció útkeresésének is. Ma már lényegében tartalmilag is tisztázott, hogy vitában állnak (és miért) mind a *Nyugat*, mind a *Huszadik Század* körével, egyedül Adyt fogadják el, bár ha Lukács nem ragaszkodna annyira ehhez az értékítéllethez, könnyen megtörténhetett volna, hogy (részben vagy egészben) őt is elutasítják. E nemzedéki önhatárolás eszméiségét, ideológiáját a Lukácsnak írt levelek számos ponton teszik az eddiginél is jobban hozzá érhetővé. Az is kiderül, hogy gyakorlati dolgokban, stratégiai természetű választásokban Balázs mennyire kezdeményezője e tömörülésnek. Nagyon is világos, hogy a csoportokat egymástól elválasztó elvi különbségek számottevők. Az egyes csoportok egymás iránti türelmetlensége, köztük Balázs néhol szembetűnő militáns magatartása mégsem áll arányban az elvi különbségek nagyságrendjével. Bizonyára az impresszionista gondolkodásmód evidenciarendszere (a „külső”, az „objektív” elhanyagolása a belső meggyőződés kedvéért) is részes volt abban, hogy e türelmetlenség ritkán keres szilárd és megfogható kiindulópontokat megnyilvánulásaiban. Végül is Balázs impresszionista művészetének elismerését nem elsősorban a többi „klikk” akadályozza, inkább az, hogy csak igen ritkán sikerül a *Kékszakállú* főfokának áthidalnia azokat a paradoxon-nagyságrendű nehézségeket, amelyek az impresszionista „bensőség” és a drámai forma „érzékeség”-e, objektivitása között feszülnek. A művész éhsége a sikerre egyre nő, s noha támogatóinak köre is gyarapodik (s közé-

jük Paul Ernstől Martin Buberig az akkori nemzetközi szellemi élet nem egy kitűnősége is tartozik), elkeseredésében erejét már-már meghaladó feladatokba fog. Ahelyett, hogy az intenzivitás irányába próbálna homogénné tenni az impresszionista létezés ábrázolásának problematikáját, hogy – mint maga is írja – ne „absztrakciót”, de „életvizíót” teremtsen, addigi életműve németországi elismertetéséért kezd harcolni, különösen méltánytalanak érzett egzisztenciális nehézségei elől pedig – ha nagy belső harc kíséretében is – nemegyszer éppen ott keres menedéket, ahol éppen tud. Az intellektuális-látomásos intenzivitás helyett az alapélmény extenzív megközelítése kerül előtérbe nála, életteli impresszionizmusa helyenként nemcsak fatalista jegyeket ölt, de eljut egészen a teozófiáig (olyannyira, hogy második feleségét egy teozófus összejevőtelen ismeri meg). Ugyan itteni állapotát is nevezhetjük még „létmisztérium”-nak, ezt azonban már nem az „élet” pillanatról pillanatra változó, lüktető szenvedélye, de egy azzal éppen ellentétes sorsmítosz szervezi meg, amely néhol már rossz értelemben eltúlozt önértékeléshez is vezet.

Balázs Béla nagyon közel állt ahhoz, hogy megteremtse a budapesti impresszionizmus drámáját (tragédiáját), hogy formát adjon ennek az objektívalódásra váró modern életérzésnek, lelkiületnek. Látnunk kell azonban, hogy e kísérletnek volt egy alapdilemmája: személyes, lírai tartalmakhoz nyúl, ezeket azonban már eleve, a kezdet kezdetén általánosítja, *absztrahálja*. Az így keletkező egyszerre lírai és absztrakt anyagot kell azután *érzékelileg* megjelenítenie, de úgy, hogy e problematika követhetővé, szociálisan követhetővé váljon. A színpadon ágáló ember tehát egyszerre lírai és absztrakt, miközben egy olyan világkép képviselőjében jelenik meg, amit egy levélben Balázs így foglal össze: „*Egy anyag minden: »érzés és tájkép«, gondolat és köröttem történő életesemény, álom és való.*” Egy olyan létezés drámáját, tragédiáját kell színpadra vinnie, amelynek specifikuma az, hogy nem „logikus”. Könnyű érzékelni, hogy a paradoxon kiteljesedésben van: Balázs vezérelvei a drámairodalom ki nem mondott, mert annyira evidens elveivel voltak ellentétesek: „Az ember magányos, de X vagy Y nem. Viszont az embernek érzem magam...” A *Levelek* gyakran utalnak a megjelenítés elvi és technikai problémáira is; itt látszik, hogy mennyire közel jár Balázs e drámatípus igazi megoldásához. Bár állandóan foglalkoztatja az *általánosítás* technikai problematikája („valami nagy *abszolút-geometria-félének*” látja a tragédia struktu-

ralitását), mindig a tiszta elvonás, az allegorizáló absztrakció ellen foglal állást: „Nem lefaragni és kopasztani kell a világot, hogy értelme kijöjjön, hanem ő húsából, tőle függetlenül (!) megcsinálni.” Megfogalmazza az „abszolút” dráma elképzelését is, ahol már „semmi konstruált anekdota, szituáció” sincsen. Ilyen meg gondolások irányítják figyelmét egyre erősebben a *mesére*; talán az lesz az a műfaj, amely betölthetné az impresszionista létproblematika művészi artikulációjának funkcióját.

A *Levezetés* két nagyobb részből áll. Az első Balázs Béla 107 levelét tartalmazza Lukács Györgynek 1909 januárja és 1917 márciusa között. A *Függelék* közli jórészt harmincas-egyvenes évekbeli későbbi levélváltásukat, melyek számos fontos adalékkal gazdagíthatják a róluk ki-

alakult képet, s egyben a személyi kultusz korszá-
kának is hiteles dokumentumai.

A kötet előszavát Lenkei Júlia írta. Tanulmányának szemlélete körültekintőbb a számos hasonló gyűjteményben megszokottnál. Nem tudunk viszont egyetérteni sem általában, sem az adott esetben a teljesen betűhív (azaz a levelezés összes helyesírási hiányosságait híven közlő) szöveggel. Egyrészt azért, mert a hibák óriási özönében a nyomdai melléfogások is Balázs Béla impresszionizmusának számláját terhelik, másrészt pedig azért, mert a két magyar értelmiséginek a Szovjetunióban németül írt levelében szereplő egy kis kezdőbetűvel papírra vetett főnév már semmiképpen sem az önkifejezés eszköze.

Kiss Endre

*

Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei. Összegejtötte és bemutatja Ritoókné Szalay Ágnes. Bp. 1984. A Magyar Iparművészeti Főiskola Typografikai Tanszéke. 40 l. (Studium)

A reneszánsz-kutatás újabban egyre inkább kedvelt területe a humanista baráti társaságok, irodalmi körök vizsgálata. Így került előtérbe az 1560–70-es években Pozsonyban és Nagyszombatban, az esztergomi érsekek akkori székhelyén működő kör, amely Oláh Miklós körül alakult ki, majd Radéczy István váradi, később egri püspök és királyi helytartó lett a központi alakja és mecénása. A kör központi magjába Radéczyn kívül Zsámboki János, Istvánffy Miklós, Purkircher György pozsonyi orvos és a flandriai származású Nicasius Ellebodus tartozott, de többszöri pozsonyi tartózkodásuk alatt részt vettek a társaság életében Dudith András, Gyalui Torda Zsigmond, Berzeviczy Márton és Kovácsóczy Farkas is.

Ritoókné Szalay Ágnes kis kötetnyi válogatását ennek a társaságnak szenteli. Ahogy bevezető tanulmányában írja, „... nem vállalkozhatik a pozsonyi kör szerteágazó tudományos tevékenységének bemutatására, az még egy nagy antológia keretét is szétfeszítené”. Így hát csak a verses emlékekből válogat, s rövid bevezető tanulmányban összegzi nagy gondnal a humanista társaságok divatját, működését és a pozsonyi körrel ismert adatokat.

A válogatásban főleg Istvánffy Miklós versei szerepelnek, hiszen a kör költői közül teljes egészében csak az ő versgyűjteménye marad fenn, s ebből tudjuk nyomon követni a legpontosabban a társaság irodalmi életét. Sok vonatkozásban rokonságot mutatnak költeményei a padovai Loti-

chius-kör versanyagával (Zsámboki, Hilarius Cantuncula, Lotichius Secundus, Johann Aurpach 1555–57-ben megjelent köteteivel), ami nem csoda, hiszen az akkori padovai társaságnak Istvánffy volt a benjáminja, s ha abban az időben még nem is mert ilyen ismert költők között önálló verskötetet jelentkezni, a pozsonyi években írt verseiben a padovai hagyományokat követte. Témaválasztásai, antik mitológiai reminiscenciái, az imitált klasszikus költők, frazeológiája és a választott versmértékek egyaránt ebbe az irányba mutatnak (bár van egy önálló műfaja is, a „lusus pastoralis”, amely nála szerepel először a magyar humanista költészetben). Istvánffyt főleg történetírónak ismerjük, az, hogy költő volt, sőt hogy Zsámboki János mellett csak ő emelkedett ki komolyabban a korabeli magyar humanista versszerzők közül, azt a szakirodalom eddig még alig vette tekintetbe. Pedig verseit már 1935-ben kiadta a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum sorozatban Holub József és Juhász László, s bemutatta mint költőt ezt megelőzően Holik Flóris egy rövid, teljességre nem törekvő írásában (ItK 1922).

Ritoókné Szalay Ágnes kis versantológiája kétnyelvű: a kiválasztott latin versek mellett magyar műfordítások szólnak a latinul nem vagy csak gyengén tudó olvasókhöz, Geréb László, Hegyi György és Jelenits István tollából. A műfordítók tudvalevően nagyon nehéz feladatra vállalkoznak a 16–17. századi latin humanista költemények fordításánál: a magas szárnyalású, klasszikus allúziókkal teli, költőtársakat, közéleti személyiségeket és mecénásokat ünneplő versek átültetése, úgy, hogy a mai olvasó is élvezhesse

őket, szinte lehetetlen vállalkozás. Sajnos, a kis kötetben szereplő fordítások sem sikerültek mindig szerencsésen, a műfordítók például nem vették tekintetbe az eredeti alkotásokban lévő nyelvi játékokat (alliterációk, szórendszerkesztés, szóhasználati sajátosságok), s ugyanígy nem vették tekintetbe a magyar hangzóhosszúságokat sem („Pannoniára zudult”, „kétszínű lombjával”, „sűrű lombu Maenaloson” stb.). Nem lehet helyeselni azt a németes, a mai magyar nyelvhasználatban már nem élő szokást sem, ahogy a latin neveket kezelik, például, hogy Nicasius Ellebodiust *Nikáznak* nevezik. Többször megváltoztatják a latin nevekben is a hangzóhosszúságot, így ahol az eredeti latin versben *Trivia* szerepel (három rövid szótaggal), ott a magyar műfordításban *Trívia* áll (két hosszú í-vel).

A szépen kiállított kötetecske a Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai tanszékén készült, Molnár Ferenc negyedéves hallgató tervezte Haiman György és Kiss István tanárok vezetésével. Elegáns, tetszetős formában, sajtóhiba nélkül. Szalay Ágnes kis kötetével a humanizmus kutatás egy értékes és szép kiadványhoz jutott. De sajnos, csak azok, akik valamilyen úton-módon hozzájutottak a kötethez, ugyanis a kiadvány nem került könyvkereskedelmi forgalomba.

Uray Piroska

J. [így!] Argenti iratai. – Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről. 1603–1623. Gyűjtötte és sajtó alá rend. Veress Endre. Szeged, JATE Bölcsészettudományi Kara 1983. XLVIII, 237 l. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.)

Giovanni Argenti (1561–1626) olasz származású jezsuita atya a rend megbízásából 1602-ben érkezett Erdélybe. 1603-ban, mikor a kolozsvári polgárok megtámadták, kifosztották és lerombolták a jezsuiták kollégiumát, rendtársaival együtt menekülnie kellett az országból. Többször visszatért ugyan (1604-ben erdélyi viceprovinciálissá nevezték ki), de a politikai helyzet alakulása szerint ismételtelen távozni kényszerült – 1607-ben immár véglegesen. 1608-tól ausztriai, 1618-tól pedig lengyel provinciálisként működött tovább.

Veress Endre összegyűjtötte magyar vonatkozású írásait, melyek most rendhagyó formában láttak napvilágot. A forráskiadvány megjelenítésére a 40-es években már többször történt kísérlet, 1948-ban Pécsen még tördelt korrektúralevonat is készült belőle, de kiadására ak-

kor mégsem került sor. Most a szegedi Adattár sorozatban e tördelt korrektúralevonat Veress Endre által javított példányának a fényképmásolata jelent meg.

A kötet Veress Endre bevezető tanulmánya után Argenti: *De rebus Societatis Iesu in regno Poloniae* (Krakkó, 1620) c. könyvének magyar vonatkozású fejezeteit tartalmazza *De Transylvania* és *De Hungaria* címen, valamint Argentinak az ugyancsak ebben a könyvben megjelent 1605-ös medgyesi és 1607-es kolozsvári országgyűlésen elmondott beszédeit. Veress Endre római kutatásai során megállapította, hogy az általa kiadott *Fontes Rerum Transylvanicarum* V. kötetében megjelent *Annuae Litterae Societatis Iesu* sorozat 1603–1607 között Erdélyre vonatkozó része Argenti egy kézírata alapján készült. Ebben a kötetben közli az eredeti kéziratból elhagyott, eddig kiadatlan részeket is, utalva arra, hogy hová kell beilleszteni ezeket a kiegészítéseket korábbi kiadványai szövegébe. Az Argenti műveiből vett szövegeket egy 50 darabból álló latin, illetve olasz nyelvű epistolarium követi, majd egy függelék, mely a jezsuita kollégium 1603-as kifosztása után a kárról felvett jegyzőkönyvet tartalmazza, valamint Argenti feljegyzését egy szőlőbérlettel kapcsolatban. A kötetet Benda Kálmán utószava zárja.

Mind az utószó, mind a kiadó jegyzete hangsúlyozza, hogy ez a könyv – talán éppen, mert oly hosszú ideig készült – Veress Endre leggonoszabb munkája. Jelentősége van ennek a megjegyzésnek, hiszen közismert, hogy Veress hatalmas mennyiségben publikált fontos forrásanyagokat, de ezek a szövegkiadások nem felelnek meg a tudományos igényeknek, sokszor pontatlank, hiányosak, megbízhatatlanok.

Meglehet, Veressnek valóban ez a legalaposabban előkészített könyve, mégsem vethetjük el gyanakvásunkat a szövegközlés pontosságát illetően; hibák bőven akadnak itt is. Egy példát említenék: a 2. sz., az egyik legfontosabb forrásanyagot tartalmazó levél végén (p. 106) Veress közli, hogy a kiadás alapjául szolgáló kézirat szövegénél bővebb a levél nyomtatott variánsa, s a bővítéseket – megfelelő magyarázó jegyzetek kíséretében – bevette a kiadásba. Ilyen értelmű jegyzeteket azonban sehol nem találunk, olyanok viszont igen (63, 79), melyek arról tanúskodnak, hogy a nyomtatványból hiányoznak a kézirat szövegének egyes mondatai.

Az amúgy is pontatlan szövegkritikai jegyzetek javítását a korrektúralevonatban ráadásul Veress nem végezte el, sok zavaró hiba, hiány ma-

radt bennük, nyilvánvalóan a munka befejezetlenségéből adódóan.

Arra pedig Benda Kálmán is felhívta a figyelmet az utószóban, hogy milyen pontatlanok a magyar nyelvű kivonatok, melyeket Veress a levelek előtt közöl; s hogy az Argenti életrajzát és a jezsuiták erdélyi történetét bemutató bevezető tanulmány sem felel meg mindenben az utána következő források tartalmának. Benda Kálmán példáinak sorát bőven lehetne folytatni, itt csak egy kultúrtörténeti vonatkozású mozzanatot említek. A kolozsvári kollégium kifosztása után készült jegyzőkönyvek némi információval szolgálnak a jezsuita könyvtár egykori állományára vonatkozóan is. Veress ennek értékelése során a bevezetőben azt írja, hogy ifjabb Heltai Gáspár, aki igyekezett megmenteni a könyvtárból, amit csak lehetett, egyebek között egy Calepinus-féle szótárt is elhozott. „Hogy ez utóbbi nálunk is milyen elterjedt mű volt, mutatja az is, hogy a vizsgálat alkalmával még további két példánya került elő” – állítja Veress Endre (p. IX.). A jegyzőkönyvekben viszont nem még kettő, de még négy példánya bukkan fel!

E példák arra figyelmeztetnek, hogy ellenőrzés nélkül nem tanácsos felhasználni Veress Endre tanulmányának és jegyzeteinek az adatait, s a szövegeket illetően is csak a kiadó által ellenőrzött magyarországi forrásanyag pontosságában lehetünk egészen biztosak.

Ami a bevezető tanulmány szemléletét illeti, Veress Endre meglehetősen egyoldalúsággal, s némi elfogultsággal a jezsuiták működésének pozitív vallás- és kultúrtörténeti szerepét hangsúlyozza, politikai tevékenységüket azonban nem értékeli reálisan, s tanulmányának több megállapítása megírásának idejéből adódóan mára már elavult.

Benda Kálmán utószava megfelelően pótolja a bevezető e hiányosságait. Veress Endre kiadói tevékenységének összefoglaló értékelése és az e kötethez fűzött kritikai megjegyzések után (melyeknek egyetlen szépséghibája, hogy éppen a Veress pontatlanságát illusztráló részlet lapszámhivatkozása nem pontos! – p. 220.), a legújabb szakirodalomra utalva Benda Kálmán rövid életrajzot közöl az Erdélyben működő vezető jezsuitákról, jellemzi politikai tevékenységüket, s fennmaradt írásait. Argenti iratainak forrásértékéről így ír: „Az 1603-as kolozsvári eseményekre, a jezsuita iskola és rendház feldúlására Argenti a legfőbb forrás... A Bocskai-szabadságharc erdélyi ellentételeire, az országgyűlési tárgyalásokra megint csak a legfontosabb tanú. Még inkább áll ez az 1607–1608-as erdélyi és magyarországi ese-

ményekre. Olyan konkrét részleteket ismertet Rákóczi Zsigmond, az erdélyi és magyarországi rendek, valamint Mátyás főherceg álláspontjára, a velük való tárgyalások részleteire, amit sehonnan máshonnan nem tudhatunk meg.” (p. 227–228.)

Az Argenti-kötet igen értékes, izgalmas forrásanyagot nyújt – híven az Adattár sorozat eddigi köteteihez –, ezért érdemes volt e meg nem jelent könyv „reprint” kiadására vállalkozni, oly sok hibája ellenére is.

Kovács Zsuzsa

Tőzsér Árpád: Régi költők – mai tanulságok. Bratislava, 1984. Madách, 215 l.

Tőzsér Árpád a csehszlovákiai magyar irodalom „harmadik nemzedék”-ének középgenerációs tagja, kellemes meglepetéssel szolgál ezzel a kötet. A régi magyar irodalom három alakjáról, Szenci Molnár Albertről, Amadé Lászlóról és Baróti Szabó Dávidról ír tanulmányt. Előszavában – Németh Lászlóra utalva – „az én katedrám”-ról beszél. A nyitrai Pedagógiai Főiskolán tartott előadásaira hivatkozik, ezekből ragad ki három részletet, amelyek igen elgondolkodtatók. Nemcsak abból a szempontból, hogy Nyitrán ilyen színvonalú előadások folyhattak, hanem abból a szempontból is, hogy egy csehszlovákiai magyar író és irodalomtörténész mit érez a magáénak. Ugyanakkor a három költőről, akiről szól, olyan újat mond, olyan összefüggéseket fedez fel, hogy azokat az egyetemes magyar irodalomtörténetírás sem hanyagolhatja el.

Szenci Molnár Albert nyitja a sort. Tőzsér szubjektív módon kezdi: csaknem bűnbánóan vallja be, hogy amikor születésének 400. évfordulóját ünnepelték, az egész magyar nyelvterületen megemlékeztek róla, csak éppen a szülőföldje hallgatott. Most sem az egész műről ír tanulmányt, hanem egy vonását emeli ki: zsoldtárfordításainak reneszánsz jellegét. A költő a Marot-, Béza- és Lobwasser-zsoldtárok formai sokféleségét tartva szemé előtte fordít, sőt, a fordított zsoldtárok eredeti jambikus lejtését más metrumokkal, első sorban magyaros ritmusokkal váltogatja, s „ebben a formai változatosságban felfedezi a változó, az elbukó és felemelkedő ember lírai képét, és – a zsoldtárok hőseibe önmagát, lelki válságait, változó életét beleérezve – újratemti azt”. Szenci Molnár Albert így lesz Tőzsér jellemzésében a magyar reneszánsz tipikus képviselője, aki a ma-

gyar verseléssel, képi világával többet tett a feudalizmus bírálatát tekintve, mint a Sztáraiak, Szkhárosik, Bornemisziák „plebejus düh”-e, amellyel koruk fejedelmek és főpapjai ellen fordultak. S Tózsér Árpád ki meri mondani: a mai olvasó elsősorban a bemutatott esztétikai értékekre reagál. „Nem visszahangzanak benne Szenci Molnár Albert száraz, egyértelmű istendicséretei, ortodox hitvallása, himnuszai, de annál modernebbek, maiabbnak érzi a költő emberismeretét és anyagszeretét, a zsoltárait tükröző érzelmi teljességet, a változó ember lírai képét, a gazdag költői leírásokat.”

Másképpen közelíti meg Amadé László költészetét: személyes viszonyainak, szerelmi életének, mulatozásainak, házasságainak stb. beágyazásával a látszólag csendes, eseménytelen, mégsem nyugodt korviszonyok közé. A kor egyik költészeti divatja: a rokokó. Amadé ismeri ennek az irányzatnak külföldi variánsait: egynémely versében a kor operájának ritmusai is ott lüktetnek. De az első pillantásra sok esetben értelmetlen szójátékaival, ízes, legtöbbször a népköltészetből kölcsönzött képeivel, ritmusvilágával hozzátett valamit, ami – hogyha több türelme, több erudíciója lett volna – megteremthette volna a rokokó művészet magyar változatát. De neki a költészet ugyanúgy csak szórakozás volt, mint a jó bor és a szép menyecske. Egy helyen már mi is rámutattunk, itt most Tózsér részletesen kifejti, szótár segítségével is bemutatja, hogy a „Lila moja Lila” kezdetű vers, amelyet Weöres Sándor „halandzsaszövegnek”, „vakszövegnek” nevez, szlovák elemekkel van tele, s bizonytalan hangon hozzászól: „valószínűleg szlovákul is tudott”. Szerintünk ez nem „valószínűleg”, hanem természetes. No, persze, nem bibličinában és nem bermoláčtinában, hanem annak a szlovák menyecskének a népi nyelvén, akit éppen az ölében tartott.

Az előkelő rokokó stílus keveredik egy bizonyos – ha tetszik – közönségességgel, – ha tetszik – mindennapisággal. Vagy ahogy Tózsér kifejezi: „Watteau turníros, tornyos hajú hölgyei és Boucher Mme de Pompadour módjára kacérkodó nimfái mellett zavarólag hathat a háztartás bármilyen kelléke.” Amadé viszont a háziasságot a nő éppen olyan természetes tulajdonának tekinti, mint a pallérozott magyar nyelv ismeretét. A tanulmányíró végkövetkeztetése: Amadé a magyar rokokó költészet kezdetét jelenti, elindított vala-

mit, amit ő nem tudott befejezni, az ő verse csak „csizma” volt a modern vers asztalán.

A harmadik tanulmány látszólag csak egy régi vitát akar eldönteni (Waldapfel–Zlinszky): Baróti Szabó Dávidnak *Egy ledőlt diófához* című verséről van szó. Allegória-e vagy csak egyszerű leírás? Elmélyült, sok irodalomtörténetész társát felülmúló elemzéssel mutatja be, hogy ez is, az is. Három jelentéssíkot különböztet meg e fejtegetések során: 1. magát a leírást (a pusztuló, a férgek által gyötört fát), 2. a külhonban mulatozó fiától elhagyott „pusztuló” nemzet képét – és éppen ez az „allegorikus értelem” nem egyértelműen haldó – és 3. „azt a szubjektív, sajátos valóságátást, amely elsősorban a szerző magatartásáról, egyéniségéről árulkodik”. Klasszicizmusnak és az „éppen hogy születő” romantikának a keveredéséről beszélhetünk ebben a versben. „S így e művében Baróti Szabó Dávid – amellet, hogy főlvázolta az első magyar politikai allegória körvonalait – paradox módon annak a romantikus versnyelvnek is úttörője lett, amely többek között épp az allegorikus kifejezés, a jelentést pusztán illusztráló kép ellenében született.”

Tózsér Árpád szép, gondolatébresztő harmas tanulmányának mindössze az előszavával, illetőleg ennek az előszónak egy mondatával szállunk vitába. A magyar költészetet a csehvel összehasonlítva írja le a következő mondatot: „Miert van az, hogy a cseh irodalomban például hiába keresünk a Petőfi–Ady–József Attila hármának megfelelő magános óriásokat?” A bemutatott három nagy költő csak a leegyszerűsítő irodalomtörténetész számára „magános óriás”. Petőfi mellett ott van – lírai költőként is! – Arany, ott van Vajda János, hogy a számos kis csillagként tűnődő, vagy esetleg csak pislákoló költőről ne is beszéljék; Ady társaságában: Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Füst Milán, Szabó Lőrinc, a József Attiláéban pedig a mindmáig élők. A „bűnös” öncsonkítást, amelyről Tózsér Árpád beszél, csak azok követik el, akik leegyszerűsítik, vagy – közönségesebb szóval – vulgarizálják az irodalom történetét.

Mi a magunk részéről örvendetesnek tartjuk, hogy „Irodalomtörténet” cím alatt ezúttal nem irodalompolitikát vagy éppen „bűnös öncsonkítást” kaptunk csehszlovákiai magyar irodalomtörténészről, hanem komoly műelemzést.

Sziklay László

Gianpiero Cavaglià: *L'identità perduta*. Romanzo e idillio. Napoli 1984. Guida editori (Esperienze 124), 107 l.

Gianpiero Cavaglià a torinói egyetem magyar tanszékének vezetője, irodalmunk több fontos alakjának, korszakának elismert kutatója. Komparatistikai és hungarológiai munkássága mellett a magyar írók fordítója is. A közelmúltban jelent meg olaszul az ő tolmácsolásában Krúdy két regénye, *Az Aranykéz utcai szép napok* és *A Vörös postakocsi*. Cavaglià jelen könyvének középpontjában a XVIII. századi európai regény fejlődése áll. A két fő részből összetevődő művet átfogó irodalomelméleti, esztétikai gondolat tartja egyben. Itt csak a magyar irodalmi problémákat tárgyaló fejezetekkel foglalkozunk, azzal, amit a szerző Mikesről és Csokonairól ír.

Mikes életútjának, törökországi leveleinek, fordításainak rövid bemutatásával Cavaglià úttörő munkát vállalt. Az élvezetesen, világosan megírt kismonográfia a hazai Mikes-filológia alapos ismeretéről tanúskodik, s így az olasz olvasók autentikus forrásból ismerkedhetnek meg az eddig ott teljesen ismeretlen magyar íróval. A megszólítás – kedves néni – Roger de Rabutin és Madame de Sévigné levelezéséből került át a *Törökországi levelekbe*, az egzotikum iránti vonzódás Montesquieu *Lettres persanes*-jával hozható kapcsolatba, ámbar elsősorban egy általánosan elterjedt, divatos Kelet-nosztalgiairól lehet szó, nem közvetlen hatásról, hiszen a francia író műve négy évvel azután jelent meg, hogy Mikes elutazott Párizsból. Cavaglià nagyon kevés konkrét egyezést talált, inkább „a kor szellemében és különösen a francia kultúrában elterjedt eszmékről van szó, amelyeket Mikes jól ismert” (p. 85.). A magyar levelekben Cavaglià egy eléggé meglepő változásra figyel fel: a törökországi tartózkodás ideje alatt egyre fontosabbá válik az irodalmi élmény. Fikció kapcsolódik a fikcióhoz, a mindig jobban megismert török világ ábrázolása helyett Mikes – párhuzamosan az európai szentimentális regény szubjektívizmusával, irodalmi inspirációjával – különféle francia úti leírásokból, megjelent anekdotákból állította össze leveleit. A tanulmány végén az olasz szerző megállapítja, „Újrafelfedezni Mikes, az író és fordítót azt jelentené, hogy megismernénk a francia kultúra hatása történetének új fejezetét a közép- és kelet-európai országokban” (90.).

A továbbiakban Cavaglià az Árkádia-metaphora útját kíséri nyomon irodalmunkban. A regény immanens fejlődésében fontos állomás az idill,

ami a változás ama pillanatát jelöli, amikor az objektív valóság feloldódik az írói szubjektumban, az ábrázolás tere tisztán az írói fantázia világa lesz. A jelen travestíja az elmaradott társadalmi viszonyok között különösen indokolt volt.

Csokonai kezdetben a klasszikus poétika előírásaihoz igazodott (a költészet szép formában közvetíti azt, amit az ész már tud), majd az élettapasztalatok és a költői gyakorlat révén eljut a gondolatig: a költő képes Istennel analóg módon teremteni („Midőn teremt új dolgokat / S a semmiből világokat”). Az eszme, mint az eredetiség követelménye, a lírai jelleg hangsúlyozása, a népmesék iránti vonzódás Youngra, Herderre, Lowthra és W. Jonesra vezethető vissza. Az új költészetértelmezés, az arab, a zsidó, a perzsa irodalom megismerése Csokonait a mereven klasszikus poétika határainak szétfeszítésére készítette. A görög-római múlt mellett kirajzolódik egy új Árkádia is az inkontaminált természet vagy az antik Kelet színterein.

Bahtyin megállapítása szerint csak az eposznál, líránál és drámánál szükségszerű a rögzített, szilárd nézőpont megléte, amelyből a szerző megszervezi anyagát, a regénynek mint műfajnak nincs ilyen immanens pozíciója. Az író pillanatról pillanatra teremti nézőpontját, amelyből áttekinti anyagát. A XVIII. századi magyar társadalom – így Cavaglià – egyáltalán nem volt pluralisztikus, híján volt antagonisztikus feszültségeknek, ezért a magyar helyzet különösen kedvezett az idill létrejöttének (jellemző, hogy még a XIX. század elején is igen fontos volt Csokonai, Kazinczy és Berzsenyi műveiben). Az idill az álom világa, amelyben az író és olvasó szabadon helyezheti el vágyakozásának alakjait, eszméit; űr, amelyben „egy új, kialakulásban lévő társadalmi identitás töredékei helyezhetők el” (p. 98.).

A nyugati irodalmakban az idill mellett – a valóság szorítására – megjelent az antiidill, ezek polifóniájából megszületett a szentimentális regény. Nálunk viszont csak az idill létezett, a jelennek alig volt pozitív, az irodalom számára értékesíthető eleme. E műfaj remekműve Csokonai *A csók* című pásztorregénye. Az író itt az antikvitást ruházza fel a jövő jellemvonásaival. Az árkádikus utópiában a vágytól elhatárolódik az akarat. Csak vágyakozás van anélkül, hogy a gondolat megvalósítására akarat irányulna. *A csók* természeti környezete is Árkádia, múlt és jövő, saturnusi aranykor és utópia.

Pál József

Rolla Margit: Kaffka Margit. II. Út a révig . . . Bp. 1983. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 217 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei.)

Néhány évvel ezelőtt Rolla Margit közzétette a Kaffka családra és az írónőre, annak gyermek- és ifjúkorára vonatkozó dokumentumait, Kaffka Margit leveleit Nemestóthy Szabó Hedvighez (Rolla Margit: *A fiatal Kaffka Margit* Bp. 1980.). Sajátos módszerrel élt: kötete egyszerre volt jegyzetelt, magyarázott szövegek közlés és vallomásos emlékidézés. (Jellemző az indítás: „Kora ősz volt. Napfényes, aranylevelű. A Farkasréti temetőben jártam, s egy sírt kerestem.”) E kettősség, minden jel szerint, arra vezethető vissza, hogy Rolla Margit egyrészt eredeti forrásokat, iskolai bizonyítványokat, emlékeztetéseket, publikálatlan leveleket tanulmányozó és kiadásra előkészítő irodalomtörténész, másrészt viszont (igaz, kislánynaként) maga is látta Kaffka Margitot, s családi, baráti kapcsolatok következtében, az írónő életét közvetlenül ismerőkkel való érintkezésbe lépés miatt nem tartózkodik a „testközeli”, „testmeleg” megjelenítés mozzanataitól.

A fiatal Kaffka Margit folytatásaként jelent meg a *Kaffka Margit II. Út a révig . . .*, amely az újpesti tanítás korszakától az idő előtti haláláig kíséri végig a pályát. Emlékeztetések, versközlések után a 10-es évek elejéről igen érdekes levélgyűjteményt kapunk. A Papp Viktornak, anyjának, féléstestvérének, barátnőjének szóló híradásokból sok érdekes részletet tudunk meg az írónőnek a második házasságáig terjedő életrajzáról. A Bauer Ervinnel kötött házasságra közvetlenül a háború kitörését megelőzően kerül sor, így a kötet második, nagyobbik fele azután Kaffka Margit második házasságának és a világháborús éveknek a megörökítője. A levelek túlnyomó többsége Dr. Schilling Oszkárné Bauer Hildának, sógornőjének szól, de akad anyjának, barátnői németikének címzett is. Meglehetősen kevés az irodalmi érdekesség, például a Fenyő Miksának szóló 1916-os levelek, ezek azonban nem első közlések. Külön színfoltot jelentenek a Dévára, első házasságából származó fiához, az internátusban lakó Frölich Lacihoz szóló levelei (ezek is megjelentek már, legalábbis a legényegesebbek, a 30-as években a *Nyugatban*, a Bauer Ervinhez írtak, s nem utolsósorban Frölich Laci levelei anyjának. Megrendítő a könyv utol-

só lapjain Kaffka Margit betegségének, klinikán töltött napjainak, majd haldoklásának felidézése egy szemtanú megszólaltatásával.

Rolla Margit munkálkodásának nem lebecsülendő jelentősége van a Kaffka-kutatásban. Rengeteg adatot, jellemző részletet tesz közzé ezúttal is. Talán még egy neműbb lett volna a kiadás, ha több feleslegesen ítélt apróság kimarad belőle. Bízást mellőzhető lett volna például *A kis diák és Ady Endre* című önálló betét. (Legfőkébb az indokolhatja közlését, hogy Kaffkának valóban valamiféle „központi” figurája volt Ady, ahogy az *Állomásokban* Rosztoky Évának is állandóan Kürthy Bálintról beszélnek, pedig nem is ismeri még, mint a kor, az egész mozgalom reprezentánsáról. Ám ez a novellaszerű emlékezés Ady és Kaffka viszonyáról szinte semmit sem mond.) Élvezetes olvasmányt jelentenek Szabó Dezsőnek Kaffkával kapcsolatos emlékei, ilyen terjedelmes idézése hozzáférhető szövegnek mégis problematikus. Furcsállható az is, ahogyan Rolla Margit némely esetben kommentálja a leveleket. Időnként ugyanis nem tesz egyebet, csupán néhány mondatot kiemel, előre közöl belőlük. Ilyenkor, s más alkalmakkor is az ismétlődés zavaró tényezővé válik. Megmarad az előző kötet, *A fiatal Kaffka Margit* kettőssége is: megrendültség, atmoszférikus azonosulás és puszta adatközlés sajátos keveredése.

A Kaffka Margit II. Út a révig . . . így is emlékeztető olvasmány, s fogyasztásai mellett is nemcsak határos, hanem tanulságos is. Rolla Margit nem a szokásos, objektív adatközlő, biográfia-búvár magatartást veszi fel, hanem hozzáadja a maga emlékeit, hangulatait, élettapasztalatát is. Igaz, ez olykor a vegyesség benyomását kelti, a beállítás is hordoz valami árnyalatnyi régiességet (ha másban nem, a hanghordozásban), ám éppen ez az, ami a kötet egyedi varázsát adja. Nem „szabályos” filológus munkája, hanem olyan szerzőé, aki maga is hőse egy kicsit művének. S amilyen keveset von ez le szavahihetőségéből, éppoly sokat tesz hozzá korfelidéző erőben. Alapvető, megkerülhetetlen eredményei a Kaffka-szakirodalomnak Rolla Margit könyvei. Olyasmiről szólnak (ha nem is módszertani, technikai szempontok nélkül), olyan tényeket tárnak fel, amelyeket a feledés fenyegetett, holott XX. századi szépprózánk kiemelkedő alakja életművének megértéséhez járulnak hozzá.

Imre László

Magyar István: „Felháborodom, tehát vagyok”. Bálint György élete 1906–1943. Bp. 1984. Kosuth Kk. 200 l.

A két világháború közötti irodalmi és kulturális élet kiváló alakjáról: Bálint Györgyről írta kismonográfiáját Magyar István. Előtte csak Gondos Ernő írt 1969-ben önálló kötetet Bálint Györgyről (megjelent az Arcok és vallomások sorozatban); Bálint Györggyel kapcsolatosan – kiadatlan írásainak megjelentetésével, életével kapcsolatos dokumentumainak kiadásával – még számos feladat áll könyvkiadásunk előtt.

Magyar István hosszú évek óta foglalkozik Bálint György életművével. Ő állította össze – Koczka Sándorral együtt – az író válogatott cikkeinek és tanulmányainak két kötetét (A toronyőr visszapillant. Bp. 1961). Most összefoglaló életrajzot készített az íróról, érényekben és hibákban egyaránt bővelkedő tanulmányban.

A munka pozitív vonása, hogy aprólékos figyelemmel kíséri végig az író életútját, sok forrás felhasználásával szinte napról napra követi az író életét, különféle tevékenységeit. Részletesen beszámol Bálint György gyermekkoráról, iskolai éveiről, a pályakezdés időszakáról s a későbbi évekről. Meghallgat édesanyját, feleséget, barátokat, visszaemlékezéseiket idézi. Kár, hogy ezeket többnyire minden megjegyzés nélkül közli, esetleges tévedéseiket nem korrigálja. Ugyancsak részletesen idézi a korabeli forrásokat is – mindekelőtt Bálint György cikkei s a korról megjelent tanulmányok –, azonban az elemzés itt is kevésbé érvényesül, nem körvonalazódik a szerző álláspontja. Részben mindennek következménye, hogy nem elsősorban a nagyobb összefüggések ábrázolására törekszik, nem a korszak jelentős problémáinak keretébe ágyazza be Bálint György életútját, inkább a publicista pályájának szemszögéből utal a kor nagy kérdéseire. Amolyan „kisműves” munkává válik ezáltal a tanulmány, noha nem tagadjuk hasznos és fontos voltát.

Hiányossága a munkának, hogy kevésbé szerepel benne Bálint György munkásságának esztétikai és hatásvizsgálati elemzése, az elvi-szemléleti tényezők dominálnak, egyébként általában helyes megvilágításban. Hiányérzetet kelt, hogy nem foglalja magába a kötet a Bálint Györgyre vonatkozó kéziratok forrásanyagot (ez többek között a Petőfi Irodalmi Múzeumban található), holott például a Radnóti Miklóssal való kapcsolatára vagy az olvasók közötti hatására is sok új adalékot lehetett volna felhasználni mindezáltal.

Helyenként naiv megfogalmazások, sommás elítélések gyöngítik a szöveget (pl. Földi Mihály jellemzésénél vagy Az Est-lapok bemutatásánál). A kötet legnagyobb hiányossága, hogy nem bontakozik ki belőle eléggé színes és izgalmas kép Bálint Györgyről, holott az ő élete és életműve mindegyre nagyszerű lehetőséget nyújtott volna.

A kötet kissé túl hirtelen fejeződik be: Bálint György tragikus halálával. Hasznos lett volna egy kiegészítő fejezetet közölni az író utóéletéről, szellemi örökségének jelentőségéről. Hasznos lett volna a tanulmányhoz fűzni egy életrajzi kronológiát is. Sajnálatos, hogy a kötet külső megjelenése sem eléggé vonzó s kevésbé időtálló.

A kötetet jó képanyag egészíti ki. A kismonográfia – sok új tény feltárásával – végső fokon jó szolgálatot tesz a további Bálint György-kutatásoknak, egy teljesebb és részletesebb monográfia elkészítéséhez.

Szilágyi János

Szalatnai Rezső: Két hazában egy igazsággal. Bp. 1982. Magvető K 531 l. (Nemzet és emlékezet)

Helyesen tette a Magvető Kiadó, hogy új sorozatába illesztette Szalatnai Rezsőnek nagy részben már 1970-ben megjelent, de akkor magyarországi forgalomba alig került könyvét, de vitatható módon megtoldotta e könyvet a kötet első részétől jórészt tematikailag, formailag különböző naplójegyzetekkel, vegyes értékű feljegyzésekkel. A Szalatnai-könyv tehát valójában két könyv. Az egyik, az első a fontos: sajtótörténetileg, nemzetiség- és magyarságtudományilag; legendákat osztat és (ál)szemérmesen elhallgatott témáról közöl hiteleset, izgalmasat, humanista jellegű mondanivalót. Az utóbbi, a másik ugyan tartalmaz pompás karikatúrákat, érdekes portrésorozatot, de annál több odavetett megjegyzést, és pl. nem egészen igazságos és adataiban sem százszázalékosan pontos kirohanást Ján Kollár ellen. Azaz: ez utóbbi könyv akár elmaradhatott volna; hogy annál bővebb válogatást kapjunk Szalatnai sokrétű (s legyünk őszinték: nem egyenletes színvonalú) teljesítménye minden bizonyára legértékesebb darabjaiból: az 1938–1948 között végzett újságírói-szerkesztői munkásságból. A „Kisebbségben és igazságban” c. első rész Szalatnai újságcikkeit tartalmazza, amelyeket Pozsonyban írt 1938–1945 között, a fasiszta-tisóista szlo-

vák államban, nem csupán a magyarság, hanem ezzel szoros összefüggésben az emberség érdekében, valamint 1946–1948-as cikkei, amelyekkel a deportálásra, áttelepítésre ítélt szlovákiai magyarság és ezzel szintén az emberség „érdekeit” védte. Amit eddig (1970-ig) legendákból tudtunk és Fábry Zoltán megrendítően szép és igaz „A vádlott megszólal” c. írásából: igazolva látjuk. Az 1938–1945 közötti korszak a szlovákiai magyar kultúrában valóban a „Rezsők” (Szalatnai és Peéry Rezső) korszaka volt, a magyar újságírás dicsőségesen humanista korszaka, jótolhú esszéisták hét esztendeje. Esszéistáké, akik nem egyszerűen jól írtak újságot, hanem hivatástudattal áthatottan tettek tanúbizonyságot a „vox humana” Győry Dezső, Fábry Zoltán meghirdette eszméje mellett. Mégsem csupán ez adja meg Szalatnai „Kisebbségben és igazságban” c. ciklusának jelentőségét. Az itt közölt cikkek, elmélkedések pontosan jelzik a pozsonyi és általában szlovákiai magyarság érdeklődését, a legjobbak kialakította magatartást állítják elénk, valamint azokat az olvasmányokat is, amelyek ez érdeklődést, e magatartást formálták. Babits Mihályt is jobban ismerjük, szavainak súlyát is pontosabban mérhetjük le, ha tudjuk (és Szalatnai „A humanizmus magyar énekese” c. tárcájából valóban megtudjuk): mit jelentett 1938-ban összegyűjtött verseinek kötet a békéért remegő, a politikai „divatok” előnytelen változásaitól rettegő és a költészetben vigaszt találó pozsonyi magyarok számára. Kodály Zoltán és a szép magyar kiejtés: gondja ez a szlovákiai magyarnak, az írástudónak és a tanárnak. Kodályt Szalatnai Adyval, Széchenyivel és „mindenkelőtt” Zrínyivel látja egy sorban. Mert a falunak és a városnak, Keletnek és Nyugatnak szintézisét tudta adni. Pázmány Péterből nem az ellenreformáció harcos vitázója a fontos, hanem az „európai magyar”, a nyelv művésze. Akiből lehetett volna Balassa Menyhért vagy Báthory Gábor; de a „lángész szertelenségét a rend szenvedélyében élte ki”. Szalatnai levelet ír a végek másik őrzőjének, Szemlér Ferencnek, Reményik Sándor verseinek második kiadását értőn ismerteti, fontos cikkekben emlékezik meg Kuncz Aladár szerző munkájáról. Művelődéstörténeti dokumentumokként értékelhetők azok az írásai, amelyekben a régi Pozsony egy-egy jellegzetes figuráját eleveníti meg; külön figyelmet érdemel „A nemzet nem azonos” c. cikke, alig burkolt felszólalás az „új európai rend” ellen, a béke mellett. És aligha kell ama cikkek dokumentumértékét hangsúlyoznunk, amelyek az otthonuktól igazságtalanul

megfosztott szlovákiai magyarok sorsát (nem panaszkodják, keseregik, hanem) kiáltják világgá. Nem lehet megrendülés nélkül olvasni drámai kiáltványát a világhoz a jogfosztottak ügye érdekében. Nemigen tudunk feszültebb-tanulságosabb szituációt elképzelni annál, hogy Szalatnai Masaryk szavaival érvel a Masaryk szavait vélt politikai előnyök miatt oly könnyen felejtő háború utáni csehszlovák kormány ellen, miközben hitet tesz a még mindig lehetséges szlovák–magyar jóviszony mellett, és leírja a máig tanulságos mondatot: „A faji kiválasztást bűnnek tartjuk s tévedésnek.”

Folytathatnánk az 1946–1948-os cikkek értékeinek és tanulságainak felsorolását! Mindössze arra szeretnénk utalni, hogy az említett problémakör higgadt-tudományos feldolgozása, a tények (és valóban a tények!) szakszerű ismertetése, megfelelő mélységű, jól jegyzetelt dokumentumkötet kiadása egyelőre késik. Mint ahogy késik a szlovákiai magyar sajtó bibliográfiai, sajtótörténeti feltárása is, különösen az 1938–45-ös esztendőkre vonatkoztatva. Az eddigi sajtótörténeti kutatások (a legfontosabbak Turczel Lajos és Varga Rózsa, illetve néhány tanulmányban nem elég alaposan Csanda Sándor részéről) inkább az 1919–1938-as időszakra terjedtek ki; néhány lapnak legalább gépiratos repertóriuma megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban. A leginkább Turczel Lajos alapvetésére lehet támaszkodni, és azokra a monográfiákra, amelyekben valamilyen módon mégis előkerül a sajtó kérdése (pl. Popély Gyula: A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság, Bratislava 1973). Égetően szükséges volna egy szakszerűen összeállított sajtóbibliográfia, az eddig még fel nem dolgozott periodikus kiadványok repertóriuma, szerkesztők, újságírók, sajtó-vállalkozások monografikus feltárása, a bizonyára még föllelhető levéltári adatok alapján. Csak ezután láthatjuk tisztán: milyenek voltak egy magyar nyelvű szépirodalmi vagy politikai lap esélyei, lehetőségei. A sajtótörténeti előzmények immár szélesebb körű elemzést tesznek lehetővé. Ennek a kutatásnak tett jó szolgálatot a Magvető Kiadó, mikor közrebocsátotta Szalatnainak 1970-es könyvét, új kiadásban. Amit viszont feltétlenül hiányolunk: a jegyzetek elmaradása. Azok a figurák, azok a pozsonyi utcanépek, azok az események, amelyekről-akikről Szalatnai ír, a „beavatottak” szűk csoportja előtt ismerősek. Balogh Elemér, Stampfel Károly, John Gunther, Wolfgang Goetz vagy akár Tucholsky, Primo de Rivera, Titulescu, az alban Zogu király stb., stb. neve feltehetőleg keveset mond ma már a „művelt

nagyközönségnek". És még valami. Nagyon hiányzik egy nem baráti-elfogult, de nem is rosszindulatú-ellenséges, hanem az életutat tárgyilagosan felmérő, érdemeket és melléfogásokat egyaránt feltüntető, higgadt méltatás Szalatnai Rezső pályájáról, szerkesztői, újságírói, írói, tudományos és szlovakisztikai-bohemisztikai működéséről. Erre éppen a könyv második részében közölt naplójegyzetek, szösszenetek, portrévázlatok miatt volna szükség. Érzékeny, sérülékeny, megsebzett író képe tetszik elénk a könyv második részéből. Mint aki állandóan igazolni szeretné működését önmaga és mások előtt. A kötet első részében lelhető újságcikkek retorikája meggyőző, a helyzet szülte feladatokból adódó. A kötet

második részének retorikája néha üresen kong. Tudjuk, hogy Szalatnait sérelmek érték. Tudjuk, hogy 1946–1948 az ő életében is visszavonhatatlanul törést okozott. Ez érződik a kötet második részében. Ennek pontos feltárása, higgadt értékelése, megértő szándékú megrajzolása segítette volna a tájékozódni vágyó olvasót. Ezzel a finom kézzel fölvázolt elő(utó)szóval lett volna teljes a Szalatnai-könyv. Így lett volna igazán dokumentum. E hiányérzet ellenére is örülünk a kötetnek. Illik a sorozatba: *Nemzet és emlékezet*. Szalatnai Rezső igazsága, a sokat hányódott szlovákiai magyarok igazsága nem hullhat ki a nemzet emlékezetéből.

Fried István

Bónis György

(1914–1985)

Sokoldalú tudós egyéniségek halála több tudományt is fájdalmasan érint. Bónis György eltáv-zása sem csak a régebbi korokat kutató jogtörténészek egyre fogyó táborát sújtja, hanem a tágabb értelemben vett történettudomány és a levéltártudomány művelőit is. Rajtuk kívül azonban tisz-telegni kell az elhunyt tudós emléke előtt az irodalomtörténet kedvelőinek is.

Bónis Györgynek fiatalabb éveiben inkább a hazai, idősebb korában főként a külföldi hivatalos megbecsülés jutott osztályrészül. Már a felszabadulás előtt egyetemi katedrához jutott Kolozsvárott, ahonnan a szegedi egyetem Állam- és Jogtudományi Karára került. 1956 után professzori állását levél-tárossal cserélte fel, nyugdíjba vonulását követően pedig a Magyar Tudományos Akadémia Irodalom-tudományi Intézetének a munkatársaként dolgozott. Élete második szakaszában ugyanakkor – kül-földi publikációi révén – ismertethette főbb kutatási eredményeit szakmája nemzetközi tudományos közvéleményével, s így szerzett tekintélyének köszönhetően a Rendi Gyűlések Története Nemzetközi Bizottsága előbb tagjává, majd alelnökévé választotta.

Bónis György munkásságának dandára a középkori és a koraujkori jogtörténetet öleli fel. Kezdő kutatóként a magyar büntető törvénykönyv első, 1712-es javaslatáról (1934) és a bírósági szervezet III. Károly korabeli megújításáról (1935) érkezett, majd a magyar jogi néphagyományról (1939), a magyar és a székely jogról (1942) publikált a figyelmet felkeltő feldolgozásokat. 1944-ben *Hűbéri-ség és rendiség a középkori magyar jogban* címmel vastag kötetben foglalta össze az egész középkorra kiterjedő addigi kutatásait. 1945 után a jogtörténeten kívül egyes jelesebb történeti személyek is fel-keltették kutatói érdeklődését: István király (1956) mellett könyveket írt a Martinovics-féle össze-esküvés egyik vezetőjeként kivégzett Hajnóczy Józsefről (1954), majd Nagy Györgyről és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalomról (1962). Mint a Fővárosi Levéltár munkatársa részt vállalt Budapest történetének reprezentatív feldolgozásából, s közreműködött Döry Ferenc törvénygyűjte-ménye 1301–1457 közötti időszakot felölelő kötetének a befejezésében és publikálásában, valamint más tudományos munkákban. Társszerzőként írt *Egyetemes állam- és jogtörténetéből* (1957) egyetemi hallgatók ezrei merítettek ismereteket, Buda és Pest városoknak a török kiűzése utáni időkben folyta-tott bírósági gyakorlatáról publikált vaskos könyve (1962) ma is a városi jogszolgáltatás történet egyik alapvető munkájának számít. Kedvenc kutatási témája azonban a középkori jog története és a jogtudó értelmiség bemutatása maradt. Középkori jogunk elemeiről írt könyvében (1972) annak római jogi, kánonjogi és szokásjogi komponenseit tárta fel, a jogtudó értelmiség Mohács előtti magyarországi (1971), valamint középkori nyugat- és közép-európai képviselőit felkutatva (1972) egyben a szó tágabb értelmében vett korabeli irodalom művelőit is bemutatta könyvében. De nemcsak itt került közel az irodalomtörténethez. Nagy olvasottságára támaszkodva szívesen élénkítette írói, költői művekből merített (pl. Chaucer-) idézetekkel jogtörténeti tárgyú feldolgozásait, élete alkonyán az Irodalomtudományi Intézet felkérésére Révay Péterről folytatott kutatásai során pedig olyan személyt állított vizsgálódásai középpontjába, aki nemcsak koronaörként és a magyar királyi koronáról publi-kált első, önállóan megjelent nyomtatott könyv szerzőjeként írta be nevét a magyar politikai és műve-lődéstörténetbe, hanem munkája irodalmi értékei is méltók a figyelmünkre.

Bónis György emlékét kegyelettel megőrizzük.

Bertényi Iván

Klaniczay Tibor 1984 áprilisában előadást tartott a Liège-i egyetemen, melynek címe „La littérature de l'humanisme et de la Renaissance en Hongrie” volt.

*

Peter M. Daly (Montréal) „Die Probleme der Emblemforschung” címmel tartott előadást intézetünkben 1984. május 30-án.

*

A Göttingai Egyetem Finnugor Tanszékén Klaniczay Tibor előadást tartott „Die ungarische Renaissanceforschung” címmel (1984. június)

*

A Fédération Internationale de Langues et Littératures Modernes (F.I.L.L.M.) 1984 augusztusában Budapesten tartotta 16. kongresszusát, melyen intézetünk számos munkatársa részt vett, illetve előadást tartott.

*

A Schwäbisch Hall-ban rendezett magyar–nyugatnémet írói-kritikusi-műfordítói szimpóziumon Illés László előadást tartott „Probleme der gegenwärtigen Literaturkritik in Ungarn” címmel (1984. szeptember 17–22).

*

A SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének szimpóziumán (A humanizmus koncepciója a 60-as és 70-es évek szocialista irodalmában) intézetünk munkatársai a következő előadásokat tartották:

Bodnár György: Надежды Ференца Юхаса

Dérczy Péter: Изображение личности и изменение средств эпического воплощения (проблема гуманизма в венгерском романе 70–80-х)

Pomogáts Béla: Новое формулирование идеи гуманизма в венгерской литературе 60–70-х годов.

Tverdota György: Осуществление гуманистических идей в поэзии 70-х годов.

(Moszkva, 1984. szeptember 24–28).

*

Az Association Internationale de Littérature Comparée (A.I.L.C.) vezetősége 1984. október 10–12-én Budapesten ülésezett. A vezetőségi üléshez kapcsolódó tudományos tanácskozáson intézetünk munkatársa, Szili József tartotta a bevezető előadást „The End of the Aesthetic Concept of Literature?” címmel.

*

A VI. Nemzetközi Közép- és Kelet-Európai Felvilágosodás Kollokviumon (Mátrafüred, 1984. október 15–22) a magyar kutatókon kívül amerikai, francia, jugoszláv, lengyel, NDK- és NSZK-beli, román és szovjet kutatók foglalkoztak a felvilágosodás irodalmának és művelődés-ügyének kérdéseivel. A francia nyelvű kollokvium fő témája „La naissance et la fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et Orientale” volt.

*

Angyalosi Gergely előadást tartott „Balázs Béla munkásságának első két évtizede” címmel a varsói és a szófiai Magyar Intézetben (1984. október 25. ill. december 13).

*

Az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete együttműködési megállapodásának munkaterve szerint 1984. november 1–4 között az újvidéki fél rendezte meg a soron következő irodalomtudományi tanácskozást, melynek témája „A beszédhelyzet és epikus perspektíva a harmincas évek magyar regényében” volt. Intézetünk részéről a következő munkatársak vettek részt és tartottak előadást a kollokviumon:

Bodnár György: Policentrikus szerkezet és jelentés a *Fellegjárásban*

Kálmán C. György: „Egyszer” és „mindig”: idő és emlékezés az *Egy polgár vallomásaiban*

Intézeti hírek

(1984. január 1–december 31)

Jan Van Goudoever (Amstelveen) előadást tartott intézetünkben „The House of Love, a XVIth Century Secret Network Throughout Europe” címmel. (1984. január 18.)

*

A „Jovan Jovanović Zmaj és a magyar irodalom” című szimpóziumon (Újvidék, 1984. január 25–28) Kiss Gy. Csaba „Új szempontok Madách nemzetiségzsemléletéhez” címmel tartott előadást.

*

Az Illés László – József Farkas – Szabolcsi Miklós szerkesztésében készült tanulmánykötet német megjelenése alkalmából Illés László előadást tartott a Magyar Kultúra Házában „Über die Entstehung und Bedeutung der Publikation BEFUNDE UND ENTWÜRFE” címmel (Berlin, 1984. március 1.).

*

A Csemadok által szervezett Erdélyi János Napokon T. Erdélyi Ilona előadást tartott „Erdélyi János emlékezete” címmel (Nagykapos, 1984. március 23.).

„A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei” elnevezésű nemzetközi multilaterális irodalomtudományi Problémabizottság keretében működő és az MTA Irodalomtudományi Intézete irányításával megvalósuló „Huszadik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődésének problémái” elnevezésű kutatási program szerkesztőbizottsága 1984. márc. 27–29-én tartotta ülését intézetünkben. A tanácskozás munkájában Tamara Balasova, Milan Blahynka, Alina Brodzka, Hriszto Dudevszki, Illés László, József Farkas, Karol Rosenbaum, Sztetlana Serlaimova és Silvia Schlenstedt vettek részt. Az értekezlet elbírált a készülő közös tanulmánykötethez beérkezett írásokat, értékelte a munkacsoport ötéves

tevékenységét, ajánlásokat fogadott el a Problémabizottság 1984. ápr. 23–28 közt Moszkvában tartandó, mérlegmegvonó V. plenumán tartandó beszámoló referátum irányelveihez, továbbá meghatározta a nemzetközi munkacsoport távlati terve célkitűzéseit az 1986–90. évi periódusra.

*

A párizsi Centre de Poétique Comparée munkatársainak részvételével (Pierre Lusson, Léon Robel, Jacques Roubaud és Agnès Sola) 1984. április 10 és 13 között Horváth Iván szervezésében francia–magyar megbeszéléssorozatot tartottunk a műfordítás elméletéről, a metrikai repertóriumok elméletéről és jövőjéről, valamint a ritmus általános elméletéről.

Az NDK Művészeti Akadémiájának jubiláris ülésén Illés László előadást tartott „Prinzipielle und methodologische Erträge der Zusammenarbeit der Institut für Literaturwissenschaft der UAdW und der Akademie der Künste der DDR in den letzten zwei Jahrzehnten” címmel (Berlin, 1984. április 12.).

*

A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei elnevezésű sokoldalú nemzetközi irodalomtudományi Problémabizottság 1984. április 24–27-én tartotta V. plenáris ülését. A rendezvényen részt vett Klaniczay Tibor akadémikus, igazgató, Bodnár György igazgatóhelyettese, a magyar tagozat elnöke, Illés László, a magyar tagozat alelnöke, valamint Gránicz István és Németiné Sargina Ludmilla intézeti munkatársak. A plenumon felszólaltak a nemzeti tagozatok vezetői és értékelték a sokoldalú együttműködés ötéves munkájának eredményeit és tapasztalatait, továbbá elhangzott az egyes témák irányítóinak beszámolója a végzett munkáról, a megelőző hónapokban lezajlott értékelő szekcióülések határozatai alapján. A plenum megtárgyalta a következő ötéves tervcélkitűzés irányelveit és meghatározta 1985. évi munkaprogramját.

Pomogáts Béla: Személyesség és politikum. Az elbeszélő és a tárgy viszonya Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című regénytrilógiájában

Dérczy Péter: Epikus szerkezet és elbeszélésmód a *Gyászban*

Angyalosi Gergely: Narrativitás és valószerűség a *Feleségem történetében*

*

Craig Hugh Smyth professzor, a firenzei Villa i Tatti igazgatója 1984. november 6-án előadást tartott intézetünkben „Michelangelo e San Pietro: l'intervento di Pirro Ligorio” címmel.

*

Az Újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetével folytatott együttműködés keretében 1984. november 14–18 között tudományos kollokviumot rendeztünk „Délszláv–magyar századelő” címmel.

A berlini Zentralinstitut für Literaturgeschichte szimpóziumán (Literaturtheorie und -kritik in den 30-er Jahren in der Sowjetunion) Illés László „Realismus in der Zeit und sein Verhältnis zur Realität” címmel tartott előadást (1984. december 12.).

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. jan. 6. — Terjedelem: 18,90 (A/5 ív)
87.15224 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ковач, Ш. И.</i> : Подражания Зрини в эпосе И. Дёндёши о Яноше Кемене	389
<i>Тюшкеш, Г.—Кнапп, Э.</i> : Глава из истории ярмарочной литературы на религиозную тему XVIII века	415
<i>Кормаци Х., Я.</i> : Литературные взгляды Ференца Пульски в 1840-е годы	437

Юбилей

<i>Сили, Й.</i> Формы универсальности в <i>Своеобразии эстетического</i> Дь. Лукача	456
---	-----

Краткие сообщения

<i>Чаподи, Ч.</i> : Утеранная <i>Отечественная летопись</i> Януса Паннониуса	472
<i>Какучка, М.</i> : Хуан Луис Вивес и Петер Пазмань о воспитании женщин	479
<i>Имре, М.</i> : Память о венгерских поэтах-гуманистах в проповедях XVIII в.	485
<i>Пал, Й.</i> : Иконологические аспекты спора об интерпретации мотива Аркадии	498
<i>Пенке, О.</i> : Дидро и венгерское Просвещение	507
<i>Надь, И.</i> : Трагическое видение гибели (о драме Йозефа Катоны <i>Гибель Иерусалима</i>)	514
<i>Надь, Ч.</i> : Попытки реорганизовать запрещенный журнал «Сеп Со»	520

Документация

<i>Янкович, Й.</i> : Пасквиль на Борбалу Варади, жену Яноша Бетлена	528
<i>Мадачи, П.</i> : О французских связях Дежё Костолани	533
<i>Твердота, Дь.</i> : Другая редакция доклада Аттилы Йозефа <i>Литература и социализм</i>	546

Мастерская

<i>Д. Молнар, И.</i> : О романе Миклоша Йошики <i>Эстер</i>	549
<i>Хорват, И.</i> : Именной заговор	559
<i>Твердота, Дь.</i> : Заметки по поводу статьи Ивана Хорвата <i>Именной заговор</i>	570

Обзор

Янош Пилински: Праздник глубинной точки (<i>Рош, Л.</i>)	573
Эндре Кишш: Сецессия в прошлом и настоящем (<i>Лёринци, Х.</i>)	577
Две книги о народном движении (<i>Н. Пал, Й.</i>)	581
Медитации Иштвана Эчеди Батори (<i>Сабо, А.</i>)	584
Полное собрание сочинений Калмана Миксата (<i>Каллаи, Г.</i>)	586
Письма Белы Балажа Дьердю Лукачу (<i>Киши, Э.</i>)	589

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stádium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150,— Ft,
egy szám ára: 25,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Kovács, Sándor Iván</i> : Les imitations de Zrinyi dans l'épopée sur Kemény de Gyöngyösi	389
<i>Tüskés, Gábor—Knapp, Éva</i> : Un chapitre de l'histoire de la littérature religieuse vendue dans les foires au XVIII ^e siècle	415
<i>Korompay H., János</i> : La conception littéraire de Ferenc Pulszky aux années 1840	437

Anniversaire

<i>Szili, József</i> : Les formations de l'universalité dans <i>La spécificité de l'esthétique</i> de György Lukács	456
---	-----

Bulletin

<i>Csapodi, Csaba</i> : Un ouvrage perdu de Janus Pannonius: «Annales patriae»	472
<i>Kakucska, Mária</i> : Juan Luis Vives et Péter Pázmány sur l'éducation des femmes	479
<i>Imre, Mihály</i> : La mémoire des poètes humanistes dans notre littérature de sermon au XVIII ^e siècle	485
<i>Pál, József</i> : Sur les rapport iconologiques du procès Árkádia	498
<i>Penke, Olga</i> : Diderot et les lumières hongroises	507
<i>Nagy, Imre</i> : La vision tragique de la destruction	514
<i>Nagy, Csaba</i> : Tentatives de réorganiser la revue Szép Szó après son interdiction	520

Documents

<i>Jankovics, József</i> : Un pasquillus écrit contre M ^{me} János Bethlen, née Borbála Váradi	528
<i>Madácsy, Piroska</i> : Contributions aux relations françaises de Dezső Kosztolányi	533
<i>Tverdota, György</i> : Une variante de la conférence d'Attila József, intitulée <i>Littérature et socialisme</i>	546

Atelier

<i>D. Molnár, István</i> : Sur le roman de Jósika, intitulé Esther	549
<i>Horváth, Iván</i> : La magie des noms	559
<i>Tverdota, György</i> : Quelques remarques sur l'étude d'Iván Horváth, int. «La magie des noms»	570

Revue

<i>Pilinszky, János</i> : A mélypont ünnepélye. (La fête du point minimum) (<i>Rónay, László</i>)	573
<i>Kiss, Endre</i> : La sécession jadis et aujourd'hui. (<i>Lőrinczy, Huba</i>)	577
Deux livres sur le mouvement populaire (<i>N. Pál, József</i>)	581
Les méditations d'István Ecsedi Báthory (<i>Szabó, András</i>)	584
Les oeuvres complètes de Kálmán Mikszáth (<i>Kállay, Géza</i>)	586
Les lettres de Béla Balázs à György Lukács (<i>Kiss, Endre</i>)	589

Chronique

